

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

III. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDAN İLK İSLAM
FETİHLERİNE KADAR EL-CEZİRE BÖLGESİ

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof.Dr. Abdulhalik BAKIR

HAZIRLAYAN
Nuray ARABACI

ELAZIĞ – 2012

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

III. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDAN İLK İSLAM FETİHLERİNE KADAR
EL-CEZİRE BÖLGESİ

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof.Dr. Abdulhalik BAKIR

HAZIRLAYAN

Nuray ARABACI

Jürimiz, tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu doktora tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

- 1. Prof.Dr. Abdulhalik BAKIR**
- 2. Prof.Dr. Muhammet Beşir AŞAN**
- 3. Doç.Dr. Casim AVCI**
- 4. Doç.Dr. Aydın ÇELİK**
- 5. Y.Doç.Dr. Ayşe ÇAĞLIYAN**

F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun tarih vesayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Doktora Tezi****III. Yüzyılın İkinci Yarısından İlk İslâm Fetihlerine Kadar****El- Cezire Bölgesi****Nuray ARABACI****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Tarih Anabilim Dalı****Elazığ-2012, Sayfa: XX + 253**

Çok eski çağlardan beri insanoğlu su kenarlarında yaşam şartlarının elverişli olmasından dolayı medeniyetler kurmuştur. Konumuz olan el-Cezire Bölgesi de Dicle ve Fırat Nehirleri'nin arasında kalan, Batıların Mezopotamya olarak adlandırdıkları bölgedir. Bölgenin başlıca hâkimleri III. - VII. yüzyıllarda Sâsânîler ile Bizans devletleri olmuştur. Bu iki devlet arasındaki savaşlar, bölgede güçler dengesini ve sınırların da sık sık el değiştirmesine sebep olmuştur.

Doğu Roma denilen Bizans'ın doğusunu, Sâsânîlerin ise batı sınırlarını oluşturan el-Cezire bölgesinin başlıca şehirleri; Harran, Edessa (Urfa), Batnae (Suruç), Hasankeyf, Amid ve Nisibis'i (Nusaybin) sayabiliriz. Bunlardan Urfa ve Nusaybin gibi şehirler aynı zamanda birer dini merkez olma kimliğini de taşıymaktaydı.

İki uygarlık yani Sâsânî ve Bizans, başta din olmak üzere farklı değerlere sahip oldukları için izledikleri politikalar bakımından da farklılıkları vardı. Örneğin biri Nesturi inancını desteklerken, diğeri buna karşı son derece olumsuz davranış sergilemekteydi. Bölgenin durumu İslam fetihleri ile büyük değişikliğe uğramış, coğrafi yer adları bunun en belirgin örneği olmuştur. Aynı zamanda demografik yapı da önemli bir değişim geçirmiştir.

Sonuç olarak Sâsânî ve Bizans Devletleri yaptıkları mücadeleler ile önce birbirlerinin gücünü tüketmiş, sonra kolayca İslam fetih dalgasına teslim olmuştur.

Anahtar Kelimeler: El- Cezire Bölgesi, Fırat ve Dicle Nehirleri, Mezopotamya, Bizans, Sâsânîler, Sınırlar

ABSTRACT

Doctorate Thesis

**Al Jazeera Region From Second Half of the III. Century to First Islamic
Conquests**

Nuray ARABACI

Firat University

Institute of Social Sciences

Department of History

Elazığ-2012, Page: XX + 253

Human beings have established civilizations near the edges of water due to the favorable life conditions since ancient times. Our topic is the Al-Jazeera Region which locates between the Tigris and Euphrates Rivers, and it is called Mesopotamia by western people. Byzantine and Sassanids were the main ruler of the region in the III. and VII. centuries. The wars between these two states changed the balance of forces in the region and the border of the region changed many times.

Harran, Edessa (Urfa), Batnae (Suruç), Hasankeyf, Amid and Nisibis (Nusaybin) form the East of Byzantine called East Rome and west borders of Sassanid. Cities such as Urfa and Nusaybin were also religious centers.

Those two civilizations that is Byzantine and Sassanid, pursued different policies because their values and especially their religion were different. For example, while one of them supported belief of Nestorian, the other one was extremely negative to them.

The situation of the region changed a lot because of the Islamic conquests and geographical terms had been the most significant example of this. The demographic structure also changed.

As a result Sassanid and Byzantine exhausted each other by struggling so they gave in Islamic conquest easily.

Key Words: Al Jazeera Region, Tigris and Euphrates Rivers, Mesopotamia, Byzantine, Sassanid, Border.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
İÇİNDEKİLER	IV
ÖNSÖZ	X
KISALTMALAR	XII
KAYNAKLAR	XIV
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. EL-CEZİRE BÖLGESİNİN SINIRLARI VE YERLEŞİM YERLERİ.....	3
1.1. El-Cezire Bölgesinin Tanımı	3
1.2. Coğrafi Sınırları Belirleyen Nehirler	5
1.3. Bölgenin Başlıca Platosu ve Dağları	9
1.4. Bölgenin Başlıca Şehirleri	9
1.5. Bölgenin Dönemlere Göre Aldığı İsimler	10
1.6. El-Cezire Bölgesinin Bugün Türkiye, Suriye ve Irak'ta Kalan Şehirleri	12
1.7. Bölgenin Bölümlere Ayrılması ve Bu Bölümlerin İsimleri.....	12
1.7.1. Diyar-ı Bekr	13
1.7.1.1. Âmid.....	13
1.7.1.1.1. Meyyafarikin	19
1.7.1.1.2. Mardin	21
1.7.1.1.3. Hısn Keyfa.....	21
1.7.1.1.4. Erzen.....	23
1.7.1.1.5. Duneysir/Koç Hisar	24
1.7.1.1.6. Kasabalar	24
1.7.2. Diyâr-ı Mudar	24
1.7.2.1. Harran.....	26
1.7.2.2. Ruha.....	26
1.7.3. Diyar-i Rebia.....	27
1.7.3.1. Re'sul'ayn	27
1.7.3.2. Musul.....	27
1.7.3.3. Nusaybin.....	28
1.7.3.4. Ceziretü İbni Ömer (Cizre).....	28
1.7.3.5. Enbâr	29

1.7.3.6.Sevad	29
---------------------	----

İKİNCİ BÖLÜM

2. III. YÜZYILDAN V.YÜZYILA KADAR EL-CEZİRE BÖLGESİ	31
2.1. Sâsânî ve Bizans Devletlerinin Kuruluşuna Kadar El-Cezire (Mezopotamya) Bölgesindeki Uygarlıklar	31
2.1.1. Persler = Arsakyan, Eşganiyan	31
2.1.1.1. Pers - Büyük İskender Mücadelesi	32
2.1.1.2. Büyük İskender'in Ölümünden Sonra Komutalarının Egemenlik Mücadelesi	33
2.1.1.3. Selevkosların Kuruluşu	33
2.1.1.4. Pers (Arşak)-Selevkos Mücadelesi	35
2.2. Abgarlar M.Ö. 6- M.S. 215	36
2.3. Pers - Roma Mücadelesi	37
2.4. III. Yüzyıl El-Cezire Bölgesindeki Yeni Mücadeleler	43
2.4.1. Sâsânîler	43
2.4.2. El-Cezire Bölgesinde Sâsânî Roma-Mücadelesi	45
2.5. IV. Yüzyılda El-Cezire Bölgesindeki Mücadeleler	51
2.5.1. Bizans Devleti	51
2.5.2. Bizans Devleti'nin (Doğu Roma) IV. Yüzyılda Genel Durumu	53
2.5.3. İmparator Konstantin Döneminde Sâsânî – Bizans İlişkileri	55
2.5.4. İmparator Jovianos Döneminde Sâsânî-Bizans İlişkileri	62
2.5.5. Sâsânî-Bizans Mücadelesinin Mezopotomya'ya Etkileri	64
2.5.6. Sâsânî- Bizans İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: 363 Barışı	64
2.5.7. İmparator Valens Döneminde Sâsânî - Bizans İlişkileri	66

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. V.YÜZYILDAN İSLÂM FETİHLERİNE KADAR EL-CEZİRE'DE SÂSÂNÎ-BİZANS MÜCADELESİ	68
3.1. V.Yüzyılda Bölgedeki Sâsânî -Bizans- İlişkileri	68
3.1.1. İmparator Markianos Dönemi	68
3.1.2. İmparator Zenon Dönemi	69
3.1.3. İmparator Anastasios I ve 502 Yılı Mezopotamya Bölgesindeki Sâsânî - Bizans Savaşları	72

3.2. 502 Yılı sonrası el-Cezire(Mezopotamya) Bölgesindeki Sâsânî- Bizans Savaşları	74
3.2.1. Amid, Edessa, Tella Kuşatmaları ve Dara'nın Kuruluşu.....	74
3.2.1.1. Sâsânîlerin Müttefikî Hire Araplarının 502 Yılında Harran ve Edessa Kuşatmaları	77
3.2.1.2. Amid'in Önündeki Bizans Ordusunun Hazırlık Ve Hileyle Çekilmesi ...	79
3.2.2.Sâsânî ve Arapların Bizansa Karşılıklı Akınları, Bizanslıların Fırat'ın Batısına Çekilmeleri	80
3.2.2.1. Sâsânîlerin Edessa ve Civarındaki İstilaları	81
3.2.3. Bizanlıların Amid'i Kuşatmaları	83
3.2.4. Sınırdaki Stratejik Bir Şehir Olarak Anastasiopolis (Dara)'nın Kuruluşu (504-506 Yılı).....	84
3.2.4.1. Kavad'ın Tella ve Edessa'yı 503 Yılında Kuşatması.....	86
3.2.4.2. Edessa'nın Dara Şehri Kurulurken Yeniden İşgali (6 Eylül 503)	86
3.3. VI. Yüzyılda Sâsânî -Bizans İlişkileri	93
3.3.1. Sâsânî-Bizans Savaşlarının Şiddetlenmesi ve Sonrasında Sâsânî Hâkimi Anuşirvan'ın Bizans Devleti'nin Doğu Sınırındaki Tahribatları.....	93
3.3.1.1. Hüsrev Anuşirvan Dönemi ve Ebedî Barış	93
3.3.1.1.1. 540 Yılı Hüsrev I Dönemi Sâsânî-Bizans İlişkileri	101
3.3.1.1.1.1. Hüsrev'in el-Cezire (Mezopotamya) Bölgesindeki Faaliyetleri	101
3.3.1.1.1.1.1. İmparator Justinianos ve Hüsrev Arasında Antlaşma Yapılması	105
3.3.1.1.1.1.2. Justinianos Döneminde Yapılan Barış Antlaşması.....	106
3.3.1.1.1.1.3. Edessa'da Bizans'a Karşı Sâsânî Hun İttifakı	107
3.3.1.1.1.1.4. Sâsânîlerin Edessa'yı Ele Geçirme Teşebbüsleri.....	108
3.3.1.1.1.1.5. Bizans Elçilik Heyetinin Hüsrev I ile Görüşmesi	109
3.3.1.1.1.1.6. Sâsânîler ve Bizanslıların Savaş Hazırlıkları.....	109
3.3.1.1.1.1.7. Hüsrev I' in Bizans Elçilik Heyeti İle Görüşmesi	110
3.3.2. El-Cezire(Mezopotamya) Bölgesinde Hüsrev I Zamanında Bizansla Yapılan Son Savaşlar	111
3.3.2.1. Edessa'da Sâsânî- Bizans Mücadelesinde Alınan Tedbirler	111

3.3.2.2. Hüsrev Anuşirvan Döneminde Edessa’da Sâsânî-Bizans Mücadelesinin Şiddetlenmesi	112
3.3.2.3. Sâsânî – Bizans Savaşları	114
3.3.2.4. Sâsânîlerin Dara’yı Ele Geçirme Planı.....	115
3.3.3. Bizans – Sâsânî Arasında Dara’da Yapılan Antlaşma.....	115
3.3.3.1. Dara’da Bizans ve Sâsânî Elçilerinin İmzaladığı Antlaşmanın Şartları. 119	
3.3.3.2. Dara’daki Sâsânî ve Bizans Elçilik Heyetleri ve Antlaşma Maddeleri.. 120	
3.3.3.3. Dara’da Elçilerin Suania ve Lazika Kararları	120
3.3.3.4. Dara’da Sâsânî – Bizans Elçilerinin Antlaşması.....	120
3.3.3.5. Bizans – Sâsânî Antlaşmasında Uyuşmazlık.....	122
3.3.3.6. Justinianos’un Hüsrev’e Mektubu.....	123
3.3.4. Bizans’ın Ermenia Bölgesindeki Durumu	125
3.4. Sâsânî Ordusu ve Orduda Bulunan Türkler	125
3.5. Bizans Ordusu.....	129
3.6. VI. Yüzyılda Sâsânî –Bizans Savaşları.....	131
3.6.1. Tiberios Konstantinos	131
3.6.2. Mavrikios Dönemi ve Toparlanma Hamleleri	132
3.6.3. Fokas Devri.....	138
3.6.3.1. VII. Yüzyıl Başlarında Sâsânî – Bizans Sınırı	138
3.6.3.2. Sâsânî-Bizans Savaşları.....	140
3.6.3.3. 603/604 Yılı Savaşları	143
3.6.3.4. Dara, Tur Abdin ve Hısn Keyfa’nın Zaptı (604-606)	144
3.6.3.5. 606/607 Yılı Savaşları	144
3.6.3.6. Marde (Mardin) ve Amida (Diyarbakır)’nın Zaptı (607).....	145
3.6.4. İmparator Heraklios ve İran’a Vurulan Son Darbe.....	147
3.6.5. 610-614 Savaşları, Sâsânîlerin Fırat’ı Geçmeleri, Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır’ın Zaptı	147
3.6.6. Heraklios’un Reformları	157
3.6.7. Heraklios Dönemindeki Temaların Listesi	160
3.6.8. Heraklios’un Sonu	161

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. EL-CEZİRE BÖLGESİNİN MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETHİ	162
4.1. İlk İslam Fetihleri Öncesi Durum	162
4.1.1. Bölgedeki Etnik Yapı.....	162
4.1.2. Sâsânîler (Sâsânîler-Lahmî İttifakı).....	164
4.1.2.1. Lahmilerin Sınırları	165
4.1.2.2. Zu'kar Savaşı ve Sâsânî-Arap Mücadelesinin İlk Aşaması	167
4.1.3. Bizans (Bizans-Gassâni İttifakı)	168
4.2. El-Cezire Bölgesini Almakla Görevlendirilen Müslüman Komutanlar	173
4.2.1. İyaz b.Ganm ve El-Cezire'nin Fethi	173
4.2.1.1. Urfa'nın İslam Orduları Tarafından Fethi	176
4.2.2. El-Cezire Şehirlerinin Savaş Yoluyla ve Barış Yoluyla Alınanlara Göre Ayrılması	181
4.2.2.1. Doğulu Kaynaklara Göre el-Cezire'nin Fethi	181
4.2.2.2. Batılı Kaynaklara Göre el-Cezire (Mezopotamya)'nin Fethi.....	183
4.2.3. Bölge Halkının Durumu.....	185
4.2.4. İslam Fetihlerini Kolaylaştıran Nedenler.....	185
4.2.4.1. Müslümanların İran'ı Fethetmeleri	187
4.2.4.2. Sâsânîlerin Sonu	188

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. EL-CEZİRE BÖLGESİNİN DİNİ SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI.....	190
5.1. Bölgenin Dini Karakteri.....	190
5.1.1. Putperestler	190
5.1.1.1. Harranilerin Tanrı İnancı.....	191
5.1.1.2. Yıldız – Gezegen Kültü.....	192
5.1.1.3. Hermes Kültü ve Harran Putperestliğinde Peygamberlik Anlayışı.....	192
5.1.1.4. Harranilerin Ritüelleri	193
5.1.2. Hristiyanlar	194
5.1.2.1. Monofizit'lerin Tanrı İnancı.....	199
5.1.3. İslam Fetihleri İle Değişen Yapı (Müslümanlar)	202
5.1.4. İran'daki Dinler.....	203
5.1.4.1. Zerdüştlük.....	203

5.1.4.2. Maniheizm.....	205
5.1.4.3. Mazdekizm	207
5.2. Bölgenin Sosyal ve Kültürel Hayatı	208
5.2.1. Dini Kurumlar.....	208
5.2.2. Kültürel ve Sanatsal Faaliyetler	209
5.2.3. Eğitim ve Bilim.....	210
5.3. Bölgenin Ekonomik Yapısı ve Gelir Kaynakları	211
5.3.1. Tarım ve iklim	211
5.3.2. Ticaret	214
5.3.3. Sanayi.....	218
5.3.4. Madenler ve Diğer Gelirler.....	225
5.4. Doğal Afetler	227
5.4.1. V. Yüzyıldaki Doğal Afetler.....	227
5.4.1.1. Skirtos Nehrinin 413'te Taşması	227
5.4.1.2 .Edessa'da 494-495 Yılı Çıban Afeti	228
5.4.1.3.Edessa'da 496 -497 Yılında Eğlence Hayatına Tepki.....	228
5.4.1.4. Edessa'da 497 Yılı Şehircilik Anlayışı	229
5.4.1.5. Edessa'da 497-498 Yılında Şehir Hamamının Çöküşü.....	229
5.4.1.6. Anastasios Devri ve Vergilerin Bağışlanması.....	230
5.4.1.7. Edessa'da 498-499 Yılı Çekirge Afeti Ve Zelzeleler.....	230
5.4.1.8. Edessa'da 499 Yılı Eylül Ayı Zelzelesi	231
5.4.1.9 . Edessa'da Arsamosata Kilisesinin Çöküşü	231
5.4.2. VI. Yüzyıldaki Doğal Afetler	231
5.4.2.1. Edessa'da 499-500 Yılı Güneş Tutulması.....	231
5.4.2.2 .Edessa'da 499 Yılında Gökyüzünde Yalancı Güneşler ve Kargı Işığı	232
5.4.2.3. Edessa'da 500 Yılı Çekirge Afeti, Kıtık ve Göçler.....	232
5.4.2.4 .Edessa'da 502 Yılı Skirtos Nehri'nin Taşması	234
5.4.2.5. Edessa'da 525 Yılı Sel Baskını	235
SONUÇ	236
KAYNAKLAR	239
EKLER	246
ÖZGEÇMİŞ	253

ÖNSÖZ

Tarihin çok eski zamanlarından beri medeniyetin beşiği olarak gördüğümüz yerler su kenarları olmuştur. Bölge sakinleri tarafından cennet nehirlerinden sayılan Dicle ve Fırat'ın arasındaki topraklar ilk çağlarda Mezopotamya, Arap-İslam fetihleriyle El-Cezire adını alarak sürekli bir çekim alanı oluşturmuştur. Tez konumuzun başlığı olan “ III. Yüzyılın ikinci yarısından, ilk İslâm fetihlerine kadar el-Cezire Bölgesi “ ifadesi ile, konumuzun sınırlarını Sâsânî Devleti'nin kuruluş tarihi olan 224 yılını ve yıkılış tarihi olan 651 yılını esas aldık. Özellikle bu dönemde el-Cezire Bölgesi'nde meydana gelen Sâsânî-Bizans mücadeleleri, tezimizin ana konusunu oluşturmuştur. Batılı kaynakların bu mücadeleler hakkında oldukça ayrıntılı bilgi vermesi nedeniyle, bu kaynaklardan daha çok yararlandık. Bölgenin coğrafi yer adları ve Müslümanlar'ca fethi konusunda ise Doğu kaynaklarından daha çok yararlandık. Sâsânî- Bizans mücadeleleri dışında, bölgenin verimli toprakları, doğu-batı ticaret yollarının olduğu bir noktada olması dini ve askeri merkez durumundaki şehirleriyle, bir başka açıdan da incelenmesini gerektirmiştir. Bu sebeple, ağırlıklı olarak siyasi mücadeleleri incelerken, daha genel olarak da bölgenin dînî, sosyal ve ekonomik durumunu incelemiş olduk.

Konumuz başlıca üç başlıkta şekillenmekte olup, bunlar Sâsânîlerin batı faaliyetleri, Bizans Devleti'nin Doğu politikası ve İslam fetihleriyle her iki devleti öteleyerek öne çıkan ve el değiştiren bir bölgenin ortaya çıkmasıdır. Elbette bölgenin bu değişimi sadece askeri faaliyetlerle açıklanamaz ancak dönemin uzunluğu bizi tek bir alanı incelemeye itmiş, diğer özelliklerinden genel olarak bahsetmiş olduk.

Çalışmamızdaki zorluklara gelince öncelikle Türkiye'de Erken Ortaçağ olarak adlandırdığımız İslam fetihlerine kadar olan dönemle ilgili dilimizde çok fazla ilmi eser bulunmamaktadır. Hele bu Roma-Grek kaynakları olunca dil ve konu bakımından araştırmaların sayısı çok daha azdır. Çalışmamızda gördüğümüz önemli tespitlerimizden biri de Batılı kaynakların birçoğunun Türkçe çevirilerinin olmaması ve tercüme edecek olanların Grekçe veya Latinceyi bilmemesi büyük bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Üstelik Bizans imparatorluğunun 13-14 asır topraklarımızda olduğu düşünülürse bu dönemle ilgili çalışmaların yapılması büyük önem taşımaktadır.

Çalışmalarımızın sonucunda; El-Cezire'nin Ön Asya'nın kalbi olduğu, dün var olan mücadelelerinin bugün ve bundan sonra da olacağı kanaatine varılmıştır.

Çalışmalarımızda baştan beri beni büyük bir sabırla destekleyen hocam sayın Prof. Dr. Abdulhalik Bakır'a, dönem ile ilgili materyal toplamama yardımcı olan Doç. Dr. Aydın Çelik'e, çalışmalarımda yol gösteren Muğla Üniversitesi Tarih Bölümü'nden Doç. Dr. Adnan Çevik'e, değerli kitap önerilerinden dolayı tez izleme komitesinden Prof. Dr. M. Beşir Aşan'a ve Coğrafya Bölümünden Yard. Doç. Dr. Ayşe Çağlıyan'a teşekkürü bir borç bilirim.

Nuray ARABACI

ELAZIĞ – 2012

KISALTMALAR

age	: Adı geçen eser
agm	: Adı geçen makale
AÜİFD	:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bas	: Baskı
Bkz	: Bakınız
C	: Cilt
C.M.H.	: Cambridge Medievel History
Çev.	: Çeviren,
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DOP	: Dumbarton Oaks Paper
E.İ.	: Encyclopedias of İslam
EA	: Enyclopedia of Americana
EI	: Enyclopedia of İran
EQ	: Encyclopedias of Quran
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
İA	: İslam Ansiklopedisi
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
Krş.	: Karşılaştırınız
M.Ö.	: Milattan Önce
MÜTAE	: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
M.S.	: Milattan Sonra
Nşr.	: Neşreden
OAD	: Orta Doğu Araştırmaları Dergisi
s	: Sayfa
S	: Sayı
TAD	: Tarih Araştırma Dergisi
TDA	: Türk Dünyası Araştırmaları
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
trans.	: Translation
trc	: Tercüme
trhz	: Tarihsiz

TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb	: Ve benzeri
vol	: Volum (Bölüm)
yay	: Yayınları

KAYNAKLAR

Umûmî Tarihler: Temel özellikleri itibariyle Hz. Adem'in yaratılışından başlayıp müellifin eserini yazdığı döneme kadar meydana gelen olayları, yıllara veya hükümdarlara göre kronolojik bir şekilde zikreden umumi tarihler, İslam öncesi toplumlardan, Suriye, İran, el-Cezire gibi yerlerde yaşayan toplumların durumlarından, Arap yarımadasında bulunan şehirlerin fiziki, coğrafi, ekonomik yapısı hakkında bilgi verirler. Roma ve Bizans'tan bahsedip Muluku'r-Rûm başlığı altında bazı açıklamalarla birlikte imparatorların isimlerini zikrederler. İslam dönemine Hz. Peygamber'den sonra her halife zamanında veya her yıl Bizans'la gerçekleşen ilişkiler belirtilir. Hz. Peygamber'in Heraklios'a mektubu, Mute, Tebük, Ecnadeyn ve Yermük savaşları, Suriye, Filistin, el-Cezire, Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesi Taberi'nin(310/922) *Tarihu'l-Ümem ve'l Müluk'ü*, İbnü'l Esir'in (630/1232) *el-Kamil'i* ve İbn Kesir'in (774/1373) *el-Bidaye ve'n-nihaye* bu tür kaynakların başında gelir.

Coğrafya ve Futûh Kitapları: Yeryüzünü çeşitli bölgeler halinde inceleyen coğrafya eserleri, Bizans ülkesine de yer vermektedirler. Ayrıca İslam toprakları içerisinde önemli şehirler, müstakil başlıklar halinde ele alınmakta ve bu arada varsa bahsedilen şehirle ilgisi nedeniyle Bizans'a da atıfta bulunmaktadır. İbnü'l Fakih'in (300/913) *el-Mesalik ve'l-Memalik'i*, Muhammed b. Ahmed el-Makdisi'nin(380/990?) *Ahsenü't-Tekasim'i*, Yakut el-Hamevi'nin (626/1229) *Mu'cemü'l-Büldan'ı*, Belâzuri'nin(279/892) *Futuhu'l-Büldan'ı* bu tür kaynakların en önemlilerindendir. Bu eserlerde, el-Cezire bölgesinin sınırlarını örneğin ; en geniş olarak Yakut, El-Cezire bölgesinin aldığı isimler örneğin; Makdisi, iklim-i Akur olarak vererek, diğer coğrafyacılarından ayrılmaktadır. Bunun yanı sıra önemli coğrafyacılarından biri olan Ebu'l-Fida, *Takvim-ül Büldan* adlı eserinde el-Cezire bölgesi ile ilgili önemli bilgiler vermekte, bölgenin Dicle'nin ve Fırat'ın batısını da kapsadığını belirtmektedir. Ayrıca, İbn Havkal *Sûret'ul-Arz* ve Istahri *Mesalik'ül Memalik* adlı eserinde Dicle ve Fırat'ı esas alan bir el-Cezire sınırı çizmişlerdir.

MAHMUD ŞÜKRİ EL - ÂLÛSÎ

Tarih, edebiyat, biyografi, Kur'an ilimleri üzerinde çalışan âlim ve yazardır. 19 Ramazan 1273(H. 1099) Bağdat'ta doğmuş, 4 Şevval 1342 (H.1100) yılında vefat

etmiştir. Meşhur Bülûğu'l Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l Arab adlı eserden tezimizde el-Cezire bölgesi şehirleri ve bu şehirlerin özelliklerini açıklarken yararlandık. Avrupa'da büyük bir ilgi görerek, önce Stocholm'deki Doğu Dilleri Konseyinin teklifi üzerine kaleme alınan Cahiliye Dönemi ve Arap Tarihi ile ilgili olan eser, dönemin İsveç Kralı tarafından ödüllendirilmiştir. Üç cilt halinde yayımlanan (H.1103) eserin Müntehe't-taleb adıyla Türkçeye de çevrildiği kaydedilmektedir.

İBNÜ'L ESİR

Miladi 1160 yılında dünyaya gelen İbn'ül Esir 1233 yılında ölmüştür. *El Kâmil Fi't Tarih* adlı eserinde dünyanın yaratılışından 1231 yılına kadar gerçekleşen olayları hikâye etmektedir. İbn'ül Esir'in bu çalışması ilk defa Paris'te Tornberg tarafından 1851 ve 1876 yılları arasında neşredilmiştir. Biz bu eserin B.Eryarsoy tarafından çevrilen 1986 yılı İstanbul baskının IV. cildi üzerinden çalışmamızı yaptık.

İBNÜ'L- BELHÎ

Doğum tarihi ve ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmayan İbnü'l Belhi, Abbasiler döneminde yaşamış İslam dünyasının önemli coğrafyacısı ve tarih yazıcısıdır. *Farsname* adıyla kaleme almış olduğu çalışmada yaratılıştan Sâsânî imparatorluğunun Müslüman Araplar tarafından yıkılışı dahil, İran tarihini anlatmıştır. Bu eser, büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a sunulmuştur. Buna dayanarak XI. Yüzyılda yaşadığını söyleyebiliriz. Farsların gelmiş geçmiş bütün hükümdarlarından bahseden İbnü'l Belhi, Fars ülkesinde yaşayan kavimlerden, İran coğrafyasında da bahsetmektedir. Bu eserin Sâsânîler dönemi İran'ı, Hükümdarları ve Bizansla olan ilişkileri konusunda anlatmış olduğu rivayetlerden istifade etmeye çalıştık. *Farsname*, Guy Le Strange ve Ronald Alen Nikolson'un tenkitli basımını hazırlamış oldukları ve Fuat Sezgin'in Arap ve İslâm Bilimleri Enstitüsü çerçevesinde yayınlanan (Frankfurt 1992) eserin tercümesi A.Halik Bakır ve A.Altungök tarafından Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I adlı eserde, sayfa 23 – 148 arasında verilmiştir. Böylece eser ilk kez Türkçeye çevrilmiştir. Biz çalışmamızda, Türkçe çeviriyi, Guy Le Strange'nin *The Farsnâma of İbnu'l Balkhî* (London 1921) adlı eseri ile karşılaştırdık. İbnü'l Belhi'nin, Taberi'den de yararlandığını tesbit ettik.

İBNİ HAVKAL

Doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmayan Ebu'l Kâsım Muhammed b. Havkal (ölüm tarihi H. 367/977) İslam dünyasının önemli coğrafyacılardan olup, *Sûret'ul- Arz* adlı coğrafi eserin yazarıdır. Sâ mânîler dönemi X.yüzyıl Türkistan, İran, Maveraünnehir ve Harzem toprakları hakkında detaylı bilgi veren eser büyük ölçüde İstahri'den etkilenmekle birlikte İslam dünyasının birçok bölgesinin coğrafyaları hakkında bilgi vermektedir. Biz bu çalışmamızda İbni Havkal'ın bu eserinin 1938 Leiden baskısının Dr. Cafer Şi'ar tarafından Farsça'ya çevrilmiş olan bölümünden faydalandık.

MES'ÛDİ

MS. X. Yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Ebu'l Hasan Ali bin el-Hüseyn(ölüm tarihi H.345/M.956) *Muruc el-Zeheb* kitabının yazarıdır. *Kitab-ü Ahbar u-Zaman ve Kitab-u Evsat* adlı çalışmalarının bir özeti olarak kabul edilen bu çalışma İslam öncesi ve İslam sonrası milletlerin yaşamış oldukları coğrafyaları ve tarihleri hakkında bilgi verir. Eser ilk olarak Barbier de Meynard tarafından Fransızca'ya tercüme edilerek 1861 ve 1877 yılları arasında yayınlanmıştır. Biz bu çalışmamızda aynı baskı üzerinden 1986 yılında Farsça'ya yapılan tercümesinin Kum baskısı üzerinden çalıştık.

TABERÎ

Fıkıh, hadis, tarih, dil, tefsir ve kırâat ilimlerinde otorite sayılan Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî. Taberistan'ın Âmul şehrinde H.224/M.838 yılı sonlarında dünyaya gelmiştir. Taberi H. 310/M. 922-923 yılında Bağdat ta vefat etmiştir. *Tarihu't Taberi* veya *Tarihul-Ümem ve'l- Mulük* adlı eserinin Z.Kadiri Ugan'ın MEB yayınları tarafından Türkçeye yapmış olduğu çevirisinden faydalanarak özellikle Sâsânî imparatorluğu ile ilgili kısımlarından ve Müslümanların bu bölgelerdeki faaliyetleri konusunda yararlandık. Bu eser, kendisinden sonra gelen tarihçiler için yaradılıştan başlayarak, miladi 924 yılına kadar olan olayları içermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Eserin III. cildinden büyük ölçüde yararlanmaya çalıştık.

İmam Ebu Yusuf : Yakup b. İbrahim b.Habîb el- Kûfî (H.113-182/ M.731-798) Kûfe'de doğmuş, İmam Ebu Hanife'nin öğrencisi olmuş ve Halife Mehdî döneminde

kadı tayin edilmiş önemli bir islâm hukukçusudur. Harun Reşit döneminde Kâdı'l-Kudat unvanını alan islâm alemindeki ilk kişidir. Tezimizde, el-Cezire'nin Müslümanlar tarafından fethi konusunda ve halktan alınan vergiler konusunda *Kitabu'l haraç* adlı eserinin Ali Özek tarafından Türkçeye çevrilerek, 1973 yılında İstanbul'da yayınlanan cildinden yararlandık.

ROMA KAYNAKLARI

Roma döneminde Plinius ve Strabon gibi ilk çağ yazarlarını, coğrafi kaynaklar olarak yararlandığımız için ilk başta vermek istedik. Bugün kaynaklarında belirttikleri bir çok yer el-Cezire bölgesinde artık yer almasa da, o dönem için yerleşim yeri olarak kurulmuş pek çok şehrin olduğunu görmekteyiz.

Pilinius: M.S 23- M.S 79, başlıca eseri, *Naturalis Historia*(Doğa Tarihi) olan Roma'lı bilgin ve askerdir. Neron döneminde önemli askeri görevlerde bulunan yazarın yedi yapıtından günümüze kadar gelebilen tek eseridir. Otuzyedki kitaptan oluşan serinin, ilk kitabı, diğer otuzaltı kitabın özetini vermektedir. Özellikle konumuzu ilgilendiren III – VI. Kitaplar fiziki ve tarihi coğrafyayı ele aldığı gibi, bazısı artık var olmayan bir çok kenti anlatmıştır. Aristoteles'ten yararlanan yazarın konuları, coğrafya dışında, hayvanlar, folklorik motifler sayılabilir. Eserindeki en önemli husus, bilgileri metodik olarak vermesidir. Özellikle I.yüzyıl Roma tarihi için başvurulacak bir kaynaktır.

Strabon: M.Ö. 64 yılında Amasya'da doğmuş Yunanlı coğrafyacı ve tarihçidir. “*Geographica* “ adlı eseri önemlidir. M.S. 23 yılında tamamladığı eseri onyedki kitaptan oluşmaktadır. XI – XIV. kitaplarda, Karadeniz ve Asya kıyıları, Kafkaslar, Kuzey İran ve Anadolu, XVI. Kitapta ise Mezopotamya anlatılmaktadır.

Bizans tarihinin VII. yüzyılı için günümüze ulaşabilen en önemli iki temel çağdaş kaynak, rahip Theophanes ile İstanbul patriği Nikephoros'un kronikleridir. Bizans tarihinin bahsedilen iki asrıyla ilgili bilgilerin hemen tamamı bu iki esere dayanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, Theophanes ve Nikephoros sonra yazılan Bizans tarihine dair Grekçe kaynaklar, VII. ve VIII. Yüzyıllar için bu iki kroniğe dayanmak durumunda kalmışlardır.

Aslında bir rahip olan Theophanes, 752 yılında dünyaya gelmiş ve imparator V. Leon (813-820) döneminde sürgünde iken 818 yılında ölmüştür. Dünya kroniği mahiyetindeki eserini 810-814 yılları arasında yazmıştır. *Chronographia* adıyla bilinen

eser, Roma imparatoru Diokletianus'un (284-305) tahta çıkışıyla başlamakta ve V.Leon'un 813 yılında imparator oluşundan kısa bir süre sonrasına kadar gelmektedir.

Ostrogorsky'e göre Theophanes, ilmi vukuf, tarihi anlayış ve objektiflikten mahrumdur. Bununla beraber, daha eski kaynaklara dayanması ve özellikle diğer kaynakların kaybolmasından dolayı Bizans tarihinin VII. ve VIII. Yüzyılları için temel dayanak teşkil etmesi açısından fevkalade büyük bir öneme sahiptir.

Theophanes, İslam fetihleri ile ilgili rivayetlere özellikle yer verir. Savaşlarda görev alan Bizans komutanlarının isimleri, asker sayısı, halifeler nezdinde anlaşmalar yapmak üzere görevlendirilen elçiler ve anlaşma şartları hakkında bazen ayrıntılı bilgiler verdiği görülür.

C.de Boor tarafından iki cilt halinde yayımlanan(Leipzig 1883-1885) *chronographia*'nın, 6095-6305 hilkat yıllarını (m.602-813) kapsayan bölümü, Harry Turtledove tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Çalışmada bu tercümeden yararlanılmakta birlikte, bazı şahıs, terim ve yer adlarının tesbiti için orijinal metine başvurulmuştur.

Malalas: Doğumu 491 Antakya, ölümü 578. V. Ve VI. Yüzyıllar için önemli olan *Chronographia* adlı *Vekainame* yazarıdır. Suriye asıllı olan yazar, yaradılıştan 576 yılına kadar yazmıştır. Onsekiz kitaptan oluşan vekainamesi oldukça önemlidir. Özellikle Sâsânî – Bizans savaşları ve doğal felâketler konusunda yararlandığımız bir kaynak olmuştur.

Procopius: M.Ö 490 yılında Filistin'de doğmuş Bizanslı tarihçidir. 527-531 yılları arasında ünlü Bizanslı komutan Beliserius'un danışmanı idi. Yapılar, savaşlar ve gizli tarih adı altında üç tane önemli eseri vardır. Türkçeye Orhan Duru tarafından çevrilen son eseri Bizans'ın VI. Yüzyılına dair devlet kademesindeki entrikaları anlatması bakımından önemlidir. Ancak, savaşlar kitabı (*War of the Procopius*) adlı kitap, imparator Justinos ve Justinianos döneminde Sâsânî-Bizans savaşları açısından önemlidir.

Sozomenos: Doğumu 400, ölümü 450, Fiistin'de yaşamıştır. Eseri HE (*Historia Ekklesiastike* = Kilise Tarihi) adıyla tanınan Yunanlı tarihçidir. Eseri, Bizans imparatoru Theodosios II. 'ye adanmıştır. Kitap, Bizans devletinin başlangıç yılları için önemlidir. Dokuz kitaptan oluşan eserin en önemli özelliği, eleştiriden yoksun olmasına karşın, başka kaynaklarda olmayan Socrates gibi ilk dönem bilim adamlarına yer vermesidir. Tezimizin Sâsânî-Bizans mücadelesinin ilk dönemleri için (el değiştiren

şehirler ve buraya yerleşen Makedonyalı asker ve göçmenlerin bilgisi) bu kaynaktan yararlandık.

SÜRYANİ KAYNAKLAR

Mar Yeşua: Çalışmamızdaki önemli kaynaklardan biridir Doğum ve ölüm tarihleri bilinmemekle birlikte V. Ve VI. Yüzyıllarda yaşağı bilinen yazar, Diyarbakır yakınlarındaki Zuknin’ de doğmuş olup, hayatına dair çok az bilgi vardır. Özellikle V. yüzyıl sonu, VI. Yüzyıl başını kapsayan (494-506) yıllar arasında Urfa, Amid ve Mezopotamya’da geçen Sâsânî-Bizans savaşları ile, bu yerlerin uğradığı doğal felâketleri hakkında yazdığı “Vakaayi’name” adlı eseri ile bu dnemin canlı şahididir. Eseri önce W.Wright tarafından İngilizceye, daha sonra Mualla Yanmaz tarafından 1958’de Türkçeye çevrilmiştir. Vakaayi’nâme’nin Tütçke çevirisi Yıldız Üniversitesi Irsika Kütüphanesi’nde mevcuttur.

Ebu’l Ferec Gregorios: Bar Hebreas/Ibnü’l-İbri olarak da bilinen önemli bir Süryani tarihçidir. Malatya’da 1225/26 yılında doğmuştur. Tarîhu Muhtasari’d-Düvel adlı Arapça eseri yanında orijinal adı Maktebhanuth Zabhe olan ve 1286 yılına kadar gelen dünya tarihi mahiyetindeki kroniği Sâsânî-Bizans ilişkileri açısından da önemlidir. Ebu’l-Ferec’in kroniği Budge tarafından İngilizceye tercüme dilmiş ve bu tercüme Ö.R.Doğrul tarafından Türkçe ‘ye çevrilmiştir.

Yukarıdaki kaynak eserlerinin yanı sıra el-Cezire bölgesi hakkında yakın tarihimizde ve günümüzde de bir takım araştırmalar yapılmaktadır. Bunlar içerisinde, Osmanlı döneminde, Diyarbakır’ın yetiştirdiği son devir ilim adamları arasında Abdulgani Efendi’nin de adını anmak gerekir. Zira Osmanlı devletinin son döneminde yetişen Abdulgani Efendi, bilgi birikimini Cumhuriyet dönemine de aktarmış ve önemli üç eser yazmıştır. Bu eserler sırasıyla,

1. El-Cezire’ in Muhtasar Tarihi
2. Divan (Abdulgani Efendi Divanı)
3. Mardin Tarihi adlı eserlerdir.

Her biri birbirinden kıymetli bu üç eserin yazarı olan Abdulgani Fahri Efendi, aslen Çermikli olup, Çermik beylerinden Buldukoğulları ailesindendir. Bu yüzden soyadı kanunundan sonra Bulduk soyadını almıştır.

Eski Nusaybin kaymakamı Diyarbakırlı Zülfikar Bey’in oğlu olan Abdulgani Efendi 9 Ağustos 1864 tarihinde Diyarbakır’da doğmuştur. Tahsilini burada

tamamlamış ve Diyarbekr adliyesinde zabıt kâtibi olarak işe başlamıştır. Adliyedeki görevi sırasında savcılığa kadar yükselmiştir. Emekli olduktan sonra kendisini tamamen ilime vermiştir. Ebcet hesabıyla kolaylıkla tarih düşürebilen son asrın şairlerinden olan Abdulgani Efendi şiirlerinde Fahri takma adını kullanmıştır. Abdulgani Fahri Bulduk, 20 Aralık 1952 tarihinde ölmüştür. Fırat Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyelerinden Prof.Dr. M.Öztürk – Prof Dr.İ.Yılmazçelik tarafından Abdulgani Bulduk'un (Abdulgani Efendi) El- Cezire'nin Muhtasar Tarihi adlı eseri, bölgenin sınırlarından başlayarak, burada yer alan kabileler, islâm fetihlerine kadar olan dönem, Fars, Roma, Sâsânî ilişkileri, islâm fetihlerinden sonraki Abbasi-Emevi, Hamdaniler, Karakoyunlular, Osmanlı Devleti gibi bölümlerden bahsetmektedir. Son dönem el-Cezire bölgesinin sınırları hakkında özellikle bu eserden faydalandık.Bu eser asıl eserin1-184 sayfalarını kapsamaktadır.

Ayrıca, Ramazan Şeşen tarafından DİA' da yazılan el-Cezire maddesi, bölgenin şehirler, sınırları, islâm dönemindeki mücadeleler ve Sâsânî-Bizans ilişkilerinin başlangıcı için yol gösterici olmuştur. Bunun yanı sıra, Nusaybin, Harran, Meyyafarikin, Mardin,Diyarbakır gibi el-Cezire bölgesinde yer alan maddeler DİA ve diğer kitaplardan araştırılmıştır.

GİRİŞ

el-Cezire, genel olarak Fırat ve Dicle arasında kalan bölgenin adı olup, zaman içerisinde sınırları da değişmiştir¹. Burası önceleri Mezopotamya olarak adlandırılmış daha sonra İslam fetihleri ile birlikte el-Cezire adını almıştır. el-Cezire'nin sınırları kuzeyden Keban kasabasının önünden geçen Fırat nehrinden başlar ve güneye doğru Samsat, Rumkale, Birecik, Rakka, Rahbe ve Hille'den geçerek güneye ulaşır. Burası el-Cezire'nin Fırat sınırını teşkil eder. Bundan sonra doğuda Dicle sınırı başlar. Doğudan Bender, Tikrit, Hadise Musul, Ceziretü İbni Ömer ve Hasankeyf'i içine alarak tepe Horbus(Batman)şehrine ulaştıktan sonra Kuzeye , oradan Meyyâfarikin, Hazro, Lice ve Hani kasabalarından geçerek Palu önünden Murat nehrine ulaşır. Bu sınırlar el-Cezire'nin en geniş sınırlarıdır².

Bölgenin birçok şehri olmakla Amid, Edessa, Harran ve Nisibis(Nusaybin) gibi yerler önemli birer askeri, siyasi, dini veya ticari merkez olma özelliğini taşımaktadır. Örneğin; Harran, putperestlerin merkezidir. Öte yandan, Nusaybin, Süryanilerin hem dini merkezi hem de bir gümrük şehridir.

Bölgenin geçmiş tarihi seyrine bakıldığında daima mücadele sahası olmuş, sık sık el değiştirmiş, önemini daima korumuştur. Özellikle Sâsânî-Roma mücadelesinde iki ülkenin de ele geçirmek istediği hedef topraklar olmuştur. IV. yüzyıldan itibaren nüfus ve toprak bakımından Roma'dan daha küçük olan Sâsânîlerin İslam fetihlerine kadar daha başarılı olduklarını görmekteyiz. Roma'nın Doğu sınırında son tutunma noktası Amid olduğu için III. yüzyılda büyük bir savunma yatırımı olan surlar yapılmıştır.

Konumuz gereği siyasi olaylarını incelediğimiz bölgenin Asya yollarının Anadolu'ya bağlayan kavşak noktasında olmasından dolayı ekonomik bir önemi de vardır. Burası gerek bölgede üretilen malların bıçak, terazi, kılıç, saat gibi içeride üretilerek dışarı gönderildiği gerekse dışarıdan gelen malların Anadolu içlerine gönderildiği merkez olma özelliğini taşımaktadır. Bunun yanı sıra tarım ve madencilikte gelişmiştir. Özellikle Dicle ve Fırat nehirlerine dökülen Habur ve Çağçağ gibi sular tarım alanlarının verimlerini artırmıştır.

¹ R.Şeşen, "Cezire" DİA, c.VII, İstanbul 1993, s.509-511.

² A.Bulduk, El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi,s.2-3 krş., El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi, (Yay.Haz.M.Öztürk, İ.Yılmaz Çelik, Elazığ 2004).s.xix ayrıca Cezire-i ibn-i Ömer içins.93 Emevi hükümdarı Ömer b.Abdülaziz,İbn-i Haldun veİbn-i Hallikan'a dayanarakHaccac Yusuf b.Ömerü's-Sakafî veya Musul'a tabi Berka'id ahalisinden olan diğer Ömer b.Abdülaziz ibni Ömer olma ihtimaline dair bilgi bulunmaktadır.

VII. yüzyıl başlarına geldiğimizde Bölgeye üçüncü bir güç olarak İslam fetih dalgasının yayıldığını görmekteyiz. Müslüman Arapların dönemin en kârlı Devleti olmasında Bizans ve Sâsânî mücadelesinin birbirlerini tüketmesi birinci derecede öneme sahipti. Tarih sahnesinden önce 651 yılında Sâsânîler silinmiş, Bizans’a gelince o da eski parlak günlerini kaybederek batıya doğru küçülmüştür. İmparator Heraklios zamanında Sasanilerden alınan doğu topraklarına Araplara karşı alınan yenilgilerle elveda demek zorunda kalmıştır.

VII. yüzyıldan sonra bölge Arapların deyimi ile el-Cezire adını alırken kültüründen nüfusuna kadar her şey değişmiştir. El-Cezire Bölgesi Coğrafi olarak da Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia adlarını buraya yerleştirilen Arap kabilelerine nispetle almıştır. İyad b. Ganm El-Cezire fatihi olarak pek çok yeri barış yoluyla ele geçirmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. EL-CEZİRE BÖLGESİNİN SINIRLARI VE YERLEŞİM YERLERİ

1.1. El-Cezire Bölgesinin Tanımı

el-Cezire Arapça “ada” anlamına gelmekte olup Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki belirlenen toprakları ifade etmektedir.³ Arap tarihi ve coğrafyacılarının büyük bir kısmı bu bölgeye “el-Cezire” ismini vermelerine rağmen⁴ Makdisi el-Cezire’yi “İklim-i Akür (Akur bölgesi)” olarak isimlendirmek suretiyle diğer Arap coğrafyacılarından ayırır.⁵

Dicle ve Fırat arasındaki el-Cezire bölgesine delalet ettiğini belirtir.⁶ Bununla birlikte İbni Şedded müteahhir kaynakları el-Cezire’yi bölgede bulunan ve aynı adı taşıyan bir şehre nispetle “akur” diye isimlendirdiklerini ayrıca Musul yakınlarında kalıntılar olan bu şehrin de adını bir zamanlar bölgede hüküm sürmüş olan Asurlulardan aldığını belirtir.

Bu tanımlamalara ek olarak bazı kaynaklar da el-Cezire’yi Fırat nehrine nispetle “El-Ceziret’ül Furatiyye” ismiyle zikrederler.⁷

Yunanlıların Mezopotamya⁸ yani iki nehir arasındaki topraklar (Dicle-Fırat nehirleri) olarak adlandırdıkları bu bölgeye Arap coğrafyacılar aşağı Mezopotamya’ya Irak ya da Sevad⁹ kuzeyine yani yukarı Mezopotamya’ya da el-Cezire adını vermişlerdir.¹⁰

XIX. yüzyıl tarihçilerinden Abdulgani Efendi’ye göre el-Cezire şu şekilde tarif edilmiştir: el-Cezire’nin sınırları kuzeyde, şimdi Keban Ma’deni denilen kasaba önünden akan Fırat nehrinden başlar ve aşağıya doğru güneyde, Sümeysat, Rumkale(Halfeti), Birecik, Rakka, Rahbe ve Hile’den geçerek güneydeki Divaniye’ye

³ Hududul Alam , V ,Minorky, Oxford 1937,s.138

⁴ İbn Hurdazbih , el- Mesâlik ve’l- Memâlik, s. 245; İbn Havkal, Suret’ul Arz, Leiden 1967, s. 207-230; *Hududul Alam*, s. 138

⁵ Makdisi, Ahsenu’t –Tekâsim fi Marifet’il Ekâlim,Beyrut 1987, s. 121; R.Şeşen, “Cezire” *DİA*, c.VII, İstanbul 1993, s.509; Z.Megamiz, ‘El-Cezire’,c.II, *İslam Medeniyeti Tarihi* İstanbul 1976 s.73 bu iki nehir arasına Mabeyn-el Nehreyn denildiğini belirtmiştir.

⁶ Yakut ,Mu’cemül- Buldân, c.II,Beyrut 1979, s. 156-157 (Cezire toprağını Harran, Ruha ve çevresi, Balis, Sümeysat, Malatya, Ezine, Tarsus, Cund Kinnesrin, Cund Humus ile Avasım ve çevresi olarak tanımlamaktadır. Son olarak Cund Dımaşkı da bölgeye dahil etmiştir.); İbn Şeddad III, s. 4; R.Şeşen, agm, s.509

⁷ Kalkaşendi, *Subhu’l Aşa*”c. IV, s. 314-328

⁸ Hellence Mesos “Orta” Potamos “İrmak” sözcüklerinden türetilmiştir.

⁹ M. Fayda, *Hiz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, İstanbul 1989, s. 42-43

¹⁰ Adnan Çevik, XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi, Basılmamış Doktora Tezi, MÜTAE,İstanbul 2002, s. 21

yanadıktan sonra doğuya dönerek güney ile doğu arasında Dicle'ye karışır. Buraya kadar olan kısım Fırat'ın sınırları içinde kalır. Bundan sonra Dicle nehri sınırı başlar, doğudan İmare, Bendar, Tikrit, Hadise, Musul, Cezire-i İbni Ömer, Hasankeyf'i içine alarak Tepe Horbus (Batman) şehrine ulaştıktan sonra kuzeye döner. Oradan Meyyafarikin (Silvan), Tercil (Hazro), Atak (Lice), Hani kasabalarından geçip Palu önünden kuzeydoğu yönünde Murat nehrine ulaşır, böylece bir daire çizerek, başladığı yere geri dönmüş olur.¹¹

1.1.1. Coğrafi Sınırlar

Genel itibarıyla bakıldığında el-Cezire, Fırat ve Dicle nehirlerinin Toros dağlarındaki membalarında başlar ve bu iki nehrin, güneyde Dicle üzerindeki Tikrit ile Fırat üzerindeki Enbâr şehirlerinde birbirlerine yaklaştıkları noktada sona erer.¹²

Arap coğrafyacılar da el-Cezire dendiğinde iki nehrin arasındaki topraklarla birlikte hem Dicle'nin doğusunda hem de Fırat'ın batısında uzanan bir toprak sahadan bahsederler.¹³

İbni Havkal da İstahrî gibi açık bir şekilde Dicle ve Fırat'ı esas alan bir el-Cezire sınırı çizer. Bunlar Dicle'nin doğusundan Fırat'ın batısına kadar mesafeleri ile belirtilerek Diyâr-ı Rebia ve Diyâr-ı Mudar'a kadar yayılır ve Enbâr şehrini el-Cezire'nin Fırat sınırı olarak gösterir. Tikrit ise el-Cezîre'nin Dicle üzerindeki güney sınırını oluşturur. Ancak el-Cezîre konusunda en ayrıntılı bilgiyi veren coğrafyacı Ebu'l Fidâ'dır. Onun diğerlerinden farkı şehirlerin sular üzerinde bir güzergâh olarak çizilmesinden başka asıl olarak bölgeyi komşularına göre tanımlar. Buna göre el-Cezire, Şam, Bilâd-ı Rûm, Irak ve Ermeniya tarafından çevrelenmiştir. Diğer bir özelliği de el-Cezire'nin üç bölgeye ayrılarak Diyâr-ı Rebia, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekir'i kapsadığını belirtmesidir.¹⁴

Kuzey Sınırı : XI. yüzyıl coğrafyacıları el-Cezire'nin kuzey sınırı Hani, Erzen, Siirt ve Hizan'ı içine alacak şekilde kuzey, kuzeydoğuya uzandığı görülmektedir.¹⁵

¹¹ A. Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, yay. haz. M. Öztürk İ. Yılmazçelik Elazığ-2004, s. 1

¹² F. Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960, s. 1-3

¹³ İbn Havkal, a.g.e, s. 208-209; Makdisi, a.g.e, s. 122; İstahrî, s. 71; Ebu'l-Fidâ, *Takvim-ül Büldan*, s. 233-235; Le Strange, s. 84-87; M. Canard, "Al-Diazira", *EL*, c.II, s. 536-537 el-Cezire bölgesinin sınırlarında Fırat'ın sağ kıyısı boyunca izlediği yolun batıya uzanan topraklarının da buraya ait olduğunu belirtir.

¹⁴ Ebu'l Fida, *Takvim-ül Büldan*, s.273

¹⁵ A.Çevik, a.g.e, s.25

Batı Sınırı : el-Cezire'nin batı sınırı Fırat nehri ile çizilmektedir. Bazıları Balis'i katarak sınırları Fırat'ın batısına doğru kaydetmiştir.¹⁶ Malatya Suguru'l-Cezire'den sayılır. Hısnı-Mansur (Adıyaman) ve Şimşat sayılır.¹⁷ (Harput–Amid arasında) zaman zaman el-Cezire'nin içerisinde sayılmıştır.¹⁸

Doğu Sınırı : Zabeyn adı verilen Büyük ve Küçük Zab nehirleri üzerinde bulunan bazı bölgeler dâhil edilse de asıl Hudut, Dicle nehriyle beraber uzanan hat kabul edilmiştir.¹⁹

Güney Sınırı : Anbar ve Tekrit şehirlerine göre belirlenir. Çünkü el-Cezire ile Irak arasında bu iki bölgeyi ayıracak tabi bir sınır yoktur. Bu yüzden zaman zaman değişiklik göstermekle beraber asıl olarak bu iki şehir güney sınırı için esas alınmıştır. Örneğin İbni Said Anbar ve Tekrit yerine güney sınırını Hit-Tekrit olarak kabul eder.²⁰

1.2. Coğrafi Sınırları Belirleyen Nehirler

Mezopotamya zıtlıklarının olduğu bir bölge olmakla birlikte görsel olarak bir bota benzemektedir. Fırat, çivi yazılı belgelerde Purrattu ve Mala, klasik dönemlerde Euphrates, Arapça kaynaklarda da el-Furat olarak geçer.²¹ En büyük kısım olan Euphrates (Fırat) dış sınır çizgisini belirlemektedir.²²

Dicle (Tigris)'in kaynağı büyük Armenia bölgesinde çıplak gözle görülebilir, toprağın üzerindeydi. Bu yerin adı Elegosine idi. Akıntının nispeten atıl olan kısmına Diglituş denildi. Fakat akıntının hızlanıp Tigris denilmeye başlanan kısım, süratı sebebiyle Sâsânî dilinde ok olan Tigris kullanılmaya başlandı.²³

Mezopotamya'nın güneye doğru olan parçaları dağlardan uzaklaştıkça susuz ve çoraklaşır.

Bölgenin sınırlarını belirleyen ve hayat veren nehirleri Tigris (Dicle) ve Euphrates (Fırat) Nehirleri olup bölgenin aynı zamanda en büyük nehirleriydi. Ermenistan'dan¹ doğan bu nehirler Anadolu'nun güneyinden geçerek Basra Körfezine

¹⁶ Ebu'l-Fida, a.g.e, s. 273 Bu coğrafyacı da batı sınırlarını geniş tutmuştur.

¹⁷ R. Şeşen “el-Cezire” DİA, c.VII, S.509-511, Şimşat, Malatya, Zibetre, Maraş, El-Hadesse, Sümeysat ve Hısnı Mansur olarak sayılmıştır. Suğur'el-Cezire şehirleri denilmiştir.

¹⁸ R. Şeşen, a.g.m, s. 509

¹⁹ İbn Havkal , a.g.e., s. 189, Cezire'nin doğu sınırı için Dicle'yi esas alır.

²⁰ İbn Said, Güney sınırını ilk devir coğrafyacıların aksine Tektir-Anbar değil Hit-Tekrit olarak kabul eder.

²¹ M.Çelik, a.g.e, s. 58; M.E.L Mallowan, *Early Mesopotamia and Iran*, London 1965, s.42 Dicle ve Fıratın bakır anlamını taşıdığı belirtilmiştir.

²² Strabo, *Geographica*, vol.VII. s.229

²³ Plinius, *Natural History*, vol II., s. 435

dökülmektedir. Buranum olarak da adlandırılan Fırat nehrini²⁴, ayrıca Strabo, Mezopotamya'nın tanımını yaparken, hem Euphrates olarak bilinen Fırat nehrinin hem de Dicle nehri olarak bilinen Tigris'in adını kaydederek, bölgenin iki nehir arasındaki yer anlamına geldiğini belirtmiştir. Ancak tapografya bakımından şöyle bir tanımlama da yapılmaktadır: Mezopotamya Zagros kıvrımları ile Arabistan dağları arasında bulunan, bu iki yer arasındaki vadiyi dolduran Mil ovaları boyunca aşağı doğru akan ırmakların bulunduğu ovalar ve dağ yamaçları şeklinde ifade edilmiştir.²⁵ Arapların eline geçmesiyle de bölge el-Cezire adını almıştır. Bunun anlamı ada manasına gelmektedir.

Fırat'ın özelliklerine gelince; yaz başında kabarmaya başlayan sular ilkbaharda karların erimesine paralel olarak artış gösterir. Su girişinde bir problem olmadığı zaman göller için gerekli olan yüzey su ile dolar ve su taşkınlıklarına yol açar. Nehirde bulunan kanallar orijinal halindedir. Nehrin ağzı balçıkla sıvalı gibidir. Basra körfezine sularını boşaltmış olsa da bataklık ve kamışlarla doludur.²⁶ Su taşkınlıklarını önlemek için barajların yapılması önemliydi. Baraj hem sel baskınlarını hem de kumun dolmasını önleyerek kanalın açık tutulması için önemliydi. Ancak baraj inşaatı elle çalışmayı gerektirmekteydi.²⁷

Fırat nehri, ovaların içinden taşmadan akarak ilerlediğini ,nehir boyunca yükselen dağların iki bin stadia (adım) olduğu bazı yerlerde örneğin Cossean Dağı'nın olduğu yerde ise bin ayak uzunluğunda olduğu, karların hemen eridiği ve çok fazla karla kaplı olmadığı, dağların kuzeye doğru yükselerek uzandığını güneyde ise alçaldığı belirtilmiştir. Diğer yandan Tigris tarafında tutulan sular ovaların içinden geçerek akmakta yine Euphrates gibi aşağıya doğru ovaların içinden akarak körfeze ilerlemektedir. Mesudi, nehrin Melitene (Malatya)'ye kadar akış uzunluğunu yüz fersah olarak vermekte ve Menbic köprüsüne ulaşarak balçıktan yapılmış Sümeysat kalesinin altından geçtiğini ve daha sonra Balis'e ulaşarak İslami dönemde Irak ve Şam halkının savaştığı yer olan Sıffin üzerinden geçip Rakka, Rehbe, Heyt ve Anbara ulaştığını belirtmektedir. Fırat, Sur, Kasru İbn Hübeyre, Kufe, Camiayn, Ahmedabad, Ners ve Tuhuf topraklarından geçerek Basra ile Vasıt arasındaki geniş alanda son bulur. Bu akış

²⁴ K. Maisels, Uygarlığın Doğuşu, c I , çev.A. Şenel,Ankara 1999, s.83

²⁵ K. Maisels, a.g.e. s.88

²⁶ Strabo, a.g.e, s.205

²⁷ Strabo, a.g.e, s.207

uzunluğu yaklaşık beş yüz fersaktır.²⁸ Toplamda ise Fırat'ın uzunluğu iki bin yedi yüz yirmi kilometre (1750 mil) uzunluğundadır.²⁹ Ancak bu nehrin en önemli özelliği Fırat'a göre suyunun daha az olması bu nedenle ulaşımda gemilerin kullanılamamasıdır.³⁰

Nehirlerin su miktarı eriyen kar suları güneyde çok fazla olmadığından taşma olayı Tigris'te daha az olmaktadır. Fakat Euphrates yalnızca bir dağdan beslenmediği için nehrin suyu ve genişliği Tigris'e göre daha güçlüdür. Euphrates nehrinin üç yerde en geniş noktaya ulaştığını görürüz. Nehir birinci genişliğini büyük Ermeniye'de, ikinci genişliğini küçük Ermeniye'de alır. Eratosthenes(M.Ö276-M.Ö194) göre nehir, Kapadokya'nın içinden geçerek Thapsacus'a kadar daha alçalarak Suriye ve Mezopotamya sınırları arasına kadar ilerler. Bu mesafenin Tigris'e kadar iki bin dört yüz stadia olduğunu belirtir. Üçüncü ve son genişliğine ise Babilonya'da ulaşarak herkesin belirttiği gibi bu genişlik otuz altı bin stadiadır.³¹ Tapsakus'tan Babilon'a kadar dört bin sekiz yüz stadia idi. Mezopotamya'nın başlangıcı olarak kabul edilen Tapsakus'un Zeugma'ya mesafesi ise iki bin stadiadan az değildir. Ancak nehrin en dar mesafesine gelince burası da Babilon ve Selevkos'a komşu olunan yer, iki yüz stadiadan biraz fazla olan kısımdır.

Bu büyük iki nehirden başka Tigris ve Euphrates'in arasında Basileos olarak bilinen bir başka nehir de buraya dökülür. Bu nehirlerin dışında bölgede Diyale, Karun ırmağı, büyük ve küçük Zab ırmakları bulunmaktadır. Bunlardan Diyale, Elbruz sıradağları ve Hazar geçitlerini izleyerek kuzey ve güney sınırlarını belirlemekteydi. Büyük ve küçük Zab ırmakları Musul'un yakınından geçmekte olup Dicle'ye katılarak Basra körfezine dökülür.³² Anthemusia buraya komşuydu. Burası Euphrates'in kenarından karşıya geçmek isteyenler için önemli bir noktaydı. Yine Edessa ve Hiyerapolis olarak bilinen Bambyr'e uzanırdı. Daha sonra nehrin karşısına geçmek için yol Scenea'daki çöle açılarak bağlanırdı. Bu şehir ise nehrin karşısından karşı tarafa geçenlerin yirmi beş günlük uzaklıkta olmasıydı. Yol üzerinde su depolayan deveçiler bulunmakta hatta bu suları başka yerlerden temin etmekteydiler. Burası barış dolu olup vergileri ölçülü seyahatin çöle doğru risk oluşturmadığı bir yerdı. Yolculuk yaklaşık olarak üç gün sürmekteydi.

²⁸ Mesudi, a.g.e, s.33

²⁹ K. Maisels, a.g.e, s.83

³⁰ Strabo, a.g.e, s.213

³¹ Strabo, a.g.e, s.215

³² K. Meaisels, a.g.e, s.83

Mezopotamya’da bulunan yerleşim yerlerinden birisi olan Artemita Selevkia’ya beş yüz stadia uzaklıkta olup hemen hemen doğusunda kalmaktaydı. Babilon ve Sus arasında Stareme bulunmakta olup her iki şehirde verimli ve bol ürün verirdi. Babilonya’dan Sus’a gitmek isteyen herkes buradan geçmek zorunda idi.³³

Suriyeliler Arap olmasına rağmen Taurus’un dışında yaşarlardı. Suriye’nin kurucusu Ninus’dan dolayı eşi Semiramis’de Babilonya’yı kurdu. Onun karşısında Arbela, Arbela bölgesi sınırında da Aturia vardı.³⁴

Dicle nehrine gelince, öncelikle adı Sümercede İdiglad³⁵ anlamına, Strabo’da Tigris ve günümüzde ise Dicle olarak kullanılmaktadır. Uzunluğu bin iki yüz altmış mil(1 deniz mili 1852 m.) olup Dicle, Diyarbakır’ın Amid bölgesinden doğar. Ancak Ermenistan’ın Hilad bölgesindeki gözeler asıl kaynağını oluşturmaktadır. Dicle’ye Erzen ve Meyyafarikin (Silvan)’den doğan Seryat ve Satidema nehirlerinden başka, Ermenistan topraklarından çıkan Duşa ve Habur gibi nehirlerde dökülür.³⁶ Bu nehir Fırat’tan belirgin bir şekilde farklılık gösterir. Çok daha taşkın bir ırmak olan Dicle uzunluğunun büyük bölümü boyunca kendine su çarkları ya da kendine büyük çaplı sistemler kurulmaksızın sulamada yararlanamayacak duruma düşüren derin yataklar açar. Bu nehirden ancak Sâsânî yönetimi geniş çapta yararlanabilmiştir. Dicle nehri boyunca Fırat’ın birçok kolunda görülen herhangi bir nüfus yoğunluğu, tarım şeridi ve yerleşim yoktur.³⁷ Sonuç olarak iki nehri karşılaştıracak olursak yerleşme ve sulama bakımından Fırat önemli bir avantaja sahiptir. Keza su debisi ve uzunluk açısından da yine üstünlük Fırat’ta bulunmaktadır. Bu iki nehir birleşerek Şatt-ül Arab’a katılmaktadır.³⁸

Bölgenin bir diğer önemli su kaynağı da Habur’dur. Kuzeydoğu Suriye ve yukarı el-Cezire bölgesinin batı kısmını içine alan Habur, Fırat’la bölgenin ortasında buluşarak güneye doğru akan ırmağın ve havzanın adıdır. Habur Nehri, bugün Suriye sınırları içindedir ve Fırat nehrinin önemli kollarından birisidir.³⁹

Fırat’ın kollarından biri olan Belih Irmağı, Habur havzasıyla Fırat arasındaki havzayı oluşturan ve Türkiye- Suriye sınırında Akçakale’nin güneyindeki Tell el Abyaz’dan çıkıp, Urfa’dan gelen ve Harran ovasını sulayan kollarla beslenir. Suriye

³³ Strabo, a.g.e, s.219

³⁴ Strabo, a.g.e, s.195

³⁵ K. Maisels, a.g.e, s.83

³⁶ Mesudi, a.g.e, s.36

³⁷ K. Maisels, a.g.e, s.90-91

³⁸ K. Maisels, a.g.e, s.91

³⁹ M.Çelik, a.g.e, s. 58

içinde Rakka yakınlarında sol sahilden Fırat'a kavuşan ve tarihsel adı Bilechas olan Belih Irmağı, kültür tarihi açısından Habur'la Orta Fırat arasındaki sınırı oluşturmaktadır.

Mezopotamya bölgesi, eskiden Suriye'ye bağlıydı. Babylonya ve Ninova dışındaki köylerde nüfus dağınıktı. Mezopotamya'da şehirlerin yanı sıra kasaba olarak Laodicea ve Artemita gibi kasabalar da mevcuttu.⁴⁰

Khlonitis bölgesinde Selevkia'dan üç mil mesafede olan Part krallığının merkezi olan Ktesifon burada kurulmuştu. Ayrıca orada başka kasabalar da kurulmuştu. Oraheani, Notitaeve, Orothophanitae ve Gnesiochartae vardı.⁴¹

el-Cezire(Mezopotamya'nın başlangıcından Fırat'a kadar toplam uzunluk bin yüz yirmi beş mildir.⁴²

1.3. Bölgenin Başlıca Platosu ve Dağları

el-Cezire platosunun yükseltisi alçak olup, şehirlerin olduğu yerler akarsularla bölünmüştü. Bölgenin en önemli dağlarından biri Amid ile Fırat arasındaki Karacadağ, Mardin ile Cezire-i İbni Ömer arasındaki Tur Abdin⁴³, Belih ve Habur arasında Cebel Abdül Aziz ve Habur Dicle arasında Sincar Dağı bulunmaktadır. Bunlar Fırat'ın sol kıyısının kollarını oluşturur. Harran'dan gelen Belih, Tur Abdin'den gelen Hermes, Re'su'l Ayn'dan gelen Habur bu nehirlerin birkaçıdır.⁴⁴

1.4. Bölgenin Başlıca Şehirleri

Kuzeyden Siirt, Hizan, Erzen, Meyyafarikin (Silvan), Hani, Amid (Diyarbakır), Hısn keyfâ (Hasankeyf), Telfafan, Mardin, Turabdin, Nisibeyn (Nusaybin), Cezireti İbn-i Ömer, Musul, Beled, Dara, Sincar, Re'sul'Ayn (Ceylan Pınar), Kefertusa, Düneysir, Harran, Sümeysat, Ruha, Rakka ve Suruç'tan oluşmaktadır. Günümüzde bu bölge, Türkiye, Suriye ve Irak sınırları içerisinde bulunmaktadır.⁴⁵

⁴⁰ Plinius, *Natural History*, vol II., s. 427

⁴¹ Plinius, *Natural History*, vol II., s. 431

⁴² Plinius, a.g.e, vol II., s. 433

⁴³ Tur Abdin dağları, 200 km uzunluğunda ve kenarlarında Mardin, Hasankeyf, Dara, Nusaybin ve Cizre kentlerinin bulunduğu bir seki oluşturmaktadır. Günümüzde "Mardin Eşiği" olarak adlandırılan bu kalker yapıları dağ platosu, bölgenin en önemli doğal özelliğidir. Bu Plato, Orta Çağ'da Hristiyan keşişlerin yoğun olarak inziva hayatına yaşadıkları bir mekân olduğundan, burası "Tur Abdin = Tanrı Kullarının Dağı" adını almıştır.(M.Çelik, a.g.e, s. 53)

⁴⁴ R.Şeşen, a.g.m, c. VII, s. 509

⁴⁵ R. Şeşen, a.g.m, c. VII, s. 509

1.5. Bölgenin Dönemlere Göre Aldığı İsimler

El Cezire bölgesi, Fırat ve Dicle nehirlerinin arası adeta bir ada teşkil ettiğinden, bu bölgeye İslam coğrafyaları tarafından verilmiş bir isimdir. Aynı bölge klasik antik dönemde Mezopotamya diye ifade ediliyordu. Ancak, bu iki isim aynı anlama gelse bile, coğrafi ve tarihi anlamda tam olarak aynı sahayı ihtiva etmemekteydi. İlk olarak Grek kaynakları, Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı topraklara “ iki nehir arası” anlamına gelen Mezopotamya adını vermektedir.

İlk kez büyük İskender zamanında onun yeni teşkil ettiği bir satraplık için kullanılan Mezopotamya bölgesinin sınırları, doğuda Sâsânî dağının doğu etekleri, kuzeyde doğu Anadolu dağlarının güney etekleri, güneyde Basra Körfezi, güneybatıda Arabistan çölü, batıda da Suriye çölü ile çevrilmiştir. Tarihi devirlerde bu memleketin güney kısmına Ken-gi ve Şanar; kuzey kısmına da Subartu adı veriliyordu. el-Cezire tabirine gelince Araplar, Greklerin Mezopotamya dedikleri sahayı iki kısma ayırarak güneyine, yani Aşağı Mezopotamya’ya Sevad ya da Irak; kuzeyine, yani Yukarı Mezopotamya’ya da el-Cezire demişlerdir.

İbn Haldun el-Cezire bölgesini Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan yer, iki nehir Bağdat’ta birleşmeden evvelki saha şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımdan yola çıkarak Mezopotamya’nın, Dicle ile Fırat arsında kalan bütün sahayı ihtiva ettiğini, el-Cezirenin ise, söz konusu sahanın Enbâr ile Tikrit arasında çizilerek bir hattın kuzeyinde kalan kısımlarını içeren bir coğrafi saha olduğunu söyleyebiliriz.⁴⁶

Genel olarak bütün Arap coğrafyacıları tarafından iki nehir arasında kalan bölge şeklinde tanımlanan el-Cezire bölgesindeki sınırlarının zamana göre değişiklik arz ettiğini de söylemek gerekir. Mesela bilinen sınırları, kuzeyde Meyyafarikin ile Malatya yakınında Fırat’a kadar olan yerlere batıdan komşu olan yerler, güneyde Fırat nehri üzerinde yer alan Tikrit, güneybatıda Cezire çölü ve doğuda Sâsânî dağları ve Azerbaycan olan el-Cezire bölgesi, 690 senesinde Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan’ın, Musul ve Emeviye gibi bölgeleride Irak’tan ayırıp Harran’a bağlanması ile sınırları daha geniş bir bölge haline gelmiştir. Mezopotamya ve el- Cezire kavramlarıyla birlikte sıklıkla Bet Nehreyn tabirine de kaynaklarda rastlıyoruz. Bunun, söz konusu bölgenin Dicle ve Fırat arasında bulunması sebebiyle verilmiş bir isim olmakla birlikte, coğrafi olarak diğer ikisine göre daha dar bir sahayı kapsadığını söyleyebiliriz. Emevi

⁴⁶ Alusi, a.g.e el-Cezire için, “Kara ile bitirmiş olsa bile artık bu isim (Cezire adı) verilmiştir. Bu bölge Araplara izafet edilmesinden önce Araplar burada konaklamıştır.” İfadesini kullanmıştır (Alusi, a.g.e, s. 187)

idare sisteminde, el-Cezire adı yerine ilk kez kullanılan bu isim, Diyar-ı Bekir'in güneyi, Diyar-ı Rebia'nın ve Dicle'nin batı tarafında kalan kısmı ile Edessa'nın ova tarafı, Resü'l Ayn taraflarını içine alan bölge için kullanılmakta ve Ma Beynen-Nehreyn anlamına gelmektedir.

El- Cezire, Suriye ve Mezopotamya tabirleri konusunda Süryani Mihail'in düştüğü kayıtları, burada kayda değer buluyoruz. Süryani Mihail, Patrik Dionysous'tan alıntı yaptığı yazısında, Suriye coğrafyasının iki kısma ayrıldığını ve esasen Fırat nehrinin, Suriye ve Mezopotamya'yı birbirinden ayıran doğal bir sınır olduğunu, Fırat'ın batısından başlayıp Amanos dağından Filistin mıntıkasına kadar uzanan bölgeye asıl Suriye; Fırat'ın doğusunda kalan kısma ise Mezopotamya dendiğini ve Cezire, Mezopotamya ve Bet Nehreyn tabirlerinin aynı anlamda kullanıldığını yazmakla bu coğrafi bölgelerin çoğu zaman birbirine karıştırılan, fakat aslında farklı sahaları ihtiva eden yerler olduğuna dikkat çekiyor. Ceziretü'l Asur da denilen el- Cezire coğrafyası, köklü bir geçmişe bağlı olan bir bölgedir.

İslam tarihçilerine ve Tevrat'a göre, Nuh'un gemisi bu bölgede toprağa oturmuş, yeryüzünde ilk şehirler bu bölgede kurulmuş ve Hz. İbrahim bu bölgeden Filistin'e gitmiştir. Tevrat'a göre cennet bu bölgededir.⁴⁷ Burası Nil nehrini iki taraftan kuşatan geniş çöller gibi, hiçbir doğal engele sahip olmayıp toprağının verimliliği, sularının bolluğu sebebiyle ve bilhassa doğu ve batı dünyalarının ticari mübadeleleri en doğal ve elverişli bir geçit yeri teşkil etmesi dolayısıyla bütün tarihi devirler boyunca etrafında yaşayan ve büyük devletler kuran cengâver kavimlerin daimi surette hırslarını tahrik etmiştir. Bölgenin sınırlarını çizecek olursak, güneyinde Irak'ı Arabi, güneybatısında Beru's Şam, batısında Suriye – i Bala yani Halep ve kuzeyinde de Anadolu ile eskiden Ermeniye denilen Erzurum ve Van ciheti bulunmaktadır. Bölge, Dicle'nin doğusunda kalan Meyyafakirin, Silvan, Erzen, Siirt Zap havzası ve Fırat'ın batısındaki Adıyaman bölgesini içine alır.

Halife Osman zamanında ayrı bir vilayet haline konulan el – Cezire, bölgede oturan Arap kabilelerin ismine izafetle, üç bölgeye ayrıldı: Diyâr-ı Bekr, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Rebia dır.

Diyâr-ı Bekr, Mardin'den başlayarak Adıyaman, Harput, Bingöl, Siirt ve Bitlis'e kadarki sahayı kapsıyordu. Bazen Muş, Malazgirt, Ahlât bölgeleri de Diyâr-ı Bekr bölgesine tabii idi. Diyâr-ı Mudar, Cizre'nin doğu ve batı kısımları olup, Rakka

⁴⁷ Ahsenüt Tekasim'de bu nehirlerin cennet nehirleri olduğu belirtilmiştir.

merkez olmak üzere Urfa (Edessa) ve Suruç taraflarını ihtiva eder. Mudar tabiri daha ortaçağ sonlarından itibaren kaybolmaya yüz tutmuştur. Araştırma konumuz olan üç mekândan ikisi Nusaybin –i Kübra, el – Cezire'nin en geniş sahası içindedir.

Nusaybin merkez olmak üzere Cizre ve Mardin taraflarını içine alırdı. Diyar-ı Rebia'nın sınırlarına gelince, Yakut'un kısaca, Musul ve Res'ul Ayn arasındaki bölge olarak tanımladığı ve Rabia Araplarının ve bilhassa Taglib kabilesinin diyarı olan bu bölge, Cezire'nin tüm doğu ve güneydoğu kısımlarını içine alır. Dicle boyunca Tell Fegan'dan Tekrit'e kadar uzanır ve nehrin sağ arazisinde Habur-Hirmas-Sarsar arazisi ile sol sahilinde küçük Habur'un aşağı mecrası ve Zab'ın aşağı ve yukarı mecrasını ihtiva eder.

Abdulgani Efendi, bölgenin sınırlarını kısaca doğu-batı doğrultusunda Mardin-Habur, güney-kuzey yönünde ise Rakka-Siirt arasında kalan bölge olarak tanımlıyor. Ceziret b. Ömer,(Cizre) Dara, Sincar, Mardin bu bölgenin meşhur şehirleridir. Bölge sınırlarının zamanla genişlediği vakîdir. Mesela, Halife Ömer zamanında Diyâr-ı Rebia eyaleti, sadece eski Sâsânî toprakları olan Nusaybin, Arzan, Beth Arabaye, Balad, Sincar, Karda, Bezabde ve Tur-Abidin bölgelerini de kapsıyordu. Bu bakımdan Diyâr-ı Rebia bölgesinin, bazen Diyarbakır'ı da içine alan geniş bir anlam ifade edebileceğini söyleyelim. Zaten Hamdullah Müstevfi (1281-1350)'de bu iki bölgeyi birlikte zikreder ve Musul'u buranın merkezi olarak gösterir.

1.6. El-Cezire Bölgesinin Bugün Türkiye, Suriye ve Irak'ta Kalan Şehirleri

Enbâr ilinin kuzeydoğu kesimi ile Temim, Selahaddin, Erbil ve Dahuk illerinin batı kısmı ve Musul ilinin kuzey kesimleri bugün Irak sınırları içinde bulunmaktadır..

El-Haske ilinin kuzeydoğuda kalan bölgeleri, Rakka ile Deyruz'zor illerinin doğu kısmı Suriye'de, Urfa, Mardin, Diyarbakır, Batman, Şırnak, Siirt illeri Türkiye'nin güneydoğusunda yer almaktadır.

1.7. Bölgenin Bölümlere Ayrılması ve Bu Bölümlerin İsimleri

el-Cezire bölgesi X. yüzyıla kadar genel olarak Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rebia olarak bölgede yaşayan Arap kabilelerine göre isim almış ancak X.yüzyıldan itibaren Diyar-ı Bekr'in de, bölgenin müstakil idari birimleri olan Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı

Rebia ile sayısı üçe çıkmıştır.⁴⁸ Bu durum ortaçağın sonuna kadar devam etmiştir. El-Cezire'yi ilk kez üçe ayıran Hemdânî olmuştur.⁴⁹ Oysa Hamdullah Kazvini Diyar-ı Mudar'dan hiç bahsetmemiştir.⁵⁰

İbni Şeddâd el-A'lâk adlı eserinde el-Cezire'nin tanımını yaparak bölgeyi üç kısma ayırır. Ancak Musul'u bu tanımlamanın dışında bırakır. İbni Şeddâd 'a göre Diyar-ı Rebîa bölgesi Düneysır hariç Ceziret-i İbni Ömer Dara, Beled, Azerme ve Hara'yı ilave eder. Ancak Musul'u bu bölgeden saymayıp müstakil idari bölge olarak ele alır. Yörenin başkentini Nusaybin olarak verir.⁵¹

1.7.1. Diyar-ı Bekr

Ahsenü't Tekasim'de Diyar-ı Bekr bölgesinin merkezi Âmid olup, şehirleri Meyyafarikin, Tell-Fâfan, Hısn keyfa olarak belirtilmiştir.⁵²

Makdisi, Diyâr-ı Bekr bölgesinin sınırlarını ve bölgeyi şu şekilde tanımlamaktadır. Merkez Âmid'dir. Şehirleri ise şunlardır: Meyyâfârikîn (Silvan), Tell-Fâfan, Hısn keyfa (Hasankeyf), Fâr ve Hâziye.⁵³

Bu memleketin sahraları, otları ve çiçekleri boldur. Bundan dolayı Bekr b. Vâil burayı vatan edinmiştir.⁵⁴

1.7.1.1. Âmid

Kazvini, Âmid'i tanıtırken, Diyarbakır'ın dördüncü iklimden olduğunu ve Dicle nehrinin yanında orta havalı bir şehir olup geliri otuz bin dinar olarak belirtmektedir. Dicle'nin suyu Bağdat'taki dağlardan gelir, Hasin-i Zulgarin hududunda başka sular da ona eklenir, böylece Rumlar ve Ermenilerin diyarına kadar gider, iki nehirler arası ve Hasin'e gelince diğer sularla birleşir. Arap olan Irak diyarının başında Ermen suları da ona eklenir. Bağdat'ın güneyinde Nehrevan ırmaklarının da suları ona dökülür. Daha güneye doğru beş önemli nehir ondan ayrılır. Bu nehirler Dukla nehri, Araf, Cafer, Meysan, ve Sasi nehridir. Sonunda Dicle nehrinde gemilerin girebileceği kadar su kalmaz. Dicle nehrinde taşımacılık ancak Sâsânîler ile birlikte başlamıştır.

⁴⁸ N. Göyünç, "Diyarbakır," *DİA*, c. IX, s. 465; M. Canard, a.g.e, s. 77; M. H. Yınanç, "Diyarbakır", *DİA*, c. III, s. 66

⁴⁹ İbn Şeddâd, III, 1,4-5; Hemdani, *Kitabü Sıfatü Ceziret-i Arab*, s. 246

⁵⁰ Kazvini, *Nuzhet'ül-Kulub*, s.102-105, Diyar-ı Mudar'ı hiç saymaz.

⁵¹ İbn Said Nusaybin'i Diyar- Rebîa'nın Musul'u da El-Cezire'nin başkenti kabul eder. Yani Musul'u bölgenin dışına bırakır

⁵² Makdisi *Ahsenü't Tekasim*, s. 138

⁵³ C. Zorlu, a.g.m, s. 852

⁵⁴ Alusi, a.g.e, s. 217

Âmid, el-Cezire bölgesinin önemli bir şehri olup el-Bekrî, burayı Diyâr-ı Rebia kısmında göstermektedir. Bu şehrin adını, Hz. İbrahim'in oğlu Medyen'in oğullarından el-Belendâ'nın oğlu Âmid'den aldığını ileri sürer.⁵⁵ Yakut el-Hamevî, Âmid kelimesinin Rumca bir kelime olduğunu, aynı zamanda bu kelimenin Arapçada güzel bir kökü bulunduğunu, zira Arapçada "el-emed" kelimesinin "çok fazla" manasına geldiğini belirtir.

el-Vâkıdî'nin naklettiği haberde, Âmid'in, Bizans İmparatoru olan Konstantinus I zamanında, Sâsânîlerle savaşmak için geldiği el-Cezire bölgesindeki çabaları sonucunda inşa edildiği iddia edilmektedir. Aslında uzun tarihi geçmişleri boyunca Bizanslılarla Sâsânîler defalarca el-Cezire bölgesinde karşı karşıya gelmişler ve bu sıcak temaslar sonucunda ortaçağın her iki süper gücü arasında çetin savaşlar yapılmış ve bu savaşların tabîi bir sonucu olarak da, bazı barış antlaşmaları imzalanmıştır.⁵⁶ Bu askerî hamlelerden birine de bizzat Roma imparatoru Diokletianus⁵⁷ (285-305) katılmıştır. Bu harekât, Sâsânî kralı Nersî'ye karşı düzenlenmiş ve Romalıların, tüm Mezopotamya'yı işgal ederek ele geçirmesiyle sonuçlanmıştır. Dicle'nin yüksek vadilerindeki beş provincia (eyalet) topraklarına kattılar.⁵⁸ Zaman bakımından bu bilgilerle, el-Vâkıdî'nin rivayetindeki bilgiler birbiriyle örtüştüğünden, tarihçimiz tarafından Amid'in kurulmasını veya onarılmasını emreden Bizanslı kumandanın, Roma İmparatoru Diocletianus ile birlikte bölgeye gelen Konstantinus I olduğu anlaşılmaktadır. Fakat şehrin derin geçmişine bakıldığında, bölgedeki eyalet valilerinin yardımıyla Konstantinus I tarafından başlatılan buradaki imar faaliyetinin, Âmid şehrini kurmaktan ziyade, bir onarım ve düzenleme çalışması olduğu ağırlık kazanmaktadır. Dolayısıyla el-Vâkıdî'nin naklettiği gibi, Konstantinus I'i, şehir kurucusu değil, burayı zaman zaman imar eden birçok idarecilerinden birisi olarak görmek gerekir.

⁵⁵ el-Bekrî, *Mu'acen mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi*, (Thk. Mustafa es-Sakkâ), Beyrut, 1983, c. I/s. 93 ;krş A.Halik Bakır, "Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır ile İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi)", I.U.Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri, Diyarbakır 2003, s.837-862)

⁵⁶ Komisyon, , "Diokletianus" (Calus Aurellus Valerius Diokletianuss) Maddesi, Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi İstanbul 1986, C. VI, s. 3195.

⁵⁷ Bu imparator muhtemelen, 243 civarında split yakınlarındaki Dalmaçya kasabası Salonar'de doğmuştur. Hakkında anlatılan bazı öyküler azatlı bir köle ya da en azından onlardan birinin oğlu olduğunu akla getiriyor. Kökeni ne olursa olsun, daha önceki Balkan imparatorları gibi onun da karakteri Cumhuriyet dönemi Bizans'ının özelliklerini yansıtır: öz disiplinli, tutumlu, bir tür küstahlık ve kibirliliğin yanı sıra yeteneklerinde kendinden emin Aperius resmi bir emirle, Kasım 284'te Nikomedeia'da toplanan ordunun önüne çağrıldı ve Diocles, birliklerin desteğini kazandıktan sonra, onu bıçaklayarak öldürdü. Alkışlar arasında Augustus ilan edilen Diocles altı ay sonra Carinus'u yenilgiye uğrattı: bundan sonra da kendisini tek imparator olarak buldu. Diocletianus ismini aldı. Bkz. Charles Freeman, Mısır, Yunan ve Bizans, Çev. Suat Kemal Angı, Ankara 2003, s. 553-554. krş A.Çevik XI-XIII yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi, Basılmamış Doktora Tezi, MÜTAE İstanbul,2002

⁵⁸ Komisyon, Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, "Diocletianus (Calus Aurellus Valerius Diocles Maddesi", C. VI, s. 3195

İslam coğrafyacıları Âmid'in fizikî yapısıyla ilgili olarak kısa fakat çok değerli bilgiler vermektedir. Örneğin; İstahrî, şehrin, Dicle'nin doğu yakasında yer aldığını, etrafındaki surun gayet muhkem olduğunu, ayrıca buranın bol miktarda ağaç ve ekinlere sahip bulunduğunu belirtir.⁵⁹

İbn Havkal, burayı tanıtırken şehrin, Dicle'nin batısında yer alan bir dağ üzerinde, yaklaşık elli insan boyu kadar yükseklikte bulunduğunu, ayrıca etrafında değirmen taşlarının da imal edildiği taşlarından inşa edilmiş siyah bir sura sahip olduğunu anlatır.⁶⁰ Ayrıca surun aşırı siyahlığından dolayı ona “Meymûn” adı verildiğini belirtmiştir.

İbn Havkal, “Âmid’de şehrin surunun içinde bahçeler, sular ve pınarlar üzerinde kurulan değirmenler bulunmaktadır. Eskiden Amid halkının arazileri, çevresinde köylerin ve evlerin bulunduğu kazaları, köşkleri ve tarlaları vardı, fakat bunların büyük bir kısmı, halkının zayıf düşmesi, düşmanların halk üzerindeki tasallutu ve onlara yardım eden, onları koruyanların azlığı nedeniyle ortadan kalkmıştır.”⁶¹ ifadesini kullanmaktadır.

Makdisi bu şehri şöyle tasvir eder ; “Âmid, iyi korunan güzel bir şehirdir, Antakya gibi ilginç yapısı ve kapıları bulunan, kendisiyle kale arasında sert siyah taşlarla yapılmış bir alana sahip, kürsüye benzeyen bir suru vardır. Şehir, Antakya’dan küçüktür, evlerin temelleri de aynı taştan yapılmıştır, içinde Dicle’nin batısında yer alan pınarlar bulunmaktadır. Geniş güzel bir şehir olup, Müslümanlar için bir geçit ve aşılması zor bir kale durumundadır. Camii, şehrin tam ortasında yer alır, Su kapısı, Dağ kapısı, Rum kapısı, Tell (tepe) kapısı ve Enes kapısı şeklinde adlandırılan beş kapısı vardır. Sonuncu kapı diğerlerine göre küçüktür ve savaş esnasında ona ihtiyaç duyulur. Kalenin bir kısmı dağ üzerindedir. Bugün Müslümanlar için, ondan daha sağlam ve ondan daha yüce bir geçit olduğunu bilmiyorum.”⁶² Bu iki kaynağa baktığımızda, Makdisi’nin, Şehrin fiziki yapısının yanında, stratejik önemini de vurguladığı görülmektedir.

Klasik İslam seyyah ve coğrafyacıları arasında Âmid şehrinin fizikî yapısını en detaylı ele alan şüphesiz ki Nasır-ı Hüsrev’dir. Bu İranlı seyyah 438 (1046) yılında şehri

⁵⁹ el-İstahrî, *Mesâku'l-Memâlik*, Leiden 1927, s. 74-75.

⁶⁰ İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, Leiden 1967, s. 222

⁶¹ İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, s.223-224

⁶² el-Makdisî, *Ahsenu't-Takâsim fi Ma'rifeti'l-Akâlim*, s.140

ziyaret etmiş ve burada gördüklerini en ince detayı ile anlatmıştır. Nasır-ı Hüsrev, şehir hakkında şunları kaydetmektedir.:

“Eski Dey ayının altıncı günü Âmid’e geldik. Şehir yekpare bir kayanın üstüne kurulmuştur. Uzunluğu iki bin adımdır, genişliği de aynıdır. Çevresine kara taştan bir kale duvarı yapılmıştır. Yüz batmandan bin batman, hatta daha da ağır koca taşları o kadar muntazam kesmişlerdi ki kireç ve harç koymaksızın bu taşları birbiri üstüne istif etmek suretiyle kaleyi yapmışlardı. Hisar’ın yüksekliği yirmi, eni on kulaçtır.

Bu şehrin dört yanında dünyanın dört yönüne açılmış dört kapısı, batıdakine Rum kapısı, kuzeydekine Ermen kapısı, güneydekine Tell kapısı derler.

Nasır Hüsrev, “Meyyafarikîn’in taşlarıysa beyaz”dır diyor.⁶³

Yakut el-Hamavî⁶⁴ ile e-Kazvinî⁶⁵ ise, Âmid’in, el-Cezire bölgesinin en büyük, en değerli, anılma yönünden en şöhretli ve Dicle üzerinde, nehir tarafından hilal şeklinde sarılmış, siyah taşlarla yapılmış çok eski ve sağlam bir şehir olduğunu, ortasında derinliği iki arşın olan kaynaklar ve kuyular bulunduğunu belirtir. Ayrıca bu iki coğrafyacı, şehrin ağaçlar, bostanlar, meyveler ve ekinler yönünden de gayet zengin olduğunu ileri sürerler.

Alusi ise, buranın havasının ve doğasının bozuk bir şehir olduğunu ve hastalıklara yatkın olduğunu belirtmiştir.⁶⁶

Müslüman Coğrafyacılar, Dünya’nın coğrafi konumunu anlatırken; yatay bir çizgi ile(ekvator çizgisinin) yerküreyi güney ve kuzey (kuzey ve güney yarım küreleri) olmak üzere iki parçaya ve bu parçaları da yine dikey bir çizginin kestiğini varsayarak dört parçaya ayırmışlardır. Bu ayırma göre dünya ikisi güneyde, ikisi de kuzey de olmak üzere dört bölgeden oluşmaktadır. Kuzeydeki iki parçadan biri denizler, adalar, nehirler, dağlar, çöller, şehirler ve köylerin bulunduğu yerleşim bölgesidir, diğeri ise buzulların bulunduğu meskûn olmayan alandır.⁶⁷

Bu bölümlene gerçek bölümlene değildir. Daha önce de Dünya, ilk coğrafya bilginleri tarafından hayalî çizgilerle bölünmüştür.⁶⁸ Bu dört bölge içerisinde bizi ilgilendiren kısım, Âmid ya da Diyar-ı Bekr’in içerisinde bulunduğu dördüncü bölgedir.

⁶³ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, (Çev. Abdülvehap Tarzi), İstanbul 1950, s. 13-15

⁶⁴ Yakut el-Hamavî, *Mu’cemu’l-Buldân*, C. I, s. 76

⁶⁵ el-Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd*, Beyrut 1998, s. 491

⁶⁶ Alusi, *Buluğu’l-Ereb*, s. 218

⁶⁷ Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd*, Dâru Sâdır, Beyrut, trs., s. 12. Harizmî kuzey kutbunda 6 ay gece ve kış olduğunu, güney kutbunda ise 6 ay gündüz ve yaz olduğunu belirterek buralarda hayvanların ve bitkilerin bulunmadığını ifade etmektedir. Bkz. Kazvinî, a.g.e, s. 13

⁶⁸ Kazvinî, a.g.e, s.12

Bu bölgenin genel bir tanımını vermeden önce diğer bölgelerin sınırlarını ve alanları konusunda ana hatlarıyla bilgi vermek faydalı olacaktır.

Bu genel bilgilerden sonra dördüncü bölgenin sınırlarına ve kapsadığı alanın detaylarına geçebiliriz. İslam coğrafyacılarına göre dördüncü bölgenin sınırları şöyledir:

Dördüncü bölge, doğudan başlar, Tibet , sonra Horasan ülkesinden geçer. Burada Fergâne, Hocende, Üsrûşene, Semerkand, Buhârâ, Belh, Merverrûz, Merv, Herât, Serahs, Tûs, Nişabur, Cürcân, Kûmis, Taberistan, Dünbâvend, Kazvîn, Deylem, Rey, İsfahan, Kum, Hemedân, Nihâvend, Dînever, Hulvân, Şehrezûr, Sâmerrâ, Musul, Beled, Nusaybin, Âmid, Re'sulayn, Kâlîkalâ/Kâlîkâ, Şimşât, Harrân, Rakka ve Karkîsiyâ şehirleri vardır. Sonra Şam'ın kuzeyinden geçer. Burada da Bâlis, Menbic, Sümeysât (Samsat), Malatya, Zibatra, Halep, Kınnesrîn, Antakya, Trablus, Massîsa, Saydâ, Karakilise, Ezene (Adana), Tarsûs, Ammûriye ve Lazkiye şehirler vardır. Sonra Şam Denizi/Akdeniz üzerinden Kıbrıs ve Rodos adalarına geçer. Sonra Mağrip arazisinde Tanca memleketi üzerinden geçip Batı Denizine dayanır.⁶⁹

Ayrıca İslam coğrafyacıları dördüncü bölgeyi değişik eyaletlere ayırmaktadır. Bu eyaletlerden biri, Âmid'in de içinde bulunduğu ve Arapların yurdu⁷⁰ olan el- Cezire bölgesidir. Bölgenin başkenti Musul'dur.⁷¹ Şam ile Irak arasındaki toprakların oluşturduğu⁷² ve Yunanlıların Yukarı Mezopotamya adını verdikleri⁷³ bu bölge, Dicle ve Fırat nehirleriyle kuşatılmış olup sınırları Irak ve Şam bölgelerine kadar uzanmaktadır. Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki bölgenin üst kısmının adı olan Cezire⁷⁴, genellikle Arapların soyları dikkate alınarak⁷⁵ kimi coğrafyacılar⁷⁶ göre Diyâr-ı Rebî'a ve Diyâr-ı Mudar olmak üzere ikiye; kimilerine⁷⁷ göre ise Diyâr-ı

⁶⁹ İbn Rusteh, a.ge., s.95, krş ;A .Çevik,a.g.e,s.60 vd.

⁷⁰ Makdisî, *Ahsenüt-Tekasim*, s. 122

⁷¹ Himyerî, a.g.e, s. 164

⁷² Ömerî, a.g.e, s. 167

⁷³ R.Şeşen, "Cezire", *DİA*, C. VII, S. 509. Yunanlıların Aşağı Mezopotamya adını verdikleri bu bölgenin alt kısmına İslâm coğrafyacıları Irak veya Sevâd adını vermektedirler.

⁷⁴ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden, 1927, s. 71; Makdisî, *Bed*, IV, 75; Bekrî, a.g.e, I, 381; İdrisî, *Nüzhetü'l-Müstâk*, Beyrut, 1409/1989, II, 654,655; Kazvînî, age, s. 351; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, nşr. D Krawulsky, Beyrut, 1986, s. 167; Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, nşr. M. Reinaud-M. Le B Mac Guckin De Slane, Paris, 1840s, s. 286; İbnu'l-Verdî, *Harîdetu'l-Acâib*, s.21. İslam coğrafyacıları, Dicle ve Fırat nehirleri tarafından bir deniz gibi kuşatılarak komşu bölgelerle irtibatı kesildiği için bu bölgeye Arapça'da "ada" anlamına gelen "el-Cezîre" adının verildiğini ifade etmektedirler. (Bekrî, age, I, 381-382; Kazvînî, a.g.e, s.351; Ömerî, a.g.e, s. 167). Himyerî ise Dicle ve Musul arasındaki bölgeye "el-Cezîre" adının verildiğini belirtmektedir. Bkz. Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'târ*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut, 1984, s. 164. Ancak bu tanımlama pek kabul görmemiş olmalı ki, pek çok coğrafyacı tarafından kullanılmamıştır.krş;A.Çevik, a.g.e. , sayfa 50 vd

⁷⁵ Makdisî, a.g.e s. 122; krş C. Zorlu, "İlk İslam Coğrafyacılarına Göre Diyarbakır", I.U.O.O.D.Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır 2003, s. 849-861

⁷⁶ İbn Ruste, a.g.e, s. 103; İstahrî, a.g.e, s.71; İbnu'l-Fakîh, a.g.e, s. 182; İdrisî, a.g.e, II. 655; krş C. Zorlu

⁷⁷ Makdisî, Ahsen, s. 122; Yâkût, age, II, 134; Kazvînî, a.g.e, s. 351; Ebu'l-Fidâ, a.g.e, s. 273; İbnu'l-Verdî, a.g.e, s. 21. Bekrî, ise Böyle Bir taksinimi net olarak ifade etmemekle beraber, eserini değişik yerlerinde (M. Mesta'cem, I,

Rebî'a, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr olmak üzere üçe ayrılmaktadır.⁷⁸ Bölgeyi içe ayıranlar arasında hem Makdisî hem de Ebu'l-Fidâ bölgenin şehirlerinin isimlerini ayrıntılı olarak vermektedir. İki coğrafyacı arasında geçen yaklaşık olarak üç buçuk asırlık zaman içerisinde bölge içerisinde meydana gelen değişiklikleri ortaya koyabilmek için Makdisî (v.380/990) ile Ebu'l-Fidâ'nın (v.732/1331) taksimatını ve buna göre aktardıkları şehirlerin isimlerini vereceğiz. Makdisî, Irak'tan itibaren, Cezire'yi bu bölgelere ayırdıktan sonra çok sistematik olarak bu bölgelerin başkentlerini ve şehirlerini şu şekilde vermektedir.⁷⁹

Buraya kadar aktardığımız bilgiler çerçevesinde Âmid, Dünyanın yedi Meskûn bölgesinden dördüncüsü olan Bâbil içerisinde yer alan Cezire eyaletinin bir kentidir. Bu eyaleti ikiye ayıranlara göre Diyâr-ı Rabî'a, üçe ayıranlara göre ise Diyâr-ı Bekr bölgesine ait bir şehir olup bölgenin merkezi ve altmış beş derece ve kırk dakika boylam, otuz dokuz derece ve elli dakika enlemde bulunmaktadır.⁸⁰

Âmid-Şimşat arası yetmiş yedi mil; Şimşat-Tellümevzen (Viranşehir) arası on beş mil; Tellümevzen-Ceryân arası on sekiz mil; Ceryân-Bâmâ'dâ arası on beş mil; Bâmâ'dâ-Hınuçüllâb arası yirmi bir mil; Hınuçüllâb-Ruhâ arası on iki mil; Ruhâ-Harrân arası on iki mil; Harrân-Bâcedâ arası on iki mil; Bâcedâ-Bâcervân arası yirmi bir mil; Bâcervân-Rakka arası dokuz mildir.⁸¹

Nâsır Husrev de biri kırk (yaklaşık iki yüz kırk kilometre) fersah olup hiçbir yerleşim alanının olmadığı, diğeri altmış (yaklaşık üç yüz altmış kilometre) fersah olup mamur ve meskûn yerlerin ve pek çok köyün bulunduğu Âmid'den Harrân' giden iki yoldan bahsetmektedir. Bunlardan daha işlek olan ikinci yol muhtemelen Amid-Şimşat-Tellüçift-Cüllâb-Ruhâ-Harrân güzergâhıdır. İbn Hurdazbih ile Kudâme'ye göre Amid-Nusaybin arası yirmi beş fersaktır (yaklaşık yüz elli kilometredir). Âmid ile bazı komşu şehirler arasındaki mesafeler ise örneğin; Âmid-Sümeysât arası üç gün, Âmid-Musul arası dört gündür.⁸²

175, III, 938, 1025, 1039, IV, 1240, 1338, 1362) Diyâr-ı Bekr'e ait şehirlerin adlarını vererek bu üçlü taksimi kabul ettiğini göstermektedir., krş C. Zorlu

⁷⁸ C. Zorlu, a.g.m, s. 852

⁷⁹ Makdisî, a.g.e,s. 122; krş C. Zorlu, a.g.m, s.852-854

⁸⁰ İbn Said el-Mağribî, a.g.e , s.52; krş ; C. Zorlu a.g.m., s. 853

⁸¹ C. Zorlu, a.g.m, s. 854

⁸² İstahrî, a.g.e, s. 72; Kudame, ag.e, s. 229; krş ; C. Zorlu, a.g.m s. 854

Ebu'l-Fidâ ise; Diyâr-ı Bekr'in başkent Meyyâfârikîn (Silvan)⁸³ şehirlerini ise; Âmid, Kal'atuca'ber, Rahbe, Hettâh, Hîzân ve Hanâ/ Hânî/ Hînî (Hani) şeklinde tanımlamaktadır.

Ebu'l-Fidâ'nın Âmid'i Diyâr-ı Bekr'in merkezi olarak göstermemesinin sebebi değişen idari yapı ve merkezlerin ağırlık derecesinin dönemlere göre değişmesidir. Örneğin; Amid için El-Bekrî, şehrin, El-Cezire bölgesini meydana getiren Diyâr-ı Rebi'a, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr topraklarından ilkinde, yani Diyâr-ı Rebi'a bölgesinde yer aldığını belirtmiş. Bu ise Abbasîler döneminde Amid'in idâri taksimat yönünden, El-Cezire bölgesinin en küçük parçasını oluşturan Diyâr-ı Bekr bölgesiyle birlikte Diyâr-ı Rebi'a bölgesine bağlı olmasıyla açıklanabilir. Nitekim ilk Müslüman coğrafyacılarından İbn Hurdazbih ve İbnu'l-Fakîh el-Hemezânî, Diyâr-ı Rabi'a'ya bağlı şehirleri sayarken, Nusaybin, Erzen, Resu'l-Ayn, Meyyâfarikîn, Mardin, Ba'rebayâ, Beled, Sincâr, Karda, Bâzebda ve Tûr Abidîn'le birlikte Amid'i de zikretmektedirler.⁸⁴

El-Alak'taki ifadede Âmid'in İbn Belendi tarafından isimlendirildiğini ve ilk kez sınırları çizen kişi olduğu kaydedilmiştir. Biri büyük biri küçük iki sur tarafından çevrilen kalenin altmış tane burcu ve Babut tilli, Babul ma-i, Babul ferahi, Babul rumi ve Babus sur kapılarının olduğu belirtilmiştir. Şehirde iki akarsu kaynağı olup birisi surların içerisinde Ayn-ı Sur adında olup kaynağı bilinmemektedir. Diğer de surun dışında kalandır.

1.7.1.1.1. Meyyafarikin

Günümüzde Diyarbakır iline bağlı bir ilçe merkezi olarak Silvan adıyla bilinen Meyyafarikin, Diyâr-ı Bekr bölgesinin Amid'den sonra ikinci büyük şehri olarak karşımıza çıkmaktadır. Geçmiş Amid kadar eskilere gitmese de Sâsânî, Azerbaycan ve Kafkaslardan gelip Suriye ve Irak'a giden kadim yol üzerindeki konumu ile ortaçağ İslam kaynaklarınca bölgenin en meşhur şehri olarak gösterilmektedir. Hatta yakaladığı gelişmişlik düzeyi ile zaman zaman Amid'i dahi geride bıraktığını söyleyebiliriz.⁸⁵

Şehrin adı ve kuruluşu hakkındaki ilk ve en mufassal bilgiler İbnü'l-Ezrak ile ondan geniş nakiller yapan Yâkût, Kazvini ve İbn Şeddâd'ın eserlerinde geçmektedir.⁸⁶

⁸³ C. Zorlu, a.g.m, s. 853

⁸⁴ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l -Memâlik*, Bağdat, (trhz.) s. 95; İbnu'l-Fakîh el-Hemezânî, *Muhtasar Kitâbu'l-Buldân* Leiden, 1302, s. 133.

⁸⁵ A.Çevik, "Diyâr-ı Bekir Bölgesinin Tarihi Coğrafyası ve XI. Yüzyıla Kadarki Tarihçesi" s.60

⁸⁶ Yakut V, 273-274; Kazvini a.g.e, 565, İbni Şeddâd,a.g.e, 260-263

Şehrin Bizans ile Sâsânî sınır hattı üzerinde kurulmuş olması buranın süratle ehemmiyet kazanmasına ve askeri açıdan da müstahkem bir şehir hüviyetine bürünmesine sebep olmuştur. Nitekim I. Theodosios (401-450) zamanında hemen hududun yanında bulunan yeni şehir büyük bir önem kazanarak, Sophanene idari bölgesinin merkezi olmuştur. Fakat şehrin henüz yeteri derecede tahkim edilmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Zira 502 yılında Sâsânî hükümdarı Kavad b. Perviz, burasını zaptettiği gibi ahalisini de Huzistana göndermiştir. Bunun üzerine imparator Anastasius zamanında başlanılan Meyyafarikin'in tahkimatı, Dara ile Trabzon arasındaki doğu hududunun neredeyse tamamını yeniden düzenlenmiş. Justinianos zamanında tamamlanmıştır (527).

Bu büyük inşaa faaliyetlerinin kaydını tutan Procopius, yüksekliği ve kalınlığı iki misline çıkarılan Martyropolis (Meyyafarikin) surlarının ve şehrin bütün savunma sisteminin (dış surlar, sur dışındaki istihkâmlar vb.) tam bir tasvirini vermektedir. Bu sırada Justinianopolis ismini de alan Meyyafarikin VI. Yüzyıl boyunca Theodosiopolis (Erzurum) eyaletine bağlı önemli askeri komutanlıklardan biridir.

19/640 yılında Amid'in peşinden İyaz b. Ganm komutasındaki İslam ordusu tarafından sulh yoluyla fethedilen Meyyafarikin bu tarihten itibaren yeni bir gelişim sürecinin de içine girmiştir. Şehrin çoğunluğunu Süryanilerin oluşturduğu Hristiyan yapısı Müslüman Arapların gelmesiyle hızlı bir şekilde değişmeye başlamıştır. Yakut fethin akabinde buraya gelen Müslümanların ilkin şehrin dışındaki sulak meralara yerleştiği ve kendi dönemine kadar bunların Aynül-Beyza adıyla bilindiğini belirtir. İlk dönem İslam coğrafyacılarının kayıtlarında, Meyyafarikin'in idari anlamda el-Cezire ya da Ermeniye eyaletindne hangisine ait olduğu konusundaki ihtilafa gelince; Kazvini, Meyyafarikin'i Diyar-ı Rebia'dan sayar ve dördüncü iklim bölgesinden büyük bir şehir olduğunu, havasının genellikle güzel ve çeşitli meyvelerin yetiştiği, gelirinin yirmi dört bin dinar olduğunu belirtir.

Procopius ise burayı Martyropolis (Silvan)'i Bizans çağında Rumlarca kullanılan adı ile "Şehit Kenti" olarak vermektedir. . Süryanilerce bu şehir Maiphekart, Araplarca Meyyafarikim ya da Mayyaferihin olarak adlandırılmıştır.⁸⁷

⁸⁷ Procopius, a.g.e, s. 479

1.7.1.1.2. Mardin

Yamaçları engebeli olan Mardin-Midyat eşiğinin üzerinde yer alan Mardin şehri, Diyâr-ı Bekr'in güney sınırını meydana getirmektedir. Bu nedenle coğrafi olarak Mardin'in hangi bölgeye ait olduğu konusu islâm coğrafyacıları tarafından sık sık ihtilaf konusu olmuştur. Şehir, Mardin-Midyat eşiğinin güney batı yamaçlarından biri üzerinde, Yukarı Dicle havzasını el-Cezire ovasına bağlayan en elverişli geçit noktasında olup, müdafaaya çok elverişli olarak tanımlanmıştır.⁸⁸

Mardin isminin, Nusaybin yakınlarında yaşadığı belirtilen Arap kabilelesi Mardaniler'den geldiği, Romalı müellif Pilinius tarafından kaydedilmiştir.

1.7.1.1.3. Hısn Keyfa

Günümüzde Hasankeyf adıyla, Batman iline bağlı küçük bir ilçe merkezi olarak bilinen, ortaçağın önemli yerleşimlerinden Hısn Keyfa, adı geçen il merkezinin yaklaşık 32 km güney doğusunda, Mardin-Midyat eşiğinin doğu kesimine tekabül eden tarihi bölge Tur Abdin'in kuzey yamacında, Dicle nehrinin, Sâsânî ve Kafkaslardan gelip Tur Abdin üzerinden el-Cezire ve Irak'ı bir birine bağlayan tarihi yolun geçişine en uygun yerine hâkim bir mevkide kurulmuştur.

Hısn Keyfa, Yukarı Mezopotamya'dan Anadolu'ya geçiş güzergâhı üzerinde ve Dicle nehrinin kenarında stratejik bir noktada kurulmasının yanında nehir taşımacılığında önemli limanlardan biridir. Nitekim Yakut'un Hısn Keyfa'nın mevkiini tarif ederken Dicle üzerinde Amid ile Ceziret İbn Ömer arasındadır, şeklindeki ifadesi şehrin bu özelliğine işaret olmalıdır. Hısn keyfa'nın bu stratejik konumu kuruluşunda da en bariz gerekçeyi oluşturmaktadır. Zira şehrin ilk nüvesini teşkil eden ve adını da buradan alan kale, Sâsânîler'in Anadolu'daki Bizans topraklarını tehdit eden bir güç haline geldikleri sırada imparator II. Konstantios (337-361) tarafından inşa ettirilmiştir. Hısn Keyfa Dicle nehri yatağından yaklaşık 100 m. Yükseklikte, düzlüğe yerleşmiş olup, XI. Yüzyıldan itibaren oluşmaya başladığını tahmin ettiğimiz asıl şehir, nehir yatağı ile bunun güney doğudan tehdit eden hafif meyilli bir satıh üzerine yerleşmişti. Her tarafı yalçın yarlar ile çevrilmiş olan hisara yalnız doğu ucunda kaldırım ile döşenmiş, dolambaçlı ve merdivenli bir yokuş ile çıkılmakta olup bu yokuş XIII. Yüzyılda İbn Şeddad'ın tasvirine göre, yedi kapı ile tahkim edilmişti ki, günümüzde bunların yalnız üçü mevcuttur.

⁸⁸ V.Minorsky, "Mardin" *İA*, c.VII, s.317 krş A.Çevik, a.g.e.,s 75 vd

Biraz önce iřret ettiđimiz gibi řehir adını kurulduđu sarp kayalıktan almıřtır. Zira Arap ađzına uydurulmuř biđimi ile Hısn Keyfa Sűryanice’de “kaya” anlamına gelen “Kifo”dan tűretilmiř olup Bizans ve Bizans kaynaklarından da yine aynı kűkten tűretilen Kifos ve Cepha/Ciphas isimleriyle zikredilmektedir. Yakut ise buraya Kayba da denildiđini ve bunu Ermenice bir kelime olarak tahmin ettiđini sűyler.

Kaynaklara bakıldıđında IV. Yűzyılın ilk yarısında kurulan Hısn Keyfa stratejik konumunun paralel olarak kuruluřunun akabinde Batman ile Botan ayı arasında uzanan Erzanen askeri bűlgesinin merkezi yapılmıřtır. V. Yűzyılın ortalarına dođru Nesturı piskoposluk merkezi olduđu da bilinmektedir. Fakat buna rađmen daha sonraki asırda da Hısn Keyfa’nın askeri yűnű ađır basan, műstahkem bir mevki olarak kaldıđı anlařılmaktadır. Nitekim Prokopius, tıpkı Mardin gibi Hısn Keyfa’yı da Tűr Abdin bűlgesinde yer alan daha kűk kaleler içerisinde sayılmaktadır. Bu durumun VII. Yűzyılda da deđiřmediđi anlařılıyor. nkű Diyar-ı Bekr řehirlerinin fethinden bahseden İslam kaynaklarında adı zikredilmeyen tek yer Hısn Keyfa’nın da H.19/ M.640 yılında Tur Abdin’ i fetheden İyaz b. Ganım komutasındaki İslam ordusu tarafından alınmıř olması kuvvetle muhtemeldir. Bu arada 607 yılı civarında Bizans topraklarına yűnelik bűyk bir saldırı bařlatan Sâsânî birliklerinin, bűlgede yer alan diđer pek çok řehirle birlikte Hısn Keyfa’ya da saldırarak burayı zapt ettiđi ve kalede bulunan Bizanslıların tamamını kılıçtan geçirdiđi belirtilmektedir. Ancak İslam fetihlerinin hemen öncesinde Diyâr-ı Bekr bűlgesi tekrar Bizans’ın hâkimiyetine girdiđinden, Hısn Keyfa’nın da durumu aynı olmalıdır.

İslam kaynakları içerisinde Hısn Keyfa’dan bahseden ilk műellif X. Yűzyıl cođrafyacılardan Makdisi’dir.⁸⁹

El-Alak’ta Hısn Keyfa ile ilgili olarak zenginliğine atıfta bulunularak, tarlalarının verimliliğinden sűz edilmiştir. Halkın bir yıldan diğer yıla kadar geçimini sağlayacak buğday, arpa ve diğer hububatın buradan karşılandığı belirtilmektedir. şehri çevreleyen dağlarda gűzeler bulunmaktadır.

Hısn Keyfa’da yerin altından kıyıya giden helezon řeklindeki geçit, halkın buradan sahile inmesini sađlamaktadır. Geçit katırların su tařıyabileceđi kader geniřtir. Kalenin dođu yűnűnde řab diye bir yol, Kuzey yűnűnde dıř mahalleler (varořlar) ve bu mahallelerde çarřılar, dűkkânlar, okullar ve hamamlar vardır.

⁸⁹ Yakut, a.g.e.c.III, s.16; Hısnı keyfa ile alakası olmayan bir yerden bahsetmektedir. İbni Fakih,a.g.e, s.133,136 zikrettiği yer Diyar-ı Mudar bűlgesinde olup Harran’ın batısındadır.

Kazvini ise, Hısn Keyfa'yı büyük bir şehir, surlarının bir kısmı sağlam fakat bir kısmı harabe olarak tanıtmış ve gelirini 82.500 dinar olarak vermiştir. Dağlar arasından gelen Dicle'nin suyu, Hısn Keyfa tarafında başka nehirler ile birleşerek devam ediyordu. Arap Irak diyarının başında Ermeniye suları ve Bağdat'ın güneyinde Nehrevan suyu da ona katılıyordu. Güneye doğru beş önemli nehir olan Dukla, Araf, Cafer, Meysan ve Sasi nehirleri ise ondan ayrılıyordu. Şatt-ül Arab'ta birleşen sular, Basra'nın güneyinde Fars denizine dökülmektedir.

1.7.1.1.4. Erzen

İbn Şeddad'ın Diyâr-ı Bekr bölgesinin dört büyük şehri arasında saydığı Erzen, bölgenin doğusundaki son büyük yerleşim merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır. Âmid'den sonra Diyâr-ı Bekr'in en eski ikinci büyük yerleşimi olmasına karşın Erzen, bölgenin günümüze kadar varlığını devam ettiremeyen tek şehri durumundadır. Şehrin yüzyıllar öncesinden terk edilmiş olması ve büyük bir tahribata uğraması nedeniyle, bugün yerini tam olarak tespit etme imkânımız bulunmamaktadır. Kalıntılardan hareketle şehrin ne fiziki görünümü ne de yapıları hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmayı imkânsız kılmaktadır.

İbn Şeddad, Erzen için, yüksek bir tepede daire şeklinde bir kale olduğu, otuz beş burcunun bulunduğu, ve taşlardan yontulmuş bir kapısının olduğunu belirtmektedir. Şehir halkı yazın kıyıda yaşamakta, sulak, ağacı ve meyvesi bol bir yer olarak tanımlamaktadır.

Erzen'in yeri hakkında tespit edilen ilk kayıt, IX. yüzyılda Halife b. Hayyat'a aittir. Müellif Erzen'i, Meyyafarikin-Ahlât yolu üzerinde Serbet nehrinin doğusunda bir şehir olarak kaydetmiştir. İlk dönem İslam coğrafyacılarından İbn Hurdazbih, Kudame ve İbn Said'in kayıtlarında, Erzen'in güçlü kalesinden, İbnü'l-Ezrak ve İbn Said ise, şehrin, Serbet nehri kıyısında kurulduğunu ve şehre izafeten Serbet nehrine de Erzen adının verildiğini belirtmektedirler.⁹⁰

Erzen VI. Yüzyılın sonuna kadar kendi adıyla anılan ve kabaca Batman çayı ile Botan çayı arasındaki bölge, Arzenen eyaletinin merkezi şehri olarak kalmıştır. Bu dönemde daha ziyade Sâsânîlerin elinde kalan Erzen, V. Asrın başından itibaren Nasturi

⁹⁰ A.Çevik, a.g.e, s.90

piskoposluk makamı olarak da bilinmektedir.⁹¹ Yani bu şehir siyasi olduğu kadar, dini bir öneme sahiptir.

H.19/M.640 yılında İyaz b. Ganm komutasındaki İslam ordusu tarafından fethedilen Erzen, Hudut şehri olması hasebiyle neredeyse X. Yüzyılın sonlarına kadar sürekli Bizans saldırılarına maruz kalmıştır.

1.7.1.1.5. Duneysir/Koç Hisar

İbn Şeddad'ın Diyâr-ı Bekr kaleleri listesinde yer alan ancak şehir (Medine) olarak vasıflandırılan Duneysir, Diyâr-ı Bekr'in hatta el- Cezire'nin önde gelen kültür ve ticaret merkezlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mardin'in yirmi kilometre güney batısında Zergan çayının solunda düz bir ovada kurulan Duneysir'in günümüzdeki adı, Mardin'e bağlı ilçe merkezi olan Kızıltepe'dir. Şehrin ilkçağdaki adı Adenystrai olduğu tahmin edilmektedir. Ancak ilkçağdaki asıl yerleşim yeri buranın 2 km doğusuna düşen bugün bir harabe olan Tell-Ermen olduğu bilinmektedir. Bir diğer görüş te Romalıların yıktığı Ermenilerin başkenti olan Tigranokerta'dır.⁹²

1.7.1.1.6. Kasabalar

Diyar- Bekr bölgesine bağlı başlıca kasabalar ise; Hani, Tenza, Harzem, El-Savr (Savur), Arganın (Ergani), Çermük (Çermik), Tell-Fafan, Tur-Abdin, Kal'atü Ekil (Eğil)'dir.

1.7.2. Diyâr-ı Mudar

Diyar-ı Rebia'dan sonra El-Cezire'nin ikinci büyük bölgesi, Mudar kabilesine bağlı aşiretlerin özellikle Kaysi grupların yerleşim yeri olan ve onlara nispetle anılan Diyar-ı Mudar'dır.⁹³

Diyar-ı Mudar Bölgesi Harran, Samsat, Edessa, Rakka, Karksiiya, Suruç, Birecik gibi ilk kuruluşları tarihin karanlıkları içinde kaybolan şehirler, dünya medeniyetlerinin en büyük merkezlerinden birini teşkil eder. El-Cezire'nin batı ve

⁹¹M. Streck, "Erzen"İA, c.III,s.337

⁹² M.Streck, "Dunaysir",DİA,c.III.s.664

⁹³ F. Işıltan, a.g.e, s. 31; Canard, a.g.e, c. I, s. 134-140 Mudar kabilesini Kılâb, Hilal, Ukayl ve Suleym olarak ayırmış en büyük kolunda Kayılar olduğunu belirtmiştir.

kuzeybatı Fırat'tan Belih'e kadar uzun topraklar ile kuzeyde Sumeysat'tan güneyde Ane'ye kadar uzun bölgeyi içine alır.

el-Cezire'nin bir bölümünü oluşturan Diyâr-ı Mudar coğrafi olmaktan ziyade idari bakımda komşularından ayrılmaktadır. Batısında Bilad-ı Şam, kuzeyinde Sugur el-Cezire veya Bilad-ı Rum, doğusunda Diyâr-ı Bekir, güneyinde ise Diyâr-ı Rebia ile komşu olan bölgenin merkezi Harran'dır.

Diyâr-ı Mudar: Ebu'l-Fidâ bu bölgenin başkentini zikretmez. Şehirleri şunlardır: Ruhâ (Edessa)⁹⁴, Harrân, Şimşât, Rakka ve Karkisyâ.

Makdisi'ye göre ise; Diyâr-ı Mudar'ın başkenti Rakka olup şehirleri ise şunlardır: Muhterika, Râfika, Hânûka, Harîş, Tellümahrâ, Bâcervân, Hısn Mesleme, Ter'ûz, Harrân ve Ruhâ (Edessa). Nahiyeleri ise şöyledir: Serûc (Suruç), Keferzâb ve Kefersîrîn.

Ahsenü't Tekasim'e göre Diyâr-ı Mudar'ın merkezi Rakka olup, şehirleri Rafika, Hanuka, Hariş, Tell-Mehran, Bacervan, Mesleme, Teruzun kalesi, Hun Kale, Harran, Ruha bunun nahiyesi Suruç, Kefersirin, (keferza) idi.⁹⁵

Alusi Diyâr-ı Mudar'ın şehirlerini Suruc, Rakka, Karkisiya ve Dara olarak sıralamıştır.⁹⁶

İslam fethini izleyen yıllarda Edessa olarak adlandırılan bölgede daha planlı bir etnik yapı değişikliği göze çarpmaktadır. Nitekim sınırlarında değişiklik olmaksızın sonraları bu bölgenin "Diyar'ı Mudar" ibaresiyle isimlendirilmesi, sözü edilen bölgeye (yani Habur ile Fırat Nehrinin büyük havzası arasındaki bölge. Halife Ömer'in Muaviye'ye verdiği talimatla, Arap Mudar Aşiretine bu bölgenin şehir ve köylerinden uzakta bulunan sahipsiz topraklar verildi. Muaviye bu aşiret mensuplarının güvenliğini sağlamak üzere bölge şehirlerine askeri birlikler yerleştirdi. Mudar Aşiretinin bölgeye iskânı daha sonraki yüzyıllarda da devam etti. Bunların içinde büyük ve önemli bir kolu meydana getiren Kayslar, göçebe hayat tarzını sürdürmekte idiler. Ancak zamanla bunlardan bazı zümreler bu hayat tarzını terk ederek yerleşik hayata geçtiler. Kaysların Numair (Numeyr), Uqail (Ukayl) ve Sulaim (Süleym) gibi bazı küçükkolları ise bölge tarihinde önemli rol oynadılar.⁹⁷

⁹⁴ Yakut a.g.e Diyâr-ı Mudar'ın sınırlarında en büyük şehir olarak Ruha'yı vermektedir.

⁹⁵ Makdisi, *Ahsenü't Tekasim*, s. 138

⁹⁶ Alusi, a.g.e., s.219

⁹⁷ M.Çelik, a.g.e, s.29

İslam fethiyle beraber Diyar-ı Mudar'ın ve bütün el-Cezire bölgesinin etnik yapısı yavaş yavaş değişirken, Bizans döneminin eski eyalet sınırları ve fiziki taksimatı genellikle aynı kalmıştır.

Bu bölge için Alusi'de, İmam Merzuk'a dayanılarak Hz. Peygamberin "Allah'ım Mudar'a azabını arttır. Onlara Hz.Yusuf'un seneleri gibi kıtlık seneleri gönder." Diye beddua da bulunduğunu ve yedi yıl boyunca kıtlık olduğunu belirtir.⁹⁸

1.7.2.1. Harran

Harran dördüncü iklimdendir, Coğrafi konum olarak Halidat adalarından AH ve Ekvator'dan LD mesafesindeki hanede yer almaktadır. Arfehşed-ibni Sam-ibni Nuh orayı yapmıştır. Taştan yontulmuş kale gibi yapılmış, çevresi Bin üç yüz elli adım ve duvarının yüksekliği elli yardadır. Ona Necim kalesi de denir. Harana bağlı olan köylerden biri Talan'dır. Hazret-i İbrahim peygamberin burada doğduğu söylenmektedir. Aslında Babil vilayetinde doğmuş, fakat burada saklanmıştır. Harran'da Sabi'ler yaşıyorlardı.⁹⁹

Belih'in suyu Daysan'dan Harran hududuna doğru akarak, Rakka'nın güneyinde Fırat'a dökülür. Uzunluğu yaklaşık elli kilometredir.¹⁰⁰

1.7.2.2. Ruha

Ruha, Harran'a bitişik bir şehir olup, halkın çoğunun Hristiyan olduğunu belirtmiştir. Büyük ve küçük olmak üzere üç yüz kilise bulunmaktaydı. Kiliselerden Hilan-ı Ümmü, Kostantinos'un inşa ettiği dünya harikası bir kiliseydi. İbn Ebu Yakub Ruha hakkında, "Ruha birçok gözesi bulunan ve bu gözelerin nehirlerle dönüştüğü Rum şehridir. Orayı görenlerden birisinin bana söylediğine göre çevresini ağaçların ve bostanların çevrelediği taştan yapılmış bir sur bulunmaktaydı." şeklinde bahsetmektedir.

Şehirden iki su akmaktaydı ve bunlar Ayn-ut Tavilen ve Ayn-ul Müdevere'dir. Şehrin üç kapısı vardı: Bab-u Harrah, Bab-u Egsas kapısı ve Bab-u Şaa kapısı. Şehrin dağ üzerinde bir kalesi bulunmaktaydı

⁹⁸ Alusi, *Buluğu'l Ereb*, s. 32

⁹⁹ Kazvini, *Nuzhet 'ul-Kulub*, s.186,226

¹⁰⁰ Kazvini, a.g.e, s. 226

1.7.3. Diyar-i Rebia

Bazı tarihçiler Seylül'Arım olayı esnasında Yemen'den göç edenlerin Bekr, Rebia ve Mudar kabileleri olduğunu zikrederler. Onlar el-Cezire olarak adlandırılan Dicle ve Fırat nehirlerinin kuzeyinde oturmuşlardır. Bu bölge buraya yerleşen kabilelerden dolayı Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar olarak isimlendirilmiştir.¹⁰¹

Bu bölge Araplara izafet edilmeden önce Araplar burada konaklamıştır.¹⁰²

Makdisi'ye göre Diyâr-ı Rabî'a'nın başkenti Musul'dur. Şehirleri ise şunlardır: Hadîse, Ma'lesâyâ, Haseniyye, Tell'fafer, Sincâr, Cibâl, Beled, Ezrame, Berka'id, Nusaybin, Dârâ, Kefertûsâ, Re'su'l-Ayn ve Semânîn. Yine buraya bağlı Cezîretü İbn Ömer (Cizre)'in nahiyeleri ise şöyledir: Feyşâbûr, Bâ'aynâsâ, Muğise ve Zevezân.

Ebu'l-Fidâ ise, Diyâr-ı Rabî'a'yı şu şekilde ayırmıştır: Başkent Nusaybin, şehirleri ise; Re'su 'Ayn, Mardîn, Sincâr, Kefertûsâ, Beled ve Siirt olarak vermiştir.

Makdisi, Ahsenü't Tekasim'de Diyâr-ı Rebia'nın merkezi Musul olup El Hudeyniye, Tell Afer, Sincar, Ezreme, Berkaid, Nusaybin, Kefertusa, Resulayn, Semanin, Nahiyesine gelince Cezire ve İbni Ömer şehirleri Feşabur, Aynes, Zevzen, Mugise verilmiştir.¹⁰³

1.7.3.1. Re'sul'ayn

Re'sul'ayn, beş akarsı kolu tarafından sulanan bu yer baharda nehirlerin sularının artmasıyla oldukça zengin bir akarsu görüntüsüne sahip olur. Aşağısından geçen Habur Fırat'a dökülür.¹⁰⁴

1.7.3.2. Musul

Bu şehirlerden Musul, bu bölgenin yani Diyar-ı Rebia'nın başşehridir. Güzel bir şehir havası hoş suyu sağlıklı ismi büyük, resmi eski, çarşıları ve otelleri güzel, melikleri ve meşayih şeyhleri çok olan bir şehirdir. Hudud'ul-âlem'de ikliminin hoşluğu yanında, burasının büyük latif ve geniş bir kasaba olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁵ Buranın meyveleri hoş, hamamları ve gezinti yerleri güzel, imarı iyi, bahçeler şehre

¹⁰¹ Alusi, a.g.e, s.217

¹⁰² Alusi, a.g.e, s.187

¹⁰³ Makdisi, *Ahsenü't Tekasim*, s. 138

¹⁰⁴ *Hudud'ul-âlem*, V.Minorsky ,Oxford, 1937, s.141

¹⁰⁵ a.g.e, V.Minorsky, s. 140

uzak olmamakla birlikte, güneyden gelen kötü kokular rahatsız edici idi. Şehir, yapı ve iklim olarak Basra'ya benzer, kapalı çarşısı da yoktur.

Alusi'ye göre Musul, Dicle ve Fırat arasında bulunan yerleşim yerlerinden birisidir. Rebia ve Mudar kabilelerinin büyük bir kısmı burada oturmaktadır. Adını Nuh tufanından sonra Nuh (a.s) gemiden toprağa indiği ilk yer olduğu için verilmiştir. Cezire ve Fırat'ın birbirine bağlandığı kavşak olduğu yerdir.

1.7.3.3. Nusaybin

Kazvini, Nesibeyn'i Diyar-ı Rebia'dan ve dördüncü iklimden sayarak şehir hakkında şu bilgileri verir: Çevresi Altı bin beş yüz adımdır. Suyu Hırmaz nehrinden gelir, havası ise bunaltıcıdır. Yüksekliklerinde iyi üzüm ve diğer meyveler yetişmektedir, onun için şarabı iyidir ve havadan alınan mikrop ve bunaltıcı etkiyi yok eder. Orada yetişen gül Sâsânî'nin en iyi gülüdür. Dahası Sivrisinek ve öldürücü akrepler orada çok bulunur.

Nisibin, Cezire'nin en gelişmiş kasabası olup burası zengin ve herkesin mutlu olduğu bir yerdir. Hristiyanlara ait manastırlar vardır. Ayrıca akrebi ve yılanı boldur.¹⁰⁶

Nusaybin şehri Diyar-ı Rebia'dandır. Beyaz güller yetiştiği buradan iki nehir akar. Biri siyah biri beyaz olup önce birleşir sonra ayrılırlar. Çiftçiler için oldukça önemli olan bu nehirler üzerinde uzunluğu yaklaşık 100 zira olan bir köprü vardır. Buradan kullanılan sudan geriye kalan kısım Habur'a karışır. Oradan da Fırat'a karışır. Su ve havası buradan itibaren bozulan yerde artık su kirlenir hava bozulur sıtma ve humma başlar. Serçeler ölür.¹⁰⁷

Alusi, Diyar-ı Rebia'nın beyaz gülleriyle meşhur şehrinin Nusaybin olduğunu zikreder.¹⁰⁸

1.7.3.4. Ceziretü İbni Ömer (Cizre)

Burası Dicle'nin batısında küçük bir şehir olup önemli ilim adamları yetişmiştir. el-Cezeri, İbnül Esir, hilal biçiminde bir şehir olan buranın havasının bozukluğundan, faziletli olmamasından, etrafının kötülüğünden bahsederler. Mecazi anlamda da Dicle

¹⁰⁶ a.g.e, V.Minorsky, s.140

¹⁰⁷ Alusi, a.g.e. s. 219

¹⁰⁸ Alusi ,a.g.e. s. 219

ona merhamet etmeseydi onu Cezire yapardı diyerek atıfta bulunur. Mu'cem'ul Buldan da bu yer, adını Hasan b.Ömer b. Hattab et-Taglib'iden aldığı ifade edilmiştir. ¹⁰⁹

1.7.3.5. Enbâr

Irak civarındaki memleketlerde Arapların büyük bir kısmı Ceziretü'l – Arap denilen yerde, bir kısmı da Irak'ta oturmaktaydı. İbni Haldün Arapların önce Hire'ye daha sonra Anbar'a intikal ederek buradan Irak'a yayıldıklarını belirtir. ¹¹⁰

Enbâr; Fırat nehrinin doğusunda yer alan bir şehirdir. Kendisi ile Bağdat arasında 10 fersah vardır. Burada yiyeceklerini depoladıkları için bu adı almıştır. Müslümanların fethinden sonra birçok bilim adamının yetiştiği bu yerin yıldızı parlarken, Hire'den buraya göç edenler nedeniyle Hire eski canlılığını kaybetmiştir. ¹¹¹

1.7.3.6. Sevad

Kavşak üzerinde kurulan Sevad, tepeleri olan bir yerdir. Sulak olup hurma, üzüm bağlarıyla birlikte ekime elverişli alanlara sahip bol ağaçlıklı bir yerdir. ¹¹²

El-Cezire bölgesinin sonuç olarak taksimatının buraya yerleşen Arap kabilelere göre değiştiğini, Ebu'l-Fidâ gibi bazı yazarların önemli şehirleri bu üç taksimatın dışında tutarak Cezire bölgesinin şehirlerini ; Serûc (Suruç), Hısnı-keyfa (Hasankeyf), Dârâ, Mâkisîn, Dâliye, Cezîretü İbn Ömer (Cizre), Tellûa'fer, Hadr, Musul, Hadîse (Fırat üzerinde), Dekûkâ, 'Ane, Hadîse (Dicle üzerinde), Bevâzîc, Sinn ve Tîkrît olarak verdiğini görmekteyiz.

Bölgeyi, Diyâr-ı Rebî'a ve Diyâr-ı Mudar olarak ikiye ayıran coğrafyacılar kimi bu ikili taksimat çerçevesinde şehirlerin isimlerini sıralarken kimi de bu sisteme riayet etmeksizin, el-Cezire'nin şehirlerini toplu olarak vermiştir. ¹¹³

Makdisi gibi bazı coğrafyacılar ise, bölgeyi hem üçe ayırır, hem de şehirlerini ayrıntılı olarak verir. Hatta bazı coğrafyacılar bölgelerin şehirlerini de farklı yerlerde göstermektedir. Örneğin Âmid, Diyâr-ı Bekr'in, Meyyâfarikin'in Diyâr-ı Rebîa'nın şehirleri arasında sayılırken, Yakut el Hamevî de olduğu gibi Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebîa birleştirerek, hepsine birden Rebîa kabilesine mensup oldukları için, bölgenin adı

¹⁰⁹ Alusi, age, s. 220

¹¹⁰ Alusi, a.g.e, s. 212

¹¹¹ Alusi, a.g.e s. 213

¹¹² Alusi, a.g.e s. 216

¹¹³ İbnu'l-Fakih el-Hemezânî, *Kitâbu'l-Buldân*, Beyrut, 1416/1996, s.182;krş.C.Zorlu,a.g.m,s.853

Diyâr-ı Rebia olarak kullanılmıştır. ¹¹⁴ Bununla da şehirlerin veya bölgelerin, zaman zaman birbirlerinin yerine kullanıldığını görmekteyiz.

¹¹⁴ Yakut, Mu'cem'ul-Buldân, c.II,s.494

İKİNCİ BÖLÜM

2. III. YÜZYILDAN V.YÜZYILA KADAR EL-CEZİRE BÖLGESİ

2.1. Sâsânî ve Bizans Devletlerinin Kuruluşuna Kadar El-Cezire (Mezopotamya) Bölgesindeki Uygarlıklar

2.1.1. Persler = Arsakyan, Eşganiyan

Konumuz olan el-Cezire(Mezopotamya) bölgesine baktığımız zaman, medeniyet ve yerleşim bakımından çok eski zamanlara giden bir geçmişi olduğunu görürüz. Buraya yerleşen toplulukların bölgenin kendine has kültürüne adapte oldukları ve kimliklerinin bu kültürle yoğrulduğu anlaşılır. Tezimizde yer alan Sâsânî ve Bizans Devletlerinin kuruluşuna gelinceye kadar, her iki devletin kendisinden önce gelen uygarlıkları kısaca ele alarak III. Yüzyıla kadar el-Cezire bölgesini değerlendirdik.Buna göre; bölgenin ilk kavmi olarak kabul edilen Kassitler, bütün Mezopotamya medeniyetlerinde olduğu gibi, fethettikleri insanların dillerini, kültürlerini ve dinlerini kabul ederek, asimile olmuşlardı. Sabotino Moscati, bu duruma ; “Yeni medeniyet ne galip gelmişti, ne de muzafferdi” demiştir. Bölgenin İran etkisine girmesi, Ahameneş imparatorluğu (M.Ö. 550-330) ile başlamış ve ilk olarak, ilerlemelerine en büyük ve en güçlü engel teşkil eden Babil’i istila etmişlerdi.

Daha sonra, İran’ın en eski medeniyetlerinden biri olan Medler, Doğu’da merkezi bir devlet kurarak büyük başarılar elde etmişler, 590’da Urartular’a saldırarak, başkent Tuşpa (Van)’yı yıkmışlar ve böylece Urartu Devleti’nin çöküş sürecini başlatmışlar, Güneyde, Babilonya ve Media’nın her iki tarafına sahip olmuşlar ve Mezopotamya’nın kıyı kesimine yerleşerek, bölgede önemli bir güç haline gelmişlerdi.

Medler’den sonra başa geçen Persler, bölgenin sınırlarını çizen iki nehirden biri olan Euphrates boyunca uzanan topraklarda yerleşerek, egemenliklerini kuvvetlendirmiş aynı zamanda, bu sular Perslerin sınırlarını oluşturmuştu. Persler’in bölgedeki komşusu suyun karşı kıyısına hâkim olan Romalılar ve daha Güney’de de Araplar bulunmaktaydı. Ancak Araplar, Babilonya olarak adlandırılan bölgeye uzaktılar.¹¹⁵

¹¹⁵ Strabo, *The Geography of Strabo*, Trans, H.L. Jones, vol. VII, London, MCMLXVI, s.235

Ancak, Persler'in kışlık mekânı olan Ktesifon Tigris (Dicle) nehri üzerindeydi. Bu durumda devletin merkezi ağırlığı Tigris nehrine kaymış gözüküyordu. Burası nüfusça kalabalık bir yerdi.¹¹⁶ Bu devletin askeri gücü de oldukça iyiydi.¹¹⁷

Bu askeri güce sahip olan Partlar, önce Babilon ve Ermeniler'e daha sonra Medlere hâkim oldular. Daha sonra Mezopotamya'yı ve onun güneyindeki kabileleri, Assira'yı ve diğer yerleri ele geçirdiler.¹¹⁸ Bölge, sürekli dışarıdan gelen bazı saldırılara şahit oldu. Persler aynı zamanda Suriye ve Anadolu'ya hâkim olan Hititlere de son vermişti.

İran'ın en eski medeniyetlerinden olan Med-Pers mücadelesi M.Ö. 549'da başlamış ve başkent Ekbatana/Hamadan'ın ele geçirilmesiyle Medler dağıtılmış ve kısa bir süre içerisinde Dicle'nin doğusu tamamen Perslerin eline geçmiş oldu.

M.Ö. VI. yüzyılda kralları II. Kyros'un önderliğinde Perslerin, Mezopotamya'daki Babil egemenliğinden sonra, Anadolu'ya yürüyüşlerini devam ettirmişlerdir. Pers egemenliğinin bölgeyi sarmasıyla birlikte II. Nabukadnezar'ın¹¹⁹ kendi ülkelerinden sürgün ederek zorla Babil'de tuttuğu Yahudiler,¹²⁰ yeniden kentlerine dönmeye başladılar¹²¹. Bunlardan bir kısmı Suriye ve yukarı Mezopotamya kentlerine yerleştiler. Ülke topraklarının genişlemesi ile birlikte, yönetimi kolaylaştırmak amacıyla I. Darius döneminde idari birimler olan satraplıklar kuruldu.

2.1.1.1. Pers - Büyük İskender Mücadelesi

İskender Asya seferinin başarısı ile doğuda Persleri ortadan kaldırmak istiyordu. Büyük İskender'in Mezopotamya'yı istilâ ettiği sırada onun saldırısından korkan Persler de boş durmayıp savunma hazırlıklarına başlamışlar ve nehir üzerinde yapay şelaleler yaptırmışlardı. Buna karşın Büyük İskender hem bunları hem de Dicle üzerinde bulunan Opis'teki heykelleri yıktırmıştı.¹²² Bundaki amaç Perslerin kültürünü de ortadan kaldırmaktı. Büyük İskender'in kısa iktidarı döneminde bölgedeki en büyük değişiklik Doğu kültürü ile Helen kültürünün kaynaştırılması olmuştur.

Makedonya Kralı Büyük İskender'in M.Ö. 334'teki büyük Asya seferiyle Hellen kültürü Önasya'ya yayılmıştır. Önasya'daki Pers egemenliğine son vermek isteyen

¹¹⁶ Strabo, a.g.e., s.219

¹¹⁷ Strabo, a.g.e., s.223

¹¹⁸ Strabo, a.g.e., s.225

¹¹⁹ Yeremya, XXIV

¹²⁰ Yeremya, XXIV-XXVII

¹²¹ Strabo, a.g.e., s.225

¹²² Strabo, a.g.e., s.205

İskender, ilki M.Ö. 334'de Çanakkale'de Biga çayı yakınında, ikincisi M.Ö.333 de İskenderun yakınlarında, İssos da, üçüncüsü M.Ö. 331'de (Fırat nehrini geçerek) Kuzey Mezopotamya'da Erbil yakınlarındaki Gavgamela ovasında olmak üzere, kral III. Darius (öl. M.Ö. 331) komutasındaki Pers ordusunu büyük bir bozguna uğratarak, bölgedeki Pers egemenliğine son vermesi olmuştur.

2.1.1.2.Büyük İskender'in Ölümünden Sonra Komutalarının Egemenlik Mücadelesi

Büyük İskender'in M.Ö. 323 yılında ölümüyle birlikte, bölgedeki yapı, Komutanların askeri ve siyasi çekişmesiyle yeniden şekillenecekti. İskender'in yerine geçecek varisi olmadığından idaresi altındaki topraklar komutanları arasında taksim edilmişti. Buna göre Asya'nın yönetimi komutan Perdikkas'a verilmiş, Perdikkas'ın gittikçe güçlenmesiyle bölgedeki yapı değişerek, yıllarca sürecektir mücadeleler başladı.¹²³ Sonuçta diğer generaller Perdikkas'a karşı birleşerek M.Ö. 321 yılında Orontes (Asi) ırmağı üzerinde Triparadeisos'ta devlete yeni bir düzen vermek için bir toplantı yaptılar. Satraplıklar yeniden düzenlendi¹²⁴ ve Harran'ın da içinde bulunduğu Suriye Satraplığı, Mytilene'li (Midilli) Leamedon'a verildi. Generallerden Antigonos ise, Asya ordularının başkomutanı olmuştu. Ancak onun güçlenmesinden çekinen öteki generaller, M.Ö. 315-311 yılları arasında Antigonos'a karşı harekete geçtiler. Sonrasında yapılan antlaşmada artık satraplıkların değil, bölgelerin bölünmesi esas alındı.

2.1.1.3.Selevkosların Kuruluşu

Selevkos Krallığı, Hedyphon nehri kenarında kurulmuş olup daha önceki adı Soloce idi. Komşuları olan Media ve Ermenia ülkenin kuzeyinde Adiabene ve Mezopotamya ülkenin batısında kalmaktaydı. Ülkeye üç yolla girilirdi. Birincisi, Media'dan Zagros bölgesinden geçerek Massabatica'nın içinden, ikincisi Sus'tan Gabiane'nin içinden, üçüncüsü İran'daki Corbani'deki Elyms adlı yerden girilirdi. Sagapeni ve Siliceni ülkelerinin arazileri küçük olup halk sınır boyunca oturmaktaydı. Bu doğal göçebe yaşam Babilonya'dan doğuya doğru gidildikçe artmaktaydı.

¹²³ Glanville Downey, A History of Antioch in Syria from Selucus to the Arab Conquest, Princeton, 1961, 216 vd.

¹²⁴ A. Özfırat, Harran, s. 63.

M.Ö. 301 tarihinde yapılan İpsos Savaşında, Lysimakhos'un, Kassandros, Selevkos ve Ptolemaios'a yenilmesiyle, Edessa-Harran yöresi, doğuda İndus ırmağından, batıda Phrygia içlerine değin uzanan bölge Selevkos krallığına geçti ve Bizans'ya değin bu krallığın egemenliği altında kaldı.¹²⁵ Netice olarak Güneydoğu Anadolu'yu da kapsayan Suriye ve Mezopotamya toprakları, General Selevkos Nicator'un egemenliği altına girmiştir.¹²⁶ Edessa bölgesi, merkezi "Antioch-on-the-Orontes" olan Selevkos krallığının içerisinde yer almıştır. Bu bölge, özellikle Mezopotamya ile Anadolu arasındaki ticaret yollarının kilit noktasıydı. Selevkoların yanı sıra bölgeyi Parthlar da ele geçirmeye çalışıyorlardı. Mücadeleyi kaybedenin, Suriye ve Mezopotamya'da tutunma imkânları daralacaktı. Bu nedenle Makedonyalılar, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'yı yoğun biçimde kolonize ettiler ve bu bölgelerde ticaret kolonileri kurdular. Bunlar içinde en önemlileri, Tarsus, Adana, Edessa (Edessa) ve Nusaybin idi.

Selevkos Kralı Nicator I de, Euphrates, (Fırat) nehrinin batı bölümünü koruma altına almak için M.Ö. 300/299 yılında Seleukia (Zeugma) ve Apamea kentlerini kurmuştur. Ayrıca oldukça önemli bir konumda olan Nisibin (Nusaybin, Antiochea, Mygdonia)¹²⁷ İskender'in dört generalinden I. Selevkos Nicator tarafından kurulmuş olan şehir önce Partların sonra Ermeni krallığının hâkimiyetinde kalmıştır. M.Ö. 68'de Bizanslı General L. Licinus Lukullus'un¹²⁸ eline geçen kent, bu generalin bölgeden çekilmesiyle birkaç kez daha irili ufaklı devletlerin eline geçmiştir. Bu çoklu el değiştirmeler şehrin nüfus yapısını da değiştirerek, İran, Arap, Ermeni ve Yunanlılardan hatta Romalı emekli asker ve kolonicilerden¹²⁹ oluşan şehri mozaik bir yapıya büründürmüştür.

Bu kentlerin yanı sıra, Selevkos döneminde, kentleşmenin az olduğu Mezopotamya'nın Dura-Europos bölgesinde, Bambyca-Hierapolis gibi kentler batıdan göç aldıkları için, bölgenin Hellenleşmesini hızlandırmıştır. Yunanlıların ve

¹²⁵ Arrianos, İskender'in Anabasisi, s.267; Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark* IV. T.T.K. Yayınevi, Ankara 1951, s. 60 vd; A. Özfirat, Harran, s.63.

¹²⁶ Jones, *The Cities of the Eastern Bizans Provinces*, s. 236

¹²⁷ Antioche, Selevkos'un babası Antiochus'tan Mygdonia Strabon, Yunanlıların burada yaşayan Araplara ve kentin içinden geçen suya verdikleri isim olarak kayıtlarda geçmektedir. Strabon, *Geographia*, 16. I-23; Plinius, *Naturalis Historia*, V1.42

¹²⁸ D.Magie, *Bizans Rule'in Asia Minor, to the End of the Third Century After Christ*, c.I Princeton 1950, s.345-346

¹²⁹ F.Millar, *The Bizans Near East 31 B.C.A.D 337*, London 1993 s.481-482

Makedonyalıların bu yeni fethedilmiş toprakların geniş alanlarına yerleşmeleri Hellenistik dönemin kalıcı işaretlerinden birisidir.¹³⁰

Bölgeye yerleşen ve kralları Selevkos Nicator (I. Selevkos)'a izafeten Selevkos Devleti adı verilen ve merkezleri Suriye olan bu Hellen Krallığı yaklaşık iki yüzyıl kadar bölgeyi hâkimiyeti altına almıştır. Bölgenin yeni gücü Romalılar ile Selevkoslar arasında yapılan Apamea antlaşması sonucu Suriye Krallığının gücü elinden alınmış¹³¹ ve daha küçük bölümlere ayrılarak Kommagene gibi satraplıklar yönetime başkaldırarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.¹³² Ancak Selevkoslara en büyük darbeyi, doğunun yerli halkının Hellenizm'e tepkisi olarak kurulduğu düşünülen Pers Devleti vurmuştur.¹³³

2.1.1.4. Pers (Arşak)-Selevkos Mücadelesi

Selevkoslar yukarıda belirttiğimiz gibi, Suriye ve Mezopotamya'da o zamana kadar görülmemiş sayıda askerî koloniler ve şehirler kurmuşlardı. Ancak Batı'dan Roma'nın, Doğu'dan Perslerin baskısı sonucu Selevkosların Suriye ve Yukarı Mezopotamya'daki egemenlikleri parçalandı. Bunun neticesinde Yukarı Mezopotamya'nın tamamı ile Kuzey Suriye'nin bir bölümü, savaşan güçler arasında bir "tampon bölge" haline gelmiş oldu. İşte bu fiili durum, Yukarı Mezopotamya'da, daha önce değinildiği gibi, yerel hanedanlarca yönetilen bir dizi "küçük prenslik"lerin doğmasına yol açtı. M.Ö. 163 yılında Antiochos Epiphanes'in ölümü ile Selevkosların Mezopotamya'daki gelişme politikası hareketliliğini kaybetmişti.

İran'da yaşayan Persler ile M.Ö. 140'ta Zagros dağları çevresinde yapılan savaşta İran ve Mezopotamya'yı kaybeden Selevkoslar, yönetim merkezlerini Antakya'ya taşımalarıyla gerileme hızlandı ve Pers Kralı II. Ferhad, M.Ö. 129'da Selevkosların Yukarı Mezopotamya'daki varlıklarına son noktayı koydu ve onları bir daha gelmemek üzere, Fırat'ın batısına attı. Böylece Selevkoslar, Fırat Nehri'nin diğer tarafındaki tüm topraklarını kaybettiler.¹³⁴

Selevkos Krallığı, ikiye bölünerek doğuda hâkimiyet alanları Fırat'la sınırlanırken, güneyde ise topraklarının çoğunu bağımsızlıklarını kazanan Yahudilere

¹³⁰ C.B. Welles, *Royal Correspondence in the Hellenistic Period: A Study in Greek Epigraphy*, Chicago 1974, 299 vd.

¹³¹ Jones, *The Cities of the Eastern Bizans Provinces 247*; Halil Demircioğlu, *Bizans Tarihi*, c.1 I, T.T.K Basımevi, Ankara 1998, s. 338

¹³² E.T Newel, *The Coinage of the Western Seleucid*, Mints 1941, s.53

¹³³ H. Demircioğlu, *a.g.e.*, c I, s. 406-407

¹³⁴ H. Demircioğlu, *a.g.e.*, s. 407

kaptırmıştı. Selevkos Krallığı'nın hâkimiyet alanının bu derece daralması, Romalıların taraf olmak yerine sadece olaylara seyirci kalmasına sebep olmuştur. Bütün İran'a hâkim olan Persler, Dicle'nin batısına geçemediklerinden Kuzey Mezopotamya'nın Dicle ile Fırat arasındaki bölgesi kendi haline terk edilmiş bulunuyordu.¹³⁵

Bölgedeki sürekli savaşlar ve iç karışıklıklar, Selevkosların merkezi otoritesini zaafa uğratmıştı. Bu nedenle bölgede kurulan kolonilerin idaresinin kontrolü de gittikçe zorlaşıyordu. Mezopotamya'daki aktif politik güç, Selevkoslar'ın ellerinden yavaş yavaş çıkıyordu. Son dönüm noktası ise M.Ö. 130-129'un kışında Antiochos Sidetes'in ordusunun Persler tarafından bozguna uğratılmasıyla gerçekleşti.¹³⁶ Bu yenilgi neticesinde, Selevkoslar bölgeyi boşaltmak zorunda kaldılar. Bu boşluk tabi olarak Persler tarafından dolduruldu. Gerek bu savaşlar sırasında ortaya çıkan siyasî otorite boşluğu ve gerekse Perslerin bölge üzerinde merkezîyetçi ve katı bir yönetim organizasyonu uygulamamaları, bölgede bağımsız küçük krallıkların kurulması için son derece uygun bir zemin oluşturdu. Bu kurulan krallıklar içerisinde doğuda Hatra¹³⁷ ve Singara¹³⁸, güneyde Mesene, batıda Anthemusia ve Edessa en önemlileriydi.

2.2. Abgarlar M.Ö. 6- M.S. 215

Abgarların hâkimiyet alanlarını belirleyebilmek için, öncelikle Edessa'nın komşu vilayetlerine bakmamız gerekecektir. Edessa'ya yakın olan iki önemli merkez Nusaybin (Soba) ve Suruç (Batnae), İmparator Trianus'un fethiyle "Parthicus" adını aldılar. Yine Edessa'ya yakın diğer bir merkez olan Sincar (Singhara), Mannos¹³⁹ adlı bir monark tarafından yönetiliyordu.¹⁴⁰ Harran'a gelince, Selevkosların iki farklı çizgide, farklı kültürde hatta birbirlerine rakip olarak kolonileştirdikleri merkezlerden biriydi.

İmparator Septimus Severus'un Pers ordusunu bozguna uğrattıktan sonra, Edessa bir Roma eyaletine dönüşecektir.

Bölgede kurulan bu küçük krallıklar, Aramî, Arap ve Nabatî kökenli aileler tarafından kurulmuş ve yine onlar tarafından yönetiliyorlardı. Sami kökene ait olan bu halklar bölgenin hâkim unsuru idiler ve ticaretle uğraşıyorlardı. Doğuda Hindistan'dan

¹³⁵ H. Demircioğlu, a.g.e., s. 407

¹³⁶ J.B. Segal, *Edessa : Blessed City*, Oxford London, 1970, s. 9.

¹³⁷ Hatra, Kuzey Mezopotamya'da Samsat yakınlarındaki bir yerleşim merkezi idi. Bkz. F. Connelius, *Geshichte der Heither*, Darmstad 1973, s. 383

¹³⁸ Sincar

¹³⁹ Muhtemelen Ma'nu

¹⁴⁰ S.Ross, *Roman Edessa*, London and New York (Tarihsiz) s. 23.

ve güneyde Yemen'den yani baharat ticaret yoluyla gelen mallar batı ve kuzeye Hicaz'ın kuzeyinden Dimaşk'a kadar Harran'dan geçerek Hegra, Teyma, Petra ve Boçra gibi önemli ticari hattın üzerinden geçmekteydi.¹⁴¹ Bir başka yol kuzeye, Soba'ya¹⁴² geçerek, bu önemli Pazar yerine gidiyor ve kuzey Dicle'yi geçerek, güneye doğru bir dönüş yaparak Arbela'ya¹⁴³ uzanıyordu. Edessa gibi Batnae (Suruç), Harran ve Reş'ayna (Ceylanpınarı)¹⁴⁴ da bu yollar üzerinde, önemli konaklama ve ticaret merkezleriydiler.¹⁴⁵

Bu önemli ticaret sahasında ikamet eden Nabatî (Arami, Arap) halklar, şehirlerini ve kervanlarını korumak için askeri bir güce de sahip olmaları gerekmektedir ve Pers-Roma arasındaki savaşlarda zaman zaman çok önemli rollerde üstlenirlerdi. İmparator Triainus tarafından Nabati ve Aramilerin askerî ve ticarî organizasyonları yok edildikten sonra, onlar Fırat'ın aşağı havzasındaki verimli topraklara çekilerek kendilerini çiftliğe verdiler.¹⁴⁶

2.3. Pers - Roma Mücadelesi

M.Ö. 53 yılında Crassus komutasındaki Roma ordusunun Harran(Carrhae) yakınlarında Pers ordusu karşısında aldığı ağır yenilginin Crassus, Roma'nın Suriye valisi (Pro-konsül) idi. M.Ö. 54 yılının ilkbaharında büyük bir orduyla Doğu'ya hareket etti. Amacı Perslerle savaşıp, Fırat ötesinde önemli topraklar elde etmek ve büyük bir üne kavuşmaktı. M.Ö. 53 yılında Crassus Fırat'ı geçerek Dicle üzerinden Selevkeia'ya gitmek istediğinde, Perslerin saldırısına uğramış ve henüz Abgar ortada yokken, büyük kayıplarla Harran'a çekilmişti. Ancak Pers süvari kuvvetleri Crassus'u takip ediyorlardı. Crassus Harran'dan ayrılırken bir kez daha Pers süvarilerinin hücumuna uğradı ve tarihin en büyük hezimetini burada yaşandı. Crassus hatalarını hayatıyla ödedi.¹⁴⁷

M.Ö. 51 Pers Kralı Pacorus (II. Orades, M.Ö. 57- 38), tüm Suriye'yi istila edip, birçok şehri ele geçirmiş ve daha sonra Fırat'ın karşı yakasına geçerek, başta Edessa olmak üzere, nehrin batısına ait birçok yerleşim merkezini hâkimiyeti altına almıştı.¹⁴⁸

¹⁴¹ R. Duval, *Historie d'Edesse*, Amsterdam, 1975, s.24.

¹⁴² Suruç

¹⁴³ Erbil

¹⁴⁴ J.B.Segal, a.g.e., s.15.

¹⁴⁵ R.Duval, a.g.e., s.25

¹⁴⁶ M.Çelik, a.g.e., s.146

¹⁴⁷ P.Seykes *History of Sâsânîia*, New York 1958 s.346; M.Çelik, a.g.e., s.154

¹⁴⁸ P. Sykes *History of Sâsânîia*, New York 1958,352 vd.

Bu istiladan yaklaşık 11 yıl sonra, yani M.Ö. 39 yılında Romalılar, Persleri Toroslarda ve Amanos dağlarında yaptıkları savaşlarda yenmişler ve bu savaşlar sonunda M.Ö. 37 yılında Romalılar ve Persler arasında yapılan anlaşma ile Suriye ve civarı Romalıların eline geçmişti. Bu sırada M.Ö. 38 yılında Orodes II'nin ölümü ile oğlu Phraates IV (M.Ö. 38-33) geçti. Yeni hükümdan kardeşlerini ortadan kaldırarak, olası rekabeti önlemiş oldu. Bu sırada güçlenen Roma, Filistin üzerinde yeniden hakimiyet kurmuştu. Marcus Antonius, on dört kadar lejyon ve Asyalı müttefikleriyle birlikte Perslere karşı Orta Anadolu'dan başlayıp Azerbaycan'a kadar uzanan bir saldırı başlattı. Marcus Antonius, Ermenilerin desteğine rağmen büyük kayıplar verince Suriye'ye geri çekildi. M.Ö. 34 ve 33 yıllarında birkez daha sefere çıktıysa da ilk yenilgisini telafi edemedi. Ancak, en az onlar kadar durumu lehine çeviremeyen diğer güç olan Persler de durumdan yararlanamamıştı.¹⁴⁹ Uyruklarının desteğini kaybeden Phraates, kaçmasına rağmen İskitler tarafından tekrar iktidara getirilmişti. Ancak Persler M.Ö. 22 yılında bir kez daha Suriye'ye istila girişiminde bulunarak anlaşmaya aykırı hareket etmiş oldular. Bu sırada Roma İmparatoru Augustus, doğuda iken (M.Ö. 22-19), daha sonra Roma tahtına geçecek olan ve o dönemin genç subayı Tiberius'un diplomatik yollardan kazandığı başarısı sayesinde, Pers Kralı Phraates (IV)'in daha önce ele geçirdiği Suriye'deki Roma toprakları, sancak ve esirler geri alınmıştır. Böylece Romalıların onur meselesi yaptıkları Crassus ve Antonius yenilgilerinin de intikamı diplomasi yoluyla alınmış oldu. Phrates anlaşmayı bir kat daha pekiştirmek için dört oğlunu Roma'ya gönderirken kendisi de bir köle kız aldı ve bu köleden, kendisinden sonra başa geçecek olana Phrates V (M.Ö. 2- M.Ö. 2) oldu. Ancak onun yeteri kadar itibar görmemesi üzerine taht mücadelesini, Roma'nın desteğini alan Artabanus II (M.S. 11-38) kazanarak başa geçti.¹⁵⁰

Pers - Roma ilişkilerinde dönüm noktası imparator Trianus'un M.S 114'de Pers içlerine kadar yaptığı sefer ve bu sefer sonucunda Roma'nın sınırlarının ilk kez Fırat'ın doğusuna kadar yayılmış ve Dicle ile Fırat nehirleri arasında Mezopotamya adında yeni bir eyalet kurmasıyla başlamıştır.¹⁵¹ Daha açık bir ifadeyle, Nisibis ve el- Cezire çevresinde geçici bir Asur eyaleti kurmuştu.

İmparator Trianus'un, görünürde doğu eyaletlerindeki siyasî belirsizliği nihaî bir sonuca ulaştırmak için 114 yılında Antakya'ya gelmesini, Romalı tarihçi Cassius Dio,

¹⁴⁹ G. R. Garthwaite, *The Persians*, Çev. F. Aytuna, İstanbul, 2011, s. 73

¹⁵⁰ G. R. Garthwaite, a.g.e., s. 74

¹⁵¹ F.Millar, *The Bizans Near East*, s.90; P.Le Roux, *L'Empire Romain*, Çev. İ. Yerguz, Ankara, 2011, s. 19

Trianus'un doğu politikasının açıkça ifade edilen sebebini esasen Ermenistan krizine bağlamıştır.¹⁵² İmparator, 114 yılı sonu itibariyle Ermenistan sorununu halleder ve burayı Kapadokya bölgesine bağlar.¹⁵³ Ermenistan ve Mezopotamya kralları İmparatora boyun eğince, aynı yılın sonbaharının sonunda İmparator Trianus Edessa'ya gelerek, burada son derece görkemli bir şekilde karşılanır. Aynı zamanda Edessa'da iken Arap kabilelerinin liderleri ile de görüşür.¹⁵⁴ Öyle anlaşıyor ki, bölgede ticari kontrolü kendi elinde tutarak, ele geçirmek istediği yerler konusunda herhangi bir pürüzün olmasını istememekteydi. Bu amaçla önce Anthemusia'nın başkenti Suruç'u zapt ederek, topraklarını ilhak etmiş¹⁵⁵ daha sonra Ermeni- Pers çekişmesine sahne olan Nusaybin (Nisibis)'i bizzat katıldığı seferle ele geçirmiştir.¹⁵⁶

Trianus, kışı Antakya'da geçirdiği sırada, Dicle Nehri'nden harekâta geçmek için gemiler inşa ettirir. 115 yılı baharında Dicle üzerinden Ktesiphon'a gelir ve burayı zapt eder.¹⁵⁷ Böylece kuzey Mezopotamya bir Roma eyaleti haline gelir. Ancak bu düzenleme İran tarafından tanınmayarak IV. yüzyıla kadar yapılan savaşların asıl nedenini oluşturmuştur. Roma İmparatoru'nun bu başarısı 116 yılında kötü haberlerle gölgelenmiştir. Abgar ile Persler birleşerek bu isyana katılmış ve Nusaybin'deki Roma garnizonunu kılıçtan geçirmişlerdi. Bu Roma için oldukça kötü bir gelişme olup, arkasında bıraktığı toprakların güvende olmadığına göstergesiydi. İmparator Basra Körfezi civarındayken, Kuzey Mezopotamya'da başlayan isyan haberi kendisine ulaşınca geriye dönmeye mecbur kalır ve M. S. 117 yılında ölür. Yerine geçen halefi Hadrianus birkez daha Fırat nehrini Roma ile Pers topraklarını ayıran sınır olarak kabul etmiş oldu. Romalılar ayaklanmanın intikamını almak için Lucius Quietus ile Maximius'u görevlendirirler. Roma askeri birlikleri Persleri yenerek Nusaybin'e girerler. Arkasındanda Edessa da kuşatılır. Kanlı çarpışmalardan sonra Roma ordusu şehre girer. İsyancı Kral Abgar da bu kargaşa sırasında öldürülür.¹⁵⁸

İmparator Hadrianus, seleflerinin Fırat ötesindeki fetih düşüncelerinden vazgeçerek ve hatta Trianus zamanında oluşturulan eyaletleri lağvederek yönetimi boyunca başta Edessa olmak üzere Mezopotamya'nın çoğu kentlerinin bütün kralları ve üst düzey yöneticileriyle dostça ve barışçıl ilişkilerini sürdürdü. Spartalıların Hadrianus

¹⁵² M. Çelik, a.g.e, s.160

¹⁵³ P. Sykes, *A History of Sāsānīa* I, London 1958,380 vd.

¹⁵⁴ F. Millar, *The Bizans Near East* 31 BC-AD 337, s.102

¹⁵⁵ J.B.Segal,a.g.e , s.13

¹⁵⁶ M.Tuncel, "Nusaybin", *DİA*, c.33, İstanbul, 2007, s.269-270

¹⁵⁷ Akşit, *Bizans İmparatorluğu Tarihi* I, s.188; Sykes, *A History of Sāsānīa*, s.382.

¹⁵⁸ S.Ross, *Bizans Edessa*, London& New York(trhsz), s.34

için “yöneticileri ve kralları dostluğa davet etti ve Trianus’un koymuş olduğu vergiyi kaldırdı” sözleri de İmparatorun bu politikasını desteklemektedir. İmparator Hadrianus’tan sonra müşterek olarak Roma tahtına geçen Marcius Aurelius (M.S. 161-169) dönemlerinde Roma- Pers mücadelesinin tekrar başladığını ve Ktesifon’un 165 yılında artık Roma’nın eline geçtiğini görüyoruz. Bu esnada Roma tarihinde ilk kez çiçek salgını görülmüştü. Doğu- Uzakdoğu ticareti yoluyla önce Pers ülkesine giren hastalık, savaş sırasında Roma askerlerinin bu hastalığa yakalanarak telef olmasına ve geri çekilmesine neden oldu. Hastalık Roma’ya ve bütün imparatorluğa yayıldı. İki devlet arasındaki düşmanlık kısa bir aradan sonra yüzyılın sonunda yeniden tazelenecekti. III. Volageses (M.S. 147-191) komutasındaki Pers ordusu Ermenistan’ı işgal ederek, Suriye’ye girmiştir.¹⁵⁹ Pers ordusu M.S. 163 yılında Edessa da iken, M.S. 164 yılı sonbaharında Suriye’de bulunan Roma ordularının komutanı Avidius Cassius, Fırat Nehri boyunca ilerleyerek, Pers ordusunu Fırat Nehri’nin karşısına sürmüş ve Dura-Europos (bugünkü Salahiye) yakınlarında büyük çarpışma sonucunda yenilgiye uğratmıştı. Osrohoene bölgesinde önce Nikopherion (Rakka) Romalıların eline geçmiş daha sonra Zeugma (Birecik) yakınlarında cereyan eden çetin savaşlar sonucunda Roma ordusu galip gelmiş ve M.S. 165 yılında Edessa kuşatılıp, şehir halkı Pers garnizonunu kılıçtan geçirerek, şehri Avidius Cassius’a teslim etmişti.¹⁶⁰ Bu arada Romalılar, Perslerle yaptıkları savaşlar sonunda Doğu’da hâkimiyet alanlarını genişleterek Fırat’ın doğu kıyılarına kadar uzanmış, Osrohoene, Edessa ve Harran hâkimiyet alanlarına girmiştir. En önemlisi de Roma’nın Persler karşısında zedelenmiş itibarları kurtulmuştur.¹⁶¹

M.S. 194 yılında İmparator Pertinax’ın ölümüyle Doğu’da başlayan karışıklıklar sonucu, Mezopotamya’da Pers taraftarlarının büyük bir ayaklanmasına sebep olmuştur. Kuzey Suriye’de şartların değişmesi nedeniyle buradaki ticaret yollarını haklı olarak kontrol altına almak isteyen Edessa¹⁶² ve Adiabene kralları Nusaybin’i kuşattılar, ancak şehri alamadılar. Hatalarını tamir etmek için İmparator Septimus Severus’a bir heyet gönderdiler. Bu heyet İmparatora, Roma tahtı için kendi rakibi olan Gaius Pescennius Niger’i desteklemiş olmalarından dolayı Nusaybin’e saldırdıklarını ileri sürmüş, savaşta esir aldıkları Romalı askerleri geri iade etmeye hazır olduklarını söylemişlerdi. Ancak

¹⁵⁹ Sykes, *History of Sāsānīia*, New York 1958 s.383

¹⁶⁰ Sykes, *History of Sāsānīia*, 383

¹⁶¹ O.Akşit, *Roma İmparatorluğu Tarihi*, c. II, İstanbul 1985, s.228.

¹⁶² M.Çelik, a.g.e, s.166

bu arada Nusaybin dışında ele geçirdikleri kaleleri iade etmek ve Roma askerî garnizonlarını kendi içlerinde barındırma gibi bir teklifte de bulunmadılar.¹⁶³ Heyetin bu hatayı tamir manevrasını imparator yutmadı.

Doğuda çıkan bu Pers yanlısı ayaklanma ve kargaşada Edessa ve Adiabene krallarının gerçek niyetlerinin, tekrar bağımsızlıklarını elde etmeye yönelik olduğunu anladı. İmparator, hızlı hareket ederek Doğuya geldi, müttefik kuvvetleri bozguna uğrattıktan sonra, Nusaybin'e koloni statüsü verdi (Septimia kolonia metropolis). Böylece şehir kesin olarak Roma'ya katılmış hem de doğu sınırının güçlü bir askeri istihkâmı haline gelmiş oldu.¹⁶⁴ İmparator, 195-197 yıllarında bölgeye iki sefer düzenleyerek, doğu Mezopotamya içlerine kadar ilerlemiş, Singara (Sincar)'yı ele geçirmiş, stratejik öneminden dolayı burada da bir askerî garnizon kurarak daha sonra da Roma kolonisi kurmuştur.¹⁶⁵ Bu yapılanlar ile Severus, doğuyu adeta yeniden şekillendiriyordu. "Pax Romano" adı altında bölgedeki kentlerin büyüdüğünü, ticarî etkinliğinin arttığını ve büyük Roma garnizonlarının kurulduğunu görmekteyiz. İmparator Mezopotamya'da üç yeni lejyon kurdu. Bunlardan III. Partika Lejyonu, Edessa ve Adiabene krallarının ve Perslerin her zaman iştahlarını kabartmış olan Nusaybin'de konuşlandırıldı. Böylece Pers ların batı sınırlarında yapacakları faaliyet alanına bir set çekilmiş olundu. Kısaca toparlarsak Nusaybin, Harran, Reshaine (Resülayn) ve Singara artık Roma kolonisi statüsünde idiler.¹⁶⁶

İmparator bölgeye bu şekli verirken, yeni hayallerinin kurbanı olan Abgar, hatasını çok ucuz ödemiş görünmektedir. İmparator Septimus Edessa'daki Roma yanlısı grupların hâlâ etkin olabileceğini düşünerek, şehrin yönetimini Abgar'dan alıp kendi atadığı temsilcisine (Procurator) bırakır.¹⁶⁷ Severus 197'de bölgeye dönüşüne kadar, Abgar'ın bu hareketini (Nusaybin kuşatmasını) yeniden, bütün detaylarına varıncaya kadar incelemiş olmalıdır. İmparatorun bölgedeki yeni düzenlemesiyle, Edessa dışında yerel krallıkların hepsi ortadan kaldırılmış ve Roma kolonisine dönüştürülmüştü. Edessa için bu adımın neden ertelendiği belirsizdir, yeni düzenlemeyle Osrhone Krallığı, artık sadece şehir merkeziyle sınırlıydı. Zira İmparator

¹⁶³ J.B. Segal, a.g.e, s.14.

¹⁶⁴ M. Tuncel, "Nusaybiyn", TDİA, c.33, İstanbul 2007, s.269-270

¹⁶⁵ D. Magie, *Bizans Rule in Asia Minor to the end of the Thrid Century after Christ*, Prince. 1950, s.697.

¹⁶⁶ F. Millar, *The Bizans Near East*, Cambridge, 1993, s.125

¹⁶⁷ J.B. Segal, a.g.e, s.14.

“bundan böyle gücün bölgede bir elde toplanmasını önlemek için” tüm tedbirleri almıştı.¹⁶⁸

Septimus Severus, bölgedeki düzenlemeleri bitirdikten sonra Roma’ya döner. Bunu fırsat bilen Persler Tigris (Dicle)’i geçerek Nusaybin önüne gelirler ve şehri kuşatırlar. Abgar bu sefer önceki hatasına düşmez ve Perslerle işbirliğini reddeder. Severus yine hızlı hareket ederek (197-198) Nusaybin önlerine gelmiş ve IV. Volageses’in ordusunu mağlup etmişti.¹⁶⁹ Tüm bölgenin Roma idaresinde olduğunu ilan ederek Abgar’ı “krallar kralı” unvanıyla taltif eder. Abgar “Lucius Aerehuis Septimus” unvanlarını alır ve İmparator tarafından Roma’ya davet edilir. Bizanslı bir tarihçinin belirttiğine göre Septimus Severus’un Abgar’ı Roma’da karşılayışı, Neron’un Ermenistan kralı Tridates’in (M.S. 66) karşılayışından bu yana, yabancı bir hükümdara uygulanan en görkemli karşılayıştır. Abgar’ın Roma ziyareti hususunda dönemin kroniklerinde farklı tarihler ve çelişkiler vardır.¹⁷⁰ Buna göre İmparatorun ülkesine döndüğü tarih 204 yılından sonra olmalıdır; hatta İmparatorun oğlu Antonius Caracalla’nın Plautilla ile evlendiği muhteşem düğüne denk getirilişi, muhtemeldir.¹⁷¹ İmparator Caracalla Doğu’da Perslerin faaliyetlerini önlemek için bölgeye yapacağı askerî hazırlıklarla meşguldü. İmparatorun bu Doğu seferi sırasında temel amacı, Mezopotamya’daki tüm şehirlerin güvenliğini sağlamak için Roma eyalet sistemine onları dâhil etmek olmalıdır.¹⁷² Şehrin derece derece yükselmesi, imparatorluğun başka bölgelerinde de uygulanan önemli bir mekanizmaydı. Koloni, Roma gazilerinin hizmetlerine karşılık bir ödül ve onur işareti olarak o bölgede toprak sahibi olma ve yaşamaları bağlamında bir yerdi. Diğer yandan topluluğun sakinlerine (ikamet edenlerine) Roma vatandaşlığı hakkı verilmesinin asıl göstergesi, koloni statüsünün kabul edilmesiydi. Bunun ötesinde son adım metropolis (anakent), bölgenin başkenti olması durumudur.¹⁷³

¹⁶⁸ S. Ross, *Bizans Edessa*, s. 54.krş ; T.Kaçar, “Mezopotamya’da Roma Sâsânî Çatışmaları : Nusaybin’in Düşüşü” *I. Ulaslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Mardin 2006, s.132

¹⁶⁹ A. Von Gutschmif, *Osrohene*, s.151; O. Akşit, a.g.e, s. 42-43.

¹⁷⁰ Hatta bazılarında krallar bile karıştırılır. Örneğin Procope August’un çağdaşı olan V. Abgar’a bu ziyareti yaptırır.

¹⁷¹ J.B. Segal, a.g.e, s. 17; R.Duval, a.g.e, s. 61.

¹⁷² F.Millar, a.g.e, s.52 vd.

¹⁷³ S. Ross, a.g.e, s. 59.krş ; T.Kaçar, a.g.m, s.132

2.4. III. Yüzyıl El-Cezire Bölgesindeki Yeni Mücadeleler

2.4.1. Sâsânîler

Sâsânî devletini kuran Ardeşir (M.S.224-239) Pers devletini yıkarak, İran tarihinin 400 yıl sürecek ikinci büyük devletini kurmuş oldu. Hanedanın kurucusu olan Erdeşir'in babası, Şiraz Bey'i Babek'tir. Devlete Ardeşir'in dedesine izafeten "Sâsânîyan" adı verilmiştir. Devletin merkezi Medayin şehri olup, 590-628 yılları arasında Batı İran'daki Şehri-zor'da Sâsânîlere merkezlik yapmıştır.

Sâsânîlerin ilk hükümdarı olan Birinci Erdeşir'in ilk icraatı, bölgede hâkimiyet kurup, küçük krallıkları kaldırarak, iktidarını kuvvetlendirmek oldu. Egemenliğini Batı Avrupa'dan doğuya kadar yayarak Roma İmparatorluğuna karşı mücadele etti. Erdeşir'den sonra oğlu Şapur, Sâsânî hükümdarı oldu. Önce onların elindeki Hatra'yı ele geçirdi ancak karşı atakla Romalılar Nusaybin ve Harran'ı geri aldı. Şapur'un 244 yılında Ktesifon'da Roma ordusunu yenmesiyle durum tersine döndü. Bu başarı kendisine hem itibar kazandırdı hem de fidye ödenmesini sağladı.¹⁷⁴ I. Şapur (241-271) ve halefi hükümdarlar da Romalılarla mücadeleye devam etti. I. Şapur, Roma imparatoru I. Valerianus'u Edessa'da 259'da yenerek, esir etti. Sâsânîler, Suriye, Kilikya ve İç Anadolu bölgelerine kadar yayıldılar. Bu durum Fars eyaletinde bulunan Nakş-ı Rüstem'deki Kabe-i Zerdüş adlı yazıtta, Doğu İran dili olan Persçe, Batı İran dili olan Pehlevice ve Yunanca olmak üzere üç dilde şöyle yazılmıştı ; " Carrhae ve Edessa'ya saldırdığımız üçüncü savaşta ...Sezar Valerianus yanında yetmişbin kişilik bir kuvvetle üzerimize saldırdı...Büyük bir çatışma oldu. Bizzat Sezar Valerianus'u elimizle esir aldık. Ve diğerlerini, muhafız komutanını, senatör ve generalleri, o kuvvette subay olarak kim varsa, hepsini esir ettik... Arya'nın imparatorluğundaki Persis'te, Parthia'da, Huzistan'da, Asur'da ve diğer yerlerde ; kendimizin, babamızın, büyükbabalarımızın ve atalarımızın temel attığı diyarlara onları yerleştirdik." ¹⁷⁵ diyerek, ülke sınırlarının İran ve Mezopotamya'yı içine aldığını belirtmiştir.

Birinci Şapur'dan sonra, 271 de oğlu Hürmüz hükümdar oldu. I.Hürmüz (271/272) zamanında Mani adında birisi Maniheizm denilen bozuk dini kurdu. Roma cephesinde ise, 270 yıllarında imparator Aurelianus ile başlayan güç, İkinci Behram (276-293)'ın , 283'te Roma imparatoru I. Carus'a yenilmesi ile sonuçlandı. Sasani egemenliğindeki Kuzey Mezopotamya'yı ve Babil yakınlarındaki Kitesifon'u ele

¹⁷⁴ G. R. Garthwaite, a.g.e., s. 84

¹⁷⁵ G. Herrmann, *The Iranian Revival*, Oxford, 1997, s.97

geçirdi. Carus'un savaş meydanında suikastla öldürölmesi ile bu kayıplar durdurulabildi. İkinci Şapur (309-379) zamanında da Bizans imparatoru Julianos, 363'te savaş meydanında öldürölldü. İkinci Şapur, Hristiyanlara karşı mücadele ederek, onları baskı altında tuttu. Birinci Firuz, Akhunlara yenilip, esir düştü. Akhunlar, antlaşma yaparak Firuz Şahı serbest bıraktı. Firuz Şah, antlaşmaya uymayıp tekrar Akhunlara saldırınca, yenildi ve esir düşüp öldürölldü.

Kavad I. zamanında çıkan isyanlarda Mazdek adında bir sapık, tarihte ilk kez "herkesin malı ve kadını ortaktır." görüşünü savunan ve yayan Mecusi oldu. Sâsânî Şahı Kavad I.'in buna inanması üzerine halk isyan etmiş ve hükümdar çareyi kaçmakta bulmuştu. Bu olaydan sonra 498-501 yılları arasında Camasp hükümdarlık yaptıysa da Kavad I. tekrar Sâsânî topraklarına dönmeyi başarmıştı. Ancak O'nun 531'de ölümüyle yerine oğlu Hüsrev I.(Anuşirvan 531-579) Sâsânî şahı oldu.

Hüsrev I. ülkesini uzun zamandır uğraştıran ve karışıklıklara yol açan Mazdek sorununu öncelikle ele alarak, bitirmeye karar verdi. Mazdek'i seksen bin adamıyla birlikte öldürölldü. Sâsânî ülkesindeki âsileri temizleyip, adil bir idare kurdu. Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu ile mücadele etti. Bizanslılardan Suriye'yi aldı. Sâsânî Devleti'nin nüfuzu Yemen ve Somaliye kadar uzandı. Hüsrev I. 578 yılında, Bizans-Ermeni müttefik ordusuna yenildi. Çok geçmeden 579'da Bizans-Sâsânî antlaşmasından sonra öldü. Hüsrev I. Sâsânî şahlarının en büyüğü olup, lakabı "adil" idi.

Dördüncü Hürmüz (579-589)' den sonra başa geçen Hüsrev Perviz II. (589-628) zamanında iç mücadeleler yoğunlaştı. İmparator Mavrikos'un desteklediği Hüsrev Perviz II. Bizans ve Ermeni kuvvetlerinin desteğı ile rakibi Behram Çupin'i Azerbaycan'da yendi. Bir yıl sonra da öldürölldü. Hüsrev Perviz II. ancak VII. yüzyıl başlarında ülkesinde otoritesini kurabildi. Bu olaydan sonra, ileride doğru sonuçlar vermeyecek bir karar ile, Lahmilerin gücünü kırdı. Bu sırada Bizans içinde iktidar kavgaları had safhaya ulaşarak, kanlı bir hâl almıştı. Bu mücadelede kendisini destekleyen Mavrikos'un ve beş oğlunun öldürölmesiyle, Bizansa karşı serbestçe hareket etme imkânı buldu. Çünkü Bizans'ın yeni hakimi Fokas (602-610), hem onun Mavrikos'un intikamcısı olarak düşmanı, hem de çıkarlarına engel gördüğü rakibi idi. Bu durumun oluşmasında şüphesiz ki, Fokas'ın idaresi altındaki halkın memnuniyetsizliğı, onun amacını meşru hale getiriyor ve mücadelenin şiddetlenmesini sağlıyordu. Bunun sonucunda, Sâsânîler 609'da İstanbul önlerine kadar geldiler. Boğaz'ın Asya sahilini tuttular. 611'de Edessa ve Antakya, 612'de Kayseri, 614'te

Şam, 615'te Kudüs, 616'da Üsküdar'ı zapt edip, İstanbul'u kuşattılar. 620'de Ankara ve Rodos Adasını, 626'da Kadıköy'ü alıp, İstanbul'u tehdit ederek, Bizanslıları zorladılar. Sâsânîler, boğaz ve Ege sahillerindeki Bizanslılarla mücadele ederken, el-Cezire ve aşağısında başka büyük hadiseler oluyordu. İslâm orduları hızla Arabistan Yarımadası'ndan kuzeye, Bizans ve Sâsânî sınırlarını aşarak, tarih sahnesine yeni bir güç olarak çıkıyorlardı. Bizans kuvvetlerinin talihi 622 yılında önce Ermenia'daki Sâsânî ordusunun yenilmesiyle değişmiş, Sâsânîlerin bu geri çekilmesi 624 'de Anadolu'nun, 627'de Mezopotamya'nın düşmesi ile sonuçlanmış, üzerine bir de taht kavgaları eklenmişti. Sâsânî hükümdarı Hüsrev Perviz ile oğlu Şiroe birbirine düşmüş, kazanan Şiroe olmuş ve Kavad II adını alarak 628'de başa geçmişti. Çaresizlik içinde yaptığı barış anlaşması ile Mısır, Filistin, Suriye ve Anadolu gibi henüz ele geçirilen yerler, kısa süreliğine önce Bizans'ın ama asıl olarak İslâm ordularının eline geçecekti. Sâsânîler ile İslâm orduları arasında yapılan 637 Kadisiye ve 642 Nihavend savaşları İran'da bir daha geriye dönülmesi imkânsız yaralar açmıştı. Son hükümdar Yezdigirt III. Orta Asya'ya kaçarak, Çin'den askeri destek almaya çalışırken, 651 yılında öldürülmesi ile hanedan ve dört yüz yıllık devlet sona erdi. Bu dönemde Sâsânî tahtına onbeş yılda dokuz hükümdar çıkmış, bunların arasında iki kraliçe ve hırslı bir general de bulunmaktadır. Bu bilgilerden sonra el-Cezire bölgesindeki güç dengesini kısaca tanımlamamız gerekirse; Bizans- Sâsânî mücadelesi bir yandan kendilerini zayıflatırken, öte yandan İslâm ordularının gücünü yeteri kadar fark edememiş olmaları sonucu, onların kılıçlarının iki keskin yüzü Sâsânîlerin tarih sahnesinden çekilmesine, Bizans'ın doğu topraklarına veda etmesine sebep olmuştur.¹⁷⁶

2.4.2. El-Cezire Bölgesinde Sâsânî Roma-Mücadelesi

Üçüncü yüzyıldaki el-Cezire bölgesindeki Sâsânî –Roma mücadelelerine girmeden önce Doğu Roma imparatorluğunun doğu sınırlarına baktığımızda kuzeyde Kafkaslardan güneye Dicle-Fırat nehirleri yönünde önemli kaleler ve surlarla çevrili kentleri görürüz. Bunları kalelerden ayırt etmek gerekir. Theodosiopolis (Erzurum), Martyropolis (Silvan), Amida (Diyarbakır), Anastasiopolis (Dara), Konstantina (Viranşehir), Edessa (Urfa), Karrhae (Harran), Kallinicum (Rakka) ve Kirkesion (Karkamış)) gibi.

¹⁷⁶ G.R.Garthwaite, a.g.e, s. 102

Bu önemli dış sınırın arkasında, Fırat nehri boyunca ikinci bir çizgi daha vardı. İmparator Diokletianus döneminden beri belirlenmiş olan bu ikinci sınır hattında nehir boyunca kaleler ve küçük sınır kentleri bulunuyordu. Bu sınır güzergâhı, sadece ordulara değil, aynı zamanda Orta Asya'ya giden ve gelen kervanlara güvenli hizmet sağlıyorlardı. Kuzeyde Samosata'dan Edessa'ya inilir; doğuda Konstantina ve sınırı geçince de Nisibis'e varılırdı. Samosata'dan sonra en eski ve önemli geçiş noktası Zeugma idi. Buraya, kuzeyden Germanika (Kahramanmaraş)'tan ve batıdan Antiochia (Hatay) 'dan yollar ulaşmaktaydı.

Bu sınır çizgisinin iki yanında dönemin iki büyük gücü yer almaktaydı : Bunlar, Sâsânîler ve Doğu Roma imparatorluğu idi. Bu iki güç hem kendi arasında hem de çevrede yaşayanlarla bazen savaş, bazen barış içerisindeydiler. Bizans ve Sâsânîler arasında sürekli rekabete sebep olan İberler ve Lazlar, bu iki devlet arasında bulunmakta olup, Kafkaslar'da tampon devlet görevini görmekteydiler. Özellikle Sâsânîlerin doğu sınırını devamlı tehdit eden Hunlar¹⁷⁷ güneyde Lübnan ve Filistin topraklarında göçebe kavimler ve en doğuda da Lahmiler ve Gassaniler bulunmaktaydı.¹⁷⁸ Böylece, Kafkaslar'dan Önyasya'ya kadar bölgede birinci derecede etkin olan Sâsânî ve Bizans devletini ve bunlara bağlı olarak vassal statüsündeki diğer küçük devletçikleri tanımış olduk.

Yaklaşık iki buçuk asırdan bu yana bölgede Roma ile Sâsânîler arasında devam eden savaşlar, ağırlıklı olarak Roma'nın üstünlüğünü göstermektedir. III. asrın başlarından itibaren İran'da Arsakid Hanedanı'nın başlamasıyla bu mücadelenin daha şiddetli geçeceği tahmin ediliyordu. İran'daki son siyasî ve askerî gelişmeler, Roma İmparatorluğu'nun Doğu sınırları için çok ciddi bir tehlike oluşturmuyordu. Bu dönemde Roma'nın doğal sınırları Dicle'nin doğusuna kadar uzanıyordu. Artık böyle bir durumda kâh Sâsânîler kâh Bizans'a göz kırpan ve bu esnek politika sayesinde krallıklarını devam ettirmeye çalışan Abgarlara güvenilemezdi. Doğu seferleri sırasında ordunun her türlü lojistik ihtiyaçlarını karşılamakta da problemler yaşanıyordu.

Roma, Gotlara karşı yaptığı savaşı kaybedince Doğu topraklarını kendi kaderlerine terk etme zorunda kaldı. Bu fırsatı kaçırmayan Sâsânî hükümdarı Şapur I. M.S. 252 yılında önce Ermenia'yı ele geçirdi, sonra Mezopotamya'ya girdi. (Roma İmparatoru Maxentius Armenia'dayken, Sâsânîler Osrhoene'ye saldırdılar. Şehri ele

¹⁷⁷ Bizans ve Sâsânî ordusunda paralı asker olarak bulunuyorlardı.

¹⁷⁸ A.B. Yalçın, "VI.yüzyılda Roma İmparatorluğunun Doğu Sınırları ve Amida", *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır 2004, s.225

geçirip yakıp yıktılar. Birçok ganimet ele geçirip geri çekildiler. İmparator Maxentius'un ölümü üzerine yerine Konstantinos Khlaros ve ondan sonra Maximus Licianos geçti.¹⁷⁹ Ancak başta Edessa olmak üzere bölgenin iyi tahkim edilmiş kolonileri kendilerini savunmayı başarmışlardır.¹⁸⁰

Decius sonrası Doğu'daki bu karışıklıkları gidermek için İmparator Valerianus 258 yılında Antakya'ya gelir. Ancak bu sırada başlayan veba salgını Roma ordusuna zayıf verdirir. Tam bu sırada¹⁸¹ da Şapur ordusuyla Antakya'ya yönelmiştir. Valerianus ufak bir zafer elde ederek Mezopotamya'ya geçer, fakat ordusunun zayıflığı ve salgın hastalık yüzünden cesareti kırılmıştır. Şapur, M.S. 260 yılında karargâhını Edessa'nın surlarının dibine taşır. Valerianus ise Fırat Nehri'nin karşısına ve Edessa'ya uzanan yolu savunan Samsat'taki karargâha yerleşmişti. Bununla birlikte çarpışmayı göze alamıyordu. Şapur bunun üzerine Edessa'yı kuşatır. Bunun nedeni ise Şapur'un esas hedefi olan Suriye'ye saldıracağı zaman, bu kilit noktayı ele geçirmeden, güvenliğini sağlayamama endişesi olmalıdır. Şapur'un Nakş-ı Rüstem'deki kayıtlarına göre, Valerianus'la giriştiği savaşın en yoğun muharebesi kuşatma altındaki Edessa'nın surları dibinde cereyan etmiştir.¹⁸²

İmparator Valerianus'un esir düşmesi, Roma ordusunun hezimete uğraması, tüm ülkede büyük yankılar uyandırır.¹⁸³ Şapur I. Antakya dâhil tüm bölgeyi talan ve tahrip eder.¹⁸⁴ Sonra ordusuyla ülkesine geri dönerken Edessa topraklarından geçmek zorunda kalır. Bu nedenle aldığı ganimetlerin bir kısmı geçiş parası olarak Edessa'lılara verilir.¹⁸⁵ Bu dönem, (235-284 yılları) tarihçiler tarafından "III. yüzyıl krizi" olarak adlandırılan dönemdir. Sâsânî-Roma savaşlarının en önemli dönüm noktasını Roma imparatoru Valerianus'un Sâsânîlere esir düşmesiyle Mezopotamya'da üstünlüğün Sâsânî tarafına geçmiş olmasıdır.

Valerianus'un esaretinden sonra Gallienus ile Macrianus arasındaki taht mücadelesinde Gallienus'a sadık kalan Palmira¹⁸⁶ Kralı Odenathus, Doğu'da İmparator naibi oldu. Böylece Roma'nın Doğu eyaletlerinin korunması Palmira Krallığı'na

¹⁷⁹ Malalas, *The Chronicle of Malalas*, trans.E.M.Jeffreys, Melbourne, 1986, s.169

¹⁸⁰ F.İşıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960, s.23.

¹⁸¹ Malalas, a.g.e, s.162, Valerianus'un Bizanslıların öcünü almak için Sâsânîlere karşı mücadeleye başladığını birçok yeri yağmaladığını ve düşmanın yaktığı yerleri restore ettiğini bildirmektedir. Dört yıl süreyle vergileri ertelemiş Sâsânîler ile giriştiği mücadele de birçok yeri ele geçirmişti.

¹⁸² M.Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, c.I, Ankara, 2007, s.181

¹⁸³ M.Çelik, age, s.181

¹⁸⁴ O,Akşit, *Roma İmparatorluğu Tarihi*, c. I, İstanbul, 1985, s.415,416

¹⁸⁵ O,Akşit, a.g.e , s.417.

¹⁸⁶ Tedmur

verilmiş oldu. Odenathus, Roma ordusunun doğudaki kalıntılarını Suriye'den kuvvetli bir yerli ordu ile tamamlayıp, 262 yılında Sâsânîlere karşı saldırıya geçer. Kuşatma altındaki Edessalılara yardım ettiği gibi, Harran ve Nusaybin'i Sâsânîlerin elinden alır.

Roma İmparatoru namına da olsa bütün Doğu'yu ele geçirmiş olması, muhtemelen Roma'da bazı siyasi endişeleri çağrıştırmış olacak ki, Odenathus 266/267'de Hims'ta yeğeni tarafından bir suikastla ortadan kaldırılmıştır.¹⁸⁷ Palmira'nın tahtına oğlu Weaballath¹⁸⁸ adına annesi Zenobia geçer. Tarihin kaydettiği ender kahraman kadınlardan olan Zenobia¹⁸⁹, kocasının ele geçirdiği toprakların hâkimiyetini muhafaza etmekle kalmaz, ta Mısır'a kadar başarılı seferler düzenler.¹⁹⁰ Bu durum Roma'yı daha çok endişelendirir. 270 yılında Roma tahtına geçen Aurelianus, Palmira'ya bir sefer düzenleyerek bütün bu endişelere son verir(M.S. 273).¹⁹¹ Ancak İmparator, bölgede gerekli düzenleme ve tahkimatı yapmadan alelacele İtalya'ya dönmek zorunda kalınca, bu seferin faturası da Roma için ağır olur: Ermenia ve Mezopotamya bu boşlukta tekrar Sâsânî hâkimiyetine girer. İki devlet arasında doğal sınır yine Fırat'tır.¹⁹²

Gerek İmparator Aurelianus ve gerekse halefi Probus bir türlü Doğu ile ilgilenemediler. Bu nedenle 282 yılına kadar bölge Sâsânî hâkimiyetini teneffüs etti. Bu yılda Probus'un ölümü ile Roma tahtına geçen Marcus Aurelianus Carus, 273 yılından beri devam eden Sâsânî hâkimiyetine son vermek üzere Doğu'ya bir sefer hazırladı. Ermenistan ve Mezopotamya Sâsânî hâkimiyetinden kurtarılmakla iktifa edilmedi, Roma ordusu Ktesifon'a kadar girdi. Ancak bilinmeyen bir nedenden dolayı İmparator Marcus Aurelianus Carus Sâsânî topraklarında hayatını kaybetti. Yerine geçen Numerianus ise, Ermenia ve Mezopotamya Romalılarda kalmak, geri kalan Sâsânî topraklarından çekilmek şartıyla Behram II. ile bir antlaşma imzalayarak Roma'ya döndü.¹⁹³

Yeni imparator Diocletionus döneminde toparlanan Roma, tekrar Sâsânîlerle savaşa başlamış. Diocletianus'un kurduğu Tetrarkia rejimini, doğu Kayzeri Galerius'un Sâsânî kralı Narses'i 297-298 arasında yapılan savaşta yenmesiyle üstünlük bir kez daha Roma'ya geçmiş, 299 yılında yapılan antlaşma ile Roma hem Mezopotamya'da Amida

¹⁸⁷ M.Çelik, a.g.e, s.182

¹⁸⁸ M.Çelik, a.g.e, s.182

¹⁸⁹ M.Çelik, a.g.e, s.182

¹⁹⁰ M.Çelik, a.g.e, s.182

¹⁹¹ M.Çelik, a.g.e, s.182

¹⁹² R.Duval, a.g.e.,127.

¹⁹³ R.Duval, a.g.e, s.28; F.İşiltan, a.g.e, s, 24.

(Diyarbakır), Singara, Nisibis (Nusaybin) ve Bezabde (Cizre))¹⁹⁴ gibi önemli kentleri yeniden ele geçirerek; öncelikle bölgede üzerindeki hâkimiyetini ve Ermeni krallığının hamiliğini üstlendiğini Sâsânîlere kabul ettirmiş. Bu siyasi avantajlarına Nusaybin'in doğuda kendisiyle Sâsânîler arasında serbest ticari pazar ve gümrük merkezi olarak düzenlenmesini kabul ettirerek ekonomik güç kazanmış oldu.

Numerianus ile Behram II. arasında varılan antlaşma, Narses'in Sâsânî tahtına geçmesiyle (293-303) tehlike sinyalleri vermeye başladı. Bu dönemde Roma tahtında da Diokletianus dönemi, Roma imparatorluk tarihinde önemli bir devri ifade etmektedir. Bu dönem Roma devletine gerçek ve mutlak bir Asiatik Monarşi karakterinin verildiği dönemdir. Doğunun monarşi sistemi bütün kurumlarıyla Roma devlet idaresine bu dönemde hâkim olmuştur.

Narses, daha önce Roma ile yaptığı antlaşmayı 296 yılında bozmuş, ordusuyla Mezopotamya ve Ermenia'yı ele geçirerek Harran'a kadar ilerlemişti. Galerius komutasındaki Roma ordusu Rakka ile Harran arasındaki bir yerde Sâsânî ordusuyla karşılaştı, ancak büyük bir hezimete uğradı. Bunun üzerine bizzat İmparator Diocletianus, bölgeye hareket etti. Ancak Galerius, Harran yakınlarında uğradığı hezimetin intikamını Narses'ten, 297 yılında Ermenistan'da ikinci karşılaşmalarında aldı. Galerius, zaferini perçinlemek için Sâsânîlerin başkenti Ktesifon'a kadar gelerek şehri işgal etti.¹⁹⁵ Sonuçta Sâsânîler barış istemek zorunda kalarak , yapılan antlaşma ile Ermenia ve Mezopotamya yeniden Roma hâkimiyetine girmiş oldu..¹⁹⁶

İmparator Diokletianus bu antlaşmadan sonra Doğu sınırlarını daha emin bir yapıya kavuşturmak için bazı yeni düzenlemeler yaptı. Buna göre Mezopotamya adı, merkezi Amid ¹⁹⁷ olan Habur'un doğusundaki bir eyalete verildi. Fırat ile Habur arasındaki bölgeye ise Osrhoene Eyaleti denildi ve başkenti olarak da Edessa kabul edildi. Bu eyaletin idari yapısı İslam hâkimiyetine kadar devam etti. Diokletianus bu düzenlemeyi stratejik ve askeri nedenlerle yapmıştı. Genel karargâhları askerî harekâtın değişikliğine uyumlu olarak yer değiştiren Doğu eyaleti, daha sonra kurulacak olan Dara (MS. 507) gibi ileri garnizon şehirleri ve Sâsânî sınırınca uzanan kaleler üzerinde etkin kontrolü devam ettirmekteydi. Osrhoene ise geride güvenilir bir ikmal üssünü temsil etmekteydi. Onun batı ve güneyde ki sınırları Fırat idi. Bu sınırlar, Samsat'ın

¹⁹⁴ Theophanes, *Chronographia*, A.M 5793 [=The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD (284-813) (ing.çev. C.Mango&R.Scott) Oxford 1997; F.Millar, a.g.e, s.179.

¹⁹⁵ O.Akşit, a.g.e, s. 501.

¹⁹⁶ M. Çelik, a.g.e, s.184.

¹⁹⁷ Diyarbakır

yaklaşık yüz kilometre kuzeydoğusundan başlayarak Kirkesion'a, doğu da ise aşağı Habur'dan başlayarak ve ırmağın Mgydonius'la kesiştiği noktadan yaklaşık otuz kilometre kadar ileriye uzanmakta ve oradan kuzeyde, Dara'nın yaklaşık yirmi kilometre kuzeybatısındaki bir noktadan geçmekteydi. Kuzey sınırı Mardin yakınından ve oradan kuzeybatı istikametinde Kuzey Suriye'den geçerek Siverek'e kadar uzanmış görünmektedir. Diokletianus'un idari taksimatını yaptığı Osrhoene Eyaleti şu şehirleri içine almaktaydı.

a) Fırat üzerinde geçiş noktaları olan Birtha¹⁹⁸, Dausara¹⁹⁹, Kallinikos²⁰⁰, Kirsekision²⁰¹;

b) Edessa'nın doğu ve kuzey doğusunda Resaina²⁰², Tella²⁰³, Siverek;

c) Edessa'nın güney ve güney doğusunda Batnea²⁰⁴, ve Harran.

Bütün bu şehirlerin Edessa'ya bağlanmalarının nedeni; şüphesiz hiçbirinin Edessa kadar stratejik öneme sahip olmamalarıdır. Edessa İslam hâkimiyetine girene kadar (yaklaşık 400 yıl sonra) Roma –Bizans döneminde bölgenin siyasi ve askeri açıdan doğal merkezi olmuştur. Bu sebeple eyaletin valisi, askeri komutanı ve piskoposu Edessa şehir merkezinde ikamet etmekteydiler.²⁰⁵ III. yüzyıl sonunda hâkimiyet, Edessa halkının değil, merkezî otoriteye geçerek iç kalede oturan Romalı bir valinin ve Garnizonunun olmuştur.

Bölge Diokletianus ile Narses arasında imzalanan antlaşma ile 40 yıl boyunca bir savaş tehlikesinden korunmuş, ancak yapılan düzenlemeyle MS. 305 yılına gelindiğinde Diokletianus ve Maximianus anayasa gereği tahttan çekildiler.²⁰⁶ Bundan sonraki taht değişikliği nde ani değişimler yaşanacaktı.

Büyük Konstantin'in babası Konstans Klor ile Galer, müşterek imparator oldular.²⁰⁷ Ancak MS. 306 yılında Konstans Klor'un ani ölümü üzerine yerine oğlu Konstantinos geçti.²⁰⁸ Büyük Konstantinos her şeyden önce ülke dâhilinde birlik ve bütünlüğün sağlanmasının zarureti görmüştü. Özellikle Hıristiyanlığın hızlı inkişafı sırasında üç asırdır devam eden Devlet-Kilise çatışmasına artık bir son vermek

¹⁹⁸ Birecik

¹⁹⁹ Caber Kalesi

²⁰⁰ Nikeforin

²⁰¹ Resulayn

²⁰² Resulayn

²⁰³ Konstantina. Viranşehir

²⁰⁴ Suruç

²⁰⁵ J.B. Segal, a.g.e, s.117.

²⁰⁶ A. Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi I*, çev. A. Müfit Mansel Ankara, 1943 s.,52)

²⁰⁷ A. Vasilev, a.g.e, s: 52

²⁰⁸ M. Çelik a.g.e,s.186

gerekiyordu. Bunun için Büyük Konstantinos, Licinius ile anlaşarak ülkede iç barışı sağlamaya yönelik bir ferman hazırladı. Bu fermanın temel gayesi; tüm inançlara ve dinlere gösterilen hoşgörünün Hristiyanlık için de geçerli olmasını sağlamaktı. MS. 313 yılında yayınlanan ve tarihe “Milano Fermanı”²⁰⁹ adıyla geçen bu emirname tüm ülkeye huzur getirdi.²¹⁰ Bu fermanla özellikle Decius ve Diokletianus dönemlerinde Hristiyanların ellerinden zorla alınmış, gasp edilmiş tüm mallar sahiplerine geri verildi.²¹¹ Aynı zamanda fermanın en büyük özelliği, Hristiyanlara sadece yaşama hakkı vermekle kalmayıp, aynı zamanda bu dini resmen devlet himayesi altına almış olmasıdır. Büyük Konstantinos sadece bunlarla yetinmeyip, Kilise’yi güçlendirmek için birçok imtiyazlarla donattığı gibi²¹² ve hukuki alanda da piskoposluk mahkemeleri kurma yetkisini verdi.²¹³ İmparator 325 yılında topladığı İznik Konsili’nde Hristiyanlığı kurumsallaştırarak siyasal yapı ile bütünleştirmişti.²¹⁴ Hristiyan âleminin ilk Ökümenik Konsili de böylece yapılmış oldu.

2.5. IV. Yüzyılda El-Cezire Bölgesindeki Mücadeleler

2.5.1. Bizans Devleti

Asıl adı Doğu Roma olan Bizans İmparatorluğu, Roma İmparatorluğunun doğu kesiminde bulunan topraklar üzerinde kurulmuş bir Ortaçağ devleti olarak tanımlanır.. 1453’te Osmanlı Devletine geçinceye kadar 1000 yıl varlığını korumuştur. ‘Bizans adı bu devletin çağdaşlarınca değil; daha sonraki tarihçiler tarafından kullanılmıştır. Konstantinus (324-337) tarafından kurulmuştur. Devletin Başkenti de, kurucusuna izafeten Konstantinopolis olmuştur. Doğu Roma adını verdiğimiz Bizans’ın kuruluşu hakkında tarihçiler üç farklı görüş ileri sürerler. Bunlardan ilki ; İmparator Diokletianus(284-305)’un 301 yılında kurduğu dörtlü (Tetrarkia) rejimde doğu kesiminde ayrı bir birim olarak oluşturması, ikincisi ; Kostantinapolis’in kuruluşuyla ve üçüncü olarak Teodosios I (379-395)’in 395’de imparatorluğu iki oğlu arasında paylaşırması olarak kabul edilir. Bu dönemin en önemli gelişmelerinden birisi Hristiyanlığın yükseltilerek doğu Hristiyan merkezlerinin önem kazanmasıdır. Bazı

²⁰⁹ A.

Vasilev, a.g.e s.,62

²¹⁰ M. Çelik, a.g.e,s.186

²¹¹ M. Çelik, a.g.e,s.186

²¹² Vasilev, a.g.e,s. 63-64

²¹³ M. Çelik, a.g.e, s.187

²¹⁴ M. Çelik, a.g.e,s. 187

tarihçiler, son olarak Ostrogotlar'ın 476 yılında son Batı Roma İmparatoru Romulus Augustus'u tahttan indirerek, imparatorluk alametlerini Bizans (Doğu Roma) İmparatoru Zenon'a (474-491) göndermesi ile Konstantinopolis'in İmparatorluğun tek başkenti durumuna gelmesini Bizans Devleti'nin başlangıcı sayar²¹⁵. Devletin kimliğini bulduğu dönem yedinci yüzyıldan sonra oluşmaya başladığından yedinci yüzyıl öncesine Doğu Roma demek daha uygun olur.

Bizans İmparatorluğunun en önemli kültürel özelliği ise Hristiyanlığın devletin sınırları içinde gelişmiş olması ve Doğu Hristiyanlığının daha mistik bir yapıda olması ayırt edici özelliğidir. Bunun yanı sıra Doğu Hristiyanları birliği Batı'ya göre daima zayıf olmuştur. Özellikle dördüncü yüzyılda toplanan kilise Konsillerinde devletin ağırlığı kendisini hissettirmiştir. Devletin ekonomik ve toplumsal politikasına gelince; daha çok ticaret yolları üzerinde bulunan şehirler gelişmiş, Solidus adı verilen altın para daima değerini korumuş ve Kolonus adı verilen devletin toprağa bağladığı köylüler, üretimin aralıksız devamını sağlamıştır.

Devletin doğu ve batı sınırlarına baktığımızda genel olarak batıda kavimler göçüne bağlı olarak yerlerinden oynatılan kavimler olan Gotlar, Ostrogotlar, Hunlar, Germanler ve Slavlarla hâkimiyet mücadelesine girilmiş öte yandan doğu sınırında başlıca düşman Sâsânîler olmuştur. Sâsânîler ile özellikle askeri ve siyasi konular dışında Doğu Hristiyanlığının konumundan kaynaklanan mücadeleler de başlıca nedenler arasında sayılmıştır. Arap-İslam orduları ile savaşmadan önce Bizans -Sâsânî ilişkilerinin savaşlar ve ardından yapılan barış anlaşmalarıyla yürüdüğünü görmekteyiz ; ancak yedinci yüzyılın başlarında bu iki büyük devletin hesaplaşması birbirlerinin soluğunu keserek Sâsânîlerin Araplar tarafından parçalanmasına, Bizans'ın ise doğu topraklarından feragat etmesiyle sonuçlanmıştır. Nitekim İmparator Heraklios, uyguladığı themalar sistemiyle hem ülkesine yönelen tehditleri önlemiş hem de İmparatorluğun yıkılışına kadar eyalet sistemini oturtmuştur. Sâsânî-Bizans ilişkilerinde dönüm noktasını oluşturan savaş 627'de Ninova'da Bizans ordusunun Sâsânîleri kesin olarak yenilgiye uğratması ve 628'de başkentin ele geçirilmesiyle Sâsânîlerin fiili olarak ortadan kaldırılması olmuştur. Bu ve bundan sonraki dönemlerde Latince imparatorluk ünvanları kaldırılarak, Yunanca "Basileos" ünvanı resmen kullanılmıştır. Heraklios döneminde Müslüman ordularının Suriye, Mısır ve İran'ı ele geçirmesi ile

²¹⁵ Komisyon, 'Bizans İmparatorluğu' c.IV *AnaBritannica*, İstanbul 1986, s.299-305; Ostrogorsky, a.g.e.çev.F.İşiltan, s.57

Bizans Devleti de bundan nasibini alarak Suriye topraklarını Araplara bırakmak zorunda kalmıştır.²¹⁶

Buna karşın, Akdeniz etrafındaki topraklar sadece Bizans dönemi boyunca politik ve yönetsel olarak birlik oldu. Dördüncü yüzyıl boyunca Bizans, İskoçya'nın merkezinden, kuzeybatıda Suudi Arabistan'a kadar uzanan beş milyon kilometrelik bir imparatorluğa başkanlık yaptı. Tam kontrol, sadece I. yüzyılda sağlanabilmişti. Batı yarısında Berberi krallıklarının ortaya çıktığı V. yüzyılda bile, Bizans imparatorluğu bin yıl daha doğuda yaşadı.

Doğu şehirleri, Greco-Bizans medeniyetinin yansıdığı kentlerdi ve bu topraklar üzerinde dînî, ticarî ve sosyal bakımdan önemli birçok şehir bulunmaktaydı. Örneğin ; Antakya ve İskenderiye'nin nüfusu 200.000-250.000 civarındaydı. İl olan şehirlerin bazıları ; Efes (Asya), Ancyra (=Ankara Galatia), Nisibis (Mezopotamya) ve Kayseri (Caesare) idi. Kuruluşları Bizans öncesi döneme dayanan bu şehirler, verimli toprakları, ticaret yolları, limanları ve stratejik konumlarından dolayı büyük şehir olma özelliğine sahipti.

2.5.2. Bizans Devleti'nin (Doğu Roma) IV. Yüzyılda Genel Durumu

Erken Bizans olarak tanımlanan 324-610 yılları arası Bizans devletinin karakteristik kurumlarının ve merkezi işleyişinin oluştuğu bir dönem olarak kabul edilir.

Bizans tarihi, Roma tarihinin yeni bir devresi olup, eski Imperium Romanum'un bir devamıdır. Bizans, bilindiği gibi, bizim Bizanslı dediğimiz kişilerin bilmedikleri, daha sonraki devrin bir terimidir. Bunlar kendilerini her zaman Romalı olarak adlandırmış, imparatorlarını Roma hükümdarlarını ve eski Roma Kayzerlerini halef ve mirasçıları saymışlardır.

Bizans o dönemde bütün dünya ülkelerinin üzerinde egemenlik iddiasındadır.²¹⁷

Bizans gelişmesinin çıkış noktasını üçüncü yüzyılın bunalımından doğan Bizans imparatorluğu teşkil eder. Kriz devresinin iktisadi sarsıntısı özellikle devletin batı yarısı için felaket olmuştur. Buna karşın Doğu daha büyük bir mukavemet gücü göstermiş. Bununla beraber her iki taraftaki topraklar iktisadi ve sosyal düzeninin genel bir sonucu

²¹⁶ Komisyon, a.g.m, c. IV, *AnaBritannica*, İstanbul 1986, s. 299-305

²¹⁷ Ostrogorsky, a.g.e, s.25

olan aynı krizin içinden geçmişti.²¹⁸ Devletin doğu yarısında da nüfusun gerilemesi çok daha az hissedilmişse de, iş görecekt güçlerin eksilmesi devletin bütün ekonomik hayatı için bir felaket haline gelmiş olup ticaret ve sanayinin gerilemesiyle kendini göstermiş oldu. Buna rağmen özel arazi sahipliği devlet aleyhine önüne geçilmez bir büyüme içindeydi. Bunun anlamı ise, merkezi devlet yerine, derebeylik rejiminin ön plana çıkarılmasıydı.

Yine siyasi olarak, Bizans belediye meclisi sistemi yerini Bizans bürokrasisine bıraktığından, sistem despotizmi doğurmuştu. Bu kudret dünyevi kudret faktörlerinden ziyade tanrının iradesine dayanmaktaydı.

Halk hâkimiyeti kavramı tamamıyla ölmemişti. Ne var ki, halk ve ordu sınırlı siyasi kuvvetlerden biri haline gelmişti. Ancak bu faktörler imparatorların her şeye hâkim kudreti içinde zamanla eriyip gitmişti. Buna mukabil kilise gittikçe artan bir güçle daha büyük bir ağırlık kazanmıştı.²¹⁹

İmparator sadece ordunun başkumandanı, en yüksek hâkim ve yegâne kanun koruyucusu olmakla kalmayıp, o aynı zamanda kilisenin ve doğru inancın koruyucusu olmuştu. Bundan sonra tebası onun kölesiydi.²²⁰

Antik kültür varlığının, Bizans hukukunun ve Grek aydınlanmasının harmanlanmasıyla ortaya Bizans tarihi çıkmıştı. Bizans hukuku Bizanslıların hukuk ve hukuk bilincinin temeli, Grek kültürü de fikir hayatlarının temeli olarak kalmıştır.²²¹

Bizans'ın kudret ve itibarı her şeyden önce maddi zenginliğine dayanmakta olup, bu görüntünün arka yüzünde ise, bu devletin her şeyi ve herkesi mali gereksinmelerine köle yapan hazinecilik zihniyeti yatmaktaydı..

Üçüncü yüzyılın krizler devresinin yarattığı koşullar Diokletianus'un büyük reformunda etkili olmuştur. O'nun reformu Büyük Konstantinos tarafından geliştirilip tamamlanmış ve böylece yeni bir idare düzeni meydana getirilmiş oldu Bu bakımdan. bütün önemli noktaları ile Diokletianus-Konstantinos düzeni tüm erken Bizans dönemi boyunca varlığını korudu. Bu yapının asıl temelleri imparator kudretinin, devletin merkezileştirilmesi ve bürokratlaştırılması ise Bizans yaşadığı sürece devam etmiştir.²²²

İmparator Diokletianus, bu amaçla iki Augustus ve iki Sezar'dan müteşekkil dört başlı bir hükümdarlar şûrası yarattı. Augustuslardan birisi devletin doğu, diğeri batı

²¹⁸ Ostrogorsky, a.g.e, s.26

²¹⁹ Ostrogorsky, a.g.e, s.27

²²⁰ Ostrogorsky, a.g.e, s.28

²²¹ Ostrogorsky, a.g.e, s.29

²²² Ostrogorsky, a.g.e, s.30

yarısına hükmedecekti ve Sezarlar yardımcı olacaktı. Bu sistemin sonucu bitip tükenmez mücadelelerin başlamasına neden oldu. Buna karşın imparator kontrol etkinliğini arttırmak için devlet arazisinin ve devlet hâkimiyetinin bölünmesi yoluna gitti. Konstantinos devletin taksimi sisteminde ısrar etmiş, Diokletianus'tan itibaren devlet içinde yüz, beşinci yüzyılda ise yüz yirmiden fazla eyalet vardı.²²³

Devlet Konstantinos devrinde ülke Praefecturalara onlar birkaç Dioecese'ye, her Dioecese ise büyükçe sayıda eyaleti ihtiva ediyordu.

Senato, imparatorun uygun bulduğu kanunları teklif eden ve en yüksek mahkeme vazifesi gören bir kurum niteliğindeydi. Daha önemlisi, yeni imparator seçmek ve tasdik etmek hakkına sahipti.²²⁴

V. yüzyıl başlarında Doğu'da uzunca bir sükûnet devresi başlıyordu. Bundan faydalanarak devletin bilimsel ve kültürel faaliyetlerinde iki önemli gelişme yaşanmıştı. Bunlardan ilki İstanbul Üniversitesi'nin kurulması ve ikincisi Bizans Hukuku olan Codex Theodosianus'un meydana getirilmesidir.²²⁵

2.5.3. İmparator Konstantin Döneminde Sâsânî – Bizans İlişkileri

IV. yüzyıl Sâsânî-Bizans çatışmalarının sebebi bir önceki yüzyılda Sâsânîlerin büyük kayıplara uğradığı 299 Antlaşması ve hatta daha önceki yüzyılların anlaşmazlıkları bulunmaktadır. Ancak her iki devletle sınırlarını ötekinin merkezine yaklaştırarak bu düşmanlığı körüklemiş oluyorlardı.²²⁶

Sâsânîler ile Bizans arasında IV. yüzyıl ortalarına doğru 330 yılında II. Şapur'un (İbni Hürmüz b.Nersi b.Behram b.Behram b.Hürmüz b.Şapur b.Erdeşir b.Babek) başa geçmesiyle ilk olarak Bizans imparatoru Konstantinos'a yazdığı bir mektup ile aralarındaki sınırların yeniden düzenlemesini istemiş.²²⁷ Ancak olumsuz cevap almıştır. Bunun üzerine gözdağı vermek amacıyla II. Şapur (310-379) Ermeni topraklarına girerek Ermeni kral Dikran'ı kaçırmış ancak Konstantios yeğeni Hannibal'i buraya atayarak karşılık vermiştir. Olayların durulmayacağı muhakkak

²²³ Ostrogorsky, a.g.e, s.31

²²⁴ Ostrogorsky, a.g.e, s.35

²²⁵ Ostrogorsky, a.g.e, s.51

²²⁶ T.Kaçar, a.g.m, s.132

²²⁷ T.D Barnes; "Constantine and the Christians of Sâsânîia" *The Journal or Bizans Studies* 75(1985) s.126-136; krş. T.Kaçar, a.g.m.136

olduğundan Konstantios, Sâsânîlere karşı sefer hazırlığına başlamış ancak 337 yılında ölümüyle bu girişim yarım kalmıştır.²²⁸

Ölen imparatorun oğlu Konstantios (337-361) aynı hararetle olmasa da aynı çizgide devam ederek doğu sınırı da Sâsânîlerle savunma savaşları yapmıştır. Konstantios hâkimiyeti süresince Sâsânîlerle dokuz kez savaşmıştır. Bunlardan beşinde Sâsânîler Bizans kentlerini kuşatmış, kuşatmaların üçü Nusaybin, diğer ikisi yani 359 ve 360 yıllarındakiler Amida (Diyarbakır)²²⁹ ve Singara'ya (Sincar) yapılmıştır. Bu saldırılar Bizans'ın doğu sınırını pek etkilememiş Dicle'ye kadar olan sınır Bezabde (Cizre) hariç korunmuştur. Ermenilerin kontrolünde devam etmektedir. Ancak stratejik durumdaki Nusaybin'in 337/338, 340 ve 350'lerde Sâsânîlerde kuşatılmasına verilen cevap ortak olmuş ve savunma işini kentin piskoposu Yakup üstlenmiştir.

İki aydan fazla süren²³⁰ bu kuşatma mitolojik motiflerle süslenerek anlatılmıştır. Piskopos Yakup surlara çıkıp sayısız Sâsânî askerini görünce dua etmeye başlamış bu esnada bir bulut gibi ortaya çıkan sinekler fillerin hortumlarını, atların burun deliklerini doldurarak kargaşaya neden olmuş.²³¹ Konteynırlarda biriktirdiği sivrisinekler olabileceğini çünkü tarihte 198 yılında Septimus Severus'un ordusunun da böyle bireyle karşılaşarak yok olma tehlikesi geçirdiğini belirtmektedir.

Sâsânîler Nusaybin'i ele geçirmek amacıyla bir kez daha saldırırlar. Ancak bu sefer hazırlıklı ve planlı bir saldırı yapacaklardır. Nusaybin'in içinden akan Mygdonius (Çağ Çağ) suyunun önünü kapatarak kent surları önünde baraj oluştururlar. Ancak yükselen su önündeki engelleri aşarak, kentin dış surlarının kısmen yıkılmasına yol açar. Bu durum asıl olarak şehrin önünde balçık bir alan oluşturmuş ve yine kuşatmanın başarısız kalarak kaldırılmasına yol açmıştır.

Surların önünde set oluşturup, sonra birden seti kaldırmak baraj kapaklarının etkisini yaratarak şehri sular altında bırakmak olarak düşünülebilir.

Kuşatmanın kaldırılması içerideki bir problem veya salgın hastalık sebebiyle olmalıdır.

²²⁸ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kamit Fi't-Tarih Tercümesi*, c.I, çev. A.Kerim Özyayın-Z.Tüccar, İstanbul 1985, s.355

²²⁹ Doğuyu batıya bağlayan yolların kavşağında kurulan şehir M.Ö. 2300lerden itibaren bir yerleşim merkezi olarak göze çarpmaktadır. Kalesinin IV. yüzyıldan kaldığı sanılmaktadır. MS. 349 yılında Doğu Bizans imparatoru II. Konstantinos'un Sâsânîlere karşı şehrin etrafını surlarla çevirterek burayı askeri ve idari vs. haline getirmiştir. (A.T Yüksel, a.g.m, s.461)

²³⁰ T.Kaçar, a.g.m, s.134

²³¹ T.Kaçar, a.g.m, s.134' (Bunun gerçek sebebinin halkını savunma amaçlı olarak kullanılmış olmasıdır.)

Bu kuşatmada dikkat çeken en önemli husus asker veya yöneticilerden veya imparator Konstantios'dan değil, şehrin ruhani liderlerinden bahsedilmemiş olmasıdır. Yine de askeri strateji olmaksızın bir başarı elde etmek mümkün görünmemektedir.

Şapur bin kişilik ordusuyla Arapların üzerine yürümüş ve onları ülkesinden kovmuştu. Fars ülkesinin diğer bölgelerinde de bulunan bu Arap kabilelerine karşı sefer düzenlemiş ve onların bir kısmını esir almış, çoğunu da katletmişti. Diğer taraftan deniz seferine çıkarak, Bahreyn üzerine yürümüş ve orada hiçbir ganimet elde etmeye aldırmadan önüne çıkanı öldürmüş, oradan da Hacera Temim Bekr b.Vail ve Abdulkays kabilelerine mensup kimselerle karşılaşmış, önüne çıkanları kılıçtan geçirerek, kanları yerleri sulayınca kadar onları öldürmüştü. Oradan Yemame'ye geçerek halkını kılıçtan geçirmiş, su membalarını kurutmuş ve oradan da Bekr kabilesi üzerine yürüyüp Şam ve Irak arasında bulunan bütün Araplara karşı şiddetli bir mücadeleye girerek onları kısmen kılıçtan geçirmiş, bazılarını esir almış ve sularının membalarını topraklarla doldurup kurutarak, Şam şehri yakınlarına kadar gelip buralarda önüne çıkanı öldürmüştü. Şapur, karşılaştığı düşmanın ve reislerinin kollarını kestiğinden dolayı ona Şapur Zü'l-ektaf adını vermişlerdi. İşte bundan dolayı İyad kabilesi o günlerde el-Cezire bölgesine göç edip, oradan Sevad bölgesine akınlar düzenledikler için, Şapur onların üzerine askeri kuvvetlerini sevk etmişti.

Bu arada Ben -i İyad'ın bir casusu da bu askerlerin arasında bulunuyordu. Kendi kabilesine bir mektupla durumu bildirmişti. Bu casus onlara şöyle diyordu: "Size bir haberciden selam var bu mektupta. Bu mektubumda, el-Cezire'de bulunan İyad kabilesine hitap vardır. Haberinizi olsun ki üzerinize Kisra geliyor. Sizi çarşı pazarlardaki paralar ve alış verişler meşgul etmesin. Çünkü o binlerce birliği alıp getirip, yetmiş bin askerle üzerinize geliyor."

Onlar gelen bu habere pek aldırış etmemişlerdi, fakat bu haberci onlara tekrar mektup yazarak durumun son derece vahim olduğunu bildirmişti. Onun yazdığı bu mektup meşhur bir kaside halinde idi. Ayrıca meydana gelebilecek savaşı da daha sonra kasidesine ilave etmiş bulunuyordu. Ancak, İyad kabilesi buna karşı herhangi bir tedbir almamıştı. Üzerlerine gelen Şapur, onları tamamen kılıçtan geçirmiş, Bizans'a kaçabilenler kurtulmuşlardı. Şapur'un Araplara karşı giriştiği bu mücadele büyük bir meydana okumaydı. ²³²

²³² İbnü'l-Esir, a.g.e, s.355-358

Şapur'un, Rumlarla yani Bizanslılarla ilişkilerine gelince, Bizans imparatoru Konstantinos ile anlaşma yapmıştı. Bu arada Konstantinos, Bizans imparatorları içinde Hıristiyanlığı ilk defa resmen kabul eden kişi idi. Kostantin ölünce kendi ülkesini üç oğlu arasında paylaşmıştı. Büyük Konstantinus döneminde Doğu'ya baktığımızda genelde sakin bir manzara görüyoruz. Zaman zaman Bizans lejyonlarının Tigris (Dicle) nehrine kadar gittiklerini sık sık bu nehri geçerek Sâsânîleri güç duruma soktuklarını söyleyebiliriz.²³³ Büyük Konstantinos'un son yıllarında Doğu Mezopotamya, Sâsânîler tarafından yeniden karıştırıldı ve Osrhoene Sâsânîlerin eline geçti. Ancak çok sürmeden Konstantin, şehri ele geçirerek tahkim etti.²³⁴ Büyük Konstantin başkente dönerken, Nikomedia (İzmit) yakınlarında öldü. Bu İmparatorun ölümünden²³⁵ sonra imparatorluğu oğulları Konstantin ve Konstans tarafından paylaşılmıştır.²³⁶

Bizans tarafında saltanat değişikliği yaşanırken 359 yılında Sâsânîler Suriye'yi ele geçirmek üzere harekete geçtiler. Ancak yolda Amida'yı kuşattılar. Kenti ele geçirerek yakıp yağmaladılar. Kışın yaklaşmasıyla birlikte Suriye'ye devam etmeden geri döndüler.

Sâsânîlerin Amida'yı işgali sırasında batı da sorunlarla uğraşmakta olan İmparator Konstantius ancak ertesi yıl doğu seferine çıkabilmiş ancak yolda Galya'da başlayan isyan ile seferi yarı da bırakarak batıya yönelen imparator Tarsus yakınlarında ölmüştü. Yerine Galya İsyanının sorumlusu kuzeni Julianos (361-363) geçti.²³⁷ Hâkimiyeti eline geçirdiği anda Rumları tekrar eski dinlerine geri döndürmüş, kiliseleri yıktırarak içindeki piskoposları öldürmüş, Rumlardan ve Hazarlardan topladığı ordularla Şapur üzerine yürümüştü. Diğer taraftan Araplar da Şapur'dan intikam almak üzere bir araya gelmişlerdi. Araplardan da bu Bizans hükümdarı Alyanos (Julianos) komutasında birçok kişi toplanmıştı. Şapur'un casusları kendisine getirdikleri haberlerde birbirine zıt bilgiler vermişlerdi. Buna bir türlü güvenemeyen Şapur, çok yakın adamlarından birkaç kişiyle bizzat Rum tarafına giderek onlar hakkında bilgi istemişti. Şapur Bizans ordularının komutanı bulunan Julyanos'a yakın bir yere gelerek orada gizlenmiş ve adamlarını onun karargâhına göndermişti. Onların bir kısmı esir alınmış bulunuyordu. Kendisine komutandan gelen gizli haberlere göre, hemen oradan ayrılıp askerlerinin başına giderek savaşa başlamış ve Araplarla Rumlara karşı büyük

²³³ Malalas, a.g.e, s.172

²³⁴ Malalas, a..ge, s.176

²³⁵ A.Vasilev, a.g.e, s.78

²³⁶ A.Vasilev, a.g.e, s.82 vd.

²³⁷ A. Marcellinus, a.g.e, s.21.15-3

bir savaşa girişmişti. Ancak bu savaşta Şapur büyük bir hezimete uğramış, askerlerinden büyük bir kısmı da kılıçtan geçirilmişti. Bizanslılar, Ktesifon ve Şapur'un bütün hazinelerine ve mallarına el koymuşlardı.²³⁸

Yeni İmparator korkunç bir Putperestlik hayranı kesildi. Julianos 362 yılında İmparatorluğun doğu kısmında putperestliği canlandırma düşüncesiyle, Antakya'ya gelmiş ancak Putperestliğin eski kalesi olan Antakya'da hayal kırıklığına uğramıştı.. Bizzat imparator tarafından düzenlenen Putperest törenlere halkın itibar etmemesi İmparator'un canını iyice sıkıyordu.²³⁹ Bu sırada çıkan Dafne yangını²⁴⁰ bahane eden Julianos tüm kiliseleri kapattırıp şehri yağma ettirdi.²⁴¹ Julianos Antakya'da uğradığı bu hayal kırıklığı ile 363 Yukarı Mezopotamya'ya hareket etti.²⁴² Ordusuyla Edessa sınırlarına girdi. Ancak Antakya da uğradığı benzer bir muameleyle karşılaşmamak için Edessalıların davetini reddederek Harran'a geçti.²⁴³ Ancak Malalas, İmparator Julian'ın izlediği güzergâh hakkında O'nun önce Hiyarapolis (Menbiç)'den ayrılarak Karhae (Harran) 'a geldi. Yol burada birisi Bizans'a ait Nisibis, diğeri de Bizans'ın bir kalesi olan Kirkesion'a ayrılıyordu. Ordusunu ikiye ayırdı altı bin kişiden oluşan birinci birliği Nisibis'e gönderdi. İmparator Julian'a Sâsânî topraklarına yönelmemesi için düşmanı tarafından bir tuzak hazırlanmıştı. Öndeki generallerinin kuşatıldığını ve bunun bir tuzak olduğunu anlayarak Sâsânîermaniyası topraklarına doğru yöneldi. Olay Sâsânîlerden gelen iki kişinin kendisiyle görüşmelerinden dolayı Sâsânî hükümdarı tarafından cezalandırıldıklarını söylemeleri ve onun da buna inanmaması üzerine askerlerine bu kişileri takip ettirdi. Bu iki kişi susuz çöle yüz elli mil kala ayrıldılar. İmparatorun askerleri onları ele geçirerek itiraf etmelerini sağladı. Hayatlarının karşılığı olarak kendilerine asker bulmaları istendi.

Aynı gün saat iki civarında askerler arasında dolaşırken çıkan bir karışıklık sonucunda gizemli bir şekilde yaralanarak çadırına giden imparator, otuz yedi yaşında hayata veda etti. Ordunun bir kısmı Kirkesion'a gönderilmiş, ayrıca takviye olarak iki lejyon daha onlara ilave edilmişti. Bir köprü yardımıyla Abboras nehrini geçip sandallarla Euphrates nehrine ulaştı. O yüksek bir platformda askerlerden biri olarak konuştu. Askerlerine Sâsânîlerle disiplin ve şevkle savaşmaları için uyardı. Çevreden

²³⁸ İbnül Esir, a.g.e, s.358

²³⁹ Ebu'l-Farac, Tarihi I,137; Ostgorsky, a.g.e, s. 46 ;A. Vasiliev, a.g.e,s.92 vd.

²⁴⁰ M. Çelik, a.g.e, s.189

²⁴¹ Vasilev, a.g.e, s.93 vd.

²⁴² M. Çelik, a.g.e, s.189

²⁴³ Ebu'l-Farac, Tarihi I s.137 ;E.Gibbon, *Gerileyiş ve Çöküş Tarihi* II(çev. A. Baltacıgil, İstanbul 1987,70 vd.) s. 298

gönüllü askerlerin toplanmasını ve en iyi savaşçılardan biri olan Lucianus'un da kendilerine katılmasını istedi. Suyun ortasındaki birçok adacığı ve Euphrates boyunca Bununla beraber Edessa'ya bir heyet göndererek, Edessa halkının Harran'a gelmesini, kendisine tazimlerini sunmalarını ve Sin Mabel'de tanrılara sunulacak olan kurban törenlerine iştirak etmelerini istedi. Ancak Edessalılar bu emirlere boyun eğmeyi reddettiler ve inançlarından vazgeçmektense ölmeye hazır olduklarını İmparatora bildirdiler.²⁴⁴ Bunun üzerine Edessa'daki Ariusçularla geleneksel inanca bağlı Hristiyanlar arasındaki sürtüşmeyi bahane eden imparator, ülkenin huzurunu bozdukları gerekçesiyle biraz da Harranlı putperestlerin kışkırtmasıyla çok sert bir ferman yayınladı. Bu fermanda Edessa halkının tüm para ve kıymetli eşyalarının müsadere edilip, bahşiş olarak²⁴⁵ askerlere verilmesini ve topraklarının da imparatorluk hazinesine²⁴⁶ katılmak üzere el konulmasını emretti.²⁴⁷ Julianos fermanında bir de Hristiyanların inançlarıyla alay ederek , “ kendimi (diyor imparator) Galilelilerin²⁴⁸ gerçek dostu olarak görüyorum: Onların hayranlık uyandıran yasaları, İlahi Melkit²⁴⁹ yoksullara vaat etmiştir. Bu dünyanın yükünden ve mallarından kendilerini kurtardığım erdem ve sonsuz selamet yolunda daha da ileri gidebileceklerdir. Gözünüzü açınız! Sabrımı ve hoşgörümü sona erdirmeyiniz! Bu düzensizlikler sürüp giderse magistralara işlenen suçların öcünü alacağını ve yalnız mallarının müsadere edilerek sürgünle değil, kılıç ve ateşle de cezalandıracağımın bilinmesini isterim” dedi.²⁵⁰

İmparatorun Edessa'da yaptığı müsadere, baskı, tenkil vs. hakkında Süryani kroniklerinde yer alan bilgiler, çelişkili, tutarsız ve son derece abartılıdır. Dahası bunların bir kısmı da kronolojik olarak birbirine karıştırılmıştır.²⁵¹ Ayrıca bunları kaleme alanlar çoğunlukla keşiş ve rahipler olduğu için olayları kerametlerle ve olağanüstü anekdotlarla da süslemişlerdir. Bu nedenle biz burada, bunları söz konusu edip konuyu uzatma taraftarı değiliz. Sadece o günlere ışık tutması ve Edessa'nın olaylar karşısındaki hissiyatını tercüman olması düşüncesiyle, O dönemde Edessa'da yaşayan ve hadiselerle bizzat şahit olan Mor Afram'ın konuyla ilgili bir şiirini buraya alacağız.

²⁴⁴ M. Çelik, a.g.e, s.189

²⁴⁵ M. Çelik, a.g.e, s.190(Largitones)

²⁴⁶ M. Çelik, a.g.e, s.190(Res Privata)

²⁴⁷ M. Çelik, a.g.e, s.190

²⁴⁸ Hristiyanların

²⁴⁹ Cennet

²⁵⁰ E. Gibbon, a.g.e, s. 285

²⁵¹ M. Çelik, a.g.e, s.190

Edessa varlıklarını terk etti.
 Ve evler açık kaldı.
 Çobanıyla ²⁵² birlikte terk etti
 Sapkınlarla karşılaşınca işkenceye maruz kalmak pahasına
 İnancını değiştirmede
 Ne Efendisinin ²⁵³ sevgisine
 Ne de halkı ümitten vazgeçti
 Ve şöyle diyorlardı:
 “Varlıklarımızı vermeye mecburuz;
 Ve evlerimizi ve sahip olduğumuz her şeyi,
 Üzerimize gelen bu zorbaya!
 Ve (ancak) değiştirmeyeceğiz inancımızı.”
 İyiliklerle dolu Edessa
 Ve erdemlerle bezenmiş
 Akılla ve bilinçle donatılmış
 Teselli oluyor, kendini anlıyor
 İnancı ile belini kuşattı
 Ve Efendisi ile tüm sapkınlıkları yendi.
 Sevgisiyle yüceldi,
 Halkını Mesih kutsasın
 Edessa mutlulukla donandı
 Ve İsa’nın adında gururunu bıraktı
 Yine hazinesiyle övünüyor
 Mutlu elçi²⁵⁴ eliyle
 Övücüyle ilahi Kudüs’e
 Benzeyen şehir!
 Ey Edessa! Ne kadar söyleyeyim?
 Ve üstün güzelliklerini haykırayım!
 Uzunca anlatmaktan kendimi tutmalıyım
 Ancak seni övmekle susmayacağım. ²⁵⁵

²⁵² M. Çelik, a.g.e, s.191 (Ruhani önderleriyle)

²⁵³ M. Çelik, a.g.e, s. 191(İsa-Mesih)

²⁵⁴ Aday

²⁵⁵ M. Çelik, a.g.e , s.19

Edessa'nın müsadereci İmparatorun öfkelerini dindirmeyen gerçek intikamını Sâsânîlerle yapacağı savaş sonrasına erteler.²⁵⁶

Kilise tarihçisi Sozomenos Julianos tahta çıktığı sırada yaklaşan Sâsânî tehlikesine karşı gelen Hristiyan heyetine kabul etmediği gibi putperest imparatorun onlara Putperestliğe dönmedikleri sürece şehirlerine gelmeyeceği mesajını ilettiler.²⁵⁷ Julianos'un doğu seferinde Tarihçi Ammianus Marcellenus bizzat bulunmuş kâhinler onun bu seferine olumsuz rapor vermişti. Julianos başarılı bir şekilde bir savaşı sürdürürken tedbirsizliğinin kurbanı olarak, Ktesifon'da, aldığı bir mızrak yarısından dolayı 26 Haziran Sâsânî 363'te 32 yaşında iken hayata veda eder.²⁵⁸ Onun ölümü orduda büyük bir istek çöküşüne yol açmış ve ordunun ileri gelenleri onun yerine komutanlardan Jovianos'u seçmişti.

2.5.4. İmparator Jovianos Döneminde Sâsânî-Bizans İlişkileri

Julianos'un ölümü üzerine yeni imparator olarak başa Jovianos geçti. İmparator, ordu içinde hakimiyet sağlamak ve kendini kabul ettirmek için askerlerine karşı Hristiyanlığa değer verdiğini göstermek ve bu yolla ordu içindeki isyan hareketini de önlemek amacıyla din proPutperestdası yapmaya başladı. Bütün askerlere ve senatörlere bizzat hitap ederek "Eğer benim kral olmamı istiyorsanız hepiniz Hristiyan olmak zorundasınız demiş ve bütün askerler onu alkışlamıştır." Bu ordunun kendisine destek verdiğinin ve kabul ettiğinin bir göstergesi olarak sayılmalıdır. Oysa imparator, ordunun savaşmak için yeteri kadar erzak ve araç, gerece sahip olmadığından, kesinlikle savaşmayı düşünmüyordu. Çölden verimli Sâsânî topraklarına nasıl ulaşabileceklerinin sıkıntısı içindeydi. Sâsânî şahı Şapur da, düşmanının durumunu anlamak için güya barış teklif etmek ve aynı zamanda İmparator Julianos'un henüz öldüğünü ve çıkan karışıklıkları bilmediğinden, Bizans tarafına Surenas adında bir elçisini göndermişti. Malalas'ın kayıtlarında bu elçinin Bizans tarafına yalvarmak için geldiği belirtilse de aslında savaş meydanında bir kargaşa sonucunda ölen imparator, başsız kalan ordu imparatorun olduğu taraftı. Bu nedenle olsa olsa gönderilen

²⁵⁶ M. Çelik, a.g.e s.192

²⁵⁷ Sozomenus, *HE*, V. .3.8

²⁵⁸ Malalas, a.g.e, s.179 İmparator Julian'ın Mauzinites olarak bilinen Sâsânî topraklarına girdiğini daha önce Hierapolis Carrhae'ye geldiğini buradan Abbaros nehri üzerinden Kirkesion'a daha sonra Nisibis'e geldiğini Fırat nehri boyunca Sâsânî kalelerini yıktığını ve bataklık bir yer olan iki nehrin buluştuğu noktaya geldiğini belirtmiş askerlerine bir konuşma yaptığı sırada öldürüldüğü belirtilmektedir. İmparatorun bu sırada 33 yaşında olduğu kaydedilmiştir. Ammianus Marcellinus ,a.g.e, 22.12.1-3; N. Baydur, *imparator Julianos*, İstanbul 1999 s.101-110; O.Akşit,a.g.e,s.596-597

elçi durumu kontrol etmek için gelmiş olmalıydı. Üstelik savaştan yana olmayan barışı arzulayan ve bu yönde askeri kanallara eden Bizans tarafıydı.

İmparator Jovianos, bir süre sonra Mezopotamya'daki faaliyetlerinin hızını düşürerek barış yoluna gidecekti. Özellikle bulunduğu koşullar bunu gerekli kılacak ancak Sâsânîlerle yaptığı 363 Antlaşması tarihe kara bir leke olarak geçecekti. Şapur, Rumlara şöyle diyordu: “Sizler bizim şehirlerimizi yıkıp yaktınız ve orada bir sürü fesatlar çıkardınız. Ya bize bu yaptıklarınızın tazminatını ödersiniz ya da bunlara karşılık daha evvel Sâsânîlerin elinde bulunan Nusaybin şehrini bize verirsiniz.” dedi. Nusaybin bu sırada Bizans'ın elinde bulunuyordu. Şapur, buraya sahip olarak, İstahr ve İsfahan'dan ve diğer şehirlerden getirdiği on iki bin aileyi yerleştirmiş, bunun arkasından Bizans orduları da kendi ülkelerine geri çekilmişlerdi. Hükümdarları da çok kısa bir müddet sonra ölmüştü.²⁵⁹

Sonuçta lojistik malzeme büyük oranda tükendiğinden savaşa devam etmek imkânsız hale gelmişti. Çağdaş kaynakların “Utanç verici ama mecburi olarak nitelendirdikleri antlaşma 363 yılında Sâsânîlerle yapıldı. Buna göre Sâsânî kralı Şapur Dicle'nin doğusunda kalan Ermeni bölgesindeki Arzenena ve Moxoena Mezopotamya'da Zabdicena Rehimena ve Korduene ile Dicle'nin batısında olan on beş kalelerin ele geçirilmesinden sonra, egemenlik ifadesi olarak Ermeni krallığı üzerinde de hâkimiyet kurdular. Yapılan anlaşma gereğince Amida surları dışında yeni kurulan bu yere Nusaybin köyü denmiştir. Bu göç hakkında değerlendirilmemiş bir kaynak olan “Chronicon Pseudo Dionysianum” 'da ‘Et Iovianus... Nisibis Sâsânîs Concessit... et omnium populorum Nisibiz transtulit Amidam Mesopotamiae et eis moenias aedificavit ad occidentem civitatis.’²⁶⁰ Kaynaklar Diyarbakır'ın göçmenler için kurulan bu semtinin sur dışında etrafı duvarlarla çevrili ve Nisibeyn'den gelenlere ithafen Nisibeos adı verildiğini belirtirler. Diyarbakır'a göç eden Nisibeyn'liler kenti büyütecek sayıda değillerdi.²⁶¹ Onların 338-390 yıllarında Sâsânîlere nasıl şiddetle karşı koydukları göz önünde tutulursa bu doğru bir izahdır.

²⁵⁹ İbnül Esir, a.g.e, s.358; Malalas, *Chronicle*, s.179-180, Taberi'de bu konuda Nusaybin'in Sâsânîleştirme politikası, gereğince Sâsânî işlerinden (istahr, istafan ve başka illerden on iki bin aile getirilip yerleştirilmiştir.) İki ülke için kilit konumunda olan şehir 363'ten ilki İslam fetihlerine kadar Sâsânîlerin elinde kalmış bir daha Bizans hâkimiyeti kurulmamıştır.

²⁶⁰ Ammianous, *The Later Bizans Empire (A.D. 354-378)*, yay. W. Hamilton, London 1986, s. 160

²⁶¹ C. Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hâkim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler”, *I.U.Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyum Bildirileri*, Diyarbakır 2003, s. 250

2.5.5. Sâsânî-Bizans Mücadelesinin Mezopotomya'ya Etkileri

VII. Yüzyıla kadar Bizans ve Sâsânî savaşları Mezopotamya(El-Cezire)bölgesini etkileyerek, sınırların sık sık değişmesine yol açmıştır. Özellikle 299 ve 363 yıllarında yapılan anlaşmalar sınırda en büyük değişimin olduğu tarihlerdir. Her iki devlet de daima avantajlı oldukları sınır hattına dönmek istemişlerdir. Mezopotamya'da Doğu Limesi olarak adlandırılan sınır, ilk defa Vespasianus ve Hadrianus zamanında yapılan ve Suriye'yi doğudan koruyan kaleler silsilesiyle başlamıştır.

Bu müstahkem mevkiiler Fırat kenarındaki Sura'da sona ermekteydi.²⁶² Bununla birlikte Bizans döneminde Septimus Severus zamanında Mezopotamya Bizans'ın en kapsamlı işgaline uğramış ve sınır en uzun halini alarak Kirkesion'a (Rakka) ve Haburu takip ederek, Singara ve Kuzey Mezopotamya'yı içine alıyordu.

Bizans döneminde imzalanan 297 anlaşmasına baktığımızda. Bu sınır Dicle ötesi bölgelerini de kapsamaktaydı. 349 yılında ele geçirilen Amida İmparator Konstantios'un bölgedeki en sevdiği şehir oldu. Ancak, asıl değişim Bizans'ın zararına olarak 363 anlaşmasında olmuştur.²⁶³ Bu anlaşma ile Nusaybin şehri halkı Amida surları dışına yerleşerek, büyük bir sosyal çalkantı, Edessa'ya da uzanan büyük bir göç dalgası bilimsel açıdan dini bir merkez olan Nusaybin'in önemini yitirmesine, Sâsânîler'in Sâsânî'dan getirdiği halkı Nisibin civarına yerleştirmesiyle, etnik yapıda büyük değişime yol açmıştır.

Yeni sınır Dicle ötesi arazilerini Arzenene, Singara ve Kuzey Mezopotamya'nın kaybedilmesiyle çizilmiş oldu. Dikkatle incelediğimizde, kaybedilen yerlerin Nisibis'in kuzeyine düştüğünü görmekteyiz. Bizans devleti Nisibis'in kaybıyla Amida'yı askeri bir merkez olarak görmüş ve burayı Mezopotamya Metropolitliği'ne yükseltmiştir.²⁶⁴

Genel olarak Sâsânîler'in avantajlı olduğu bu dönemde Bizans, gerçek hamlelerini İmparator Mavrikios'un son dönemi ve Heraklios'un iktidarı döneminde gerçekleştirecekti.

2.5.6. Sâsânî- Bizans İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: 363 Barışı

Ordunun Juvianos'u imparator ilan etmesi.²⁶⁵ Hristiyan âleminde sevinçle karşılandı.²⁶⁶ Ancak, daha başlangıçta yeni imparatorun Sâsânîlerle çok ağır şartlarda

²⁶² E.Honigman, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, çev. F.İşiltan, İstanbul 1970, s.2

²⁶³ E.Honigman, a.g.e, s.3

²⁶⁴ E.Honigman, a.g.e, s.4

²⁶⁵ Barhabreus, Ebu'l-Farac, Tarihi I,137;Ostgorsky, a.g.e,s.,46-47

bir anlaşma imzalaması daha sonraki dönemlere yansıyacak çok ağır sonuçlar doğurdu.. Buna göre Dicle'nin doğusunda kalan topraklar, başta Nusaybin olmak üzere önemli şehirlerin Sâsânîlerin eline geçmesi²⁶⁷ Nusaybin'in Hristiyan halkının, yine anlaşma gereği şehri terk etmesine sebep olur. Halkın bir kısmı Edessa'ya, bir kısmı da Diyarbakır'a göç eder. Bu göç edenler arasında bulunan Dim adamı Mor Afram, yurtlarından sürülen bu insanların hissiyatını şöyle tercüme eder:

Uçup çıktılar yavrularım, civcivler gibi Ya Rab!
 Kartal kovaladığı için, sığınakta gizleniyorlar
 Barışın onları geri getirsin
 Bağcılarımı dinlemeye can atıyor kulaklarım,
 Ezgileri susturulduğundan, sesin kurtuluşunun haberi
 Müjdelerle gürlesin
 Burçlarımın üstünde duydum dehşet sesini
 Bağırarak imdadıma koşanlar koruyor surlarımı
 Yatıştır onu barışının müjdesiyle
 Çalışanlarımın feryadı, surumun dışında
 Sakinlerimin gümbürtüsü surumun içinde güvenliği sağlasın
 Öyle ki içerde ve dışarıda sana şükredeyim
 O temiz mihrabının
 Ve giydiği yasın üstüne çul kuşanmış olarak duran
 Senin iffetli kâhinin matemini gider Ya Rab!
 Kurtuluşunu itifar etsin kilise ve şemmasları
 Şehir ve sakinleri ezgilerinin mükâfatı ise
 Barışın müjdesi olsun Ya Rab!

Sâsânîler buraya yeni göçmenler getirip iskân ettirirler. Şehirde böylece Sâsânîli bir kültürel yapı iyice belirginleşmeye başlar. Nusaybin'in elden çıkması ile Edessa Osrhoene'nin her yönüyle (askeri, ilmi, politik, ticari) ana merkezi olur. Nusaybin'den gelen göçmenler arasında Nusaybin Okulu'nun ²⁶⁸ öğrenci ve hocaları da vardır. Bu dönem Edessa'nın özellikle Hristiyan Edessa'nın yıldızının parladığı periyodun başlangıcıdır. Edessa Nusaybin'den gelen öğrenci ve hocalarla zenginleşir. Burada yine Sâsânî Okulu adıyla bir okul kurulur. Böylece Edessa Doğu Hristiyan öğrencilerinin

²⁶⁶ Barhabreus, *Ebu'l-Farac, Tarihi* I,138

²⁶⁷ Barhabreus, *Ebu'l-Farac, Tarihi* I,138; Ostgorsky, a.g.e, s.47; G. and Lieu SNC, a.g.e, s.171 vd; M. Çelik, a.g.e, 193

²⁶⁸ M. Çelik, a.g.e, s. 193 (Bu okul Sâsânî Okulu adıyla şöhret bulmuştur)

akın ettiği bir öğrenim merkezi haline gelir. Bu edebi ve ilmi hareket V. Yüzyılda bu okulun yıkılışına kadar²⁶⁹ doğudan batıya doğru yoğunlaşır.²⁷⁰ Jovianos'un iktidarı çok kısa sürdü(363-364).²⁷¹

2.5.7. İmparator Valens Döneminde Sâsânî - Bizans İlişkileri

Jovianus'un ölümüyle imparatorluğun tahtına Valentinianos I. (364-375) ile kardeşi Valens (364-378) ortak olurlar.²⁷² İkisi de Hristiyan olmalarına rağmen, itikat açısından Valentinianos, İznik Konsili'nin amentüsüne bağlıyken, Valens bu amentüyü reddeden Arius taraftarı yeni Aryenist idi.²⁷³ Valentinianus batıyı yönetirken Valens de doğuyu yönetiyordu. Bu iki imparatorun dini politikaları inanç açısından ülkeyi iki ayrı kutba ayırmıştı. Valentinianus diğer Hristiyan düşünce ve inançlara müsamahalı davranırken, Valens Aryanizm dışındaki Hristiyan inançlarına karşı sert ve acımasızdı. Bu nedenle imparatorluğun doğu kesimi son derece acılı sıkıntılı günler geçirdi.

Bu dönem Bizans tarihinde Kristolojik mücadelelerin alevlendiği, Batı'da Gotlarla savaşıldığı bir dönem olmuştur. Bu nedenle Sâsânîlerle yapılan savaşlara bir süreliğine ara verilmiş, devletin dikkati Batı'ya yönelmişti. Yeni imparator Kapadokya, Antakya ve Edessa da baskı ve zulümlerini arttırdı birçok din adamını sürgüne gönderdi.

İmparator Valens, doğuda İran'a karşı savaştığı sırada batı sınırlarından çok daha büyük bir tehlikenin kapıda olduğu haberini almıştı. Bu tehlike, Ostrogot ve Hunlar'ın birlikte Bizans topraklarına girmesi ve Trakya'yı işgal etmesiydi.²⁷⁴ İmparator, düşmanı Edirne'de karşılayarak, 9 Ağustos 378 de yapılan savaşta Bizans ordusu büyük bir bozguna uğradığı gibi bu imparator Valens de hayatını kaybetmişti. Bu olayla birlikte, artık devletin doğu sınırı değil, batı sınırı ön plana geçmiş oldu. V.yüzyıl devletin doğusu için sakin ve huzurlu geçerken, batı sınırı için bir yüzyıl boyunca boğuşmak zorunda kaldığı Germen sorunu gündeme oturmuştu.

Valens'ten sonra Theodosios I (379-395), tahta geçer geçmez yaklaşık yarım yüzyıldır kiliseler arasında devam eden Kristoljik çatışmaların devletin geleceği

²⁶⁹ M. Çelik, a.g.e, s.193

²⁷⁰ M. Çelik, a.g.e, s.193

²⁷¹ M. Çelik, a.g.e, s.193

²⁷² E. Gibbon, a.g.e, s.338 vd.; M. Çelik, a.g.e, s.194

²⁷³ G.Ostrogorsky, a.g.e, s.,47; E.Gibbon, a.g.e, s.,354 vd. ; M. Çelik, a.g.e, s. 194

²⁷⁴ G.Ostrogorsky, a.g.e, s.,48

açısından mutlaka sona erdirilmesi gerektiğine inanıyordu. Bu yüzden yönetimi ele alır almaz, ilk Ökumenik Konsilin kararlarını tatbik etmek için bir dizi önlem aldı.

Özellikle döneme damgasını vuran olay 381 İznik Konsili'nin toplanması olmuştur. Bu Konsilde, Bizans Papalığı ile İstanbul Piskoposluğu eşitlenmiş, putperestliği ve ayrı itikata bağlı olan Hristiyan mezheplerini acımasız takibata uğrattı. Artık devletin Hristiyanlaştırılması tamamlanarak, Ortodoksluk devletin resmi dini haline geldi.²⁷⁵

Theodosios döneminde, savaş açısından bölgeye baktığımızda ise, nispeten huzurlu bir dönem görüyoruz. Bu dönemde Bizans sınırının Ermenia tarafına baktığımızda Muş'a kadar ilerlediğini görmekteyiz²⁷⁶ Faustus'a göre: Sâsânî imparatoru Şapur ile Bizans Basileosu Theodosios arasında yapılan sınır ayarlamalarında Sâsânî topraklarında yaşayan Satraplar ve Nakhararlar eşlerini, çocuklarını, adamlarını alarak Bizans'a göç ettiler ve sınıra yerleştirildiler.²⁷⁷

Sâsânîlerle pek önemli bir problem yaşanmazken, ayrı bir şekilde belirtilmesi gereken, Türklerin Anadolu'dan başlayarak, 396 yılının Temmuz ayında Ermenistan, Suriye ve Mezopotamya'yı yakıp-yıkan Hun işgalinin olması, Türk tarihi açısından Türklerin Anadolu'ya yaptıkları ilk keşif akını olarak kabuledilmektedir. Bu işgal kısa süreli olduğundan, Sâsânî veya Bizans tarafından şiddetli bir tepki görmediği açıktır. Bunda Bizans devletinin içeride dini tartışmalar, batıda Kavimlerle olan mücadelesinin verdiği daha önemli tercihler rol oynamış olmalıdır. Yine de, doğu sınırları hemen, hemen V. yüzyıl boyunca sakin gözüküyordu. Ancak, Kavimler göçünün bir sonucu olarak, etnik buhran her tarafı kaplamıştı. Bu sebeple başa geçen imparatorlar daha çok iç mücadelelerle uğraşmaktaydı.

²⁷⁵ G. Ostrogorsky, a.g.e, .s.49

²⁷⁶ M.Aktok Kaşgarı, "Anadolu'da Ermenilerin yerleşim noktaları" c.III, Belleten X, TTK, Ankara 1991, s.1090 Bu sınırın 591 sınır ayarlamasıyla daha doğuya uzandığı belirtilir.

²⁷⁷ M.Aktok Kaşgarı, a.g..m, s..1090

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. V.YÜZYILDAN İSLÂM FETİHLERİNE KADAR EL-CEZİRE'DE SÂSÂNÎ-BİZANS MÜCADELESİ

3.1. V.Yüzyılda Bölgedeki Sâsânî -Bizans- İlişkileri

3.1.1. İmparator Markianos Dönemi

Bizans devletinde adet olduğu üzere doğa olayları ile din arasında bir bağ kurulurdu. İmparator Theodosios döneminde gökyüzünde bir kuyruklu yıldız belirmiş, halk bunu semavi bir işaret olarak kabul etmiş, bu işaretlerin sayıca çoğaldığını görenler Kral'ın ölmek üzere olduğunu söylemişlerdi. Nitekim bir gün Kral Theodosios'un atının ayağı kayıp düşünce, Kral'ın boyun kemiği kırılmış, Kral, Marcianus'u çağırarak devlet işlerini idare etmesini söylemiş yerine geçecek halefini belirleyerek iki gün sonra ölmüştür.

Theodosios'tan sonra Marcianus, (450-457) yedi yıl hüküm sürdü. Bu dönemin en önemli olayı 451 Kadıköy Konsili ile monofizitlerin merkezden tamamen ayrılması ve Nesturiler'in Farslara yaklaşması olmuştur. Marcianus'tan sonra Leo (457-474) on sekiz yıl hüküm sürdü.

Aynı yıl Sâsânîlerde Yazdicerüd I (399-420) 'in oğlu Behram V (420-438)'den sonra, Firuz (438-457) tahta geçmiştir. Firuz, bu dönemde Bizanslılar ile muharebe ederek Hristiyanları tazyik etmiştir. Bu sırada Başkent'te toplanan Kadıköy Konsili'nden çıkan kararlar, merkezden ayrı itikata sahip doğu halkı üzerinde endişe yaratmıştı. İktidarın zalim uygulamalarından kaçmak için halk göç etmeye başlamıştı. Bu göç dalgasında doğu halkına uygulanan merkezin aldığı önceki kararların etkisi büyük olmuştur. Tekrarlanan ikinci bir göç dalgası çok daha etkili olmuş ve bu göç dalgası ile köyler, kasabalar, kentler boşalmıştı.

Bu konuda Samuel'e göre tüm servet, mal- mülk ve paralar Sâsânîlere kalmıştır. Tarihçi Sebeos; "Bizans 'ta Ermeni göçü sürekli." ifadesinde bulunarak, aslında Ermenilerin çift taraflı olarak din baskısına maruz kaldıklarını îmâ etmektedir. Bunların bir kısmı Limes olarak askeri güç şeklinde kullanıldı. Fakat Ermenileri Gregorian

mezhebinden ayırmak mümkün olmamış, tercihlerini önce Sâsânî sonra Araplardan yana kullanmışlardır.²⁷⁸

3.1.2. İmparator Zenon Dönemi

Bu sırada Sâsânîlerin hükümdarı Yezdicürd I.(399-420) ölmüş, yerine oğlu Behram (V) (420-438) geçerek 22 yıl hüküm sürmüştür. Behram (V) barışı bozduğu için Sâsânîler Bizanslılara karşı silaha sarıldılar ve Bizanslılar Sâsânîleri yenerek birçok esir aldılar. Bu hadiselerden sonra Behram'ın bütün devri müddetince Hristiyanlara karşı tazyikler durmadı ise de, anlaşma sağlandı..

Barıştan sonra Sâsânîler cür'et göstererek Ras Ayn'ya khareket etmiş, fakat hezimet içinde dönmüşlerdi. Sonra tekrar hareket ederek aynı yere daha fazla şiddetle yüklendilerse de, yine mağlup oldular ve Bizanslılar Arzan havalisinden yedi bin esir aldılar. Bu esirleri, Âmid'li piskopos Akakios satın alarak serbest bıraktı ve bunu yapmak için kiliselerin altın ve gümüş şamdanlarını gibi değerli eşyalarını satarak gerekli olan parayı sağladı. Bu sırada Sâsânîlerdeki Hristiyanlara yönelik baskılar yüzünden Bizans ile Sâsânî Devletleri arasında başlayan mücadele şiddetlendi. Sâsânî Hükümdarı, birçok yabancı tacire kötü muamele ederek, mallarına el koydu. Hristiyan olan işçilere angarya muamelesi yaparak onlara tam ücretlerini vermek istemedi. Bu yüzden Bizanslılar Ermenistan'a indiler, halkı esir alıp memleketi harap ederek, Sâsânî ordusunun yedi kumandanını da öldürdüler. Bunlardan geri kalanlar, bilhassa Sâsânîlerin birlikte getirmiş oldukları Araplar, Fırat nehrinde boğuldular. Bütün bu hadiselerden sonra barış oldu ve Hristiyanlara yapılan baskılar durdu.

Zenon (476-491)'un saltanatının dokuzuncu yılında Sâsânî hükümdarı Balas, Sâsânîlerde dört yıl, on birinci yılında da Firuz'un oğlu Kavad on bir yıl hüküm sürdü.

İmparator Jovianos döneminde Sâsânîlerle imzalanan 363 Antlaşması yüz yirmi yıl olup, Bizans İmparatoru Zenon çağında sona ermişti. Ancak antlaşmaya konu olan Nisibis şehrinin iadesine Sâsânîlerin sıcak bakmaması nedeniyle Zenon öfkelenmiş ve savaşı körüklemişti.

Bu dönemde Bizans İmparatorluğu da büyük bir karışıklık içindeydi; Çünkü saray mensupları ondan nefret ediyordu. Özellikle kendi yandaşlarını yüksek mevkilere ataması bu nefreti daha da körüklemekteydi. Basiliskos ona karşı isyan edip, yerine geçti. Daha sonra Zenon hükümdarlığının gücünü takviye ederek bir kez daha başa

²⁷⁸ M. Aktok, a.g.m, s. 1091

geçmeyi başardı. Pek çok kişinin düşmanlığını kazandığını bildiği için güvenliğini sağlamak amacıyla Maraş'ta çok sağlam, ele geçirilmesi imkânsız bir kale yaptırdı.

İmparator Zenon bir zamanlar en büyük sırdaşı olan Antakya Askeri Valisi İllus²⁷⁹ Hisar'da gereken yeri yaptığını, emirlerini yerine getirdiğini bildirmek üzere Konstantinapolis'e geldiğinde, onu yerine göz koyduğu için hükümdarın kendisini öldürmek istediğinden habersizdi. Bir asker bu eylem için görevlendirilmiş ancak bir türlü sonuca ulaşamamıştı. Zenon saray içinde tesadüfen ona rastlayınca kılıcını çekerek ona vurmak istemişti. Tam bu sırada İllus'un koruyuculuğunu yapan bir asker Zenon'un koluna bir bıçak darbesiyle vurmuştu. Olayın duyulmasını istemeyen imparator derhal askerin kafasını kestirdiğinden, İllus bunu kendisine yapılmış bir ihtar sayarak Antakya'ya dönmüştür.

İmparator Zenon, kötü niyetini anlamış bulunduğu İllus'tan çekinmekteydi. Ancak onu ortadan kaldırması gerekiyordu. Ne yaptıysa bir türlü başkente getirme konusunda ikna edememiş, en sonunda bulunduğu yerde öldürmeye karar vermişti. Bu amaçla bir bölük askerin başında güvendiği generallerden Leontios'u görevlendirmişti. Fakat İllus, Leontios'u kendi safına çekerek, İmparator Zenon'a karşı birlikte ayaklanmaları için onu ikna etmeyi başarmıştı.²⁸⁰ Planlarını uygulamaya Leontios Antakya hâkimi yapılarak başlanmıştı. Planlarını askeri teçhizat bakımından desteklemesi için Sâsânîlere epeyce para ve elçiler yolladılar. Daha şimdiden saltanatlarını sağlamlaştırdıklarını ve her türlü önlemi aldıklarını düşünüyorlardı.

Aynı zamanda Sâsânîlerle Bizans arasında imzalanan ve yüz yirmi yıl sonra eski sahiplerine geri verilmek üzere yapılan anlaşma Bizans imparatoru Zenon döneminde sona eriyordu. Anlaşmanın en önemli maddesi Sâsânîler'in Nisibis'i Bizans'a teslim edecek olmalarıydı.²⁸¹ Ancak Sâsânîler şehri iade etmek istemediler ve bu mesele savaşı körükledi.

Bundan başka Bizanslılar ile Sâsânîler arasında bir anlaşma bulunmaktaydı. Buna göre ; iki taraftan biri herhangi bir millete karşı savaşır ve birinin ötekine ihtiyacı olursa o taraf ona üç yüz kudretli adam, atı ve silah, göndermek suretiyle yardım edecekti veya bunun karşılığı olarak üç yüz estira(stater)²⁸² verecekti. Tanrının sayesinde Bizanslılar Sâsânîlerden hiçbir yardım istememişlerdi. Çünkü dîn bütün

²⁷⁹ Yunanca: Strategos

²⁸⁰ Mar Yeşua, *Vakayiname*, s.6, vol.VII

²⁸¹ Mar Yeşua, a.g.e ,s.6, vol.VII

²⁸² Yunanca stater

imparatorlar ülkeyi iyi idare etmişler ve Tanrının da yardımı ile kuvvetleri gittikçe artmıştı. Fakat Sâsânî şahları elçiler göndererek ihtiyaçları için para alıyorlardı.

Aslında, yazarın belirttiğinin aksine, Sâsânîler'in Bizanslılardan aldıkları bu paralar, vergi haraçtan başka birşey değildi.²⁸³ Bir başka deyişle, her yıl Sâsânîlere verilen haracın adı telaffuz edilmeden Bizans Devletinin onuru kurtarılmaya çalışılmıştı.

Bizanslılardan alınan bu para ile Firuz, Hunlara karşı giriştiği savaşta onların topraklarından epeyce bir kısmını ülkesine kattı. Fakat en sonunda onlar tarafından esir alındı. Bizans İmparatoru Zenon bunu duyunca, kendi şahsi parasından göndererek onu serbest bıraktırdı ve kendisini Hunlar' la barıştırdı. Firuz da Hunlar ile bir antlaşma yaptı. Buna göre, Firuz (457-484) bir daha savaşmak için Hunların sınırlarını aşıp onların topraklarına girmeyecekti. Fakat sözünden dönüp yeminini bozdu ve yapılan savaşta düşmanının eline esir düştü. Bütün kuvvetleri bozulmuş ve dağılmıştı. Hayatının bağışlanması için de otuz katır yükü drahmi (gümüş para) ödeyeceğine şerefi üzerine söz verdi ve idare ettiği memlekete bu hususta haber gönderdi. Fakat güçlükle ancak yirmi yükü temin edebildi. Çünkü kendisinden öncekilerin doldurduğu hazineyi yaptığı savaşlarla boşaltmış bulunuyordu. Geri kalan kurtuluş akçesini gönderinceye kadar da oğlu Kavad'ı (488-531) rehine olarak bıraktı ve ikinci defa olarak yine onlarla savaşmayacağına dair mukavele yaptı.

Firuz, yeniden hükümdarlığa başladığı sırada bütün memleketinde nüfus başına vergi koydurttu. Böylece, on yük drahmiyi toplayarak gönderdi ve oğlunu kurtardı. Fakat bundan sonra yeniden bir ordu toplayarak savaşa girdi.²⁸⁴

Firuz döneminde, Bizans İmparatorluğu da büyük bir karışıklık içindeydi.²⁸⁵

Sâsânîler'in idaresini eline alan Balaş,(484-488) mütevazı ve barışsever bir insandı. Tahta geçince Sâsânî hazinesini boş, ülkesini harap, halkının da Hunlar tarafından memleketlerinden götürülmüş olarak bulmuştu. Balaş Bizanslılarla ortak çıkar konusunda anlaşamadığından, Bizanslılardan kardeşlerinin gördüğü yardımı hiçbir surette göremiyordu. Zenon'a elçiler göndererek haraç istemiş fakat Zenon, isyancı İllus ve Leontios ile savaşırken, aynı zamanda Sâsânîlere gönderilen parayı hatırlamış

²⁸³ Mar Yeşua, a.g.e, s.6

²⁸⁴ Mar Yeşua, .ag.e, s.7

²⁸⁵ Mar Yeşua, a.g.e, s .8, (Kayıtlarda saray mensupları ve devlet adamlarının İsavriya'lı oldukları, bu yüzden de Zenon'un halk tarafından nefret dilen bir kişi olduğu yer almaktadır.)

olması dolayısıyla, Balaş'a sözlü olarak "Önce, uzun yıllar boyunca Bizanslılar'a ait olduğu halde, Nisibis'ten aldığınız vergiler size yeter".²⁸⁶ mesajını gönderdi.

Askerlerini geçindirecek kadar bile parası olmaması yüzünden Balaş, ordunun gözünden düşmüştü. Balaş'ın toplumun dini inanç ve sosyal kurumlarına aykırı hareket etmesi, Rahiplik kanunlarını kaldırmaya çalışması ve yıkanmak için şehirlerde hamamlar²⁸⁷ yaptırmak istemesi nedeniyle halkı kendisinden nefret ediyordu. Böylece fikir ayrılığı yaşadığı din adamları, Balaş'ın askerlerinin gözünde en ufak bir değeri olmadığını görünce, onu tahttan indirip gözlerini kör ederek yerine, kardeşi Firuz'un oğlu Kavad 'ı geçirdiler.(Bu teamül hem Sâsânî, hem Bizans devletinde uygulanmakta olup, yönetimde olması arzulanmayan kişinin herhangi bir uzvu kesilirdi.) Kavad'ın, Hunlara rehine bırakması konusunu yukarıda bahsetmiştik. Kavad Bizanslıların kendisine haraç vermemesi yüzünden savaşı kışkırtıyordu. Bizans imparatorluğuna ödenmesi gereken haracın verilmesi için elçiler ve bunlarla birlikte armağan olarak bir de büyük bir fil göndermişti. Fakat elçiler daha Suriye' de iken Zenon ölmüş, yerine Anastasios I Bizans imparatoru olmuştu.²⁸⁸

3.1.3. İmparator Anastasios I ve 502 Yılı Mezopotamya Bölgesindeki Sâsânî -Bizans Savaşları

Zenon'un 491 yılında ölmesiyle yerine, yaşlı bir saray görevlisi olan Anastasios (491-518) geçti. Tahta geçerken de, kilisede hiçbir değişiklik yapmayacağına ve Zenon'un Henotikon'un ve Kadıköy Konsili kararlarına bağlı kalacağına söz vermişti. Ancak yönetimi ele geçirdikten sonra, Monofizitler lehine bir dini politika takip etti.

V. yüzyılın savaşlar açısından, bölge için en huzurlu yüzyıl olduğunu söylemiştik. VI. yüzyıl ise ne yazık ki savaşlar açısından en şiddetli yüzyıl olmuştur. Edessa'nın altıncı yüzyılın başında yaşadığı felaketler, gerek Başkentten gelen yardımlarla ve gerekse iklim şartlarının normalleşmesi sonucu bol ürün alınmasıyla, tam bu yaralarını sarmışken, Sâsânî Şahı Kavad, Mezopotamya'yı ele geçirmek için büyük bir orduyla kuzeyden Ermenistan'a girdi ve ileride açıklanacağı gibi, daha güneyde bulunan yerleri işgal etti.²⁸⁹

²⁸⁶ Mar Yeşua, a.g.e, s.11

²⁸⁷ Yunanca: Balaneia

²⁸⁸ Mar Yeşua, a.g.e, s.11

²⁸⁹ Mar Yeşua, a.g.s, s.29

Sâsânî elçisi, Kavad'a İmparator Zenon'un ölüm haberini verince Kavad ona, yine de parayı istemesini, verilmediği takdirde savaşı kabul etmiş olacaklarını söylemesi için haber gönderdi.²⁹⁰

İmparator Anastasios, Sâsânî Elçisi'nin pervasızca konuşmasını dinledikten ve kötü niyetini öğrendikten sonra Zaraduştakan denilen (kadınların herkesin malı olduğunu kabul eden) mezhebi yeniden kurduğu ve tabiyetindeki Ermeniler'in ateşe tapmadıkları için kötülük yaptıklarını anlattıktan sonra Anastasios, para vermek yerine, Kavad' a iletmek üzere : “Benden önce hüküm süren Zenon'un göndermediği gibi Nisibis'i boşaltıp bana verinceye kadar ben de para yollamayacağım. Çünkü barbar sayılan Germanlar ile Blemesler ve daha birçokları ile yapmak zorunda kaldığım savaşlarda Bizans askerlerini ihmal edip de onların yerine seni besleyemem” dedi.²⁹¹ Bu durum Bizansın uzun zamandır Sâsânîlere yıllık vergi veren tâbi bir devlet olduğunu göstermektedir.

Kavad'ın idaresi altındaki Armenialılar(Ermeniler) onun Bizanslılardan iyi bir cevap almadığını işitince galeyana gelerek Sâsânîler karşı cesaretlendiler. Sâsânîler'in kendi memleketlerinde kurduğu ateşgedeyi yıktılar ve aralarındaki (mog) adlı sihirbazları öldürdüler. Kavad bunlara karşı kendilerini cezalandırıp yeniden ateşe tapmalarını sağlamak üzere Merzban idaresinde bir ordu gönderdi. Fakat Ermeniler onunla çarpışarak, ordusuna zayıt verdiler. Ayrıca, kendi tabiyetine geçmek istğinde bulunduklarını arz etmek üzere İmparatorluğa elçiler gönderdiler. Böyle iken Anastasios, Sâsânîler ile savaşı körüklediği düşünülmesin diye, bu teklifi kabul etmek istemedi. Sâsânîlerin sıkıntısı yalnızca Ermeni halkı olmayıp, Kadişlerin de bu durumundan yararlanarak başkaldırması olmasındı.

Bundan sonra tâbiyetinde bulunan Kadişa halkı Kavad'a karşı ayaklanarak, Nisibis' e girmek ve orada bağımsız bir krallık kurmak için uzun bir süre savaştılar.

Bu sırada Bizans İmparatorluğunda da başka problem çıktı. Batı sınırlarında İsavriyalılar, Zenon'un ölümünden sonra imparator Anastasios' a karşı ayaklanmışlardı. Onlar, kendi arzularına göre bir imparator seçmek istiyorlardı Kavad bunu duyunca fırsat bulduğunu umarak, Bizanslılara elçiler gönderdi. İsavriyalıların bu isyanından ürken Bizansın, Sâsânîlere istedikleri parayı göndereceklerini ümid ediyordu. Fakat imparator Anastasios: ”Eğer bu parayı borç almak istiyorsanız gönderirim lakin,

²⁹⁰ Mar Yeşua, a.g.e, s.11

²⁹¹ Mar Yeşua, a.g.e, s.11

âdetiniz üzere istiyorsanız, İsavriyalılar'la savaşan Bizans askerlerini bırakıp da bu para ile Sâsânîlerin yardımcısı olamam" şeklindeki ifadesi ile, beklemediği bir cevap alan Kavad'ın bu sözlerle morali bozulmuştu. Bizans ordusu, Kavad'ın umduğu gibi Batı'daki düşmanlarına karşı yenilmemiş, aksine üstün gelmişti. İsavriyalılar'ın bütün şehirleri Bizans tarafından yakılıp, yıkıldı. Sâsânîlerde ise, ciddi anlamda bir iktidar sıkıntısı yaşanmaktaydı. Çünkü devletin ileri gelenleri ile, Kavad'ın arası açılmış, Kavad can güvenliği nedeniyle, hükümdarlığını bırakarak Hunlar'ın topraklarına, bir zamanlar rehine olarak sarayına bırakıldığı Hakan'ın yanına kaçmıştı.²⁹² Tıpkı Arap Kabileleri ile olan ittifak gibi, Sâsânîlerin doğu sınırında Türklerle uzun süredir devam eden dostluklarına bu teşebbüs örnek oluşturmaktadır.

Bu dönemde Ermenilerin Kavad'a karşı ayaklandığını ve ayrıca bölgenin çekirge salgını ve kıtlıktan kırıldığını Mar Yeşua kayıtlarında görmekteyiz.²⁹³

3.2. 502 Yılı sonrası el-Cezire(Mezopotamya) Bölgesindeki Sâsânî- Bizans Savaşları

3.2.1. Amid, Edessa, Tella Kuşatmaları ve Dara'nın Kuruluşu

Sâsânî kralı Kavad'ın önce Ermenistan, ardından Anadolu ve güneye doğru Mezopotamya'ya yönelmesi bölgenin tekrar karışacağının bir işaretiydi. (22 Ağustos 502).²⁹⁴ Sâsânî Şahı Kavad, Konstantin şehrini kendisine bağlayarak valisini esir aldı.²⁹⁵ Bizans İmparatoru Anastasios henüz daha ne olduğunu anlamadan, Kavad yıldırım hızıyla kuzeyden Amid önlerine geldi ve şehri kuşattı.²⁹⁶ Kavad'ın şakasının olmadığını anlayan Anastasios daha önce Sâsânî ile olan antlaşmalar gereği ödenecek parayı Rufinus'la gönderdi. Ancak Kavad geri adım atmadı ve kuşatmayı devam ettirdi. Bu kuşatmada Sâsânîlerin çok keskin oklar, koçbaşları ve savaş aletleri ile saldırdıklarını, bunun üzerine Âmidalılar surları yükselterek direnmeye çalıştıklarını görmekteyiz. Bu aşırı yüklenmeye karşın Sâsânîlerin de durumu iyi sayılmazdı. Şehir içindekilerin küfürleri kulaklarına gelmekte giysileri kışa hazırlıklı olmayıp savaş aletleri nemden dolayı yeteri kadar işlek değildi. Şehri ele geçirmek için birçok denemde bulundular. Alttan sırıklarla boşlukları destekleyip tepeye tırmanmaya çalışan askerlere Âmidalılar kızgın yağlar dökerek ve boşluklara meşaleler atarak yaklaşık altı saat süren bir

²⁹² Mar Yeşua, a.g.e, s.14

²⁹³ Mar Yeşua,a.g.e, s.14

²⁹⁴ Mar Yeşua, a.g.e, böl s.14 vd.,XLVIII; Abu'l Farac Tarih 1, s.149

²⁹⁵ Zakkarias, *Syriac Chronicle of Mytilene*, yay. F.J.Hamilton- E.WBrooks,London,1899, böl. III. , s. 154

²⁹⁶ Mar Yeşua, a.g.e, böl I; Abu'l Farac Tarih 1, s.149

mücadelede bulundular. Sâsânîlerin surlara yaklaşmadığı bu hücumda geriye sırıkların külleri kalmıştı. Aynı zamanda duvarların üzerinden atılan taşlar birçok askeri telef etmişti. Sâsânîler, üç ay devam eden kuşatma nedeniyle hem erzaklarının azalması, hem de soğuk kış mevsiminin yaklaşmasıyla kuşatmayı kaldırmaya karar vermişlerdi. Ancak şans kendilerine yardım etti. Havanın yağmurlu ve sisli olduğu bir gün surların içine gizlice girmeyi sağlayan bir yol keşfettiler.²⁹⁷

Mezopotamya'nın Altıncı yüzyıl savaşlarında ilk olarak ele geçirilen şehri Âmid olmuş, daha yüzyılın başında iken bütün bölge Sâsânî işgaline uğramıştır. Bu konuda önemli kaynaklardan biri olan Theophanes'de de durum ayrıntılı olarak verilmiştir (Farklı olarak Âmida'da Appios kumandasında küçük bir birliğin olduğu ve Sâsânî kuvvetlerinin Amida ile Konstantina arasında kaldığı belirtilmiştir). Joşhua, Sâsânîlerin bir su kanalına bağlı geçitten girdiklerini, Suriyeli Psedua Zakkarias'a göre, Sâsânîlerin bulduğu bu geçit, Edessalı Aziz Joannes manastırına bağlı keşişlerin nöbet tuttuğu bir tripyrgium içindeydi. Zakkarias bu anı şu şekilde tasvir etmektedir: “şarap vererek keşişlerin Uykuya dalması sağlanmış ve onları öldüren Sâsânîler kuleden kuleye atlayarak tüm surları ele geçirmişler ve böylece dışarıdaki askerlere kapıları açmışlardı.

Kentin içine giren düşman askerleri üç gün boyunca her tarafı yakıp yıkarak ve insanlarını boğazlayarak felakete sebep olurlar. Bu katliam sırasında içerdekiler hariç dışarıda sokakta öldürülenlerin sayısı seksen bin olarak ifade edilmektedir. Kral Kavad'ın şehre geleceğinin haber alınması üzerine sokaklarda, sarayda ve diğer yerlerde öldürülen Âmidalılarının cesetleri surların dışına kuzey tarafa yığılır. Kavad üç gün sonra fil üzerinde güneyden şehre girer. Kentin tüm hazineleri yağmalanır mermer heykeller, bronz eşyalar, değerli giysiler, güneş saatleri, heykeller, altın ve gümüşler Dicle nehrinden sallara yüklenerek Sâsânîler yollanır. Kavad, ülkesine dönerken şehrin ileri gelenleri ve yaralılarını huzuruna istemiş onların boyunlarına ip bağlatarak şehirlerini iyi idare etmeyen yöneticilerin sonunu herkes görsün diye bu ipleri domuzlara bağlatmıştı. Daha sonra esir olarak onları kendi ülkesine gönderdi. Kavad şehirden ayrılırken kendisini temsilen vali olarak Glon'u, Sergios ve iki marzban ile birlikte üç bin asker bırakmıştı. Bu arada başkentten yola çıkan birlikler yazın Mezopotamya topraklarına varmışlardı. Bunların başında doğu kolordu komutanı (Magister Militum

²⁹⁷Joshua, *The Cronicle of Joshua the Stylite composed in Syriac A.D. 507*, yay. Wright, Cambridge 1882; Zacharias, *The Syriac Chornicle know as that of Zacharias of Mytilene*, yay. F. Hamilton- E. W. Brooks, London 1899, s.154 vd

per Orientem) Aerobindos, gelecekteki imparator Justinos (comes excubitorum)²⁹⁸ ve komutanlar Hypatius ve Patrikius bulunmaktaydı. Kenti kuşatmaya alan komutanlar demir halkalarla güçlendirilmiş tahta kulelerle surlara yüklendiler. 503-504 yılının kışında verilen aradan sonra saldırılar yeniden başlar. Kumandan Patrikius surların altından bir dehliz açtırır ve bunun içine ağaç gövdeleri yerleştirerek ateşe verir. Bu girişim surları yıkamaz ancak dış cepheye zarar verir. Çünkü içindeki opus caementicium ayakta kalmıştır. Dehliz kentin içine ulaşırsa da bunu gören bir kadın haber vererek yakındaki bir kaynaktan dehlize su verilir. Bunun üzerine birçok asker hayatını kaybeder. Böylece Sâsânîler surların temelinde çukurlar açarak bunu suyla doldurur ve seviyesini kontrol ederek dehliz girişimini engelleyecek önlemler alırlar.”²⁹⁹

Bu olay hakkında Suriyeli kaynaklara dayanarak söyleyebileceğimiz en temel şey şehrin Sâsânîlere teslim olmasına, surların sağlam olmaması ve bunun Bizans’ın doğu sınırındaki stratejik öneme sahip Âmid’in düşman eline böyle bir zaafıtan düşmesidir. Kuşatma devam ederken Âmid’in dışına bakacak olursak, bir kısım Sâsânî birlikleri Tella ve çevre köylerini yağmalamaktaydılar (Kasım 502). Bunu haber alan Malatya Dükü Eugenius, Tella Dükü Olympius’un yardımına koşarak, buradaki Sâsânî birliklerini bozguna uğrattı. Eugenius, Kavad’ın Amid kuşatmasından yararlanarak ordusuyla Erzurum üzerine yürüdü ve şehri Sâsânîlerin elinden geri aldı.³⁰⁰

Amid’in Sâsânîlerce kuşatılması Mar Yeşua’da çok daha ayrıntılı olarak verilmiş ve olay okuyucunun gözünde canlandırılmıştır.

Kavad yine Amid’e karşı savaşıyor, çöken yığma tepeyi yeniden yaptırmak için çalışıp çabalıyordu. Sâsânîler’a tümseği taş ve direklerle doldurmalarını; kıldan yünde ve çadır bezi gibi dokumalardan torba ve yastıklar yaparak içerisini doldurup yapılmakta olan tepeye yığmaları için emir verdi. Böylece yığmatepe, surlara karşı hızla yükselmiş olacaktı. O sırada Amidliler, Sâsânîler’in “Ezici” dedikleri bir makine yaptılar ; çünkü bu onların bütün isteklerini bir anda yok edip, kendilerini de mahvetmişti. Amidliler bu makine ile her biri üç yüz kilo ağırlığında büyük taşlar fırlatıyorlardı. Sâsânîlerin altında barındıkları pamuk sayeban (tente) parçalandı ve altındakiler ezildi. Mancınıkları da durmadan yağmakta olan taş yağmuru altında parçalandı. Yığma tepenin üzerinde, korunmak amacıyla birkaç defa katlanmış olan çadırın gölgeliğinin altında toplanmış

²⁹⁸ Theopanes, a.g.e, s. 225; Justinos’un Samasota’da diğer komutanlarla toplandığını ayrıntı bir bilgi olarak vermiştir

²⁹⁹ Zacharias, a.g.e, s. 154 vd.

³⁰⁰ Mar Yeşua, a.g.e, böl LI; M.Çelik .a.g.e, s.208

olan Sasanşüilerin birçoğu Amidalılar tarafından bu şekilde öldürüldü. Bunun üzerine Sâsânîler de su püskürtmeye başladılar. Bu ne oklarla zedelenebilirdi, ne de ateşle. Fakat “ezici” ile fırlatılan koca taşlar sayebanı, adamları ve silahlarını mahvetmişti. Böylece Sâsânîler bozguna uğrayıp, tümsekte boş yere çabalamaktan vazgeçtiler; memleketlerine dönmeye karar verdiler. Çünkü gece gündüz direndikleri savaşta üç ay içersinde elli bin kişi kaybetmişlerdi. İhtiyarlarla, saklananlar hariç, şehir halkı tutsak edilerek Sâsânî ülkesine götürüldü. Üç bin kişilik bir muhafız kuvveti bırakılarak, geri kalanı Şığaar dağlarına çekildiler. Şehirde kalan Sâsânîler Amid‘li ölümlerin kokusundan rahatsız olmasınlar diye bu cesetleri Kuzey kapısı dışına taşıdılar ve üst üste atarak iki yığın yaptılar. Seksen bin den çok kişinin öldüğü bu kuşatma esnasında, düşmanın yanlarında götürüp, şehir dışına yapmış oldukları yığma tepenin üzerinde boğazladıklarından, Deklath (Dicle)’a atılanlar ve daha bir çok şekilde öldürülenler de bu sayının içindedir.³⁰¹

3.2.1.1. Sâsânîlerin Müttefiki Hire Araplarının 502 Yılında Harran ve Edessa Kuşatmaları

Genel olarak Bizanslılar döneminden itibaren olmak üzere özellikle de beş ve altıncı yüzyıllarda Arabistan’ın güneyinden kuzeyine kadar hemen hemen her tarafta yerel Arap kabilelerinin devrin iki büyük gücü olan Sâsânîler veya Bizans ile ittifak yaptıklarını görmekteyiz. Kinden’in meşhur Meliki Haris Bin Amr’ın oğullarının 500 yılı civarında Bizans sınırlarına yaptığı saldırıdan sonra İmparator Anastasius’un 502 yılında Gassani liderinin yanı sıra Kinde Hâkimi Haris ile bir ittifak yapması Kinde-Bizans ilişkilerinde bir dönüm noktası kabul edilir. Daha sonra bu kişinin bir anlaşmazlık sonucu Lahmiler tarafından öldürülmüştür. Bizans’ın yanında Sâsânîlerin de başta Lahmiler olmak üzere diğer yerel kabilelerle zaman zaman ittifak yaptıklarını görmekteyiz. Bu sebeple Kavâd’ın emri üzerine, Sâsânîlerin müttefiki Hire Arapları Nu’mân komutasında Harran topraklarına girdiler (26 Kasım 502). Yalnızca şehri yağmalatmakla kalmayan Nu’mân, tüm çevre köyleri de yağmalattı. Nu’mân’ın harekâtı Edessa önlerine kadar yayıldı. Sâsânî topraklarındaki Araplar, Habur’a varınca ilerlediler ve Kalinicus dükü Timostratus onlara karşı giderek kendilerini bozguna uğrattı. Dönem hasat mevsimi olduğu için şehir ve köylerin sakinleriyle yabancı işçiler

³⁰¹ Mar Yeşua, a.g.e, s. 32 vd

ovada bulunuyorlardı. Savunmasız kalan bu insanların tümü esir alındı. Mar Yeşua, Nu'man'ın aldığı esirlerin on sekiz bin beş yüz civarında olduğunu kaydeder.³⁰²

Nu'man'ın Harran ve ovadaki bu harekâtı Edessa'yı ürküttü. Edessalılar şehrin savunması için hemen hazırlıklara başladılar. Şehrin etrafına hendekler kazıldı, surlar onarıldı, kapılarının arkası kaya parçalarıyla tahkim edildi. Irmak sularının, duvarlardan geçiş yerlerine demir kirişlerle takviye yapıldı. Hatta yeterli demir bulunmadığı için her aileye on kilogram demir verme hükmü getirildi. Edessa bu hazırlıkları yaparken 10 Ocak 503 günü Amid düştü.

Bizans ve ona bağlı kuvvetlerden Kalinicus dükü Timostratus Habur'a kadar giden bu Arap ordusunu bozguna uğratmıştı. Sâsânîlerin müttefiklerine ikinci darbeyi Bizans topraklarındaki Taglebîler vurmuş, onun başşehrine kadar giderek deve kervanlarını ve mallarını yağmalamışlardı. Kavad hazırlıklarını tamamladıktan sonra Hunlar, Kadişler ve Ermeniler ile birleşerek Opadna'ya karşı geldiler. Patricius ve askeri bunu duyunca, onlara karşı harekete geçtiler. Fakat Bizanslılar henüz savaşa dahi girişmeden, Sâsânîler öncülerinin öldürüldüğünü görünce korkuya kapılarak savaştan vazgeçtiler. Patricius ve askerleri, geriye dönmek için Fırat'ı geçip hızla Sümeysat şehrine geldiler.

Bu arada Harran'ın merkezini ve köylerini yağmalayan Nu'man, gözlerini Edessa'ya dikmişti. Bu nedenle Kavad'ı Edessa'yı kuşatması için sıkıştırıyordu. Ancak ümidi hayal kırıklığı oldu. Bu savaşta kafasından aldığı bir darbenin oluşturduğu yara hayatına mal oldu.³⁰³

O sırada Kavad, yaptıklarını gidip imparatora anlatsın diye Rufinus'u serbest bıraktı. Kendisi de bu mezalimden her yerde bahsediyordu. Bu haberler yüzünden Fırat'ın doğusundaki şehirlerin halkı korkarak batıya kaçmak için hazırlık yaptılar. Çekirge afeti sırasında da buna dair şiir ve kasideleri ile halkı yüreklendiren Din adamı Yakob, halka birçok dini telkinlerde bulunarak, bu günlerde de vazifesini ihmal etmemiş ; bütün şehirlere dostça nasihatler ve ikaz mektupları yazarak, Tanrının ulu varlığına güvenip de kaçmamalarını bildirmiş, halkın moral gücünü artırmıştır. İmparator Anastosios, bunu işitince, orada kışlamaları ve halkı korumaları için Bizans askerini bölgeye gönderdi. Diğer taraftan, elde ettiği bütün kazanç, götürdüğü tutsaklar, döktüğü korkunç kanlar Kavad'ı doydurmamıştı. 503 yılı Nisan ayında imparatora

³⁰² Mar Yeşua, böl LII

³⁰³ Mar Yeşua, a.g.e, böl LVIII, s.32 vd

yeniden elçiler yollayarak:”Ya para gönder yahut da savaşı kabul eyle “, dedi. Buna rağmen imparator parayı göndermeyerek, öldürülenlerin intikamını almak üzerine hazırlıklara girişti. Bizans imparatoru, 503 yılı, İyar (Mayıs) ayında Kavad’a karşı Areobindos, Patricius ve Hypatius adlarında üç generalle birçok subay yolladı. Areobindos Nisibis şehrine doğru Dara ve Ammudin sınırlarına yerleşti; yanında on iki bin asker vardı. Patricius ile Hypatius da, İranlı muhafızları çıkarmak için Amid’in karşısına gelip ordugâh kurdular; yanlarında kırk bin asker vardı. Bu sırada askerlerin iaşesi ile ilgilenmek üzere levazım generali³⁰⁴ Appion Edessa’ ya gelmişti. Fırıncılar bu kadar çok ekmeği yapmaya muktedir olamadıklarından Appion, askerlerin ekmeklerini yapmak için Edessa evlerine buğday verilmesini emreyledi. İlk pişirimde Edessalılar altı yüz otuz bin modii ekmek çıkardılar.

Kavad Areobindos’ un askerlerini sayıca az görünce, ona karşı Şigar’daki yirmi bin İranlıyı gönderdi. Fakat Areobindos onları, Nisibis kapısına kaçırınca kadar arka arkaya bozguna uğrattı. Temmuz ayında Hunlar ile Araplar, Areobindos’a karşı yürümek üzere Konstantin idaresinde birleşmişlerdi. Bunu casuslar vasıtasıyla öğrenen Areobindos. Halepli Kalliopius’u Patricius ile Hypatius’a göndererek: ”Büyük bir ordu bana karşı gelmek üzeredir; geliniz ve yardım ediniz” haberi ulaştırdı.³⁰⁵

Ancak, onlar bunu dinlemediler ve oldukları yerde, Amid in yanına kaldılar. Sâsânîler gelince Areobindos vuruşmadı ve o konakladığı yerleri terk etti. Tella’ya oradan da Edessa ya kaçtı. Çadırı ve eşyaları yağmaladı.

3.2.1.2. Amid’in Önündeki Bizans Ordusunun Hazırlık Ve Hileyle Çekilmesi

Patricius ile Hypatius’un askerleri Amid sularına çıkmak için tahtadan bir kule yapıyorlardı. Fakat büyük masraflara katlanarak kuleyi bitirip de herhangi bir nesneden zedelenmesin diye demirle çerçeveledikten sonra, hudutta olup bitenleri öğrendiler ve kulelerini yakarak oradan ayrıldılar. Sâsânîleri izlemeye başladılarsa da, yakalayamadılar. Pharazman ve Theodor adlı iki subayı, savaş hilesi olarak ve yanlarında bir sürü koyun ile Amid yakınından geçmek üzere yola çıkarıp, kendileri de pusuya yattılar. Amid’den bunu gören Sâsânîlerin takriben dört yüz kadar seçmeleri, sürüyü kapmak için saldırdılar. Pusuda yatan Bizanslılar da kalkıp bunları yok ettiler ve

³⁰⁴ Yunanca ;hyparch

³⁰⁵ Mar Yeşua, a.g.e, s.33

başbuğlarını tutsak aldılar. Bu başbuğ Amid'in onlara geri vermeye ant etti. Bunun üzerine Patricius ile Hypatius, geri döndüler. Fakat generalleri şehirlerdeki ikna edip sözünü yerine getiremeyince, iki general bunun kazığa vurularak öldürülmesini buyurdular.³⁰⁶

3.2.2.Sâsânî ve Arapların Bizansa Karşılıklı Akınları, Bizanslıların Fırat'ın Batısına Çekilmeleri

Sâsânî topraklarındaki Araplar, Habur'a varınca ilerlediler ve Calinicus dükü Timostratus onlara karşı giderek kendilerini bozguna uğrattı. Bizans topraklarındaki Tha'lebitler denilen Araplar Na'man'ın başşehrine gittiler ve orada ona giden bir deve kervanına uğradılar ve hücum ederek bütün mallarını yağmaladılar, develeri aldılar. Fakat el-Hire 'de durmadılar; çünkü şehrin sakinleri iç çöllere kaçmışlardı. Yeniden Ab (Ağustos) ayında bütün Sâsânî ordusu, Hunlar, Kadişler ve Ermeniler ile birleşerek Opadna'ya karşı geldiler. Patricus bunu duyunca, onlara karşı harekete geçti. Fakat Bizanslılar henüz yürüyorken ve savaşa daha girişmeden, Sâsânîler bunların öncülerini karşılayarak kılıçtan geçirdiler. Arkadan gelen Bizans askerleri öncülerinin öldürüldüğünü görünce, korkuya kapılarak, savaşmaktan kaçındılar. Paricius ve askerleri onu takip etti, Fırat'ı geçip Sümeysat'a geldiler. Savaşta Sâsânîlerin müttefiki Arap kral Na'man da yaralanmıştı. Bizans subaylarından Petrus adlı birisi Aşparın hisarına kaçtı ve Sâsânîlerin hisarı sarmaları üzerine buranın yerlileri, Sâsânîlerden korktuklarından Petrus'u yakalayıp teslim etiler, onlar da tutsak alarak götürdüler. Yanındaki Bizanslı askeride öldürdüler; fakat hisarda oturanlara dokunmadılar.³⁰⁷

Kavad, Bizanslıların uyanıklığının farkına varınca yanındaki kuvvetler ile Tella önünde durmanın beyhude olacağını anladı. Esasen harap olmuş bir bölgede askeri için yiyecek bulunamazdı. İkincisi Bizans generallerinin birleşerek topluca kendisine karşı yürümelerinden de çekiniyordu. Bu sebepler yüzünden çabucak Edessa'ya doğru harekete geçti ve yirmi gün Cüllab, öteki adıyla (Medes ırmağı) yanında konakladı.³⁰⁸

Kavad'ın bir kısım gözü dönmüş adamları bölgeye zarar vermeye başladılar. Ilul (Eylül) ün 6'sında Edessalılar, surlara yakın bulunan bütün manastır ve hanları yıktılar ve Kepharsale de denilen Negbath köyünü yaktılar. Bütün bağ ve bahçelerin çitlerini kestiler, içindeki ağaçları kırdılar. Şehrin çevresindeki (kiliselerden) bütün

³⁰⁶ Mar Yeşua, a.g.e, s.34

³⁰⁷ Mar Yeşua, a.g.e, s.35

³⁰⁸ Mar Yeşua,a.g.e, s.36 (Urfâ'nın doğusundan akan Daysan veya Karakoyun suyu)

şehitlerin kemiklerini getirdiler. Surlara makineler (büyük sapan ve mancınık) yerleştirip, mazgallı siperlere keçeden öttüler örttüler. Bu ayın (503 yılı Eylülünün) 9. günü Kavad, Areobindus'a yolladığı bir mesajla, bir barış anlaşması yapmak için ya Marzebah'ı şehir kabul etmesini ve ya kendisinin ona ovaya gelmesini bildirdi. Askerlerine de gizli emirler vererek eğer Areobindus şehre girmelerine müsaade ederse, kendisi arkadan yetişinceye onlar dönüp kapıyı ve giriş kesimini ele geçireceklerdi. Ve eğer Areobindus onlara gelirse pusuya yatarak onu diri olarak yakalayacaklardı. Areobindus, onların şehre girmelerine müsaade etmeyi tehlikeli görerek, kendisi dışarıya çıktı. Şehirden pek uzaklaşmadan ancak Aziz Sergiuş kilisesine kadar gitti. Burada ona Sâsânî ordusunun astabidi Bavi geldi. Şah tarafından Areobindus'a: "Eğer barış yapmak istiyorsanız bize on bin altın lira verin ve her yıl bu parayı ödeyeceğinize dair senet yapın", dedi. Areobindus da yedi bin vermeyi vaat etti. Sâsânîler bunu kabul etmek istemediler ve sabahleyin başladıkları münazaa dokuz saat sürdü. Areobindus'a koruyuculuk yapan Bizans askerleri yüzünden suikastlarını yapma fırsatını yapmak fırsatını bulamadıklarından ve Na'man'ın başına gelenlerden korkarak Edessa ile savaşmaktan çekindikleri için Areobindus'u Edessa ya bırakarak, vuruşmak üzere Harran'a gittiler. Bütün Arapları da Seruc'a gönderdiler. Fakat Harran'ın hükmünde olan Rifite gizlice şehirden savuşarak onlara saldırdı ve altmış kadar kişiyi öldürerek, Hunlar'ın başkanını diri olarak yakaladı. Bu başkan nüfuzlu bir kimse olduğundan ve Sâsânî şahının gözünde değerli bulunduğundan, Harranlılar'a onu salimen teslim ederlerse kendileriyle savaşmayacağına söz verdi. Harranlılar da savaştan korktukları için şahsına armağan olarak on beş bin erkek koyun ve başka hediyelerle Hun'u gönderdiler.

3.2.2.1. Sâsânîlerin Edessa ve Civarındaki İstilaları

Seruc'a gönderilen Sâsânîli Araplar, ellerinden geldiği kadar zarar ve ziyan vererek, yağmacılık yaparak, tutsak alarak Fırat'a varınca ilerlediler. Bizans subaylarından Patricius, oğlu Vitalianus ile birlikte savaşmak üzere batıdan geldi. Bu kişi, korkusuzdu ve kendine güveniyordu. Kavad, bütün kuvvetlerini toplayarak Fırat ırmağı üzerinde hareket ederek, Edessa 'ya karşı konakladı.³⁰⁹

Bu askeri kuvvetler Edessa'yı bir günde kuşattılar. O zaman şehirden bir takımları ileri atılarak onlarla mücadeleye giriştiler. Birçok Sâsânîli öldürdüler ve

³⁰⁹ Mar Yeşua, a.g.e, s.37

kendilerinden ancak bir kişi öldü. Kadınlar ise, savaşanlar için su getirip sur dışına taşıyorlar, çocuklar da, sapanlarla taş atıyorlardı. Böylece şehirden çıkan bu birkaç kişi, Sâsânîleri uzaklaştırarak surun epeyce ötesine püskürttüler. Daha önce düşman, bir ok atımı kadar sura yakındı. Bundan sonra giderek Kubbe köyü yanında ordugâh kurdular.

Ertesi gün Areobindus da Büyükkapı'dan çıktı. Sâsânî askerlerinin karşısında dururken Kavad'a şu haberi yolladı :”Şimdi tecrübenizle görüyorsunuz ki, bu şehir ne sizin, ne de Anastasius’undur; bu, İsa’nın şehridir. İsa onu takdis etti ve kendilerini bu şehre sahip yapmasınlar diye senin güruhuna mukavemet eyledi”. Kavad da ona karşılık “Bana ordugâhımı bozup da giderken arkamdan gelmeyeceğinize inandırmak üzere bir rehine verir, dün aldığınız esirleri de geri gönderir ve vaat eylediğiniz altını yollarsanız bende şehrinizden uzaklaşırım”, dedi. Areobindus rehine olarak ona Kont Basil’i ve alınan on dört esiri yollayıp, yirmi gün sonra da iki bin altın vereceğine dair de bir anlaşma yaptı. Kavad ordugahını bozarak gidip Dahban’a yerleşti. Tayin edilen zamana kadar beklemeyip hemen ertesi günü, adamlarından Hürmüz adlı birisini üç yüz altın lira getirmek üzere Areobindus’ a gönderdi.

Areobindus da cesarete geldi ve Kavad’a şöyle haber gönderdi :”Şimdi anlıyoruz ki, siz bir hükümdar değilsiniz. Çünkü söz verdikten sonra dönen aldatan bir kimse hükümdar olamaz. Bir kimse aldatıyorsa, kral değildir. Bu yüzden, mademki riyakârsınız, bana Kont Basil’i gönderin ve elinizden gelebilen kötülüğü esirgemeyin”dedi..

Bunun üzerine Kavad kızdı ve yanındaki bütün filleri savaşa hazır hale getirdi. Yola koyularak kendisi ve bütün kalabalığı, 24 Ilul (Eylül) Çarşamba günü yeniden Edessa üzerine saldırdılar. Şehri, öncekinden daha kötü olarak, her yandan kuşattılar. Sâsânîlerin attıkları oklara, Hunların savurdıkları gürzlere ve Arapların mızraklarına rağmen Sâsânîler şehre giremediler.³¹⁰

Kavad, Edessa’dan ayrılarak gidip Fırat ırmağı boyunca konakladı ve oradan İmparatora, gelişini bildirmek için elçiler gönderdi. Yanındaki Araplar, batıya doğru ırmağı geçtiler; yolları üzerinde her şeyi yağmalayarak, yakıp yıkarak ve esir alarak ilerlediler. Sâsânî atlıları da Batnan (Batnae)’ a vardılar. Buranın surları yıkılmış

³¹⁰ Mar Yeşua, a.g.e, s.39; Theophanes, Chronicle s.225 Amid’in kuşatmasından bahsederek Kavad’ın daha sonra Nisibis’e gittiğini ve Bizans’ın 3 generalini Amide’ye almak için sevk ettiğini belirtir

olduğundan, halkı karşı koyamadı ve mücadele bile etmeden atlılara teslim olarak, kasabalarını bırakmak zorunda kaldılar.³¹¹

Yıl 815 (MS. 503-504) Rum Kayseri, olup bitenleri haber alınca Komutan Keler'i büyük bir ordu ile Sâsânîlerin üzerine gönderdi. Kavad bunu öğrenince, ordusunu Fırat yönüne çevirerek, kendi eyaleti olan Beth Armaye üzerine doğru yürüdü.³¹²

3.2.3. Bizanlıların Amid'i Kuşatmaları

(503 yılı) 25 Kanun (Aralık)'da imparatorluktan gelen bir ferman da bütün Mezapotamya'da vergiler bağışlanıyordu. Amid'deki Sâsânîler, Bizans ordularının kendilerinden çok uzaklaşmış olduklarını gördükleri zaman, Amid'in kapılarını açarak çıktılar ve istedikleri yerlere gittiler. Tacirlere bakır, demir, kurşun, eski elbiseler ve bulabildikleri her nesneyi satmaya başladılar. Bizanslılar büyük bir orduyu toplayarak gelip, Ras-‘ayn (Resülayin) şehri yanında yerleştiler.³¹³

(504 yılı) Tammuz (Temmuz) ayında yine Bizanslılar, Amid'deki Sâsânîlerle çarpıştılar. Başbuğ (Magistros), Amid önünde beklemekle üzülp ziyana uğradıklarını görünce, Patrikus'u Amid karşısında bırakarak, Sâsânî sınırına doğru ilerledi. Areobindus da ordusunu alarak, Sâsânî Armeniası'na girdi; Sâsânîler ve Ermeniler'i bozguna uğratarak on bin kişiyi öldürüp kadın erkek otuz bin kişiyi de tutsak aldılar; birçok köyleri yağmalayıp, yaktılar. Amid'e dönerlerken yanlarında yüz yirmi bin koyun, sığır ve at getirdiler Nisibis önünden geçtiklerinde Bizanslılar pusuya yattılar ve sürüyü götüren çok az bir kısmı da şehrin önünden geçti. Bir Sâsânî marzebanı bunların sayıca az olduklarını görünce, askerlerine silah kuşatıp, sürüleri ele geçirmek üzere ileri atıldı. Bizanslılar kaçıyor gibi yaptılar. Bunun üzerine Sâsânîler yüreklenererek, kovalamaya başladılar. Bölgelerinde epeyce uzaklaştıkları sırada, pusuda ki Bizanslılar kalkarak hepsini feci bir bozguna uğrattılar.³¹⁴

Amid yanında konaklayan Bizans generalleri, yağma için Sâsânî sınırlarını aşılıyorlar; mallarını yağmalayıp, halkını tutsak ederek korkunç zararlar veriyorlardı.

Kavad, ülkesini Bizanslıların yaktığını ve onlara karşı duracak kimse olmadığını görünce, gidip onlarla konuşmayı arzuladı. Bunun için bir Astabid'i yirmi bin kişilik bir

³¹¹ Mar Yeşua, a.g.e, s.40

³¹² Mar Yeşua, a.g.e, s.40 vd

³¹³ Mar Yeşua, a.g.e, s.43

³¹⁴ Mar Yeşua, a.g.e, s.45

ordu ile barış hakkında konuşmak üzere Magistros'a gönderdi. Bunlarla birlikte Amid den tutsak getirdiği bütün Bizanslıları Aşparin'den getirdiği Petros'u Edessa'dan rehine alarak getirttiği Basil'i geri yolladı.³¹⁵

Astabid'in barış dileği üzerinden birçok günler geçip de fazla kar ve donma ile soğuk günler gelip çatinca (504 yılı kışına girilince) Bizanslılar birer birer ordugâhlarını terk ediyorlardı. Herkes, elde ettiği yağmaları alarak kendi memleketine götürmek üzere yola çıktı. Evlerine gitmeyip kalanlar da, kışlamak için Tella ve Ras'ayn ile Edessa'ya gittiler.

Sâsânîlerle barış yaptı ve Amid'deki Sâsânîlerin dışarıya çıkmalarına izin verdi. Şart şu idi: Eğer yaptıkları barışı her iki hükümdar (Anastasios ile Kavad) tasdik ederlerse, öyle kalacaktı; aksi halde savaş devam edecekti.³¹⁶

3.2.4. Sınırdaki Stratejik Bir Şehir Olarak Anastasiopolis (Dara)'nın Kuruluşu (504-506 Yılı)

İmparator savaşlarda tahrip olmuş şehirleri bir yandan onartırken bir yandan da barış sürecinden faydalanarak Doğu'da hem eski kaleleri tahkim ettiriyor, hem de yenilerini inşa ettiriyordu. Sâsânî orduları Nusaybin'den kalkar kalkmaz hiçbir ciddi direnişle karşılaşmadan Amid ve Edessa sınırlarına giriyorlardı. Edessa'nın düşmesi ise Antakya'nın dolayısıyla bütün Suriye'nin tehlikeye girmesi demekti. Bu nedenle özellikle Edessa'nın önüne bir tampon bölge yapmak gerekiyordu. Bu iş için İmparator, Pharazman'ı Hypatius'un yerine Mezopotamya orduları komutanı olarak atadı. Pharazman gelip Edessa'ya yerleşti. Nusaybin'de daima konuşlanmış durumda hazır bekleyen Sâsânî garnizonunun hemen karşısında Dara köyü bulunuyordu. Pharazma burada bir kale inşa ettirmeye başladı. Sâsânîler bunu engellemek için çok uğraşılsa da başaramadılar.³¹⁷ Anastasiopolis olarak anılacak olan Dara şehrini kurdu. Burası Sâsânî-Bizans sınırında Mezopotamya'nın geniş ve kuvvetli bir köyü olan Dara üzerine kurulmuştu. Theophanes'e göre, daha ayrıntılı biçimde Zakarias'ta şehrin yapılışı ile ilgili ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.

Anastasios, Sâsânîlerle yapılan mücadelenden sonra kendi krallık şehrine gelen komutanlara karşı çok katı bir sansür uyguladı. Onlar, Sâsânîleri yenilgiye uğratamadıkları ve Âmid'den çıkaramadıkları için kızmış olan Kralı memnun etmek zor

³¹⁵ Mar Yeşua, a.g.e, s.47

³¹⁶ Mar Yeşua, a.g.e, s.49

³¹⁷ M.Çelik, a.g.e,c.II,s.854

gözüküyordu. Çünkü Anastasios, Bizans topraklarına günahkârları cezalandırmak için gönderilmişti. Burada kesin bir başarı beklentisi ile imparatora ulvi bir anlam yüklenmektedir. Üstüne üstlük ordusunun büyüklüğü göz önüne alınırsa, Nisibis'in alınması da zordu. Çünkü yeteri kadar alet ve teçhizata sahip değildi. Ayrıca iaşe olarak nitelendirebileceğimiz su kaynakları, yiyecek ve sebzelerde yeterli değildi. Bu nedenle güvenlik ve ordunun ileri hareket için kralın emri ile dağ kenarında bir şehir kurulmasına karar verildi.³¹⁸

Bizans topraklarını Sâsânî ve Araplara karşı korumak için bölgede kurulmasına karar verilen şehir Dara idi. Generallerin bir kısmı Amudis, bir kısmı Dara konusunda ikiye ayrıldılar kral, Amid şehri papazı Thomas'a haber göndererek mühendislerin bunun için kroki çizmesini istedi. Sonuçta kral ve ileri gelenler Dara'da karar kılarak çalışmalara başladılar. O dönemde Kavad ve diğer düşmanlarla savaş halinde bulunuyorlardı. Fakat Bizans ordusunu zafiyete uğratan tedbirleri de almak gerekiyordu. Kral bu işe büyük önem vererek köyde bulunan kilisenin bedelini altın olarak ödedi. Oradaki köleleri serbest bırakıp toprak ve ev verdi. Yeni bir kilise için yüzlerce pound altın verdi. Daha sonra Amid papazını şehrin yapımıyla sorumlu tutarak onun emirleri doğrultusunda işlerin yürütülmesini, gerekli malzemenin temini için köylü, esnaf ve kölelere talimat verdi. Ayrıca şehrin bir an önce imarı için inşaatta çalışmak üzere birçok taş ve duvar ustası göndererek, işçilerin alın terlerinin de anında ödenmesini emretti.

Önde gelen din adamlarının yanında papazın kendisi de inşaat ile yakından ilgilenmekteydi. Şehrin imarında emeği geçen herkese günlük dört keratin para ödenmekte ve bunu duyan ülkenin batısındaki işçiler buraya akın etmekteydi. Çünkü kralın adaleti, cömertliği ve sözüne inanılıyordu. Şehir iki yıl gibi kısa bir zamanda tamamlandı ve öteki sınıra dayandı. Yani Sâsânîlerin Tabi ki kral Kavad bunu duyup durdurmak isteyince artık iş işten geçmiş surlar çoktan yükselmişti. Burası sadece surlarıyla değil mükellef olarak yapılan büyük bir hamamı, büyük bir ambarı, dağın alt yamacından geçen kanalları, sarnıcı ile örnek bir şehir olmuştu.³¹⁹ Sonunda papaz, tanrı

³¹⁸ Theophanes, Chronicle, s.230-231 vd

³¹⁹ Theophanes, Chronicle s.230-231 Sâsânî Bizans sınırında Anastasiopolis adında bir şehir kurulduğunu surlar, kiliseler, tahıl ambarları su sarnıçları, taş binalar ve hamamlarla ayrıcalıklı hale getirildiğini kayıteder Brian Croce , Count Marcellinus and his Cronicle , Newyork 2011 s.144,158 Dara şehri m.s 507'de kurulduğundan beri Sâsânî sınırındaki en büyük Bizans kalesiydi ve onunla ilgili yazılı kaynaklar oldukça detaylıdır. Şehrin sadece yüz yıl kadar kısa bir ömrü olup, arkeolojik kazıları zorlaştıracak çok az yapısı vardı. Buradaki fiziksel kalıntılar aynı dönemdeki Sergiopolis ve Zenobia gibi doğu kaleleri korunmaz iken buradakiler günümüze ulaşmıştır. İmparator Anastasios'un Mezopotamya'da Dara adında kurduğu şehrin uzunluğu üç mildir. Sâsânîler burayı yağmalamaya geldiklerinde hiçbir

adına krala yazdığı bir mektupla her kuruşun kiliseye harcandığını belirterek kendisine gönderilen paranın bir şehirde hesabını vermiş oldu. 507-509 yılları arasında tamamlanan şehir, sonunda büyük bir törenle kurucusunu ağırladı ve onun hac üzerine yemin etmesiyle adı Anastasiapolis oldu.³²⁰ Ancak Zakharias şehrin yapımından sorumlu olan kişinin Amida papazı Thomas olduğunu özellikle vurgulamıştır. Onun için kaynaklardan birisi bir din adamını verirken bir diğeri de askerden bahsetmekte ancak Suriye kroniği daha detaylı bilgi vermesi ve Amid savaşında din adamlarının etkisi göz önünde bulundurulursa ikincisini etkili kişi olduğunu kabul etmemiz gerekir.

Sonuç olarak diyebilirim ki; Dara Şehrinin yapımına bu kadar büyük önem verilmesi VI. yüzyılda yapılan Sâsânî-Bizans savaşlarında Amid'in fiziksel koşullardan dolayı kaydedilmesi, Edessa'nın surlarına Sâsânî hâkimi Kavad'ın birden çok saldırısını göz önünde tutarsak sınır karakolu olarak adlandırabileceğimiz Dara'nın yeni Anastasiopolis'in önemini daha iyi kavramış oluruz.

Dikkatimizi çeken bir diğer husus ta şehir savunmalarında veya bu örnekte olduğu gibi kuruluş organizasyonunda din adamlarının halk üzerindeki güvenilirliği ve devletle olan ilişkilerinde köprü görevi görmüş olmalarıdır.

3.2.4.1. Kavad'ın Tella ve Edessa'yı 503 Yılında Kuşatması

Sâsânî hakimi Kavad, Edessa önlerine gelmiş, ancak şehri kuşatmaktan vazgeçmişti. Bunda müttefiki Nu'ma'nın yaralanmasının ordu üzerinde yarattığı kötü tesir ve buranın harap olmasından dolayı askere yiyecek bulmakta zorlanmasında ve gerekse bölge de bulunan Bizanslı generallerin birleşerek üzerine geleceklerini hesap ederek, kuşatmayı kaldırdı. Eylül başlarında tekrar Edessa topraklarına giren Kavad, Cüllab ırmağı yanında ordugâhını kurdu.

3.2.4.2. Edessa'nın Dara Şehri Kurulurken Yeniden İşgali (6 Eylül 503)

VI. yüzyılın başında el-Cezire'nin kuzeyinde sınır ihlallerinde bulunan Kavad, bütün kuvvetlerini toplayarak, Edessa'ya geldi ve karargâhını kurdu. Ordusu Mor Kosmas ve Mor Damianus kilisesinden başlayarak Mor Sergius Kilisesi'ni ve buraya

yerde su olmadığını görünce buraya bir su kanalı yaptırdılar. Böylece tüm nehir duvarlarla çevrilmiş oldu; Malalas Chronicle s.224.

³²⁰ Zakharias ,a.g.e, s. 164-168

kadar bütün bahçeleri kaplıyor ve Bekin Köyü'nü³²¹ geçerek İtirağçılar Kilisesi'ne kadar uzanıyordu. Genişliği ise Sarrin'in dik yokuşuna varıyordu. Tepelerde ve yüksek yerlerde bırakılan ileri karakol birlikleri dışında bu kalabalık ordunun tümü bir günde Edessa'yı kuşattı. Gerçekten bütün ova onlarla doluydu. Şehrin tüm kapıları ardına kadar açıldı. Ancak İsa-Mesih'in takdisi dolayısıyla Sâsânîler şehre giremiyorlardı. Aksine onların yüreğine bir korku düşmüştü ve onlar öylece sabahtan itibaren dokuz saat mevzilerinde bekleyedurdu.

İlul (Eylül) 6'sında Edessalılar, Sâsânîlerin gücünü kırmak için surlara yakın bulunan bütün manastır ve hanları yıktılar. Kephars Seleem de denilen Negbath köyünü yaktılar.³²² Bütün bağ ve bahçelerin çitlerini kestiler, içindeki ağaçları kırdılar. Şehrin çevresindeki kiliselerden bütün şehitlerin kemiklerini getirdiler. Surlara makineler, büyük sapan ve mancınık yerleştirip, mazgallı siperlere keçeden örtüler örttüler.³²³ Kadınlar ise, savaşanlar için su getirip sur dışına taşıyorlar, çocuklarda sapanlarla taş atıyorlardı. Böylece şehirden çıkan bu birkaç kişi, Sâsânîler'i uzaklaştırarak, surun epeyce ötesine püskürttüler. Daha önce düşman, bir ok atımı kadar sura yakındı. Bundan sonra Kubbe köyüne giderek, yanında ordugâh kurdular. Burada şehrin Sâsânîlere karşı kurtuluşu dini bir havaya büründürülerek şehre kutsal bir nitelik kazandırılmak istenmiş ancak devamında gelen kuşatmalarda şehir halkının şansı bu kadar yaver gitmemişti.

503 yılının 9 Eylül'ünde Kavad'ın, Areobindus'a gönderdiği teklif reddedildi. Bir barış anlaşması yapmak için ya Merzabah'ı şehre kabul etmesini veya kendisinin ona ovaya gelmesini bildirdi. Askerlerine de gizli emirler vererek eğer Areobindus şehre girmelerine müsaade ederse, kendisi arkadan yetişinceye kadar dönüp kapıyı ve giriş kesimini ele geçireceklerdi ve eğer Areobindus onlara gelirse pusuya yatarak onu yakalayacaklardı. Areobindus, onların şehre girmelerine müsaade etmeyi tehlikeli görerek kendisini büyük kapıdan dışarıya attı.

Şehirden pek uzaklaşmadan ancak Aziz Sergius Kilisesi'ne kadar gitti. Burada Sâsânî ordusunun astabidi Bavi geldi. Şah tarafından Areobindus'a: "Eğer barış yapmak istiyorsanız bize on bin altın verin ve her yıl bu parayı ödeyeceğinize dair senet yapın." dedi. Areobindus'da yedi bin vermeyi vaat etti. Sâsânîler bunu kabul etmedi ve Kavad'a

³²¹ M.Çelik , a.g.e, s.211; Bu köyün muhtemelen Mor sergius kilisenin güney veya güneydoğusuna düştüğünü belirtmektedir.

³²² M.Çelik, a.g.e, s.210; köyün yerinin kesin olarak belli olmadığını surlara yakın ya da şehrin doğusunda olduğunun tahmin edildiğini belirtmektedir.

³²³ Şuraffat adı verilen örtüler oklara karşı koruyuculuk görevi görmektedir.

şu haberi yolladı: “Tecrübenizle görüyorsunuz ki, bu şehir ne sizin ne de Anastatius’undur; bu, İsa’nın şehridir. İsa onu takdis etti ve kendilerini bu şehre sahip yapmasınlar diye senin güruhuna mukavemet eyledi.” Kavad’da ona karşılık “Bana ordugâhımı bozup da giderken arkamdan gelmeyeceğinize inandırmak üzere bir rehine verir, dün aldığınız esirleri de geri gönderir ve vaat eylediğiniz altını yollarsanız bende şehrinizden uzaklaşırım.” dedi. Areobindus rehine olarak ona Kont Basil’i ve alınan on dört esiri yollayıp yirmi gün sonra iki bin altın vereceğine dair bir anlaşma yaptı. Theophanes, Kavad’ın on bin altın³²⁴ isteyip yedi bin altın verilebileceğini ve bu miktarın Üç talent altın olduğunu belirtir. Kavad, ordugâhını bozarak gidip Kubbe’ye yerleşti. Tayin edilen zamana kadar beklemeyip hemen ertesi günü, adamlarından Hürmüz adlı birisine üç yüz altın lira getirtmek üzere Areobindus’a gönderdi.

Areobindus’da Kavad’a”Şimdi anlıyorsunuz ki siz bir hükümdar değilsiniz, çünkü söz verdikten sonra dönen, aldatan bir kimse hükümdar olamaz. Bir kimse aldatıyorsa kral değildir. Bu yüzden mademki riyakârsınız bana Kont Basil’i gönderin ve elinizden gelebilen kötülüğü esirgemeyin.”³²⁵ diye haber gönderdi:

Areobindus’a koruyuculuk yapan Bizans askerleri yüzünden suikastlarını yapma fırsatını bulamadıklarından ve Nu’man’ın başına gelenlerden korkarak Edessa ile savaşmaktan çekindikleri için Areobindus’u Edessa’ya bırakarak, vuruşmak üzere Harran’a gittiler. Bütün Arapları da Seruc’a gönderdiler. Seruc’a gönderilen Sâsânî müttefiki Araplar, ellerinden geldiği kadar zarar ve ziyan vererek, yağmacılık yaparak, tutsak alarak Fırat’a varıncaya kadar ilerlediler. Bizans subaylarından Patriciolus oğlu Vitalianus ile birlikte savaşmak üzere batıdan geldi. Bu zat kendine güveniyor ve korkusuzdu. Kavad, bütün kuvvetlerini toplayarak Fırat ırmağını takip ederek Edessa’ya karşı bir yerde konakladı.³²⁶

Sâsânî-Bizans savaşı devam etmekteydi. Bizans ordusuları Sâsânî topraklarında birçok kaleyi istila ettiler. Bu istilalar ; tahrik etme, ateşe verme ve başka şekillerde oluyordu. Hatta açlık Sâsânîleri etkilemişti. Kavad’la Aerobondios bir antlaşma metni üzerinde mutabık kaldılar.³²⁷ Bu anlaşmaya göre; asil sınıfından bir rehine ve savaş tazminatı olarak, yirmi gün içinde iki bin altın verilecekti. Ancak Kavad bir miktarın

³²⁴ Theophanes, Chronographia, s.228-229

³²⁵ Mar Yeşua, a.g.e, s.39

³²⁶ Mar Yeşua, a.g.e, s.36,37

³²⁷ Mar Yeşua, a.g.e, böl LXI, s.37

(300 altınının) hemen kendisine gönderilmesini isteyince, bu istek reddedildi ve antlaşma gerçekleşmedi.³²⁸

Bunun üzerine Kavad öfkeleni ve yanındaki bütün filleri silahlandırdı. 24 Eylül Çarşamba günü yeniden Edessa'yla çarpışmaya geldi. Şehri bir öncekinden daha sıkı bir şekilde, her yandan kuşattılar. Şehrin tüm kapıları açıktı. Aerobondios kendi tarafından da sözünde durmazlık olmasın diye onlarla çarpışmamaları için kendi askerlerini tembihledi. Ancak şehirlerde bulunan köylülerden bazıları, emre rağmen, ellerinde sapanlarla dövüşmek üzere şehirden çıktılar ve kendilerinden tek bir kişinin ölmesine karşılık, O'nun zırhlı savaşçılarından çok miktarda öldürdüler. O'nun birlikleri şehre girmeye teşebbüs edecek kadar cesaret toplayıp, büyük bir toz bulutu gibi şehrin kapılarına yaklaştıklarında, tıpkı yerden tümsek gibi yükselmiş bir toprağın bir toprağın çöküşü gibi yenildiler, ezildiler ve ricat ettiler. Zira süvarilerin çevikliğine rağmen sapanlılar aralarına karışmışlardı. Sâsânîler attıkları oklara, Hunların savurdıkları gürzlere ve Arapların mızraklarına rağmen bunların bir kılına bile zarar gelmiyordu... Ne şehre girebildiklerini ne de kendi aralarına karışan bu silahsız adamlara bir zarar veremediklerini gören Sâsânîler, şehir surları dışındaki kilise, manastır ve türbeleri ateşe vererek geri çekildiler".³²⁹

Şehrin savunması dini motiflerle süslenerek, şehre kutsal bir hava verilmeye çalışılmıştır. Özellikle tarihi olayları aktaran kaynakların Kilise kökenli olması pek çok yerde olayların objektifliğini ortadan kaldırmaktadır.

Edessa bu belayı defetmenin sevincini yaşarken, Aerobondius köylüleri savunmada gösterdikleri yararlılık ve cesareten dolayı ödüllendirdi. Kavad ise Fırat boyunca güneye doğru Suroç ovasına çekildi, burada savunmasız durumdaki Batnae'yi (Suroç) ve sonra da Kallinikus'u (Rakka) ele geçirdi. Bu sırada İmparator Anastasius, Kalerios komutasında bir Bizans ordusunu doğuya sevk etti, ancak Bizans ordusu Mabbuğ'a vardığında, havaların soğumasından dolayı Kavad da ordusunu kışlatmak üzere Beth Armaya'ya (Aramilerin ülkesi) çekilmişti.³³⁰

Savaşın durduğu kış mevsiminde, tüm bölge tahrip olmuştu. Bu nedenle 25 Aralık 503'te İmparator Anastasius, bölgeye bir ferman göndererek, bu yılki vergiyi bağışladığını ilan ettiğini bildirdi. Bu esnada Patrikius komutasındaki Bizans ordusu Amid kuşatmasını devam ettiriyordu. Ordunun ekmek ihtiyacı yine Edessa'dan

³²⁸ Mar Yeşua, a.g.e, böl LXI, s.37

³²⁹ Mar Yeşua, a.g.e, böl LXII,s.40

³³⁰ Mar Yeşua, a.g.e, böl LXIII –LXIV,s.41

karşılanıyordu. Amid'in elden çıkmaması için hem şehirdeki Sâsânî birlikleri şehri canla başla savunuyor hem de Kavad yardım gönderiyordu. Ancak bu yardım birlikleri bir yandan Aerobondius, bir yandan da Kallinikus dükü Timastratus tarafından pusuya düşürülerek imha edildiler. Kış yaklaşırken uzun süredir muhasara altında olan ve yardım alamayan Amid'de korkunç bir kıtlık baş gösterdi. Halk insan leşleri yiyerek ancak hayatta kalabiliyordu. Bunu gören Patrikius, Kavad'ı barışa zorlamak için Amid çevresindeki köyleri tahrip ederek, katliamlara başladı. Bu korkunç katliam üzerine Sâsânî Astabid'i³³¹ Bizans'tan barış istemek zorunda kaldı. İki İmparatorun onayıyla barış akdedildi.³³²

Kavad'ın, bölgede yaklaşık 3 yıldır sürdürdüğü askeri harekât korkunç yıkım ve tahribatlara neden olmuştu. En büyük yıkıntıyı Amid ve Edessa yaşamıştı. Edessa'daki bu sıkıntıyı hafifletmek için Piskopos Mor Petrus başkente gitti ve bu yılda vergi alınmamasını İmparator'dan rica etti. İmparator ülkenin içinde bulunduğu mali krizi göz önüne alarak bunu reddetti ve Mor Petrus'u azarlayarak geri gönderdi. Ancak bölgenin vehametini bir kez daha değerlendirerek bu vergi affını kabul etti. İmparator bir adım daha atarak Amid'de büyük bir erzak deposu inşa ettirdi. Edessa'dan buraya tahıl taşıttı. Bu taşıma işinin sorumluluğunu da Edessalılara verdi. Çetin kış şartlarında birçok Edessalı yük hayvanlarıyla beraber donarak can verdiler.³³³ İmparator ayrıca Urbicius adlı bakanını Amid ve Edessa'ya göndererek fakir ve muhtaç kimselere nakdi yardımda bulundu.

Edessa'nın bu savaşlar sonrası uğradığı sıkıntılardan birisi de özellikle köy, bağ ve bahçeler de çalışan insanların vahşi hayvan saldırılarına maruz kalmalarıydı. Savaş sırasında insan leşi yemeye alışan vahşi hayvanlar bu alışkanlıkla her tarafta savunmasız insanlara saldırıyorlardı. Bu beladan da Bizanslı general tarafından uygulanan sürekli av partileri ile halk kurtuldu.³³⁴

Savaştan sonra, Edessalıları canından bezdiren en büyük sıkıntı ise Bizanslı askerlerle paralı Got askerleriydi. İmparator bağışladığı verginin karşılığında, Edessalıların askerleri evlerinde barındırmalarını şart koşmuştu. Buna göre her ev sahibi, evinin üçte birini yatmaları için askerlere tahsis edecekti. Ancak askerler ev sahiplerinden yiyecekte başlayarak her türlü ihtiyaçlarını karşılamalarını istiyorlardı.

³³¹ Grekçe başkomutan anlamına gelen Aspedebus, Arapça istahbat şekline dönüşmüştür.

³³² Mar Yeşua, a.g.e, böl LXXX, s.46

³³³ Mar Yeşua, a.g.e, böl LXXX-LXXXIV,s.46

³³⁴ Mar Yeşua, a.g.e, böl LXXXV,s.46

Bu durum şikâyetlere yol açtı. General dahi bu konuda askere söz geçiremedi. Askerler kaba kuvvet ve silah gücüyle istediklerini ele geçiriyorlardı. Otorite tamamen kaybolmuştu. Yasalar ve kanunlar işlemiyordu. O günlerin canlı şahidi olan Mar Yeşeu bu durumu şöyle tasvir etmektedir: “... Kurtarıcılar adı altında yardımımıza gelenler düşmanlarımız kadar bizi soydular. Birçok yoksul insanı yataklarından attılar; sahipleri kışın soğukunda toprak üzerinde yatarken kendileri onların yataklarında uyudular. Bir kısmını tamamen evlerinden kovup kendileri yerleştiler. Tıpkı savaş ganimetiymiş gibi insanların yük hayvanlarını gasp ettiler. Bazılarının elbiselerini soyup aldılar, bazılarını sudan bahanelerle feci bir şekilde dövdüler... Herkesin elinde bulunan az miktarda yiyeceği az sayıda insanın sahip olduğu köy ve şehirlerdeki ambarlarını herkesin gözü önünde, açıktan yağmaladılar. Birçokları yollarda eşkıyalığa başladı. Edessa’nın evleri ve hanları onlara yetmediğinden sanatkâr ve esnafın dükkânlarına yerleştiler. Sokaklarda ve evlerde herkesin gözü önünde kadınlara tecavüz ettiler. Yaşlı kadınlardan, dullardan, yoksul kadınlardan zeytinyağı, tuz, odun ve başkaca nesneler aldılar ve insanları bunların başında beklemeleri için işlerinden alıkoydular. Sözü kısası büyük ve küçük herkesi rahatsız ettiler ve bir kişi dahi kalmadı”.³³⁵

Artık iki devletin askeri birlikleri de barıştan emin olmuşlardı. Bu nedenle her komutan yeni görev yerine gitmek üzere birliklerinin başında bölgeyi terk etmeye başladı: Aerobondius Antakya’ya, Patrikius Malatya’ya, Farazman Apemea’ya, Theodorus Mabbog(Menbic)’e gittiler. Böylece Edessa rahat bir nefes aldı. Halk Bizans askerlerinin yük ve eziyetlerinden kurtulmuş oldu.³³⁶

Sâsânîlerin engelleme girişimlerini önlemek için Farazman Edessa’dan Amid’e gitti.³³⁷ Farazman, Amid’e gidince yerine Dük Romanus atandı. Emrindeki Got askerleriyle gelip, Edessa’ya yerleşti. Gelir gelmez yoksullara yardımda bulundu. İmparator da o yıl vergileri bağışladığını bildirdi. Bu olumlu hava Edessa’da sevinç ve huzur ortamı yarattı. Ancak bir müddet sonra halk Gotlu askerlerden şikâyetçi olmaya başladı.

Mar Yeşeu, yaşanan kötü günler için verdiği bir başka örnekte ise, kroniğinde şöyle tasvir etmektedir: “...Geldikleri günden beri masraflarını karşılamayan Got askerleri yeme ve içme de o kadar oburlaştılar ki, evlerin damlarında kendilerine ziyafet

³³⁵ Mar Yeşua, a.g.e, böl LXXXVI,s.50

³³⁶ Mar Yeşua, a.g.e, böl LXXXVII,s.51

³³⁷ Mar Yeşua, a.g.e, böl XC,s.51

eken bazıları gece vakti kalktığında fazla şaraptan dolayı sarhoş oldukları için, ayağını boşa atıp kafa üstü yere düşüyor ve kötü bir akıbetle bu dünyadan ayrılıyorlardı. Bir kısmı da oturup iki içerken sızmaya başlıyor, yine bulunduğu evin damından aşağı düşüyor ve hemen oracıkta can veriyordu. Bir takımı da pisboğazların verdiği ızdırapla yataklarında kıvranıyorlardı. Bazıları da sudan bahanelerle sinirlenerek kendilerinin başında bekleyenlerin kulaklarına kaynar su dkmekteydi. Bazıları, bir sebze bahçesine girip sebzeleri koparıyorlar; bahçivan görüp engel olmak isteyince onu okla vurup öldürüyorlardı ve kanlarının hesabı sorulmuyordu. Bazıları da, ahlaksızlıkları arttığı ve kendilerini frenleyecek kimse olmadığı için (nk ev sahipleri çok dikkatli davranıyor ve onların her isteklerini titiz bir şekilde yerine getiriyorlardı) başkalarına zarar verme fırsatı olmayınca kendi öfkelerinin kurbanı olarak, birbirlerini boğazlıyorlardı. şehirde asayişsizlik o derece artmıştı ki, halkın sabrı taşarak, bütün sorumluların cezalandırılması amacıyla, Magistros aleyhine şikyetlerini kğitlere yazdılar ve onları, halka yapılan duyurular için kullanılan yerlere astılar”.³³⁸

Halkın bu öfkesi karşısında başkomutan çareyi Edessa’yı terk etmekte buldu. Beş aydan beri kaldığı Edessa’dan şâsânî sınırındaki Dara’ya geldi. Uzun görüşme ve tereddütlerden sonra, nihayet barış imzalandı. Bu barış antlaşması tüm bölgede büyük sevinçle karşılandı. Ayrıca bunun zerine İmparator’dan bu yıl Amid ve Edessa’da yüzde elli vergi indirimi haberi gelince halkın neşesi daha da arttı. Hatta Edessalılar başkomutana yaptıklarından pişman oldular ve barış sonrası şehirlerine davet ederek ondan özür dilediler. Magistros burada üç gün kaldıktan sonra memnuniyetine binaen ihtiyaç sahiplerine dağıtılaması için valiye iki yüz dinar da para vererek şehirden ayrıldı.³³⁹ Anastisius, Monofizit düşüncelere sahip bir imparatordu.³⁴⁰ Onun krallığının on beşinci yılında şâsânî-Bizans savaşları bitmiş Theophanes, her ne kadar savaştan şâsânî topraklarının zarar gördüğünü belirtse de bu savaşlardan asıl zararlı çıkan Bizans tarafı olmuştur. Çünkü stratejik şehirlerini ve bu şehirlerarasında olan yerleri şâsânî saldırısına uğramıştır. 9 Temmuz 518 yılında Anastisios lmştr.³⁴¹

³³⁸ Mar Yeşua, a.g.e, bl XCVI,s.54

³³⁹ Mar Yeşua, a.g.e, bl XCVII,s.54

³⁴⁰ Vasiliyev a.g.e, s. 135-138

³⁴¹ Vasiliyev , a.g.e,s.164

3.3. VI. Yüzyılda Sâsânî -Bizans İlişkileri

3.3.1. Sâsânî-Bizans Savaşlarının Şiddetlenmesi ve Sonrasında Sâsânî Hâkimi Anuşirvan'ın Bizans Devleti'nin Doğu Sınırındaki Tahribatları

Sâsânîler'in 503 yılında Amid'i alarak, kenti tahrip etmeleri üzerine Bizans İmparatoru Anastasios'un bölgeye sevk ettiği askerlerin Sâsânîleri ablukaya almakla başlayan savaşın ardından kent anlaşma yoluyla yeniden Bizanslılara geçmiştir.³⁴²

İmparator Anastasios'un kenti yeniden imar etmeye ve surunu tamamlayamaya çalıştığı bu dönemde bir yandan vergileri kaldırdığını bir yandan kiliselere bağışlarda bulunarak halka moral verdiğini görmekteyiz.³⁴³

3.3.1.1. Hüsrev Anuşirvan Dönemi ve Ebedi Barış

VI. yüzyılda Sâsânî- Bizans ilişkilerindeki istikrarın başlıca sebebi, VI. yüzyılda iki devletin başında bulunan hükümdarlar Hüsrev Anuşirvan ve Justinianos'un uzun süre iktidarda kalmalarıdır. Yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayan ve hemen, hemen sonuna kadar devam eden bu döneme geçmeden önce, geriye bakacak olursak, Bizans devletinin başına Anastasios'tan sonra Justinos (518-527) geçmiş ve dokuz yıl hüküm sürmüştür. Aynı dönemde Sâsânîler tarafında I.Kavad (488-531) 'ı görmekteyiz. Bu dönemde, Sâsânî- Bizans ilişkilerinin bozulmasına dolaylı olarak Ermeniler sebep olmuştur.

Sâsânîlerin, Ermenileri, Mecusiler gibi, ateşe tapmaya mecbur edilmesi üzerine Ermeniler, Sâsânîlere karşı isyan ettiler ve Bizanslılara sığındılar. Böylece yapılan anlaşma bozuldu ve Kisra, Justinos'a haber göndererek şu sözleri söyledi:³⁴⁴ “hükümdarlarına karşı isyan eden bir millete yardım etmek size yakışmaz. Siz bu milleti kendi tarafınıza alacaksanız alabilirsiniz. Fakat onların toprakları benimdir. Onlar da benim topraklarımı boşaltsınlar.” demiş, Justinos da şu cevabı vermiş: “Şeytanlara tapmaktan kaçan ve benim yardımımı dileyen bir Hristiyan milleti senin ellerine bırakamam. Kendileri nasıl benim iseler, onlarla beraber toprakları da benimdir.” Bunun üzerine Kisra ikinci bir defa yazarak şu sözleri söyledi: “Bu milleti de, topraklarını da bırakmıyorsanız, hiç olmazsa Ermenistan'a hâkim olan krallarınızın vermek itiyadında

³⁴² Mar Yeşua, a.g.e, s.45,47-48

³⁴³ Mar Yeşua, a.g.e, s.49-55

³⁴⁴ Malalas, *Chronicle* s.473 Diğer kaynaklar Hüsreve Justinianos'un barış için elçi gönderdiğini belirtirken Malalas, Hüsrev'in Justinianous'a elçi gönderdiğini kaydeder. Kanaatimizce Malalasın bilgisi yanlıştır, çünkü yaklaşık olarak 400 yıl boyunca yapılan savaşlarda hemen hemen barış isteyen taraf Bizans olmuştur. Barhabreus,(Abu'l Farac), a.g.e, s.156

oldukları vergileri veriniz.” Justinos, daha kuvvetli sözlerle cevap vererek dedi ki:”Ben önceden almış olduğunuz altınları da sizden geri istiyorum. Biz, sizden Bizans’a ait olan Nisibis’i istediğimiz halde siz bizden şimalde olan bir memleketi nasıl isteyebilirsiniz? Eski vesikalarda yazılı olduğu üzere burası Sâsânîlere, şartlara bağlı olarak, verilmiş idi.

»345

Aslında Sâsânî- Bizans mücadelesinin görünen yüzünde Ermeniler üzerinde hâkimiyet sağlanmak istemesi yatsa da, yine asıl mesele dönüp dolaşıp Nisibis’in durumuna gelmekteydi. Çünkü burası hem askeri, hem ticari ve hemde siyasi öneme sahip bir yerdi.

Sâsânîlerin hükümdarı, Bizans imparatoru Justinos’tan beş yüz elli kantar (talen) altın isteyerek bunların Hunlara karşı geçitleri muhafaza eden Sâsânî ordularına verileceğini bildirdiği zaman, imparator bu paranın verilmesini reddetti. Bu yüzden Sâsânî hükümdarı kendisine tabi olan Arapları, sık aralıklarla Bizanslıların memleketine gönderiyor ve buraları tahrip ettirerek yağmalatıyordu. Arapların Kralı Münzir, sınırdaki bütün havaliyi talan ettirerek, bir çok kişiyi öldürttü.. Bu vassal Kral Bizansa gözdağı vermek amacıyla, İran’ın emirleri doğrultusunda daha içerilere de girerek, Emesa’ya, Apamea’ya ve Antakya havalisindeki halka da aynı zulmü yaptı ve geride kalan halkı esir aldı. Bu girişime Bizanslılar cevap vermekte gecikmemiş, bir Bizans ordusu Nisibis’e doğru gönderilmiştir.

Araplar’ın, Bizans topraklarına yaptığı akınlara karşılık bir diğer Bizans askeri birliği de Pers- Ermenia olarak bilinen Sâsânîlere ait Ermeni topraklarını işgal etti. Nusaybin’de iki taraf arasında görüşmeler başladı, ancak bir netice alınamadı.³⁴⁶ Ordu Komutanı Marcion, Dara şehrine vardığı zaman askerlerinin bir kısmını Sâsânîlerin topraklarını istila etmek için gönderdi, gereğini yapan ordu geriye döndü. Sâsânîlerin Nisibis’deki komutanı hileli bir surette hareket ederek. Marcion’a gitti ve “biz Nisibis şehrini size sulh içinde vereceğiz, vermezsek harp olur” bahanesini ileri sürerek zaman kazanmaya ve bu arada ordusunu savaşa hazırlamaya başladı. Bu girişim O’na dört ay zaman kazandırdı. Bu sayede Sâsânîler Nisibis’e gıda maddeleri getirttiler, şehrin etrafındaki bağları ve ekili yerleri bir ok atımı mesafesince temizlediler ve Hristiyanları şehirden çıkardılar. Bunun üzerine kral, Marcion’a yazarak vakit geçirmeden şehrin etrafında ordugâh kurmasını emretti. Bu yapıldıktan sonra savaş hazırlıkları hız kazandı.

³⁴⁵Barhabreus,(Abu’l Farac), a.g.e., s.156

³⁴⁶M.Çelik, a.g.e. s.220

Sezar şehrin etrafında tepeler oluşturarak, bunların üzerinde mancınık kurup, yüksek kuleler vücuda getirmiş ve büyük bir zorlukla şehri zapt etmeyi başardı.

Daha sonra kral, ileride anlatacağımız bir sebep yüzünden, Marcion'a kızdı ve son derece sert ve katı yürekli bir adam olan Acacius'u onun mevkiini almak ve Marcion'u atmak üzere gönderdi. Acacius buraya gelerek Marcion'u yakaladı ve onu Dara'ya gönderdi, askerler bunu görünce kralın öldüğünü ve bir başkasının Bizans'a hâkim olduğunu sandılar. Bu yüzden çadırlarını bırakıp kaçtılar. Sâsânîler bu durum karşısında Nisibis'den çıkarak bunların çadırlarını yağma ettiler.

Kisra, Bizanslıların kaçtıklarını haber alınca, şehre gelerek, hücum için kullanılan muhtelif aletleri ve Bizanslıların bırakıp gittikleri bütün silahları ele geçirdi ve Dara şehrinin etrafında karargâh kurdu. Kisra burada altı ay muharebe etti ise de, şehri zapt edemedi ve şehir halkından beş talen altın isteyerek buradan ayrılacağını bildirdi. Ancak, yerli halktan saklanan Kralın isteği açığa çıkınca, Hükümdar fena halde kızdı ve savaş hazırlıklarına başladı. Bizanslılar ile yedi gün süren çarpışmada Sâsânîler şehri almayı başaramadılar. Bunun üzerine Kisra bunlara “Geliniz sulh yapalım. Çünkü dikkat edin bizim de, sizin de adamlarınızdan birçokları maktul düştüler.” dedi. Bu zavallı adamlar Sâsânîlerin içmiş oldukları antlara inanarak silahlarını bıraktılar ve iki tarafın askerleri birbirlerine karıştılar. Sâsânîler, Bizanslıları yakalayarak yüz elii bin kişiyi öldürdüler, doksan bin kişiyi esir ettiler. Topladıkları altının miktarı iki yüz talen kadardı. Bunun üzerine Kisra, Bizanslı kumandanlara şu sözleri söyledi: “Budalalar! Niçin iki yüz talenden beşini verip bütün canları kurtarmadınız?” Bizanslılar altın istendiğine dair Kont'un bir şey söylemediğine yemin ettiler. Kisra hakikatin bu merkezde olduğunu anlayınca Kont'a kızdı ve gözlerini oydu. ³⁴⁷

Kisra, buradan harekât kumandanı Adramon'u yola çıkardı, o da Balaş, Kinnesrin ve Antakya havalisini yağma etti. Daha önce Sâsânî kralı, Apamea'ya geldiği zaman halk onu karşılamaya çıktıkları, o da şehre girip piskoposu gördüğü ve halka fenalık etmediği için bu defa da Adramon'un gelmesi üzerine halk beyazlar giyerek onu karşılamaya çıktılar. O da şehre girdikten sonra burasını yağma etti, şehri yaktı ve Sâsânîler doksan iki bin yahut iki yüz doksan iki bin kişiyi gönderdi. ³⁴⁸

³⁴⁷ Abu'l Farac, a.g.e, s.157

³⁴⁸ Abu'l Farac, a.g.e, s.157

Bizanslıların kralı bu hadiselerin vukuundan haber alınca şarka gitmek için hazırlandı ve teessürünün şiddetinden çıldırdı. Bizans elçisi Zecharia sulh yapmak üzere Kisra'ya gönderildi. Yanına, sulhun yalnız bir yıllık olmasına mebni altı yüz elli altın litresi almıştı. İmparatorun akli başına gelmiş, ağlayarak ve matem tutarak kendine gelmiş olduğu için şefler ona nasihatte bulundular. O da ismi Tiberius olan İyonyalı bir kâtibi, bir Tarkı memleketinin idaresine tayin etti ve onu Sezar ilan etti. Bu sırada Kisra gurur ve inadından kabarmış bir halde idi. Kendisi Ermenistana gelerek Kayseri'yi zapt etmek üzere doğrudan doğruya Kapadokya'ya girdi. Bunun üzerine Bizanslılar, Sâsânîleri talip ettiler. Kisra, Pappelion'unu yani şahane otağını ve bütün hazinesini bırakarak kaçtı. Bunun üzerine Bizanslılar onun karargâhını ve ateşgedesini soydular ve bunu zafer içinde alıp götürdüler. Aynı sırada Kisra Malatya'ya vardı ve burasını da yaktı. Bizanslılar onu takip ediyorlardı ve Kisra'nın askerlerinden çoğu Prath (Fırat) nehrinde boğuldular ve bunların çok azı kurtulabildi.

Bu hadiseden sonra Bizanslılar, kazandıkları zafere güvenerek, atlarının eğercilerini çıkardılar ve rehavet içindeyken birden bir keşif kuvvetleri olan Slavlar gelerek Sâsânîler'in gelmekte olduğu haberini verdiler. Bizanslılar düşmandan korunmak için nöbetçiler dikmemişlerdi. Bu yüzden Sâsânîlerin orduları birdenbire bunların üzerine çullandılar. Bizanslılar korkmuşlar ve yaya olarak kaçımaya başlamışlardı. Onları takip eden Sâsânîler Bizans kuvvetlerinin kaçarken attıkları kargılarını kırdılar ve silahlarını, dizginlerini, zırhlarını topladılar.

Daha sonra Nu'man hayatını tehlikeye atarak, Mavrikios'un yanına Başkent'e gitti ve onun tarafından kabul olundu. O sırada Nu'man'ın babası Bizansın elinde bulunmaktaydı. Kendisine Sâsânîlere karşı savaşması durumunda, babasının serbest bırakılacağına yemin etti. Ona Halkidon konseyinin itikatlarını kabul etmesi yani mezhebini değiştirmesi teklif edildiği zaman, özür diledi ve şu sözleri söyledi: "Tay kabilesi ortodokstur. Dinimi değiştirecek olursam beni öldürürler." Nu'man buradan ayrıldıktan sonra bir daha kendi isteği ile Bizanslıların yüzüne bakmamaya yemin etti. Bizanslılar bu sözü işiterek onu yol üzerinde iken yakaladılar ve babası gibi sürgün ettiler.

Arapların memleketi on beş kısma ayrılmıştı ve Arapların en çoğu Sâsânîlere bağlanmışlar. Kalanlar silahlarını atmışlar, Asur ve Suriye'deki şehirler ve köylerde ikamet ederek Ortodoksluklarını bugüne kadar muhafaza etmişlerdir. Nitekim

Emesa'daki Bet-Arabaya ³⁴⁹ da bulunanlar buna örnektir. Bizans hiçbir zaman doğu halkıyla aynı safta olamamış, üstüne üstlük uyguladığı baskı yüzünden halk tarafından hiçbir zaman sevilmemiş ve halk kendisinin efendisi olarak Sâsânîleri kabul etmiştir.

Bizans'ta taht değişikliği sinyallerinin verilmesi İmparator Justinos'un ömrünün sonlarında kız kardeşinin oğlu Justinianos'u kendisine ortak imparator yaparak Sezar ilan etmesiyle başlamıştır. Üç ay sonra Justinos'un ölümü ile taht tamamen Justinianos'a kalmıştır. Justinianos (527-565) otuz sekiz yıl hüküm sürdü. Bu devrinin başlangıcında doğrudan Sâsânîlere karşı ılımlı bir politika izlenmesi kararlaştırılarak uzun sürecek bir barış anlaşmasının yapılması için hazırlıklara başlandı.

İmparator Justinianos I, doğu sınırlarını güvenlik altına alarak batıya ağırlık verebilmek için "Ebedi Barış"³⁵⁰ adı verilen anlaşmayı 532'de Sâsânî hükümdarı Hüsrev Anuşirvan ile imzalamıştır.³⁵¹ Bu anlaşma Bizans'a haraç ödemek pahasına batıda hareket serbestliği kazandırmıştır ancak şunu da hemen belirtelim ki bu yüzyıl Sâsânî'lerin yüzyılı olacaktı. Sâsânî Devleti'nin büyük hamleler yaptığı, Ön Asya'ya damgasını vurduğu zaman dilimi olacaktı. Bu dönem Sâsânî sınırlarının en geniş olduğu dönemdir.³⁵²

Bizans tarafında ise bir gerileyiş yaşanarak özellikle doğuda ikinci derecede pozisyon alan bir konuma gelecekti ancak yüzyılın sonlarına doğru Mavrikous ile ataklara tekrar geçecekti. Menandros'un geniş bilgi verdiği anlaşmaya geçmeden önce iki devletin durumunu ele alacak olursak Sâsânîler için en parlak dönemini yaşadığı bu sırada Bizans savunmada kalırken Sâsânî'lerin sürekli hücumda olduklarını, bölgeyi kuzeyde İberya ve Ermeniya'dan başlamak üzere batıda el-Cezire ve Suriye'yi Antakya'ya kadar olan araziye yağmaladığını ve halkını esir aldığını sıkça görmekteyiz. Kuzeydeki bölgelerde ise vassaller üzerinde hâkimiyet kurmaya ve mücadeleye devam ederken el-Cezire bölgesinde ise tamamen bölgeyi ele geçirmeye yönelik bir restleşme yaşanıyordu. Genel olarak Bizans anlaşma yolunu tercih ederken, Sâsânîler ise savaşarak bölgede hâkimiyetlerini idame etme eğilimi gösteriyorlardı.³⁵³

Bir yandan Hüsrev'in el-Cezire bölgesindeki bu yıkıcı hücumları bir yandan da batı sınırlarında Türk boylarının ganimet elde etme girişimi ve Slavlar'ın Balkan'lara

³⁴⁹ Abu'l Farac a.g.e, s.156

³⁵⁰ E.Gibon, *Bizans İmparatorlunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, c.V, İstanbul 1994, s.238 Hüsrev Bizans'ın elçilerini kabul etmiş ve barışın bedeli olarak on bir paund almış ayrıca Kafkaslarda otoritesini Bizans'a kabul ettirmiş ve Dara'nın yıkılarak yerleşim birimi yapılmaması şartını koydurmuştu.

³⁵¹ Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, c III İstanbul 1991 s.1132

³⁵² P. Hitti, "Sâsânîds" The EA. Vo.I XXX, New York 1929 p.313b

³⁵³ G.Ostrogorsky, a.g.e, F.İşiltan,s.66

yerleşme eğilimi Bizans Devleti'ni kısaç içine almıştı. Bunun için yalnızca müstahkem mevkilere değil, kuvvetli bir orduya da ihtiyaç vardı. Ancak ne yazık ki dört bir yandan yapılan saldırılar buna imkân vermemekteydi. Ayrıca merkez kaynayan bir kazan gibiydi. Halkın iktidar ile olan mücadelesinin bir yansıması olarak 532 Ocak ayı'nda Nika isyanı çıkarak payitaht alevler içinde kalmıştı. Yine mali açıdan büyük giderlerin halkın sırtına yüklendiği bir dönemdi. Ayasofya'nın inşası sonraki yüzyıllara da damgasını vuracak bir şaheser olarak karşımıza çıkacaktı.³⁵⁴ İçeride bu sıkıntılara rağmen devlet kurumlarında yeniden yapılandırma yoluna gidilmişti. Ekonomik olarak pasif olan doğu ticareti canlandırılmaya çalışılmış, zengin batı ülkeleri ile ticaret potansiyeli arttırılmıştı. Bu anlamda Çin, Hindistan gibi ülkeler başı çekmiştir. Yine uzak doğuya yapılan deniz ticareti kuvvetlendirilmiş, ilk kez casuslar yoluyla ipek böcekleri Çin'den bastonların içinde Bizans'a getirilmiş ve bundan sonra Ülkenin en büyük gelir kaynaklarından birisini bu ipek ticareti oluşturmuştur. Tüm bunların yanında en uzun soluklu eseri olan Bizans Hukuk'u Kodex haline getirilerek bu gün bile hukuk fakültelerinde okutulan en önemli derslerden birisini teşkil etmektedir.

Sâsânîler'in dışarıdaki ilerlemeleri kadar içerideki durumları o kadar da parlak değildi. Anuşirvan ilk olarak “ devletin çizgisi din üzerinedir ve işler dine aykırı olmamak zorundadır “ demiştir. Bu yüzden önce Mazdek olayına el atmış, onu çok fazla taraftarı olduğu için (yaklaşık yüz elli bin kişi) hile ile ele geçirip ortadan kaldırmaya karar verdi.³⁵⁵ Bunun için de en uygun zaman Mührican Bayram'ıydı. Dicle Nehri

³⁵⁴ G.Ostrogorsky, a.g.e, F.İşiltan, s.66 vd

³⁵⁵ Abu'l Farac,a.g.e,s.391-394(Enûşirvan'ın, mezhebi ve Mezdek'e tabi olma hususunda babasına muhalif olduğunu da biliyordu. Zira Enûşirvan bu mezhebi sevmediği için kabul etmiyordu. Sonra, Enûşirvan bütün insanların huzuruna gelebilmelerine izin verdi. Önce, Mezdek sonra da el-Münzir huzuruna geldiler. Enûşirvan emri üzerine Mezdek öldürüldü. (s.391)

Enûşirvan Mezdek ve arkadaşlarını öldürünce, insanların mallarına ve malların sahiplerine verilmesine müdahalede bulunan bir grubun da öldürülmesini emretti. (s.392)

Kisra Enûşirvan ile Anadolu hükümdarı Gatyanus arasında bir antlaşma vardı. Gatyanus' un Suriye emiri yaptığı Halid b. Cebele adında bir Arapla, Kisra'nın, Uman, Bahreyn, Yemame, Taif ve Hicaz bölgesinin diğer yerlerine emir tayin ettiği el-Münzir b. El-Nu'man denilen bir Himyeri arasında fitne zuhur etmiş; Halid, ibn el-Nu'man'a saldırmış ve birçok arkadaşını öldürüp mallarını ganimet olarak almıştı. Kisra Julianos'a bir mektup yazara, aralarındaki sulh anlaşmasını hatırlatmış, Halid'in el-Münzir'e yaptıklarını bildirmiş ve ondan Halid'e, ganimet olarak aldıklarını iade etmesi, öldürdüğü arkadaşlarının diyetini ödemesi için emir vermesini ve Halid ile el-Münzir arasında adil olmasını istemişti. Bunları yapmadığı takdirde sulh anlaşmasını bozacağını da bildirmişti. Gatyanus'a el-Münzir'in adil olması hususunda mektuplar birbirini takibetti, fakat o hiç aldırmadı. (s.393)

Kisra hazırlıklar yaptıktan sonra, yetmiş binden fazla askerle Gatyanus'un ülkesine sefere çıktı. Yolu üzerinde bulunan El-Cezire(Dicle-Fırat arası) dan geçerken, Dara ve el-Ruha şehirlerini aldıktan sonra Suriye'ye geçip Menbec, Halep, Suriye'nin en üstün şehri olan Antakya ile Famiye, Humus ve bunlara bitişik olan birçok şehri zorla alarak, buralara ait mal vs. her şeyi ele geçirdi. Antakya halkını esir alıp onları civar köy ve kasabalara nakletti. Emri üzerine, Tısfun'un güneyinde bunlar için Antakya tarzında bir şehir kuruldu ve buraya yerleştiler. Buraya el-Runniyye denilir. Ayrıca bu şehrin etrafında, yukarı Nehravan, Orta Nehravan, Aşağı Nehravan, Babraya ve Bakusa'ya olmak üzere beş kasaba da kurdurdu. Buraya Antakya'dan naklettiği esirler için erzak gönderiyordu. Başlarına da, aynı dinden olması hesabıyla rahat anlaşabilsinler diye, el-Ehvaz Hristiyanlarından birini tayin etmişti.

kenarında Mazdek ve adamlarına özel bir sofraya hazırlatarak onu öldürmek için ilk kez iki uçlu kargılar yaptırmış ve ziyafet sırasında hepsini ortadan kaldırmıştır.³⁵⁶

Mazdek'in insanlardan zorla aldığı mal mülk ve paralar sahiplerine geri verildi. Saltanat askerlik ve adalet ile ilgili yeni kanunlar koyarak adaleti sağlamaya çalıştı. Tabi ki vergi adaleti de buna dâhildi. Tüm bu işleri yoluna koyduktan sonra Bizanslılar ile yeniden savaş başlamış ve onun Bizans'ın en büyük, en zengin ve refah düzeyi en yüksek şehri olarak nitelendirdiği Antakya'yı ele geçirerek aldığı esirleri ülkesine götürmüş ve Antakya'nın evlerinin sayılmasını, şehrin ölçümünün yapılmasını, yollarının ve bütün şehrin çizilmesini istemişti. Çünkü kendi ülkesinde bu şehrin benzerini kurarak Rumiye adını vermişti.³⁵⁷ Ülkesinin doğusunda olan Horasan, Toharistan ve Sind ülkesini ele geçirmiş ve bir Türk soyu olan Eftalitler ile ittifak kurmuştu. Hazar ülkesini kontrol altına aldı, genişleme faaliyetlerine devam ederek, Yemen'e musallat olan Habeşliler'e karşı kendisinden istenilen yardımı, gemiler dolusu insan göndererek yaptı.³⁵⁸ Oradan Adeni ele geçirdi. Bu bunların olduğu yıl aynı zamanda Peygamberimizin (sav) babası Dünya'ya gelmiş, Save gölü kurumuş ve sarayın on iki burcu yıkılmıştır.

Anuşirvan'ın ölümünden sonra başa Kakım'ın kızıdan olan IV. Hürmüz (579-590) geçti. Justinos'un son zamanlarında 537 yılına girildiğinde tansiyon iyice yükseldi, tam bu sırada Justinos öldü, yerine Justinianos tahta geçti.³⁵⁹ Justinianos kendisini bir ateş çemberinin içinde buldu. Bölgede ki savaş iyice kızışıyordu. O'nun hâkimiyetinin ilk yıllarında Sâsânîlerin başında Kavad I bulunmaktaydı. Özellikle Anastasios'dan beri verilmeyen yıllık haraç konusu bölgede yapılan savaşların en önemli nedenini oluşturmaktaydı. Sâsânîlerin Mezopotamya'da görülmesi ile Justinianos, Mabbug (Mebnice)'a gitmiş, Belih ve Habur yakınındaki kırsal bölge Bizans ve Sâsânî orduları arasında yapılan savaşlarla bölge harabeye çevrilmişti. Bu mücadelede zaman zaman Sâsânîler, zaman zaman Bizanslılar galip geliyordu. Bizans'ın meşhur komutanı Belisarius, Dara yakınlarında Kavad'ın ordusunu hezimete uğrattı. Ancak bir yıl sonra

Diğer Suriye şehirleri ve Mudar'a gelince, Gatuyan, için Kisra'ya her sene ödemek üzere fide taahhüdünde bulunmuştu. Her sene de bu fidyeyi gönderiyorlardı.

Enuşirvan Anadolu(el-Rum) 'dan Hazar(el-Hazer) e gitti ve burada bir çok insan öldürüp ganimet elde etmek suretiyle tebaasının intikamını aldı. Daha sonra Yemen'i, Hirakle, Bahreyn ve Uman'ı aldı.

Enuşirvan saltanatının yirmidört senesinde, Rasullallah(s.a.v) ise kırk ikinci senesinde doğmuştur. s.394)

³⁵⁶ İbni Belhi, *Farsname*, Çev A. Halik Bakır, Ankara 2008 s.81

³⁵⁷ Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi* c.III çev. Z. Kadiri Ugan – A. Temir İstanbul 1991 s.1059

³⁵⁸ Taberi, age, 1060; A. Bail, *Bizans*, c. V, s.212

³⁵⁹ A.Baily, *Bizans Tarihi* I, (çev. H.Şaman) tercüman 1001 Temel Eser İstanbul trhz.

Kallinikus(Rakka) yakınlarında bu sefer Sâsânîler galip geldi(531).³⁶⁰ Anlaşılacağı üzere bölge sık sık el değiştirdiğinden kesin sınırları çizmek de mümkün olmuyordu.

531 yılında Kavad ölünce, Justinianos rahat bir nefes aldı. Yeni Sâsânî şahı Hüsrev Anuşirvan'la “ebedi barış” adı altında büyük paralar karşılığı bir antlaşma imzaladı.³⁶¹ Daha önce de değindiğimiz gibi, Anastasios döneminde Sâsânîlerle yapılan barış anlaşması gereğince, Sâsânîlere yıllık olarak ödenen vergi, İmparator Justinos I zamanında ödenmeyince Kavad I önce Arap müttefiklerini, Bizans’a karşı kışkırtarak topraklarını, Arap saldırılarına hedef göstermişti. Bizans’ın bu saldırılara Parsarmania’da karşılık vermesi üzerine taraflar anlaşmak üzere Nusaybin’de görüşmelere başlamışlardı. Her hangi bir sonuç alınamayan bu görüşmelerde tansiyon iyice artmıştı ve bu sırada Bizans tarafında taht değişikliği olmuştu. Yeni İmparator’un Belih ve Habur arasındaki arazisi didik didik edilerek işgal edilmedik hiçbir yeri kalmamıştı. Taraflardan hangisinin kesin galibiyet sağladığı bir türlü belirlenememiş, örneğin bir yıl önce Bizans’ın Dara’da kazandığı başarı, ertesi yıl 531’de Kallinice (Rakka) yakınlarında Sâsânîler’in üstün gelmesi ile gölgelenmişti.

531 Yılında Sâsânî Hükümdarı Kavad I ‘in ölümü, Justinianos’a rahat bir nefes aldırarak yeni hükümdar Hüsrev Anuşirvan ile 532 yılında büyük paralar karşılığında ebedi barışa razı edilmişti. Her iki imparator da ülkesi için büyük ve köklü değişiklikler yapan güçler dengesini korumaya çalışan bir yapıdaydı. Uzun yıllar sonra bile, VI. Yüzyıl Justinian Çağı olarak nitelenirken, onun “ Tek devlet, tek kanun, tek kilise “ inancı yani Romanum İmperium kendisinde hayat bulmuştu. Yine Anuşirvan, Safeviler’den “ Şah Abbas “ile kıyaslanan bir şöhrete sahipti.³⁶²

Anastisius döneminde Sâsânîlerle yapılan barış anlaşması gereği Sâsânîlere ödenen yıllık vergi Justin döneminde ihmal edildi. Bunun üzerine Kavad tarafından kışkırtılan Araplar, Bizans topraklarına akınlar düzenlemeye başladılar. Buna mukabil, Bizans askeri birlikleri de Sâsânî Ermenistan’ını işgal ettiler. Nusaybin’de iki taraf arasında görüşmeler başladı, ancak bir netice alınamadı.³⁶³

³⁶⁰ M.Çelik, a.g.e, s.220

³⁶¹ A.Baily, a.g.e., s.60

³⁶² M. Çelik a.g.e ,s. 221 ; G. Ostrogorsky, a.g.e s 86 vd

³⁶³ M.Çelik, a.g.e. s..220

3.3.1.1.1. 540 Yılı Hüsrev I Dönemi Sâsânî-Bizans İlişkileri

3.3.1.1.1.1. Hüsrev'in el-Cezire (Mezopotamya) Bölgesindeki Faaliyetleri

Kışın sonuna gelindiğinde İmparator Justinianos krallığının 13. yılını bitirmiş,Sâsânî hükümdarı Hüsrev, baharın başında ordusuyla Fırat kenarında bulunan Kirkesion, Odenatus, Sur, Borea, Hierapolis ile, Antakya'yı haraca bağlamak veya ele geçirmek suretiyle Bizans topraklarını istila etti.Bu sebeple bölge halkı maddi, manevi büyük zarara uğradı. Böylece Barış sonlandırılmış oldu. Hüsrev, Dicle ve Fırat arasına girmemişti. Onun avantajı Euphrates (Fırat)'ın sağında olmasıydı. Nehrin Kirkesion³⁶⁴olarak adlandırılan diğer taraf son Bizans güçleri tarafından tutuluyordu. Burası olağanüstü güçlü bir yerdi. Buradaki kale tam köşeye uzanıyordu ki burası iki nehrin karıştığı yerdi. İki nehir arasındaki toprakları kalenin dışındaki ikinci duvar kesmekteydi. Kirkesion'ın etrafı tamamen daire biçimindeydi. Hüsrev bu nedenle güçlü kaleye bir denemede bulunmak istemedi. Fırat (Euphrates) nehrinin karşısına geçmeyi düşünmedi. Kilikya ve Suriye'nin karşısına geçmek daha doğruduydu. Ordu duraksamadan ilerledi. Bu devamlı ilerleyiş, Fırat boyunca üç gün sürer ve Zenobia şehrine kadar uzanır.³⁶⁵

Odenatus şehri, Doğu Bizans İmparatorluğundan kurtulduktan sonra Persler 'in hâkimiyeti altına girmiş, Hüsrev I, Sâsânîler döneminde burayı almış ancak, Zenobia'nın yakınına geldiğini öğrendiğinde, burası çorak ve verimsiz boş topraklardan oluştuğu için, ele geçirmeyi kayda değer bulmamıştır. Hüsrev o sırada önemsiz bir mesele için zaman harcamak yerine, vazgeçtiği bu yerlerde güç gösterisinde bulunmayı tercih etti. Daha sonra Euphrates (Fırat) nehri üzerinde ayrık olarak duran Sura şehrine ulaştı, burada kamp kurarak askerleri ile kaleye (surlara) hücum etti. Kasabanın idaresi bir Ermeni olan Arsakes'in elindeydi.

Sâsânîlere karşı kaleyi savunmak amacıyla Arsakes, askerlerden bir tepe oluşturarak siper yaptı. Kalabalık düşmanlarına karşı kahraman (cesur) askerlerden oluşan bu grup kaleyi cansiperane savundu. Ancak Arsakes bir okla vurularak öldü. O gün oldukça uzadığundan, Sâsânîler ertesi gün kale surlarına tekrar hücum etmek için kamplarında dinlendiler. Fakat Bizanslılar liderlerinin ölümüyle ümitsizlik içine düştüler ve Hüsrev'e esnek anlaşma teklifinde bulundular. Bu yüzden ertesi gün onlara

³⁶⁴ E.Honigman, a.g.e. s.2,Kirkesion, İmparator Diokletianus tarafından kurulmuş veya tahkim edilmiştir.

³⁶⁵ G.Downey, Procopius, volVII , London, MCMLXXI, s.295

yalvarmak ve canlarını bağışlaması için bir rahip gönderdiler.³⁶⁶ Sâsânîler yavaş yavaş Fırat kıyısındaki yerleri ele geçirmeye başlamıştı. Bundan sonra Hüsrev, Fırat kıyısında ilerleyerek hızla Sur'a geldi.

Sur halkı Sâsânîlerin şehir kapısına dayandığını görünce şehrin saygın din adamını hediyeler kuşları, şarapları ile anlaşıma yapmak ve kendilerinin bağışlanması için Hüsrev'in yanına gönderdiler Rahip Sur halkının kurtuluş fidyesi vermelerini ve onların şehirlerine yerleşmelerini kabul ettiklerine söz verdi. Fakat Hüsrev kasaba halkına çok kızgındı. Çünkü onlar Hüsrev'i karşılamada isteksiz oldukları gibi, Bizanslıları da ilk bu şehir karşılamıştı. Sura halkını cezalandırmak için Bizanslıların gözü önünde bunu yaptı. Hediyeleri aldı. Kasaba halkının fidyesiyle ilgili olarak Sâsânî ileri gelenleriyle görüşerek, yapılan teklifi kabul etti. Rahibi, görünüşte Sâsânîlere eşlik etmesi için onların yanına gönderdi. .³⁶⁷ Amacı Rahib'i kullanarak şehrin içine sızma idi. Bunun için birtakım hilelere başvurdular.

Onlar taş (mancınık) eşik arasından odun parçaları atmaya başladılar. Kapının kapanmasına izin vermediler. Geniş kapı açılınca hepsi içeri girdi, nöbetçiler kapıyı kapattı. Fakat Sâsânîler taştan bir kule yaptılar. Sâsânîler şehri ele geçirmek için ellerinden geleni yapmaktaydı.

Hüsrev, savaş, hile, bedel karşılığında her türlü yöntemi kullanarak, güneye doğru sarkıyordu.³⁶⁸ Hüsrev burada ganimete el koyduğu gibi, evleri yağmaladı ve halkın büyük bir kısmını öldürdü. Bütün şehri yerle bir etti. Hüsrev, Sur'un yerleşim yerlerinden Euphemia adlı şehri ele geçirdi. Kandidus fidyeyle kurtarıldı. İki şehrin bedeli on iki bin idi. Hüsrev'e daha sonra para vereceği konusunda anlaştı. Böylece kölelerin birçoğunu küçük bir para karşılığında satın aldı. Kandidus, bir yıl içinde söz verdiği parayı verdi.³⁶⁹

Kandidus'un Sura'nın bütün meskenlerini alması halkın büyük çoğunluğunun perişanlıkla kaderlerine boyun eğmesini ve kısa zamanda da ölmelerini engellemeye yetmedi. Bu arada Hüsrev, Bizans topraklarına saldırılarını sürdürüyor ve birçok yerde aynı yöntemle halkı sindirmeye çalışıyordu.

Bundan kısa bir süre önce İmparator Doğu Askeri Kumandanlığını ikiye ayırdı. Bunlardan biri Fırat nehrine kadar bütün ordu liderliğini resmi olarak elinde bulunduran

³⁶⁶ Procopius a.g.e, s.297

³⁶⁷ Procopius, a.g.e, s.299

³⁶⁸ Procopius, a.g.e, s.301

³⁶⁹ Procopius, a.g.e, s.303

Belisarius'tu. Bu kısım Sâsânî sınırına kadar olup Bouzes görevlendirilmişti. Bouzes bu yüzden önce Hierapolis'te(Menbic) kaldı. Bütün ordu onun himayesindeydi. Fakat Sur'un düşürüldüğünü öğrendiğinde Hierapolis'in önde gelenleri çağırdı. Düşmanlarını tuzağa düşürecek bazı hilelerle onların ordusuna karşı açıkça savaşmaktan daha fazla avantajlı olacaktı.³⁷⁰

Bizans komutanı Bouzes Hierapolis halkını Sâsânî hücumlarına karşı hazırlayarak, onlardan sadece şehir surlarını savunmalarını, bunun kolay olacağını ve ani bir hücumla düşman çadırlarına saldırımları halinde onların geri çekilmelerinin sağlanacağı konusundaki kararlılığından söz ederek onları yüreklendirmişti.³⁷¹

İmparator Justinianos, Sâsânîlerin sınırdan içeri girdiğini öğrenince yeğeni Germanus'u, takip için üç yüz kişi ile üzerlerine gönderdi.³⁷² Ancak o, Hüsrev'e haraç verilmesinin teklif edilerek, varlığının kabul edilmesi ve sınırların emniyet içine alınmasını planlıyordu.³⁷³

Kalinikus'un alınmasına sıcak baktığını bilen imparator, Hüsrev'e ayrıca birkaç şöhretli adamının rehine olarak teklif edilmesi karşılında bağlayıcı bir antlaşma imzaladı. Böylece elçiler, Hüsrev'in dediklerini rapor ederek Beliserios'un yanına döndüler ve Edessa'ya geldiklerinde Beliserios, oğlu John'u, Hüsrev'e rehine olarak gönderdi.³⁷⁴

Hüsrev, her geçen gün istila faaliyetlerini daha da arttırarak, toprağı çiğnenmeyen, halkı esir alınmayan veya haraç alınmayan Fırat kenarında hemen hemen hiçbir yer bırakmamıştı. Sırada Borea ve Hierapolis vardı.

Hüsrev I'ın Kilikya ve Suriye'ye saldırmaktan korkması, ordusunun Hierapolis'te kalması şehrin çok iyi tahkim edildiğini göstermekteydi. Hierapolis'lilerden para talep eden hükümdarla anlaşma yapmak üzere Paulus görüşme için gönderildi. Korku içindeki halk, Sâsânîlere can ve mallarına dokunmamaları için gümüş verilmesi konusunda fikir birliğine vardılar. Hiç savaşmadan alınan fidye bu korkunun ve gücün bir göstergesi sayılabilir. Pazarlık sonucunda halk iki bin pound gümüş vermeyi kabul etti.³⁷⁵ Ayrıca Hüsrev'in korkması şeklindeki bir ifade yazarın

³⁷⁰ Procopius, a.g.e, s.305

³⁷¹ Procopius, .a.g.e, s.307

³⁷² Procopius, a.g.e, s.309

³⁷³ Procopius, a.g.e, s.311

³⁷⁴ Procopius, a.g.e, s.307

³⁷⁵ Procopius, a.g.e, s.317

yanlı bir görüşü olsa gerektir. Eğer öyle olsa ya devam etmez ya da hiç başlamazdı. Kaldı ki, anlaşma yapmak isteyen, savaşı göze alan taraf Bizanstır.

Beroea'ya gelen Hüsrev, Paulus'u hemen halktan paraları temin etmesi için gönderdi. Yalnızca buradan değil, Hierapolislerden de böyle bir bedel aldı. Birçok değerli yerleşim yeri gördü. Beroealılar için güvenliklerini sağlayacak bir yer yoktu. Onlar canlarına karşılık elde avuçta ne varsa verdiler. Fakat iki bin pound gümüş verdikten sonra artık geride bir şey kalmadığını söylediler. Hüsrev bu nedenle onlara baskı yaparak, ertesi gece hepsini göçe zorladı. Erkekler Hüsrev tarafından şehre para getirmeleri için gönderildi ve kalenin bütün kapıları kapatıldı, hiç kimse içeri alınmadı. Onlar bunu krala bildirdiler. Kumandan onlara karşı kale duvarına merdivenler kurdurarak, dağda kalmaları karşılığında bir anlaşma yaptı. Hiç kimse onlara karşı gelmediğinden kale kapıları açıldı. Bütün askerler ve Hüsrev'in yandaşları içeri girdi. Bu zaman içinde Hüsrev'in gözü dönmüş ve bütün şehri yakmıştı. Bu yapılan soygun ve cinayetten başka bir şey değildi.³⁷⁶ Hüsrev hem her defasında halktan önce fidyeyi alıyor sonra ele geçirdiği yerleri yakıp yıkıyordu.

Hüsrev'in amacı kuşatmanın devamıydı. Kuşatma altındakiler uzun süredir atları ve diğer hayvanları ile buradaydılar. Bu bir dezavantaj olarak tehlikenin başlangıcı olabilirdi. Antakya'ya varan Megas, Hüsrev'le imparator Justinianos'un arasını düzeltmek adına birinci sekreteri olan Julian'ı görevlendirir. Beroealılar için düzenlemeler yapılmasını ve bir anlaşma akdedilmesini istedi. Ancak imparatorun seskreteri Sâsânîlere para verilmesini onaylamadığından, anlaşma yapılamadan kalır. Oysa imparator şehirlerini kurtarmak için sabırsızlanmaktadır³⁷⁷ Bizanslıların, her türlü zenginlikte Doğunun en gözde şehri olarak gördükler Antakya'ya³⁷⁸ anlaşma sağlanamadığından, Sâsânîler onarılamaz zararlar verdi. Sâsânîler halka büyük bir baskı uyguladıklarından büyük kısmı göç etti geri kalanlar kılıçtan geçirildi. Genç yaşlı demeden topladıklarını esir ettiler. İşte o an Antakya'nın ileri gelen iki kadını karargâhın dışına çıktılar ve düşmanın eline düştüklerini anladılar. Yüzlerini peçeyle kapatarak Orontes Nehri sularına atladılar.³⁷⁹

³⁷⁶ Procopius, a.g.e, s.315

³⁷⁷ Procopius, a.g.e, s.317

³⁷⁸ Procopius, a.g.e, s.331

³⁷⁹ Procopius, a.g.e, s.335

Antakya şehri, Sâsânîlerin ilk hücumuyla alınmış olmakla beraber, Bizans topraklarının adı kadar önemli ve seçkin bir yere sahipti.³⁸⁰

Hüsrev komutasındaki ordu şehri (Antakya) ele geçirip, sağ kalanları köleleştirdikten sonra. Şehrin bütün zenginlikleri yağmaladı. Kilisede bulunan elçilerşehrin zarar görmemesi için Hüsrev ile görüşmek istedi. Onlar Hüsrev'e altın ve gümüşten oluşan hazineleri sundular. Hüsrev, şehrin yalnızca kıymetli varlıklarını değil, aynı zamanda taşınması oldukça ağır olan mermerlerini de karargâha ve oradan Sâsânî ülkesine gönderdi. Ganimetlerin taşınması bittiğinde Hüsrev bütün şehrin yakılmasını emretti.³⁸¹

Elçiler kilisede ellerini kaldırarak ona yalvardılar. O elçilere garanti ettiği halde her şeyi yaktırdı ve şehri yakması için birkaç adam bırakıp geri kalanlarla yorgun bir şekilde kamp kurdu. Hüsrev Antakya'da st. Julianos evi hariç her tarafı yakıp yıktı.³⁸² Her ne kadar alınan tedbirlerin yetersizliği söz konusu olsa da şehrin düşma işgaline uğraması dini sebeplere, Tanrı'nın gazabına bağlanmıştı. Kaynaklarda her ne kadar dönemin bir özelliği olarak gerçek nedenler perdelense de, Antakya'nın Suriye'den gelen yolların Anadolu'ya bağlandığı bir yer ve askeri bakımdan stratejik bir öneme sahip olduğunu biliyoruz. Bunu Sâsânîleri batıya yayılma politikası olarak açıklayabiliriz.

3.3.1.1.1.1. İmparator Justinianos ve Hüsrev Arasında Antlaşma Yapılması

Sâsânî -Bizans arasında yapılan antlaşmaya göre Antakya için ödenen haraç, şehrin yağmalanmaması için olup, Hüsrev Bizanslılardan beş centeneria alma karşılığında anlaşmıştı.³⁸³ . Antakya'ı yakıp yıktıktan sonra Şehri terk eden Hüsrev, Fırat boyunca geçtiği yerleri tahrip ederek, el-Cezire (Mezopotamya) bölgesi ve hinterlandına yöneldi. Ama ele geçireceği irili ufaklı yerleşim yerlerini saymazsak, ikinci büyük şehir olarak ele geçirmek istediği yer Edessa idi. Bu amaçla geriye, Fırat kıyılarına yöneldi.

³⁸⁰ Procopius, a.g.e, s.337

³⁸¹ Procopius, a.g.e, s.342

³⁸² Procopius, a.g.e, s.345

³⁸³ Procopius, a.g.e, s.347

3.3.1.1.1.2. Justinianos Döneminde Yapılan Barış Antlaşması

İmparator Justinian'ın gönderdiği elçiler gelecekteki barış antlaşmasını sağlam temeller üzerine düzenlediler. Hüsrev Antakya'dan sonra Fırat yakınlarındaki Apemea(Birecik)'a ilerledi.³⁸⁴

Hüsrev, Borealılar kendisinden af dileyince erkeklerin canlarının bağışlanması için Akropol'un üzerine yemin etmeleri, asker kaçağı olan büyük bir kısmının Hüsrev'in yanına gelerek bağlılık bildirmelerine rağmen onlara güven duymamış ordusunda öncü saflara yerleştirmiş, kendisine uzun bir süre para ödemekle yükümlü olduklarını söylemiş en sonunda da onları esir olarak ülkesine götürmüştür.³⁸⁵

Oradan bin yüz pound gümüşü herhangi bir yaralanma, incitme olmadan alıp götürdü. Hüsrev Apemea'ya doğru yola çıktığında iki şehri daha yağmaladı. Bunlar Daphne ve Tretum'du.³⁸⁶

Antakya bölgesinden Birecik'e doğru gelen Hüsrev daha güneye Kudüs'e kadar kontrolü sağlamak için ordusunun bir bölümünü buraya gönderirken, Apemea (Birecik) halkı üzerinde yarattığı dehşetle karışık korku, Hüsrev'i halkı teskin etmeye itmiş ve askerlerin tekrar dönmeyeceğini söylemesine neden olmuştur. Halk şehrin papazı Thomos'a gelerek ölme gücü için ibadet sırasına girmişlerdi.³⁸⁷

Halkın, Hüsrev'e ve askerlerine tepkisi önce şehir kapılarını kapatmak olmuş, ancak daha sonra ikna olarak askerlerin kale içine girmelerine izin vermişler. Böylece askerler içeri girerek çadır kurmuştur ve Hüsrev yalnızca yüz poundluk gümüş değil aynı zamanda on dakika içinde hazinelerini bırakmalarını halka bildirmiştir. Bu onlara kesilen cezanın bedeli olmuş oldu.³⁸⁸

Hüsrev, Apemea şehrini adeta soyarak altın, gümüş ve değerli eşyalarını bırakmalarını istemişti. Çünkü, yağma ve halkı esir etme konusunda Sâsânîlerin büyük bir şöhreti bulunmaktaydı.³⁸⁹

Hüsrev, Apemea'da Bizans başkentinde olduğu gibi hipodrumda at arabası yarışı düzenletirdi. Halktan birinin kendi askerlerinden ve ailesine verdiği rahatsızlıktan

³⁸⁴ Procopius, a.g.e, s.351

³⁸⁵ Procopius, a.g.e, s.323

³⁸⁶ Procopius, a.g.e, s.353

³⁸⁷ Procopius, a.g.e, s.355

³⁸⁸ Procopius, a.g.e, s.357

³⁸⁹ Procopius, a.g.e, s.359

dolayı şikâyeti üzerine onu kazığa oturtarak gizlice öldürmüş ve daha sonra oradan ordusuyla ayrılmıştır.³⁹⁰

Beroea'ya seksen dört stadia uzaktaki Chalcis'e geldiğinde Paulus'u buraya göndererek fidyelerini vermedikçe güvenliklerini kazanamayacaklarını söyledi. Onlar korkudan Adonachus'a saklandılar. Düşman tarafından gazaba uğramamak ve hayatlarının bedeli olarak iki centeneria³⁹¹ altın toplayıp verdiler. Böylece bu iki şehir hayatlarını kurtarmış oldu.

Hüsrev oradan geriye dönmek istetil fakat amacı Euphrates(Fırat) nehrinin karşısına geçerek ve mümkün olduğu kadar ganimet ve olabildiğince çok parayı Mezopotamya da toplamaktı. Bu yüzden Obbane Köprüsünü yaptırmak zorundaydı. Burası Barbalisium adı verilen kaleden kırk stadia³⁹² uzaklıktaydı. O askerlerine mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde geçmelerini istedi.³⁹³ Çünkü hedefi, Bizansın önemli merkezlerinden biri olan Edessa'yı ele geçirmektir.

Fakat Edessalılar şehir kapısında herhangi bir savunma yerine bu şekilde bir mektubun yazılı olduğunu bulduklarını söylediler. Şehir kısa bir süre Sâsânîlerin hâkimiyeti altına girdi.

Hüsrev, küçük bir birlikle Edessa'ya bir günlük mesafede olan Batnae'de çadırsız konakladı. Şafak sökerken Edessa'yı ele geçirmek için ilerledi.³⁹⁴ Hüsrev, her ne pahasına olursa olsun, şehri ele geçirmek istiyor ve bunun için eleinden geleni yapıyordu.

3.3.1.1.1.3. Edessa'da Bizans'a Karşı Sâsânî Hun İttifakı

Hüsrev askerleriyle Edessa'ya yaklaştığından Hunlardan bazılarını düşmanlarını izlemek için görevlendirdi. Hipodrumun yukarısını ve şehrin bir kısmını güçlendirmek için, sürü halinde uzun duvarlar boyunca sıralananların yaralanmaması teklifinde bulundu. Onlar için güvenli bir yerdi. Aşırı derece kalabalık vardı. Zannedilirdiki düşman duvarlara yaklaşmaya asla cesaret edemeyecek amaç caydırıcılık olduğundan başarılı olmaz gibi gözüküyordu. Ancak karşı tarafta hileye başvurmakta gecikmemişti. Bir nevi turan taktiği uygulanarak düşman çember içine alınmaya çalışılacaktı. Plana göre Sâsânîlerin büyük bir kısmı kaçıyor gibi yapacaktı.

³⁹⁰ Procopius, a.g.e, s.361

³⁹¹ 1 Centeneria(Talent)=Altın için 25 Kilogram

³⁹² 1 stadia= 176.6 m. dir.

³⁹³ Procopius, a.g.e, s.363

³⁹⁴ Procopius, a.g.e, s.371

Bu hepimizin bildiği Turan taktiğinden başka bir şey değildir. Sâsânî ordusunda sık karşılaştığımız Türkler'den yararlanma stratejisi onların savaş taktik ve yöntemlerinin uygulanmasını da beraberinde getirecektir. Sonuçta sabahtan başlayıp öğleye kadar devam eden mücadelede Edessalılar kaleye çekilirken, diğerleri de şehirden çok uzak olmayan bir mesafede olan kamplarına geri döndüler. Taktik olarak Sâsânîlerin büyük bir kısmı Hunlara yardıma geldiklerinde onlar oradan kalabalık gruplar olarak ayrılarak izlenmelerini sağlayacak, Bizansın ileri gelen askerlerinden bazıları aniden düşmana saldırarak kavgayı başlatacak ve yumruk yumruğa dövüşmek için çabalayacak. Buradaki amaç onları savaşın içine çekip kayıp verdiremekti. Her iki taraf da birbirlerine karşı saldırmaktan çekindiğinden, taraflardan Bizans kuvvetleri kale içine çekilirken, Sâsânîler de, çadırları ve kamp yerleri şehirden yedi stade mesafedeki yerlerine döndüler.³⁹⁵ Her iki tarafın da savaştan yana olmadıklarını, birbirlerinin kuvvetlerinden çekindikleri ve zaman kazanmaya çalıştıkları sonucunu çıkarabiliriz.

3.3.1.1.1.4. Sâsânîlerin Edessa'yı Ele Geçirme Teşebbüsleri

Hüsrev, iki girişiminden sonra da Edessa'yı ele geçirememişti. Teşebbüslerinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerini şehir halkının kendisine fidye vermeleri önerisinde bulundu. O Edessa halkının para karşılığında şehirlerini satmaları için büyük bir para toplamaya karar verdi. Ertesi gün Paulus bu yüzden görüşmek için acele etti. Özellikle Bizanslılardan bazılarının dikkate değer olan sözleri Hüsrev'e iletilmek üzere Paulus'a söylendi. Onlardan meşhur olan dört tanesi hızla elçi olarak gönderildi. Bu elçiler Sâsânîlerin kampına ulaştıklarında, kralın emri gereğince Zabargenes tarafından karşılandı. Onlara verilen gözdağından ilk kez korktular. Elçilerden, savaşa devam edip edemeyecekleri, halkın barışı isteyip istemediğini anlamaya çalışmışlar ve çabalarının sonucunda, Bizans tarafının niyetinin elçilerden öğrenildiği kadarıyla, tehlikeli olan savaştan ise, barışın daha iyi olacağı yönündeki fikirlerini öğrenmeleri olmuştur.. Sâsânî temsilcisi barışın büyük paralara malolacağını elçilere hissettirerek, bunun için size çok para gerekli dedi. Elçiler onlara mümkün olduğu kadar çok önceden biriktirdiklerinden vereceklerini söyledi. Paranın sağlanmaması halinde Antakya'nın ele geçirileceğini bildiren Zabargenes tehdidini de yapmış oldu. Böylece bu pazarlığın yapılması Bizans tarafının savunma bakımından iyi durumda olmadığını göstermektedir. Buna karşılık

³⁹⁵ Procopius, a.g.e, s.492

Sâsânîler tarafında düşmanın zayıflığıyla alay eden ve tehditkâr bir ortamın olduğu anlaşılmaktadır.³⁹⁶

3.3.1.1.1.5. Bizans Elçilik Heyetinin Hüsrev I ile Görüşmesi

Bizans elçilik heyeti barış yapmak amacıyla Sâsânî Hükümdarı Hüsrev'e gitmişler ancak, Hüsrev, gelen elçilik heyetini kaba bir şekilde karşılamış, onlara hiçbir söz söyleme imkânı vermeden şartlarını sıralamıştı. Bizans'a sunduğu seçenekler az ve amansızdı. Buna göre önlerinde iki seçenek vardı. Ya 5000 centeneria altın veya Bizansa ait şehirlerden birkaçını alacak yada savaş kaçınılmaz olacaktı. Elçilerin getirdiği altın ve gümüş paraların dışında kalan hediyeler araştırılarak, izin verilenler dışındakiler elçide kaldı, Hüsrev getirilen hediyeleri beğenmeyerek fırlatıp dışarıya attı. Artık aradaki bağları kopardığından problem olmaksızın Edessa'yı ele geçirme ümidi başladı. Elçiler büyük bir ümitsizlikle ve dargınlık içinde şehre ilerledi ve şehrin surlarına yaklaştıklarında Hüsrev'in mesajını bildirdiler. Bütün şehir kargaşa ve feryat figan ile doldu. Barış ümidinin kalmadığını ve savaşın kaçınılmaz olduğu muhakkaktı. Savaş hazırlıkları başlamış, savunma önlemleri alınıyordu. Şehrin etrafındaki tepelerde büyük bir hareketlilik vardı. Ancak söylenenlerin öğrenilmesi şehirde kargaşaya yol açmıştı. Bu şehrin varını yoğunu Sâsânîlere terk etmesi anlamını taşımaktaydı. Şehrin teslimi gibi diğer bir ağır seçenek de cabasıydı.³⁹⁷

3.3.1.1.1.6. Sâsânîler ve Bizanslıların Savaş Hazırlıkları

Edessalılar barış konusunda hâlâ umutlu olup, savaşı uzak bir ihtimal olarak görüyorlardı. Durum onlar için oldukça kritikti. Çünkü, bundan önce hiç kimsenin böyle bir çaba içinde olmadığını biliyorlar ama ümitlerini kaybetmiyorlardı. Öte yandan Hüsrev, elçilerin hemen gitmelerine kızmış ve Sâsânî ordusuyla Edessa önlerine gelmiş, şehri kuşatalı bir haftayı geçmişti.

Kuşatmanın sekizinci gününde kuşatılan şehrin duvarlarını çevirdi, tepedeki kanalları kaldırdı. Hüsrev, bölgede bir durum değerlendirmesi yaparak, ağaçları kestirmek amacıyla etrafı kolaçan etmeye başladı. Halkın attığı taşlara karşı kestirdiği ağaçları istiflemiş, siper oluşturmuştu. Bunun yanı sıra rastgele parçalar atılıyordu. Toprağın ortasındaki uzun kerestenin yatmasını alıkoyuyordu ve taşlar o çatıya birlikte

³⁹⁶ Procopius, .a.g.e, s.493

³⁹⁷ Procopius, .a.g.e, s.499

bağlanarak atılıyordu. Burada Mancınık tarifi yapıldığı anlaşılmaktadır. Bizanslı General Peter, ((Martinus ve Peranius oraya vardıklarında) idaresi altındaki Türklerin (Hunların) bazılarını Sâsânîlere karşı öncü kuvvet olarak gönderdi. Genel olarak batı sınırlarında paralı Türk askerlerden yararlanan Bizansın doğuda Hazar'lar hariç, Türklerle ittifak yaptıkları pek nadirdir. Tarihte, daha çok Sasani-Türk ittifakını görmek mümkündür. Türkler aniden saldırarak, Sâsânîlere büyük zayıat vermiş, muhafızlardan Argek adındaki birisi bütün diğerlerini aşarak tek başına yirmi yedi kişiyi öldürmüştür. Bu durum Sâsânîleri daha tedbirli olmaya zorlamıştır.³⁹⁸Burada önemle vurgulamamız gereken, çok az bir bilgi gibi gözüksede, kaynakta,Türklerin yer aldıkları bir orduda ismen belirtilmiş olması dikkat çekicidir.

3.3.1.1.1.7. Hüsrev I' in Bizans Elçilik Heyeti İle Görüşmesi

Sâsânîlerin Edessa şehrini kuşatması ve taarruza başlaması, halkı şehirlerini önce savunmaya, bunda başarılı olamayınca bir elçilik heyetini anlaşma yapmak üzere Hüsrev'e göndermelerine neden olmuştur.

Bu amaçla öncelikle ; zanaatkârlar ve halk surların dayanıklılığını arttırmak ve şehirlerini Sâsânîlere teslim etmemek için, birlikte çalışıyor, surlarda açılan gedikleri kapatıyor, düşmana karşı sapan ve yay kullanacak cesur kişilere bunları kullanmaları teklif ediliyordu. Onlar keçilerin kıllarından elbise yaptılar. Bu şekle cilican dediler. Bu yeteri kadar ağır ve kalındı bunu uzun odun parçalarına bağladılar. (Bunun için yapıldığı yere Latince floesta denirdi) Böylece, kendilerine doğru fırlatılan ne ateşlenen oklar ne de silahlar, zarar vermiyordu. . Fakat bu çabalar yetmediğinden onların hepsi geriye döndüler. Bizanslılar büyük bir korkuya ve büyük bir telaşa kapılarak, Hüsrev'e elçiler gönderdiler. Onlar arasında göze çarpan Stephan adında bir doktor vardı (O önce Kavades'i tedavi etti) o önce Firuz'un oğlu Kavad'ı tedavi etmişti. O hastalandığında ondan büyük bir sağlık hizmeti almıştı. Doktor bu yüzden diğerleriyle Hüsrev'in huzuruna geldi . O, şefkatli iyi bir kişi olduğundan, yaşlılar tarafından kabul görürdü. O'na göre, insan öldürürken, savaşırken, şehirleri köleleştirilirken, belki diğer isimleri kazanması mümkündü. Bu yüzden yöneticiler oldukça önemliydi. Çünkü en büyük karar mercî onlardı. Geleceğin belirlenmesinde onların aldığı kararların büyük bir önemi vardı. Hiçbir şey onun iyi bir kişi olmasını ve cesaretini kaybettirmeyecekti. Edessa için verilecek karar ne olursa olsun, hüküm verecek olanların ellerinde, şehir

³⁹⁸ Procopius, a.g.e, s.495

herhangi bir acı, sıkıntı çekmemeliydi. ³⁹⁹Bunun için elçilik heyeti büyük bir çaba göstermekteydi.

Bizanslılar, mücadeleyi kaybetmeye başladıklarını düşünerek elçilerini Hüsrev'e gönderdiler. Onlar, düşman kampına vardıklarında aynı şeyleri içeren bir anlaşma için geldiklerini söylediler. Fakat Sâsânîlerden herhangi bir yanıt alamadılar. Hakarete uğrayarak karga tulumba dışarı atıldılar ve şehirlerine geri döndüler. Başarılı olacağını düşündüklerinden Martinus'u, Sâsânîlerle bir anlaşma yapması için ikna ettiler. Martinus Sâsânî kampına ulaştığında bazı Sâsânî kumandanlarıyla tarrışmaya başladı. Martinus' a hakaret eden ve hepsi yalancı olan Bizans krallarının barışa istekli olduğunu ancak, iktidardaki Bizans imparatorunun bizzat Hüsrev'le kavgalı olduğundan barışı oluşturmak için nihayetinde Hüsrev'in, Bizans İmparatoru tarafından tam olarak ikna edilmesi gerektiğini söylediler. Sâsânîler, kanıt olarak güç ve haysiyet sahibi Beliserios'a, Martinus'un bunu sorabileceğini, O'nun kendisinin bile bunu yalanlayamayacağını bildirdiler. Bizans elçisine son olarak ; çok uzak olmayan bir zamanda elçilerin geleceğinin ve güvenli bir barışa kavuşulacağının sözü verilmişti. ⁴⁰⁰

3.3.2. El-Cezire(Mezopotamya) Bölgesinde Hüsrev I Zamanında Bizansla Yapılan Son Savaşlar

3.3.2.1. Edessa'da Sâsânî- Bizans Mücadelesinde Alınan Tedbirler

Bu arada Bizanslılar, şehirden Sâsânîlerin yaptığı setlere kadar yerin altındaki bir tünel kazıyorlardı. Bu tüneller, tepelerin ortasına kadar yerin altında uzanacaktı. Amaçları seti patlatmaktı. Fakat tünel tepeye kadar ilerlediğinden şiddetli bir rüzgâr sesi oldu. Bu ses onların üzerinde bulundukları yerden gelmekteydi. Onlar olayın farkına vararak bulundukları yerin her iki tarafını da kazmaya başladılar. Böylece Bizanslılar orayı tahrip ederek kaçtılar. Bizanslılar bu girişimden vazgeçmeleri gerektiğini anladılar. Toprağın içine doğru yapılan atışların çökmeye sebep olduğunu duvara bitişik olan setin sonundaki daha alçak yerlerden başlanmasının, kalas ve taşlardan arındırılan toprakta tıpkı bir çukur gibi boşluk açılacağını bildirdi. Sonrada onlar kolay yanan ağaçların kuru gövdelerini oraya attılar. Onların yüzeylerini yağmaladılar ve ek olarak çabuk tutuşan sülfür ve bitumen eklediler ve böylece onlar hazırlıklarını bu şekilde

³⁹⁹ Procopius, a.g.e, s.497

⁴⁰⁰ Procopius, a.g.e, s.501

sürdürdüler bu arada Sâsânî kumandanları sık sık toplanıp, kendilerinin dediği ile Martinus'un ifadesinin aynı olduğu konusunda tartıştılar. Öyle görünüyor ki, onlar barış yapmak için riayet edilen bir teklif alacaktı. Sâsânîlerin gelen elçilerden kuvvet alarak barışı umdukları anlaşılıyordu. Sâsânîler şehrin dış duvarlarına yaklaştılar. Savaşın şiddetleneyeceği⁴⁰¹ an meselesiydi.

3.3.2.2. Hüsrev Anuşirvan Döneminde Edessa'da Sâsânî-Bizans Mücadelesinin Şiddetlenmesi

Bizans tarafının Sâsânî setlerini yakmas ve bunun savaşın seyrinde etkili olması üzerine Hüsrev, yeni bir plan uygulayarak, durumu lehine çevirmeye çalıştı.

Sâsânîler plan uyarınca, ağırlıklarıyla uzak bir tepeye ilerledikten sonra Martinus'a anlaşmayı kesinlikle reddettiklerini belirterek geri gönderdiler. Sâsânîler'in niyeti Bizans'ı aktif olarak savaşa çekmekti. Bizans tarafı da boş durmayarak düşmanı şehirlerinden uzak tutmanın yolunu arıyor çare olarak yaktıkları büyük ateşle okların uçlarını eteşe verip, düşmanın üzerine atmayı tasarlamaktaydılar.

Bizanslılar bu nedenle bir yandan ağaç gövdelerini yakarak diğer yandan da bir teklif hazırladılar. Fakat ateş yandığında setin sadece bir kısmı yandı gövdelerin hepsi bitişik olmadığından bir çok ağaç yakıldı. Onlar bu çukurlara yaş ağaç atmaya devam ettiler. Bu çabalar bir anlık geliş güzel olan şeyler değildi. Ateş bütün setin içine geçerek yandığından, tepelerin her yerinde dumanlar yükseliyordu. Bizanslılar henüz bu yaptıklarının Sâsânîler tarafından bilinmesini istemiyorlardı. Bunun için aşağıdaki plana başvurdular. Küçük kaplara kömür ve ateş koyarak bunların çok sayıda oklarla setin bütün kısımlarına fırlattılar. Sâsânî muhafızları hızla hareket ederek yangını söndürdüler. Onlar dumanın kendilerinden yükseldiğini zannettiler. Fakat sorun büyüdüğü için Sâsânîlerden hücumu yardım için çok sayıda kişi istediler. Bizanlılar kale duvarlarından ateş yakarak birçok kişiyi öldürdüler. Hüsrev, gün doğarken ordunun büyük bir kısmı ile gelmiş ve dağın tepesine varır varmaz problemin ne olduğunu yani alttaki dumanın sebebini anladı. Ateşin düşman tarafından atıldığını, kurtulmaları için, hızla bütün ordunun oraya gelmesini emretti ve ordusunun kurtuluşu için gereken tedbirleri aldı. Bu arada taraflar arasında karşılıklı atışmalar da olmaktadır.⁴⁰²

⁴⁰¹ Procopius, a.g.e, s.503

⁴⁰² Procopius, a.g.e, s.505

Dumanın görüldüğü yere toprak su gibi bazı şeyler atıldı. Böylece sorunun düzeleceğini ümit ettiler. Ancak bunu başaracak yeterlilikte değillerdi. Dumanın toprak üzerine atılan kısmı doğal olarak orayı kontrol ediyor, ama bu uzun sürmeyerek başka yerlerden daha duman yükseliyordu. Ateş çıktığı yerde gücü zorluyordu. Suyun çok olduğu yerde sülfür ve bitümen gibi kimyasal maddeler daha aktifti. Bunu sağlamak için neredeyse bütün ağaçlar kullanılmıştı. Su sete bitişik olmadığından ateşi söndürmede etkiliydi ve öğleden sonra duman etkisini artırdı Carrhae (Harran) tarafından gözle görüldü. Onların bazıları çok uzakta oturuyorlardı. Sâsânîlerin ve Bizanslıların büyük bir kısmı setin başına gitmişlerdi ve orada yumruk yumruğa yaptıkları mücadele Bizanslıların zaferiyle sonuçlandı. Alevler tekrar setten yükseldi. Sâsânîler bu teşebbüsten vazgeçti. Sâsânîler altı gün sonra bu kez şafak vakti gizlice, daire biçimdeki kale surlarına merdivenle çıkarak saldırdılar. Ancak bu girişimlerinde başarılı olamadılar. ⁴⁰³ Hüsrev bu duruma çok kızmış ancak yapılacak bir şey olmadığını anlayınca büyük bir hüsrarla kamplarına çekildiler. Kaleye çıkmak için kullandıkları merdivenler olduğu gibi bırakmışlardı. Fakat gün ortasında Hüsrev, ordunun büyük bir kısmını “Büyük kapı” olarak adlandırılan yere yeniden gönderdi. Bizanslılar onların sınırlarında gezinirken yalnızca askerlere değil, aynı zamanda köylüler ve halkın bazıları Sâsânîlerle yapılan savaşta gayret gösterdiler ve daha sonra evlerine döndüler. Hüsrev’in yanından gelen Paulus halk tarafından ihanetle suçlanarak kovalandı. O da çareyi Sâsânîlere kaçmakta buldu. Sâsânîlerle barışı düzenlemek için Rheicornus’un Başkent’ten geldiğini bildirilmiş, böylece ordu kendi içinde ikiye bölündü. Yeni gelen elçi Rheicornus, Sâsânîlerin kampına ulaşmış, fakat Sâsânîler Bizanslıların niyetini anlamıştı. Sâsânîler şehri ele geçirebilmek için planlarının sonuçlanmasını beklediler. Eğer Sâsânîler şehri zabdedecek olurlarsa anlaşmayı bozmaktan başka çare gözükmüyordu.

Eğer mağlup olurlarsa gereken yapılacak ve Bizanslıların daha önce istediği anlaşma devreye girecekti. Rheicornus kapıdan içeri girince Hüsrev kendi geleceği için anlaşmasının gecikme olmaksızın düzenlemelerini istedi. Bizanslıların elçiyi Sâsânîlere göndermesinden Bizanslı komutan Martinus rahatsız oldu. Hüsrev savaşın bu kadar uzayıp, sonuçsuz kalmasından şüphe ve endişe duyduğundan mücadele için hazırды.

⁴⁰³ Procopius, a.g.e, s.507

Sâsânîlerin en parlak dönemini geçirdiği Hüsrev döneminde Bizans'ın adeta denge politikası izlediği çok aşikârdır.⁴⁰⁴

3.3.2.3. Sâsânî – Bizans Savaşları

Hüsrev'in geri çekilmesi için son bir hamle olarak Sâsânîlere yeni bir teklif yapıldı. Bu yolla onların çoğu bezdirildi. Bu şekilde Sâsânîler ve Sâsânî ordusu her tarafı altüst etmekten vazgeçince kral onların daha fazla savaşmayacaklarını ileri sürdü. Hüsrev kızgınlığının hiddetiyle onlara gözdağı verdi ve düşmana karşı ileriye atılması için zorladı. Askerler bağırırlar ve kargaşalar içinde kuleyi destekledi ve diğer savaş aletlerini surlara çıkardılar. Onlara karşı merdivenleri kurdular. Bunlar şehri büyük bir hücumla ele geçirmek için yapıldı. Fakat Bizanslılar ellerindeki parçaları (tuz vb) Sâsânîlere atarak onları kaçırmak için canla başla çalışıyordu. Bunun için Sâsânîler kuvvetleriyle geri döndüler. Hüsrev çekildiğinden Bizanslılar onunla alay ettiler. Savaşılan ve onu kıyametin koptuğu surlara gelmesi için davet ettiler. Yalnızca Soinian kapısı olarak bilinen yerde Azarethes adamlarıyla savaşa devam ediyordu. Onlar oraya Trippirgua (Üç Kule ?) olarak adlandırılmaktaydı. Bizanslılarla Sâsânîlerle burada karşılaşmadılar. Fakat onların saldırıdan önce dıştaki duvarları (surlar) zaten yıkılmıştı. Sâsânîler birçok yeri yıkmıştı. Özellikle surlarda savunmada olanlara karşı en cesur adamlarıyla baskı kuruyorlardı. Sonunda Perenius ve askerlerinin çoğu ile halktan bazıları son bir hücumda bulunmak için dışarı çıktılar. Kendilerini savunmaya başlayarak Sâsânî ordusunu kaçırttılar. Sabah erken saatlerde başlayan hücumlar öğleden sonra geç saatlerde sona erdi. Gece her iki taraf ta sessiz kaldı. Sâsânîler Bizanslıların savunmasında korktu. Bizanslar taşları toplayıp kendilerine siper (koruma duvarı) yaptılar. Her şey için hazırıldılar.⁴⁰⁵ Edessa mücadelesi oldukça çetin geçiyor ve taraflar birbirlerine kesin bir üstünlük sağlayamıyordu.

Hüsrev'in, Sâsânî kuvvetlerini Edessa'yı ele geçirebilmek için Barlaus kapısı olarak bilinen yere hücum için kuvvetlerini sevk etmesine Bizans ordusunun sert karşılık vermesi ile Sâsânîler kamplarına geri dönmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Paulus arabulucu olarak Sâsânîlerin temsilcisi Martinus ile barış antlaşmasının şartlarını görüşmek için surlar boyunca yürüdü. Sonuçta Edessa halkının beş Centeria toplayarak Hüsrev'e vermelerine böylece Sâsânî ordusunun memleketlerine gitmeleri konusunda

⁴⁰⁴ Procopius, a.g.e, s.509

⁴⁰⁵ Procopius, a.g.e, s.513

analaştılar. Edessa şimdilik Sâsânî tehdidinden kurtulmuş gözüküyordu.⁴⁰⁶ Sonunda onca mücadelede sonra Sâsânî-Bizans savaşı fidiye karşılığı bitmiş oldu.

3.3.2.4. Sâsânîlerin Dara'yı Ele Geçirme Planı

Sâsânîle Edessa'yu ele geçiremeyince sınır boyunda önemli bir yer olan Dara'ya yöneldiler. Sâsânî kralı Hüsrev stratejik önemi olan Dara'yı her ne pahasına olursa olsun ele geçirmek istiyordu. Bu amaçla birçok evin kiralanarak gece ateş yakılmasını ve bu şekilde Bizanslıların meşgul edilmesini ve bu sırada Sâsânî askerlerinin kapılar açılarak şehre alınmalarını böylece onları hazırlıksız yakalamak istiyordu. Bu sırada Sâsânî ordusu Ammodios⁴⁰⁷ kasabasının gerisinde bulunmaktaydı. Plan George adlı biri tarafından dışarıya sızdırıldığından anlaşma için Bizans imparatoruna elçi gönderilmesine karar verildi.⁴⁰⁸

Sâsânîler her ne pahasına olursa olsun Dara'yı ele geçirmek istediklerinden, Bizans İmparatoruna, Isdignusna ve yirmi adamı gitti Sonuç olarak bu başarısız bir girişim oldu. Sâsânîler başkent Byzantium sanki elçiymiş gibi geldi Antlaşma için on aydan fazla zaman harcamalarına rağmen imparator gelmeden önce konu hakkında az ya da çok herhangi bir şey söylemedi. Aslında o imparatora alışagelmış hediyeler ve içinde Hüsrev'in imparator Justinianos'dan rica ettiği şeyler ve en iyi sağlık dileklerini içeren mektubu verdi. Yine de İmparator Justinianos ve diğer elçi olarak bilinen kişileri kabul etti ve büyük bir şerefle anlaşma imzaladı. Elçi ona on centenariadan daha fazla bulacağını söylemişti. Bu oyalama taktiğinden başka bir şey değildi. Hüsrev için sonuç olarak Dara şehrinin sonu entrikayla alma yolu olacaktır.⁴⁰⁹

3.3.3. Bizans – Sâsânî Arasında Dara'da Yapılan Antlaşma

Dara, iki devlet içinde önemli bir şehir olma özelliğini her zaman korumuş, bu yüzden de savaş döneminde garnizon, barış döneminde elçilerin gelip gittiği bir merkez olma özelliğini taşımıştır. Dara şehri Hüsrev tarafından 11-15 Kasım 573'te alınmış. Tekrar 591 yılında Sâsânîlerin eline geçmiştir.⁴¹⁰ Bizanslılar ve Sâsânîler evrensel bir barış yapmayı kararlaştırdılar. Bu sebeple Justinian'ın görevlerin başı olan (master of the officer) Peter'ı kapsamlı bir anlaşma için Hüsrev ile anlaşma yapmaya gönderdi.

⁴⁰⁶ Procopius, a.g.e, s.514

⁴⁰⁷ Mardin ile Dara arasında bulunan bir köy

⁴⁰⁸ Procopius, a.g.e, s.524

⁴⁰⁹ Procopius, a.g.e, s.526

⁴¹⁰ M.J. Higgins, *The Sâsânîan war of the Emperor Maurice(582-602)* part I, Washington DC 1939, s.53 vd.

Peter, Dara'ya ulaştığında karşılıklı düşmanlığın sona erdirilmesini içeren anlaşma için geldiğini Sâsânîlerin hükümdarına bildirdi. Oraya adı Yesdegusnaph olan İranlı bir temsilci gönderildi.⁴¹¹

Temsilciler karşılaştığında bir konferans yaptılar. Özellikle hukuk alanında iyi eğitilmiş Bizans temsilcisi Peter, şu şekilde konuştu: “Sâsânîler! Biz Bizans İmparatorunun emriyle buradayız. İmparatorumuzun nasıl biri olduğunu söylemeye gerek yok. Yaptıkları onu tanımlıyor zaten. Ben şu anki barışı kalıcı hale getirmek için buradayım. Söylediklerimin sonuçlarını gördüğünüzde sözlerimin önemini anlayacaksınız.”

Bizanslılarla bir anlaşma yapıyorsunuz. Bizanslılar demeniz yeterli. Bu isim her şeyi açıklar. Böylesine büyük bir ulusa anlaşma yapıyor olduğunu için önemli bir kararla karşı karşıyasınız. Sizin için en iyi ve en faydalı olanı seçmelisiniz ve savaşın belirsizlikleri yerine tüm insanlık için iyi olan barışı seçmelisiniz.⁴¹²

Bizanslılar fethetme düşüncesinden vazgeçin. Çünkü Antioch (Antakya) ve diğer Bizans şehirlerini ele geçirdiğiniz için mutlusunuz. Bu Bizanslıların çok iyi giden talihini tanrının cezalandırmasıydı.

Dahası, eğer her zaman adalet kazansaydı konuşmalara kanunlarla yapılan kısıtlamara veya görüşmelere ve bunlardan oluşan karmaşık tartışmalara hiç gerek olmazdı. Bu yüzden bizim için en yararlı olan yolu seçmeliyiz. Fakat biz hep adil olmayı desteklediğimiz için bunun karmaşık tartışmalarıyla uğraşmak gerekli. Bu nedenle her birimiz diğerine onun durumunun mantıklı olduğuna ikna etmek için bir araya gelmeliyiz.⁴¹³

Şimdi, kimse barışın iyi ve savaşın kötü olduğunu inkâr edemez. Genel kanının aksine biz zaferi garantilesek bile bence yenilginin acılarıyla zafer mahvolur. Bu yüzden zafer bile acı getirir. Bunun için imparator savaşın bitmesine önayak olmak için ve bir anlaşma yapmak için bizi gönderdi.

“Biz düşmanlığın bitmesini istiyoruz. Bu kargaşadan dolayı, bunun ertelenmesine izin vermeyelim. İyi yönetilen bir devletin gözönünde bulundurması gereken şey savaşların sonuçlarının ne olacağını bilmektir. Yenilen ve matem tutan insanları bir düşünün onların ölümcül silahlarını kuşandıklarını ve kendilerini mahveden bu delice kuralları suçladıklarını ve şikâyet ettiklerini düşünün. Daha sonra hayatta

⁴¹¹ R.C Blockley, a.g.e. s.55

⁴¹² R.C Blockley, a.g.e. s.56

⁴¹³ R.C Blockley, a.g.e. s.57

kalanların bizden ölüleri istediklerini düşünün. Babalarını, oğullarını, en yakın arkadaşlarını veya herhangi bir insanı. Eğer biz birisinin ülkesi için ölmesinin asillik olduğunu söylesek bile bizi büyüten topraklara tehlikesiz bir şekilde minnetimizi ödemek ve düşmanlardan korktuğumuz için bunu reddetmek tamamen deliliktir.”⁴¹⁴ Bizans tarafının edebi bir dil kullanarak Doğu sınırındaki tehlikeyi bertaraf etmek istediği ve bunu da yaparken devletini yücelttiğine tanık olmaktadır.

Bizans Elçilik Heyeti, barıştan yana o kadar çok istekliydi ki, yapılacak anlaşmanın iki tarafın birbirleriyle cesurca yapacakları savaştan çok daha fazla kazançlı olacağını ısrarlı bir şekilde tekrarlamaktaydı.

“Kimsenin düşmanlığı bitirmek konusundaki isteksizliğini saklamasına izin vermeyin. Ancak barış istenilen durum olmasına rağmen onu bulmak ve güvenliği sağlamak da zordur. Savaş zamanında birisi olayın istenen sonuçlara ulaşımaya ulaşmayacağını tam olarak bilemez. Bu yüzden önceki başarılarınızın sizi heyecanlandırmasına izin vermeyin. Bütün insanlık aynı doğaya ve aynı hislere sahiptir. Kimse bir yarışın diğerininkinden farklı özelliklere sahip olduğunu söyleyemez. İnsanlar düşmanlarına karşı üstün gelirken düşmanlarının cesaretini besler fakat düşmanlarını mahvetmekte başarısız⁴¹⁵ olduğunda kendi kaynaklarını ve sonuç olarak onları bozguna uğratanlar tarafından fethedilirler. Bütün bunların ışığında bizim tansımız ve sizin tanrılarınız adına size çağrıda bulunuyorum.” Peter bu şekilde konuşmasını bitirdi.

Oldukça zeki bir adam olan ve ana dilinde özlü ve kısa konuşmayı becerebilen Zikh, tüm bunları dinledikten sonra şu şekilde cevap verdi: “ Bizanslılar görevinizin doğruluk ve adalet olmadığını söyleyecek kadar medeniyetsiz ve vahşi misiniz? Bütün insanlar arasında barışı bir dua olarak kabul ederler. Sizin bu güzel sözleriniz arasında sanki siz Bizanslı değilsiniz, biz de Sâsânîli değiliz. Düşünmeyin ki sizin anlaşılmaz konuşmalarınız buraya gelip sizlerin kim olduğunu bize unutturdu. Kendi yararlarınız için buraya geldiğinizi unutmadık. Barışı kendi namertliğinizi ve şerefsizliğinizi kapatmak için kullanıyorsunuz kısaca söylemek istediğim şu⁴¹⁶ herkesin kralı olan Hüsrev kendi reklamı ve yüceltilmesi için Antioch esaretini kabul edemez. Biz hepimiz zaferde ustayız. Fethedilmesi gereken şeyleri diğer uluslara biz öğrettik. Bu yüzden bir Bizans şehrinin azalması bizi kibirli yapmaz. Bizim için olağan olan bu şey bizi

⁴¹⁴ R.C Blockley, a.g.e. s.57

⁴¹⁵ R.C Blockley, a.g.e. s.59

⁴¹⁶ R.C Blockley, a.g.e., s.59

endişelendirmez. Yine de bu gerçekler sizin bu boş palavralarınızı çürütmek için yeterlidir. Çünkü Bizanslılar geleneksel olarak Sâsânîlere anlaşma önermekte önceliklidir. Bizim tarafımızdan savunulmasına rağmen barış için erken davrandığınız için zaferi kazanıyorsunuz. Bu yolla savaşta onursuzluğunuzu gizliyorsunuz ve savaşmayı istemeyerek doğru davranıyormuş izlenimi veriyorsunuz. Yine de eğer beklemiş olsaydınız, biz galipler aynı şeyi yapmış olurduk. Yine de biz barışa sizden daha çok değer verdiğimiz için, sizin önerilerinize açığız. Çünkü asil bir ruh, doğru olana göre hareket eder.

Zikh, böyle konuştuğunda her iki tarafın temsilcileri de söylenenleri rapor etti. İki taraf arasında daha birçok konuşma geçti. Bunların bazıları gerekli konuşmalardı bazıları da barış için eşit antlaşma yapıldığını göstermek için yapılan konuşmalardı.

Sâsânîler, zaman sınırlaması olmayan bir anlaşma istiyorlardı. Aynı zamanda Bizanslılardan silahlarını çekmek koşuluyla her yıl belirli miktar altın istiyorlardı. Dahası donanmalarını yeniden yerleştirmeleri durumunda tüm paranın ya da en azından otuz yıllık paranın geri ödenmesini talep ettiler. Bizanslılar kendi taraflarından anlaşmanın kısa süreli olmasını istedi ve barış için hiçbir şey ödenmemesi önerdi. Bunun üzerine uzun tartışmalar oldu ve sonunda barışın elli yıl olması kararlaştırıldı. Lazika Bizanslılara bırakıldı. Anlaşma şartları sıkı sıkıya kararlaştırıldı ve sadece Doğu ve Ermenistan'da değil, Lazika'da da her iki tarafın gönlü yapıldı. Bu şartlar altında Bizanslılar barış için Sâsânîlere her yıl otuz bin altın nomismata (para) ödeyecekti.⁴¹⁷

Sâsânî hükümdarı Hüsrev, yapılacak barışın avantajlarına inandığından, bunun Sâsânî- Bizans ilişkilerine olumlu katkısına inandığı için Bizans imparatoruna iltifat ederek, bu antlaşmayı yapmak üzere yetkili olan kendi tarafının elçisini de belirtmiş oldu. Aynı emir ve yetkiyi Kayzer de Bizanslıların ve Eusebius'un ustası olan Peter'a verdi. Zikh ve Bizanslılar ve Eusebius barışla ilgili görüşme yaptılar. Elli yıllık anlaşma üzerinde karar kıldılar ve yazdıkları dokümanlara mühürlerini vurdular. Bizans imparatorundan gelen onay mektubu, Sâsânî kralının eklediği noktalar haricinde aynıydı ve bu da bu maddelerin tartışmalarının sonuydu.

Bir sonraki görüşmede Zikh, Hüsrev'in yenilmez ve birçok zafere sahip biri olduğunu söyleyerek onu övmeye ve methetmeye başladı.

⁴¹⁷ R.C Blockley, a.g.e., s.61

Zikh, Hüsrev'e bu tarz övgülerde bulunduğunda, Peter konuyu değiştirdi. Kibirilenmek üzerine bir hikâye anlattı.⁴¹⁸

3.3.3.1. Dara'da Bizans ve Sâsânî Elçilerinin İmzaladığı Antlaşmanın Şartları

Ayrıca Bizanslıların ilk on yıllık ödemeyi toptan yapması konusunda anlaşılar. Ödeme şu şekilde olacaktı;

-İlk yedi yıllık ödeme baştan yapılacak ve yedi yılın sonunda üç yıllık ödeme yine toptan yapılacaktı. Bundan sonra Sâsânîler ödemeyi yine yıllık olarak alacaklardı.

-Sınırdaki bulunan Sebanus manastırının yıkılması konusunda Bizanslıların yeri geri olmasında anlaşıldı. Başlangıçta burası Bizanslılarındı ancak Sâsânîler anlaşmayı bozduklarında onu kendilerine aldılar ve bir duvarla sağlamlaştırdılar. Bununla birlikte sonunda, anlaşmada bundan bahsedildiği için ne yıktılar ne de Bizanslılara verdiler.

Temsilcilerin üzerinde hem fikir olduğu her şeyi onaylayan her iki hükümdarın da mektuplarının şu anda bulundukları yere gönderilmelerine karar verildi ve hemen gönderildi. Ek olarak Bizans imparatorunun göndermiş olduğu mektubun ilk yedi yıl ve daha sonraki üç yıl olmak üzere on yıllık dönemin toptan yapılmasına dair bir garanti içermesi konusunda anlaşıldı ve daha sonra Sâsânîler üç yıllık ödemeyi tamamladıktan sonra bu yazılı anlaşmanın Bizanslılara geri gönderilmesine karar verildi.

İki taraf da, Bizans ve Sâsânîlerden gelen anlaşma şartlarını içeren ve kendi dillerinde yazılmış olan anlaşma şartnamelerini onayladıklarını belirten ifade olarak “tanıdık” ibaresini kullanmaktadır. Örneğin ; Bizans heyeti, Sâsânîlerden gelen mektup için ; “Sâsânî kralından gelen mektup bizim için çok tanıdık.” Demektedir.

Sâsânî kralından gelen mektup Sâsânî dilinde yazılmıştı ve Yunanca (Grekçe)'den çevirisi şu şekildedir: “Kutsal, iyi, barışın babası, eski Khosro (Hüsrev), kralların kralı, şanslı dindar ki tanrılar tarafından ona iyi bir talih ve muhteşem bir krallık verilmiştir. Görkemlilerin görkemlisi bizim kardeşimiz olan Justinian Caesar'a bir tanrı görüntüsünde belirmiştir. Söylenenler bunlardı. Anlamı ise şu şekildedir.”⁴¹⁹

⁴¹⁸ R.C Blockley, age, s.65

⁴¹⁹ R.C Blockley, age, s.63

3.3.3.2. Dara'daki Sâsânî ve Bizans Elçilik Heyetleri ve Antlaşma Maddeleri

Boyunduruğun en sonuna bağlamıştı ve gizlice ve devamlı arkasına bakıyordu ve üstüne doğru gelen tekerleğin dönmesine bakıyordu. Sesastis bağırdı: “Sen oradaki, neden bunu yapıyorsun?” kral cevapladı: “Efendim, dönmesini sürdüren tekerleğe bakıyorum, asla yerde durmuyor.” Mısırlı bunu duyduğunda, onun talihinin değişen ve istikrarlı olmayan doğasından bahsettiğini anladı. Böylece şunu anladık bir gün talihi ters dönebilir. Bu yüzden gelecekte bu tavırlarından vazgeçti ve esir kralları özgür bıraktı ve onları saltanatlarına geri gönderdi. Peter’ın hikâyesi bu şekilde bitti ve Zikh’in Hüsrev’e yaptığı övgüleri yeniden gözden geçirdi.

Daha sonra tekrar işlerine döndüler. Tartışılan tüm noktalar mümkün olduğunca çabuk karara bağlandı. Ancak Suania taraflar arasında anlaşılmayan tek konu olarak kaldı. Zikh, Suania Bizanslılara aittir ve Suaniyalılar emirlerini Bizans’dan alırlar dedi.⁴²⁰

3.3.3.3. Dara’da Elçilerin Suania ve Lazika Kararları

Sâsânîler Lazika’nın Bizanslılarda kalmasını kabul eder. Suaniya ve Colchian (Ermenistan) toprakları da konuşulur. Suania üzerine birçok tartışmalar yaptılar fakat anlaşılmadılar. Sâsânî Hükümdarı Hüsrev’e konuyu götürmek üzere anlaşıldı.⁴²¹

3.3.3.4. Dara’da Sâsânî – Bizans Elçilerinin Antlaşması

Diğer konular tartışılırken elli yıllık anlaşmanın tamamını yazılıp kopyalandı. Sâsânî dilinden Grekçe’ye, Grekçe’den Sâsânî diline Bizanslılarınki Baş Memur Peter Eusebius ve diğerleri tarafından onaylandı Sâsânîlerinki Zikh yesdegusnaph Surenas ve diğerleri tarafından onaylandı. Her iki taraf ta anlama konusunda hem fikir olunca mektupları kendi dillerinde onayladılar

Anlaşmanın detaylı koşulları:

1. Hun, Alan ve diğer Sâsânîlerin Caspian kapısından geçip Bizans imparatorluğuna geçmelerine Sâsânîler izin vermeyecek ne Bizans ne de Sâsânîlerin herhangi bir sınırına Sâsânîlere karşı asker gönderilmeyecek.⁴²²

2. her iki devletin saracen uyrukluları bu anlaşmanın tüm kurallarına uyacaklardı ve hem Sâsânîleri hem de Bizanslılar birbirlerine saldırmayacaklardı.⁴²³

⁴²⁰ R.C Blockley, a.g.e, s.67

⁴²¹ R.C Blockley, a.g.e, s.69

⁴²² R.C Blockley, a.g.e, s.49

⁴²³ R.C Blockley, a.g.e, s.50

3. her türlü mal tüccarları ve benzer ticaretçiler özel gümrük ücretinden sorumludur.⁴²⁴

4. Hem Bizans hem de Bizans mesaj göndermek için halktan birini kullanan büyükelçiler ve tüm diğerleri rütbe ve statüsüne göre değerlendirilecekler ve gerekli ilgisi görecekler. Gecikme olmaksızın geri gönderilecekler⁴²⁵ ancak vergisiz ve engelsiz getirdikleri malları değiştirebilecekler.⁴²⁶

Ticari antlaşma:

5. saracen ve her ülkenin diğer barbar tüccarları farklı yollardan değil, sadece Nisibis ve Daras yolundan seyahat edebilirler ve resmi izin olmaksızın yabancı bir tebaanın içine giremezler. Fakat eğer anlaşmanın tersine bir şey yapmaya cesaret ederlerse (mesela vergi kaçırma) sınır görevlileri tarafından yakalanacak ve taşıdıkları mallarla birlikte cezalandırılmak üzere götürülecekler.

Askeri antlaşma:

6. Eğer düşmanlık döneminde herhangi birisi Bizanslılardan Sâsânîlere ya da Sâsânîlerden Bizanslılara kaçarsa ve eğer vazgeçip evine geri dönmek isterse önüne hiçbir engel çıkarılmayacak. Fakat barış zamanında bunlar olursa diğer taraf tarafından kabul edilmeyecek fakat onları geri iade etmek için her yol kullanılabilir, kaçakların isteği dışında bile olsa.

Siyasi antlaşma:

7. Diğer devletin halkı tarafından zulüm gördüklerinden şikâyet edenler, eşit bir şekilde tartışmak için sınırda bir araya gelecekler (kişisel olarak da olabilir. Temsilciler vasıtasıyla da olabilir) Resmi görevlerinden önce bunu kendileri yapacaklar böylece suçlu olan taraf zararı telafi edebilecek.

Dara:

8. Bundan böyle Sâsânîler Dara'nın kuvvetlendirilmesiyle ilgili Bizanslılara şikâyetle bulunmayacak. Fakat gelecekte devlet sınır boyunca hiçbir yeri ne kuvvetlendirecek ne de duvarla koruma altına alacak. Böyle bir davranıştan ya da anlaşmanın bozulmasından dolayı hiçbir tartışma çıkmayacak.

⁴²⁴ R.C Blockley, a.g.e, s.51

⁴²⁵ R.C Blockley, a.g.e, s.52

⁴²⁶ R.C Blockley, a.g.e, s.71

Askeri Antlaşma:

9. Bir devletin güçleri, diğer devletin hiçbir tebaasına karşı savaş açmayacak fakat onların da barıştan memnun kalmaları için zarar görmedikleri sürece bulundukları yerde kalacaklar.

Dara:

10. Sâsânîleri incitmemek için şehri savunmak için yerleştirilen gücün arkasında Dara'da başka bir güç olmayacak v doğunun generali karargâh orada bulundurmayacaklar. Eğer böyle bir durum olursa Dara'daki kumandan saldırıya müdahale edecek.⁴²⁷ Çok kapsamlı olan Dara 'da imzalanan bu antlaşma ile siyasi, askeri ve ticari alanda ortak kararlar alındığı gibi, Lazika Dara ve Ermeniya'nın da kaderi çizilmiş oldu.

3.3.3.5. Bizans – Sâsânî Antlaşmasında Uyuşmazlık

Bizanslılar Batıda Gotları yenilgiye uğratarak Sâsânîlere kesin bir darbe vurmaya düşünüyorlardı

Bizans İmparatoru'nun Sâsânîlerin barışı kaçırdıklarına dair konuşması Sâsânîlerin hataları yüzünden yakında yıkılacakları Sâsânîlerin daha güçlü olduklarında düşmanlarına karşı duramayacaklarını göstereceğini fırsatları bir kez kaçınıldı mı geriye dönüş olmadığını artık bir tarafta düşmanlık bir tarafta da kaçınılmış fırsatların olduğunu söyler. Hüsrev bunları duyunca antlaşmayı bozmak için hâlâ hevesliydi. Sanki o söylenenler kendisi için değildi. Ermeni Lazikalara yaptığı gibi aynısını yaptı. Onun krallığını övdü. Onu, devleti için yaptıklarını, topraklarını genişlettiğini ve parlak hale getirdiğini söyledi. Bu suçlamalar adil kralın alışık olmadığı şeylerdi. Hüsrev antlaşmayı bozmayı teklif etti.⁴²⁸

Bizans'ın Sâsânîlere ağır konuşması hatta hakarete varan sözler söylemesi barışı tehlikeye düşürerek bozma noktasına getirmiştir. Bizans neye dayanarak bunları

⁴²⁷ R.C Blockley, a.g.e, s.73

⁴²⁸ G. Abu'l Farac, Abu'l Farac Tarihi, c.I, çev. Ö.Rıza Doğrul TTK basımevi, Ankara 1999, s.152 vd. Justinianus'un on birinci yılında Sâsânîler ile Bizanslılar arasındaki sulh bozuldu. Gökyüzünde akşamları günlerce, büyü ve korkunç bir kuyruklu yıldız görüldü. Aynı yıl içinde de Kisra, Antakya, Halep ve Apamea'yı zapt ederek acı bir esarete uğrattı. Bizanslılar da Sâsânîler gittiler ve Kardavaya'ın, Arzonitlerin ve Arapların ülkelerini aldılar. Kisra da hareket etti ve Calonicus ile bütün Bet Nahrin'i aldı, Edessa'ya karşı yürüdü, onu alamadığı için Batnan'ı zapt ettikten sonra döndü. Kisra, Antakya'ya karşı da hareket etti, burasını alarak yaktı ve kâmil harap etti. Sâsânîler, duvarlardaki beyaz mermerleri de aldılar ve bunları Sâsânîler götürdüler. Daha sonra Sâsânîler hudut üzerindeki bütün ülkeleri alarak Calonicus'u ve Balaş'ı tahrir ettiler; şehit Mar Bacchus'un kemiklerini ve Mar Sargis'in mezarındaki altınları alıp götürdüler. 848 (m. 537) yılında güneşte, evvelce hiç görülmemeyen, bir işaret görüldü. Güneş karardı ve bu karanlık on sekiz ay devam etti. Her gün gökyüzünün ortası baygın ve gölgeli bir ışık ile aydınlanıyordu ve herkes güneşin bir daha bütün ışıkları ile ortalığı aydınlatmayacağını sanıyordu. Bu yıl içinde meyveler olgunlaşmadı ve şarapların tadı üreye benzedi.

söylemişti. Batıda Gotları tam olarak ezeceklerine olan inançları ile Sâsânîlerin hatalarını buna bağlamaktaydı.⁴²⁹

Savaşın şiddetle devam ettiği sırada Symeon, Pharangium'un Bizanslılara verilmesi için imparator Justinianos'u ikna etti. Bu sırada Ermeniya köyleri Bizanslılara hediye olarak verildi. Theodosiopolis(Erzurum) ve civardaki kalelerin Sâsânîlere verilmesinden vazgeçildi. İmparator'un Ermenilere hediyesi Ermenileri güvenlik hâkimiyeti altına almasıydı.⁴³⁰

Ermeniler dönek Acacius'a uzun süre dayanamadı ve suikastçılarla birlikte Pharagirum'a sığındı. İmparator Bizanstan Sittas'ı göndermedi Sittas geciktiğinden orada onlar Sâsânîlerle antlaştılar. O Ermenilere gitti ve halka nüfusun yerleştirileceğini, onarım yapacağını ve istemeyerek de olsa imparatoru vergilerini azaltması için ikna etti. Sittas'ın Aspetiani kabilesiyle anlaştı.⁴³¹

Bizans'ın adamı olan Sittas'ın askerleriyle Ermenistan'daki Oenochalakon bölgesine gidip kamp kurmuştur.⁴³²

Sittas'ın ölümünden sonra imparator, Ermeniya'ya Bouzes'i atadı. Görevi Ermeniler ile imparator arasındaki arabuluculuğu sağlamaktı.⁴³³

Ermeni ülkesini önce Sâsânîlerin hâkimiyeti altına alınmış Sâsânî hâkimi Hüsrev burayı Bassaces'e vermiştir.⁴³⁴

Bizans'ın batı sınırlarındaki saldırılar üzerine doğuda Sâsânîler'in Bizans'ın zararına olarak barışı bozması uzun sürmeyecekti.⁴³⁵Ebu'l Farac tarihinde, yapılan barışın Juustianos'un iktidarının onbirinci yılında bozulduğunu bunun da m.538 yılına denk geldiğini söyleyebiliriz⁴³⁶.

3.3.3.6. Justinianos'un Hüsrev'e Mektubu

Ben şimdi Sâsânî Ordusunun Bizans topraklarının nasıl istila edeceğini anlatacağım. İmparator Justinian Sâsânî Kralı Hüsrev'in savaşa istekli olduğunu anladı. O kralı bu düşüncesinden vazgeçirmek istedi. Şimdi Anastusyus adında akıllı (Arif) bir adam Dara'dan Bizans'a gelmişti. Onun akıllılığı bilinirdi. O kişi son zamanlarda

⁴²⁹ Procopuis, a.g.e, s.269

⁴³⁰ Procopuis, a.g.e, s.271

⁴³¹ Procopuis, a.g.e, s.273

⁴³² Procopuis, a.g.e, s.275

⁴³³ Procopuis, a.g.e, s.277

⁴³⁴ Procopuis, a.g.e, s.279

⁴³⁵ Procopuis, a.g.e, s.285

⁴³⁶ Abu'l Farac, *Tarih*,s.152

Dara'da İstibdat yönetimini yıkan kişiydi. Justinian Anastasios tarafından Hüsrev'e ileilmek üzere bir mektup yazdı. Aşağıdaki mektuptaki mesajdır. Savaş sebepleri yükseldiğinde bir kısım akıllı insanlar anlaşma yaparlar. Buna karşılık birbirine en çok güvenen arkadaşlar birbirlerine karşı güçlerini sonuna kadar kullanırlar. Fakat aptal insanlara en parlak ışık Tanrının düşmanlık mirasıdır. Başka gerçek yoktur. Şimdi barışı takrip etmek veya savaşmak zor değildir. En büyük şerefsizler basit ve kolay olan şeyleri yaparlar. Fakat onların savaş niyetleri ortaya çıktığında, tekrar barışa dönmek isterler. Sanırım bu kolay değildir. Fakat henüz sen böyle istilacı bir mektup bana yazmadan ve olumsuz bir teklifte bulunmadan şimdi hızlı bir şekilde görüşmeliyiz ki keyfi bir yargılama olmasın duygularla değil birbirimizi anlayarak yazalım fakat bahaneler olmaksızın planlarımızı uygulamak için cesaretlendirecek avantajlar olacak. Fakat bizim için mümkün olabilir.⁴³⁷

Alamoundaras'ın topraklarımızı istilası barış içindeki bu dönemde cesaret vermiş olması İmparator Justinianus'un Hüsrev'e yazdığı mektuptadır. Kasaların zaptı, malın mülkün ele geçirilmesi, insanların kılıçtan geçirilmesi ve esir edilmesinin bu suçlar komşuların anlaşmalarına aykırı olduğunu vurgulamaktadır. Onlar tarafından böyle düşünülme de. Fakat böyle düşünülse de hala barışın yapılmasının mümkün olduğunu belirtilmişti. Fakat biz sizin Bizanslılara karşı savaşa hevesli olduğunuzu duyduk. Bütün bunlar bize ait değil. Doğal olarak arkadaşların birbirlerine karşı istilayı reddetmesi hevesimizi korumaktadır. Bu en önemli baskıdır.

Memnuniyetle kurulan arkadaşlık bahanelerle harcanırsa var olamaz, yaşayamaz. Fakat görüldüğü kadarıyla bu durum krallarda daha azdır. Fakat bunları bir kenara bırakıp, birçok şeyi göz önüne alırsak savaş her iki taraf için de şüphesiz yıkım olacak. İyi şeyler düşünmek, suçlamalara katlanmak, kendine gelmek, yemini zihinde tartmak, paraları aldığın zaman ve haksız yere hilekâr ve safsatacılar tarafından şerefsizlik olarak nitelendirileceğini düşünmelisin. Sen onları ayartmayacaksın (alçaltmayacaksın). Tanrı için hile yapandan daha kötüsü yoktur. Hüsrev bu mesajı gördüğünde ne hemen cevap verdi ne de Anastasius'u bıraktı. Onu orada kalmaya zorladı.

⁴³⁷ Procopius, a.g.e, s.291

Büyük bir incelikle yazılan bu mektup deyim yerinde ise hem nalına hem mihına vurmaktaydı. Karşı tarafın yaptığı bütün olumsuzlukları sanki hiç yapmamışlar ya da en azından kendinin bu konuda büyük bir itimatı varmış gibi davranmaktadır.⁴³⁸

3.3.4. Bizans'ın Ermenia Bölgesindeki Durumu

Kolhislilerin tartışmalı topraklarının, Sâsânîler tarafından ele geçirilmek amacıyla kuşatılması, birçok savaşların yapılmasına ve zaman kaybına neden olmuştu.⁴³⁹ Lazika'nın çoğu ve Aeretes krallığının olduğu Phasis şehri Bizanslıların elinde kaldı.⁴⁴⁰ Sonunda Bizanslılar ve Sâsânîler sahip oldukları her şeyi (kale ve diğer tüm yerler) koruma konusunda ve “status quo” (var olan durum) tartışmaları bitirene kadar kalması konusunda anlaştılar. Bu konuda anlaştıkları için kapsamlı bir barış umudu vaad eden ve düşmanlığı bitiren bir anlaşma yaptılar.⁴⁴¹ Lazika ve Ermeniya'da sorunsuz bir dönem başlamış oldu.

Doğu sınırında ve Armenia boyunca Bizanslılar ve Sâsânîler arasında ciddi bir barış dönemi göze çarpıyordu. Lazika'da ateşkes sağlandığından bölgesel bir barış var olduğu için, Bizans ve Sâsânî otoriteleri evrensel bir barış yapmayı kararlaştırdılar.⁴⁴²

3.4. Sâsânî Ordusu ve Orduda Bulunan Türkler

Sâsânîlerin El-Cezire(Mezopotamya) 'daki savaşlarına baktığımızda Arapların vassal olarak, Türklerin ücretli asker veya müttefik olarak Sâsânî ordusunda yer aldığını görmekteyiz. Fiili birliklerin yanında bağlı bulunan eyalet ve ülkelerden de çok sayıda ücretli askerler bulunurlardı. Bu birlikler süvari şeklinde olup Kuşan, Hun, Kionit, Çul gibi Türk boylarından da çok sayıda askeri bünyesinde barınmaktaydı.⁴⁴³

Ammianus Marcellius Bizans ve Sâsânî arasındaki “Amid” savaşında Hun ve Alan hükümdarlarının Şapur'un müttefikleri olarak bu savaşa katıldıklarını yazmaktadır.

İmparator Anastassios'un Samen, Bizans kroniklerinin sabir adını (Kedrenos Sabir demektir) verdikleri Hunlardan yardımcı kuvvet olarak yararlanıldığını

⁴³⁸ Procopius, a.g.e, s.273

⁴³⁹ R.C Blockley, *The History of Menander The Guardsman*, Carleton Ottawa 1985,s.50 vd

⁴⁴⁰ R.C Blockley a.g.e,s.50 vd

⁴⁴¹ R.C Blockley, a.g.e s.43

⁴⁴² R.C, Blockley, a.g.e. s .55

⁴⁴³ R.Girişmen: “Sâsânî Ez Agaz Ta İslam” (Farsçaya Çeviren-Muhammed Muayyen)

görmekteyiz. İlk kez 359 da Amid kuşatmasında Türk savaşçıları hakkında Prens Grumbatas idaresi altında bulunan ve Sâsânîlerle birlikte savaşan Hyon (Chionitalar) ordularına kendi gözleriyle tanık olmuştur. Şapur'un ordusunda, Hyonların dışında başka yardımcı kavimler de bulunmaktaydı ve Sâsânîler ailelerini de kendileriyle birlikte sefere götürmüşlerdi. Nitekim Sâsânî hükümdarının planı, fethedilecek toprakların nüfusun imparatorluğun iç kısımlarına, kendi halkından insanları da bunların yerine yerleştirmektir⁴⁴⁴.

Bizanslı tarihçiler, 359 senesi olaylarından sonra Hyonların Kuzey Mezopotomya'ya yerleşmiş olduklarından söz etmez, Süryani edebiyatında ise Hyonların⁴⁴⁵, yüzyıllar sonra bile sınır boylarında gerçekleşen Bizans-Sâsânî savaşlarıyla ilişkili olarak adlarının geçtiği Musul civarında yerleştiklerine dair sayısız atıflarla karşılaşırız. Yer adları da onların yerleşimlerine işaret eder. (Bet-Hyonayê, Kadiş, bu sonucusu Arapça Kadişiyya'dır. Ermenice kurallı bir Kataşan formunu göstermektedir.)

Süryaniler, Kuzey Mezopotomya'daki aynı Kadiş grubunu bir buçuk yüzyıl sonra, Kavad egemenliği zamanında bile ayrı bir halk olarak tanımaktadır.⁴⁴⁶

Yine İmparator Theodios'un 395'de ölümü ile Hunların iki yönlü atağa kalkarak biri Balkanlara diğeri konumuz olan Kafkaslardan Anadolu'ya yönelmişti. Hun Devletinin Doğu kanadı tarafından yönlendirilen bu hareketin başında Basık ve Kursık bulunmaktaydı. Bizans ve Sâsânîleri telaşa düşüren bu akında Hun süvarileri Erzurum bölgesinden Karasu, Fırat vadisini takibederek, Malatya ve Çukurova 'ya kadar ilerlemişler bölgenin en sağlam kalelerine sahip şehirleri olan Edessa(Urfa) ile Antakya'yı bir müddet kuşattıktan sonra Suriye'ye inerek Tyros ve oradan da Kudüs'e yönelmişler çok hızlı gelişen bu olaylar karşısında Hunlara dair Kilise adamlarının hayret uyandıran rivayetleri ortalıkta dolaşmaya başlamıştı. Daha sonra akıncılar sonbaharda kuzeye çark ederek Orta Anadolu'ya ulaşmış,ve buradan Azerbaycan –Bakü yoluyla 395 aınlar -396'da merkezlerine dönmüşlerdir. Bu kayıttan daha sonra da küçük çaplı akınlar düzenlendiğini, buna karşılık Bizans İmparatoru Arkadios'un bu akınlara karşı ciddi hiçbir tedbir almadığı görülmüştür⁴⁴⁷ Bu örnekte olduğu gibi Türklerin ücretli asker veya müttefik olmanın dışında bağımsız olarak da Anadolu ve

⁴⁴⁴ K.Czegledy, *Bozkır Kavimleri'nin Doğu'dan Batıya Göçleri*, Çev. E.Çoban İstanbul 1998 s.62

⁴⁴⁵ Süryanice metinlerde Hyon adıyla ya da Kadiş boy adıyla

⁴⁴⁶ Karolyn Czegledy, *a.g.e.*, çev. E. Çoban , İstanbul 1998,s.62

⁴⁴⁷ İ.Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1982 s.70

Mezopoyamya’da (el-Cezire) görüldükleri anlaşılmaktadır. Anuşirvan’ın Yemen istilası için yollamış olduğu deniz filosu içerisinde çok sayıda Akhun Türklerine ait savaş esiri bulunmaktaydı.⁴⁴⁸ Anuşirvan çoğunluğunu Akhun Türklerinin oluşturduğu bu ordu sayesinde Yemen, Umman ve Habeşistan sahillerini ele geçirmiştir.⁴⁴⁹ Behram Çûbin’in ordusu içerisinde çok sayıda Akhun, Kuşan ve Fergana Türkü bulunmaktaydı.⁴⁵⁰

Akhun orduları, Sâsânî ordusu ile beraber Bizans üzerine yapılan Edessa ve Martyropolis kuşatmalarına katılmışlardır. Edessa kuşatması sırasında Akhun ordusunun komutanı esir düşmüştür. Bu komutan için Kavad yoğun bir diplomatik baskı içerisine girmiş ve komutanı Bizanslıların elinden kurtarmıştır.

Sâsânîlerin at kültürünü ve biniciliğini; atlı süvarileri düşmanlarına karşı uygulamış oldukları Turan taktiğini Saka Türklerinden aldıklarını ifade etmektedirler.⁴⁵¹

502 yılında Bizans- Sâsânî savaşı başladığında Göktürklerin her iki tarafa da yirmi bin kişilik takviye gücü gönderdiği anlaşılmaktadır. İmparator Anastasios Kavad’a elçi yollayarak “Bu köpeklere oyuncak olmaksızın kardeş gibi barış içinde yaşayalım.” demiştir. Kavad olayı Hunların reisine doğrulatınca reis ve adamları çadırlarında uyumakta iken öldürülmüştür.⁴⁵²

Malalas’ın kayıtlarında İmparator Justinianos’un, Sabir kralı Balak’ın dul eşi Kraliçe Boarik ile ittifak ettiğini onun erkek gibi tedbirli ve kudretli bir kadın olduğunu yüz bin kişilik Hun kıtalarına kumanda ettiğini belirtmiştir. Bu ittifakın para karşılığı değil, gümüş vazo ve sair hediyelerle yapıldığını kaydetmiştir.⁴⁵³

Ayrıca Hunlardan Türak ve Glon’un isimlerinin kuzeyde Kafkaslarda da Sâsânî müttefiki olarak geçtiğini ve Sabirlerin 516’da Bizansa karşı Sâsânîlerde birlikte savaşıklarını görmekteyiz.⁴⁵⁴

530’da yine Sâsânî-Bizans savaşının Dara’da cereyan ettiği sırada Bizans ordusu Beliserios, Sâsânî ordusu da Firuz idaresinde bulunmaktaydı. Procopius⁴⁵⁵ savaşın seyrini değiştirenlerin Sunika ve Avgan idaresinde bulunan ve Massageta adı verilen Hunlar olduğunu yine altı bin süvari ile kumandanları Simas ve Askhan’ın adından söz eder.

⁴⁴⁸ Ünver Günay-Harun Güngör: “Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi”s159-183..

⁴⁴⁹ İbn-i Belhî: “*Farsname*” (tashih ve sunuş: Gay Leserenc-Reynold Elen Nikolsen) s.60, Tahran 1359

⁴⁵⁰ H.D.Yıldız: “*İslamiyet ve Türkler*”, İstanbul-2000,s.26

⁴⁵¹ Said Nefisi: “*Tarih-i Temeddün-i Sâsânî-i Sasan*”, Tahran-1331hş,s.21

⁴⁵² Ş.Baştav, a.g.,m, s. 62

⁴⁵³ Joannes Malalas,*Chronicle*, CB, XVIII s.430-431; krş. Ş. Baştav,a.g.m, s.62;

⁴⁵⁴ Ş.Baştav,a.g.m, s. 62

⁴⁵⁵ Procopius .CB,s. I 74; krş. Ş. Baştav,a.g.m, Belleten, s.53-99

Malalas, Sabirlerin 500-550 arasındaki savaşlarda sık sık Bizans ve Sâsânîler arasında yer değiştirdiklerini belirtir. Bu esnada Hun Sabirler, Hazar geçitlerini aşarak Bizans kuvvetlerine hücum ettiler. Bu kuvvetler Bizans eyaletlerini ve Ermenistan'ı yağma ettiler. İmparator, Rufinus Patricus'u Şark'a gönderdi. Bizans ordusu Dara şehrine gelmişti. Sâsânî hükümdarı barış isteniyorsa Sâsânîlerin ilerlemesini elbirliği ile durdurma teklifinde bulundu. Çünkü onların kuzeyde Ermenistan'da birçok yeri yağmaladığına Hunların hepsi tanık olmuştur.⁴⁵⁶

531' de Kavad öldü. Sâsânîler Martyropolis (Silvan')'i 'işgal edip bundan sonra sulh teklifinde bulundular. Sabirler bu esnada Sâsânîlere yardım vaadinde bulunmuşlardı, lakin geç erişebildiler. Malatya'ya geldikleri zaman Sâsânîler gitmişlerdi. Halep civarına kadar her tarafı yağmaladılar. Mühim miktarda ganimet ile geri dönmüşlerdi.

531' de Sâsânîlerle sulh yapıldığından Sabirler yağma fırsatı bulamıyorlardı. Bu sebeple 550 ye kadar Bizans kaynaklarında Sabirlerden bahsedilmez.

VI. asrın ortalarına kadar mühim rol oynayan Sabir hâkimiyeti, Sâsânî kralı I.Hüsrev'in (531-78) kuzeykavimlerine karşı 545 sırasında yaptığı harpte mahvoldu. Sabir kavminin bakiyeleri, artık Kur, Rion, Kuban, Terek ırmaklarının menbaları havalisinde, bir kısmı Sâsânî, bir kısmı da Bizans ta tarafında olmak üzere ücretli asker olarak çalışmak zorunda kamıştır.

550-551 Sâsânî- Bizans savaşında yine her iki tarafta ücretli asker olarak Sabirler bulunmaktaydı. Hatta İmparator Justinianos'un onlara gönderdiği paraların ellerine geçmediği de yazılmıştır.⁴⁵⁷ Çünkü aradaki saha düşmanların denetimindeydi.

Onların savaşçılıklarının yanında savaş dehalarında da söz etmemiz gerekirse 40 kişiyle taşınabilen hafif fakat surları dövmede elzem olan koçbaşları yapmışlardı. Savaş esnasında pratik icatlarda bulunabiliyorlardı.

Sâsânî kaynaklarına göre; süvari ve ağır Sâsânî savaşçıları miğfer, kılıç, savaş baltası, zırh ok kirişi, oklar, otuz okun olduğu kılıflar, muhafızlar, zırhlı atlar, sapan, sapantaşı, iki yedek ok kirişi, kement, mızrak,⁴⁵⁸ gürz, kuşak, zırhlı eldiven, posta arabası gibi ölümcül araçlardı.⁴⁵⁹

⁴⁵⁶ Ş. Baştav,a.g.m, s.63

⁴⁵⁷ Procopius, CB.I, s.290; krş. Ş.Baştav , a.g.m . s.63

⁴⁵⁸ Malalas ; *The Chronicle of Malalas*, trans E.M. Jeffreys , Melbourne 1986,s.199

⁴⁵⁹ A. Shahbazi, "Army Pre Islamic Sâsânî", E1 (Enc. Iranica) vol. II 490-499 London trhsz

Sâsânî askeri nizamı ve askeri giyim tarzları hakkında geniş malumatlar elde etmek mümkündür. Başlarında sivri miğferleri taşıyan zırhlı süvariler bu figürlerin başını çekmektedir. Figürlerdeki silahlar ok ve sivri uçlu mızraklardır. Başka figürlerde sürgün avı, fil sürüleri üzerinde veya kayıklara binmiş asker motifleri dikkati çekmektedir.

3.5. Bizans Ordusu

Bizans devletinde toprakların genişliğinin, idarede aksaklığa sebep olmaması için kendine has bir sistem geliştirerek eyaletleri bölme yoluna gitmiştir. Böylece idari mekanizmaya işlerlik kazandırılmak istenmiştir. İmparator Diokletianus döneminden başlayarak özellikle Konstantinos döneminden itibaren idare nizamının en önemli özelliği askeri ve sivil iktidarın ilke bakımından birbirinden ayrılması olmuştur. Artık eyaletin sivil idaresinden eyalet valisi, askeri idaresinden ise bir veya birkaç eyaleti birden elinde tutan dux'ların emrindeydi.⁴⁶⁰

Praefektus praetorio'ların⁴⁶¹ imparatorluk valileri sıfatıyla sonra bütün devlet memurları içinde en yüksek dereceye sahiptiler. Adalet, sükûnet ve asayişin iktisadi hayatı, ticaret merkezi idarenin en nüfuzlu memuru magister officiorum idi.⁴⁶²

Muhafız alaylarının muhafazasını da magister officiorum'un merkezi idarenin en önemli memuru questor sacri palatii idi.⁴⁶³

Diokletianus ve Konstantinos devrinde ordu, temelinde yeni bir nizama tabi tutuldu. Müstahkem mevkiilerin garnizonları halinde, devletin arazisi içinde harekete hazır birlikler ve kuvvetli ordu ihtiyatları yoktu. Sadece Bizans devletinde piretoriyen muhafız gücü emre hazırды. Böyle bir sistemin artan askeri ihtiyaçları karşılamayacağı çoktan beri belli sistem üçüncü buhranlar yüzyılında tamamen iflas etmişti. Diokletianus önce sınır ordusunu oldukça takviye etti. Bizans devletinde de sınır savunmasına önem verilip savunma hattı olarak küçük tepecikler kullanılıyor ve surlar otuz mil aralığında yapılıyordu. Ayrıca bu sistemi güçlendirmek için hafif zırhlı atlı arabalar da kullanılmaktaydı. Bu arabaların amacı ani saldırıları önlemek ve tam ölçekli bir Sâsânî işgaline takviye vermektir. Sistemin en zayıf halkası güney ucuydu. Demek ki

⁴⁶⁰ Ostrogorsky, a.g.e, s.32

⁴⁶¹ Ostrogorsky, a.g.e, s.32 Temeli İmparator Diokletianus döneminde atılan sistemin özelliği 120 eyalet ayrılan geniş birimlerini ellerinde tutan askeri ve sivil memurlardı. Konstantinos zamanında askeri karakterini kaybetmiştir.

⁴⁶² Ostrogorsky, a.g.e, s.33

⁴⁶³ Ostrogorsky, a.g.e, s.34

güneydeki bu zayıflık sonucunda Arap kabileleri ile ittifak yapılması tesadüf değildi.⁴⁶⁴ Askeri ve siyasi bakımdan gerekli olan içten gelecek her türlü iktidarı devirmek gayretlerine karşı koyacak, güçlü ve hareket kabiliyetli bir ordu kuvvetinin kurulmasıydı. Bu ikili görevi exercitus comitatensis⁴⁶⁵ yerine getirecekti. Yeni “maiyet birlikleri” pek kısa zamanda Bizans ordusunun esas çekirdeği haline geldiler.

Konstantinos’tan itibaren ordunun idaresi magister militum⁴⁶⁶ önceleri bütün yaya kuvvetleri magister peditum’un, süvari kuvvetleri ise magister equitumun emrine verilmişlerdir. Devletin doğu kısmında bunların yanında bölgesel sınırlı kumandalara sahip üç ordu kumandanı daha göze çarpmaktadır: Magister militum per Orientem, magister militum per Teheracias ve magister militum per Illyricum. Eyaletlerdeki sınır birlikleri kumandanları olarak Dux’lar da bunların emrindedir; buna mukabil her iki magister militum praesentalis saray muhafız birliklerini kumanda ederler. Böylece Bizans’a ait bölgede taksim edilmiş yetkilerle beş kumandan bulunuyordu. Bunların hepsi de doğrudan doğruya imparatorun emrindeydiler.⁴⁶⁷

Limitanei’ler sınır ordusu da, sadece sınırların mudafazı gayesine hizmet eden, özel bir ordu sınıfı olmak önemini kazandı. Limes⁴⁶⁸ bölgesindeki askerleri hizmetleri mukabilinde hususi arazi mülkiyetine sahiptirler. Şu halde bunlar yerleşik köylüler milisidirler. Bizans-Bizans ordusu zamanla barbarlaşmıştır. Bu hususta imparatorluğunu askeri kudreti daha ziyade atlı birliklere dayanan yeni Sâsânî-Sâsânî devletinin savaş tarzına uymak zorunluluğunu duymasıdır. Herhalde nedenlerin sonuncusu değildir.

Devletin ağırlık noktasının doğuya kayması, iktisadi güçle yeni askeri görevlerle ilgilidir-Sâsânî devleti yerini aldığı Part devletinden çok daha tehlikeli bir düşmandı. Sâsânî şehin şahları ile mücadele, Bizans devleti için en önemli siyasi ve askeri görevlerden biri oldu.⁴⁶⁹

Konstantinos, Byzantium’u büyütürken devletin başşehirliğine yükseltmek suretiyle imparatorluğa doğuda kuvvetli bir devlet merkezi vermiş oldu. İnşaat 324 yılı kasım ayında başladı ve kısa zaman sonra, 11 Mayıs 330’da yeni başşehir törenle açıldı. Yenisabetsiz bir görüşle seçilmişti. İki kıtanın sınırında stratejik öneme sahip

⁴⁶⁴ A.Hourani, a.g.m, s.55

⁴⁶⁵ Ostrogorsky,a.g.e,s.39 Diokletianos devrinde kurulan askeri birliklerdir.

⁴⁶⁶ Ostrogorsky,a.g.e,s.39 ordunun idaresinden sorulu kişidir

⁴⁶⁷ Ostrogorsky, a.g.e, s.39

⁴⁶⁸ Ostrogorsky,a.g.e,s.40sınır bölgesi

⁴⁶⁹ Ostrogorsky, a.g.e, s.40

bulunuyordu. Bin yıl süreyle, Bizans imparatorluğunun iktisadi, askeri, kültürel ve dini merkezi oldu. Altıncı yüzyıl içinde her halde yarım milyonluk bir ahaliye malikti.⁴⁷⁰

3.6. VI. Yüzyılda Sâsânî –Bizans Savaşları

3.6.1. Tiberios Konstantinos

580 yılına gelindiğinde gerek Sâsânî, gerekse Bizans tarafında iki güçlü hükümdarın ölmesi ile başa geçen hükümdarlar da değişmiş. Bizansta Tiberios (578-582) Sâsânîler tarafında da Hüsrev'in oğlu Hürmüz IV (579 - 590) geçmişti. Justinos II 'nin ölümünden sonra Bizanslılar Sâsânîler ile yaptıkları yeni barış görüşmelerinde çok karlı sayılmayan bir anlaşmaya razı olarak Dara'ya karşılık Pers- Ermaniası İberia, Aphumon⁴⁷¹ ile birlikte Arzenene'den feragat ettiler. Anlaşmadan sonra Bizans'ın doğu orduları kumandanı ve daha sonra başa geçecek olan Mavrikios 579'da Dicle ötesinden Sâsânîlere saldırdı.⁴⁷² 580 yılında Bizans, Gassani müttefiki Arap Münzir ile birlikte Kirkesion ve Babilonya üzerine bir sefer daha yapmıştı. Fakat el-Cezire bölgesinde Sâsânî atakları da durmuyordu. İranlı komutan Azarmahan idaresindeki ordu her tarafı işgal etmekte ve yakıp yıkmaktaydı. Konstantina (Viranşehir) ve Resu'l-ayn'da bundan nasibini almıştı.⁴⁷³ Verimli tarım alanları ve köyler ateşe verilmiş, kilise ve manastırlar yakılarak sivil halk katledilmişti.

Sâsânîler bölgeyi talan ederek, Edessa ve Harran'a kadar ilerlemişler ve aldıkları esirleri katletmişlerdi. Ancak Sâsânîler, Bizans'lı komutan Mavrikios'un takibinden kurtulamayarak Kallinikos(Rakka) yakınlarında iki tarafın girdiği mücadelede yenilgiye uğramışlardı. Tiberios döneminin son savaşı Konstantina'da (Tella, Mouzelat) yapılmış ve Bizans'ın başarısı ile sona ermişti. Sâsânî ordusu, Nisibis yakınındaki Mygdonios(Çağçağ)suyu kenarında Bizans ordusu ise Konstantina (Viranşehir) surları önünde Monakarton yakınında sınırda Dara ile Mardin arasında görüşmeler yapılmış⁴⁷⁴, sonuç alınamayınca yapılan savaşta Sâsânî komutan Tamhosrav

⁴⁷⁰ Ostrogorsky, a.g.e, s.41

⁴⁷¹ Theophanes, *Chronicles* s.370-371 Theophanes başa geçer geçmez Bizans Sâsânî mücadelesi Armenia'da başlamış Sâsânî hâkiminin çadırı ve hazines ele geçirilerek kış Sâsânî topraklarında geçirilmiş daha sonra Nisibis taraflarında savaş devam ederek önce Arzenene ardından Martinapolis hâkimiyet altına alınmıştı. Bundan sonra Amida ele geçirilmiş 2 tarafın Dara önlerinde yaptığı savaşı Bizanslılar kazanarak Chlamaron kuşatılmıştır. Bizanslılar dahada ileriye giderek Sâsânî topraklarını ele geçirmiştir. B.umar Türkiye'deki Tarihsel Yer Adları, İstanbul 1987, s.84 Aphuman Diyarbakır'ın Lice ilçesi yakınlarındaki bir kale olarak verilmiştir.

⁴⁷² Menandros, nşr'den C.Boor, s.211-214; A.Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi* nşr. M. Öztürk - İ. Yılmazçelik Elazığ 2004 s.10; E.Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. F.İşiltan, İstanbul 1970, s.21

⁴⁷³ E.Honigman, a.g.e, s.22

⁴⁷⁴ E.Honigman, a.g.e, s.22

ölerek savaşı Bizans tarafı kazanmış oldu. Bu savaşın şerefine Monakarton bundan sonra Tiberiopolis adını almıştır. Sâsânî ordusu da Bet-vaşe (Bebase, Betuşi) suyu kenarında üç ay konakladıktan İran'a dönmüşlerdi.⁴⁷⁵

Bu dönem Bizans için hem şiddetli savaşların yapıldığı ve kayıplara uğranıldığı hem de önceki yıllara göre iç kargaşanın arttığı, Sâsânîlerdeki durumdan faydalanılarak başarı grafiğinin hızla yükseldiği bir dönem olmuştur. Biraz geriye giderek olayları özetleyecek olursak ilk olarak Justinianos'un yeğeni ve halefi olan Justinos II (565-578) Sâsânî şehin şahına zamanı gelmiş olan haracı ödemeyi reddetmesiyle başlamıştır. Böylelikle büyük tavizler ve çabalarla yapılan ebedi barış bozulmuş oldu. Sert ve uzun sürecek olan bir savaş başladı. Savaş'ın ilk cephesi stratejik bir öneme sahip olan Ermenia bölgesinde başlamıştır. Burası aynı zamanda devletin ücretli asker temin ettiği bir yerdi. Yirmi yıl boyunca imparator Justinos II. Tiberios Konstantinos (578-582) ve Mavrikios (582-602) devirlerinde Sâsânîlere karşı savaş bütün şiddeti, değişkenliği ve tarihi ile sürmüştür. Özellikle Sâsânî devletindeki iç karışıklıklar, Mavrikios'un askeri başarılarıyla birleşerek, Bizans lehine kesin bir sonuç alınmasını sağlamıştır. Mavrikios'un desteği ile genç Hüsrev II (591-628) Perviz, Sâsânî tahtına sahip olunca bedeli Pers Ermeniası'nın büyük kısmını Bizans'a bırakarak 591 Antlaşmasını imzalamak oldu.

3.6.2. Mavrikios Dönemi ve Toparlanma Hamleleri

Bizans devletinin doğu sınırında Sâsânîlerle ordu komutanı olarak başarılı savaşlar yapan Mavrikios'un, (582-602) imparator olarak başa geçti. O'nun başkente gitmesiyle yerine Doğu orduları Kumandanı olan (Bizans Magister Militum Perorientum) Ioannes Mystakon geçmişti. Ancak, 583'te Sâsânîlerle yapılan savaşta Nymphios'un⁴⁷⁶ Dicle'ye karıştığı yerde mağlup olduğundan o güne kadar elde edilen kazanımlar bir anda gitmiş oldu.

Sâsânî-Bizans savaşları 582–586 yılları arasında ufak çaplı olarak bölgeye Philippikos'un tayin edilmesine kadar devam etmiştir. Sâsânîlerin Aphumon kalesini Bizansların ise Akbe kalesini kuşatmalarına rağmen alamadıkları kaydedilmiş, hatta Ioannes Ephesos, 583'te teslim olan Akbe kalesinin Bizanslı komutan Startelates tarafından tahrip edildiğini kaydetmiştir. Bizanslıların amacı; nehrin hiç olmazsa bir

⁴⁷⁵ Menandros, *Menander the Guardsman*, nşr'den C.Boor, s218

⁴⁷⁶ B.Umar *Türkiye'deki Tarihsel Yer Adları*, İstanbul 1993 s.606 (Kahta çayı olarak vermektedir)

tarafını ellerinde tutarak karşı sahilde düşmanın işine yarayacak noktaları yok etmek anlamına geldiğini çıkarabiliriz.⁴⁷⁷ Bizanslı komutan, Monokarton'dan Dicle'ye doğru gelmekte olduğu haber verilen Sâsânîlere karşı Nisibis civarına doğru yönelmiştir. Buradan da Nymphios, Bet-Arabeye, Kardarigan, Tiberiopolis'e gelerek, buraları kuşatmış ve Martyrapolis(Silvan) civarını tahrip edip, yakarak, Zorban mevkiine saldırmıştır.⁴⁷⁸ Düşman ile sıcak temas ancak 586 yılında Arzamon suyu kıyısında bulunan Bebase yakınlarındaki Salah'ta⁴⁷⁹ yapılmış, bu mücadeleyi Bizanslılar kazanmış ve düşman Dara yakınlarına kadar takip edilmişti. Şehir halkı kapıları düşmana kapatarak herhangi bir olumsuzluğun yaşanmasına olanak tanımamıştır. Bu gelişme Edessa'yı olası Sâsânî tehlikesine karşı korumuş oldu.⁴⁸⁰ Burayı ele geçiremeyeceğini anlayan Sâsânî kuvvetleri Dicle'nin güneyine, Arzanene'ye yöneldi, mağaralara saklanan insanları yerlerinden çıkararak tehcir etti.

Klamaron'u kuşattığı sırada Sâsânîler tarafından ansızın taarruza uğrayan Philippikos önce Aphumon'a oradan da Nymphios üzerinden Amida'ya kadar kaçtı. Civarındaki kaleleri tahkim ettirerek Sâsânî içlerine akın yapmak üzere Heraklios'u yola çıkardı. Buna göre Amida ve çevresinde tutunan Bizans Arzanene ve Khlamaron arasını Sâsânîlere terk etmiş oluyordu.

587 ilkbaharında Bizans ordusu üç kısma ayrılarak Tur Abdin bölgesindeki kaleler zapt alınmış ve bu kalelerden birisine garnizon yerleştirilerek tahkim edilmiştir.⁴⁸¹

Bizans ordusu doğuda bu üstünlüğü ele geçirmişken İmparator Mavrikios ülke genelinde uygulamaya çalıştığı yeni ekonomik politikalar gereği çeşitli tasarruf tedbirleri aldı. Bu ordu harcamalarına da yansdı. Askerlerin ücretleri dörtte bir oranında indirildi. Bu durum askerin moralinin bozulmasına sebep oldu. Doğudaki harekâtın gidişi tehlikeye düştü. Şark ordularında huzursuzluk had safhaya ulaşınca İmparator, General Priscus'u durumu düzeltmek ve komutayı devralmak üzere 588 yılında bölgeye gönderdi.

Priscus, Edessa'ya geldiğinde Paskalya Yortusu başlamıştı. Yeni başkomutan asker arasındaki huzursuzluğu gideremediği gibi, aldığı tedbirler isyana sebep oldu.

⁴⁷⁷ Theophyl simmocatta, 2.9.5;Theophanes5.253 15 vd.

⁴⁷⁸ Theophanes, s.254

⁴⁷⁹ Salah Dara'nın 30 km kadar batısındaki yer

⁴⁸⁰ Theophly. simocatta, 15, 7

⁴⁸¹ Theophyl- simocatta II.s.18; E.Honigman, a.g.e,s.24 hatta martyropolis yanında yeniden mağlup edilerek Nisibis'e kaçtılar

Priscus Edessa'dan kaçmak zorunda kaldı. Önce Viranşehir'e sığındı, orada da tutunamayınca canını kurtarmak için tek çare olarak başkente geri döndü. Sâsânî generalleri Bizans ordusunun bu huzursuzluğundan yararlanarak, Viranşehir'i yeniden kuşattılar. Ancak Bizans ordusu sadakatini ispat etti ve başkomutan yardımcısı General Germainus komutasında bu saldırıyı püskürtmeyi başardı, hatta 590 yılında Bizans ordusu Sâsânî topraklarına kadar girdi.⁴⁸²

Mavrikios'un altıncı yılında,(588) Bizans ordusunun kumandanı Priscus büyük bir ordu ile Sâsânîlere karşı hareket etti.

Bu sırada Nisibis'de bulunan Sâsânîler Maiperkat'taki muhafızları aldattılar ve bunlardan şehri aldıktan sonra buradaki Bizanslıları öldürdüler. Bu yüzden Philippikkos iderliğinde Bizans kuvvetleri derhal Antakya'dan Maiperkat'e gittiler, şehri hücum ederek aldılar ve buradaki Sâsânîleri öldürdüler.⁴⁸³

Ancak 589 yılında bir ihanet sonucunda Martyropolis Sâsânîlerin eline kesin olarak geçmiş oldu. Bizans bunun üzerine yaklaşık yedi stad uzaklıkta olan bir tepe üzerine Mavrikiopolis adında yeni bir şehir kurarak, kaybedilen Martyropolis'in kaybını azaltmaya çalıştılar.

Sâsânî-Bizans savaşlarında Bizans lehine olan gelişmeleri Sâsânîlerdeki iç çatışmalar belirlemiştir. Bu karışıklıklara kısaca değinecek olursak; Taberi'nin bahsettiği şekilde öncelikle Bizans-Gürcü ittifakı yapılarak Sâsânîler baskı altına alınmaya çalışılmış ve bu sebeple doğudan Göktürklerin saldırısı kuzeyde Ermeniya ve Ermenistan topraklarına saldıran Türk Hazar ordularının hücumları bir iç karışıklığa neden olmuştur. Bu sırada tahtta Türkzade olarak bilinen Hüsrev'in İstemi Han'ın kızıdan olan oğlu Hürmüz IV (579-590) bulunmaktaydı.⁴⁸⁴

Sâsânîler o derece karışık ki Hürmüz üst tabakadan çoğunluğu din adamı ve asker olan on üç bin kişiyi öldürmüştü. Hürmüz'ün değer verdiği komutanlardan Behram Çupin'i kışkırtan bu soylular, Hürmüz'ü tahtan indirerek yerine Taberi'nin belirtmiş olduğu gibi Behram Çupin'i getirdi. Hüsrev Anuşirvan'ın tahta gözlerini diktiğini söylemesi onun da korkarak Azerbaycan topraklarına kaçmış olan Hüsrev Pervizi tahta geçirmişler, fakat daha önce Hürmüz'e isyan eden Behram Çupin bu defa da Hüsrev Perviz'in saltanatına itiraz ederek isyan bayrağını açmıştı.⁴⁸⁵

⁴⁸² Duval, Histoire d'Edesse, s. 214

⁴⁸³ Abu'l Farac, a.g.e, s.165

⁴⁸⁴ İbni Belhi, a.g.e, s.88

⁴⁸⁵ Taberi, a.g.e, III, s.1175

Taberi, Hüsrev Perviz'in memleketinden aldığı bir mektup üzerine, elini çabuk tutması halinde Medain'e gelerek şehri ele geçirebileceğini anlamış, Azerbaycan ve Ermenistan'dan toplayabildiği kadar kuvvet toplayarak yola koyulmuş ve orada hükümdarlık tacı giydirilerek tahta çıkarılmıştı.⁴⁸⁶ şeklinde ifade etmiştir.

Behram, olanları duyunca hızla Medain'e ilerlemiş ve Perviz de ona elçiler göndererek uzlaşma yolu aramıştı.

Ancak aralarında hakarete varan konuşmalar olmuş ve uzlaşma sağlanamamıştı. Taberi'de üç Türk'ün Hüzmüz'ü boğduğu ve bundan Hüsrev Perviz'i haberdar ettikleri bilgisine rağmen İbni Belhi' de Fars büyüklerinin onun gözlerini kör ederek hapse attıklarına dair kayıt vardır. Sonunda Behram'la anlaşmanın imkânsız olduğunu anlayarak babasın tavsiyesi üzerine Bizans'a gitti.

Bendevey ve Bestam adlı dayıları onun yerine Behram'ın geçeceği vesvesesiyle babası Hüzmüz'ü boğdular.

Böylece babasının ölümüne ilk kez rıza gösteren hükümdar Perviz b.Hüzmüz olmuştur.

Onlar Fırat'ı geçip çöl yolunu aşınca karşılarında Behram'ın askerlerini görmüşler ve burada bir plan yaparak Bendevey onun giysilerini giyerek, teslim olmak için bir günlük zaman istedi. Sonuçta Perviz yol alırken Behram'ı oyalamayı başarmıştı.

İşte Bizans'ı devreye sokacak gelişme tam bu esnada gerçekleşmiş Behram'dan kaçan Hüsrev Perviz Bizans toprağı olan Antakya'ya sığınmıştır.⁴⁸⁷

Mavrikios ülkesinin talihini değiştirecek bu olaya kayıtsız kalmayarak, Hüsrev'in torunu Hüsrev Perviz'in tahta geçmesini sağlamış, ona altmış bin asker ve değerli komutanların yanında kızı Maria'yı vermiştir.⁴⁸⁸ Hüsrev Perviz'in Antakya'ya

⁴⁸⁶ Taberi ,a.g.e III.s.1176,A.Halik Bakır,"Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine dair çeviriler,"c.1,İbni Belhi ,*Farsname*, s.89

⁴⁸⁷ Theophanes, *Chronicle* s386-387 Hüsrev'in Zabas nehrini geçerek Kirkesion'a gelmiş ve burada Bizans'a bir elçi göndererek sığınma talebinde bulunmuştu. Patrik Probus orada olduğu için imparator Mavrikios bunu memnuniyetle kabul ederek General Komentiolos'a Hiearapolis(Membiç'te)bulunan Hüsrev'in yakışır bir şekilde ağırlandığını ve anlaşma yapılmasını belirtmektedir. Taberi,a.g.e, III 1174-1181 ibni belhi 891, 90; Theophyl Simocatte IV s.13,24 E. honis mann-age F.ışılı s25 Hüsrev Perviz'in Ambar ve Anatho üzerinden Kirkesion'a iltica ettiğini yazar; Abul farac, *Tarih* c.I s,166

⁴⁸⁸ Taberi,a.g.e III.1181 de kardeşi Siyavuz ve değerli komutanın Curcis olduğu belirtilirken, ibni Belhi de kardeşi Tiyaduz ve komutanın adını vermeksizin 10.000 kişilik savaşı gücüne denk biri diye söz eder.

Abul Farac, age, s.166; Kisra da Bizanslılara iltica etti ve Kisra, Mavrikios'a gizli bir haber göndererek kendisine müsaade edildiği takdirde onun tarafına geçeceğini bildirdi. Mavrikios bu yüzden son derecede memnun oldu ve Kisra'ya name yazarak kendisine her hususta yardım edeceğini bildirdi. Kisra da hemen kalktı ve Edessa'ya geldi. Rusafaya yerlilerinden İwannis (Joannes), Şahı evine alarak onu son derece ağırladı ve Mavrikios'a bir mektup yazarak ona karşı bir köle gibi davranacağını bildirdi ise de, Mavrikios cevap vererek onu oğlunu ağırlayan bir baba gibi karşılayacağını bildirdi. Mavrikios, Tarkların kumandanı olan Joannes'e yirmi bin asker ile, yanına yirmi bin Ermeni ve Bulgar alan Anastasius'u gönderdi. Bunların masrafı için kırk talen altın verdi. Kisra, bunları alarak kendi memleketine doğru yürüdü. Sâsânîli Hüzmüzan da on bin adam ile ona katıldı. Asiler vaziyeti anlayarak dövüşmek

sığındığı ifadesine karşılık Abu'l Farac'da Perviz'in Kırkesion'a geldiği belirtilir. Üstelik imparator kendisinden yardım isteyen Perviz'in şanına layık bir biçimde Edessa'da ağırılanmasını istemiş ve ülkesine dönüp saltanatı ele geçirmesi için devrik hükümdarın yanına Bizans kuvveti verilmiş ve bu kuvvetlerin Nusaybin'de birleşmesi sağlanarak başkent Ktesiphon'a yürüyen Perviz tahta çıkmayı başarmıştır.

Sonuçta iki taraf arasında varılan anlaşmaya göre Sâsânî tarafında işlerin düzelmesi durumunda daha önce Bizans'tan alınan vergiler alınmayacak⁴⁸⁹ daha açık bir anlaşmayla " Ata ve babalarına ödenmekte olan vergiler istenmeyecek,"⁴⁹⁰ ibaresi geçen madde konulmuştu. İki tarafın kuvvetlerini sayacak olursak İbnü'l Belhi Perviz tarafında kırk bin kişilik Bendevey idaresindeki Fars ordusu, Fars, Irak ve Horasan'dan gelen askerlerden oluştuğunu, Taberi Bizans tarafından gönderilen orduya ek olarak Fars, İsfahan ve Horasandan gelen kuvvetler olarak bahsedilir.

Behram kuvvetleriyle yapılan ve çok şiddetli geçen savaşı Perviz kazanarak, Behram Horosan'a kaçmıştı. Daha sonra Perviz düşmanında kurtulmak için Türk hükümdarına bir elçi gönderiyormuş havası vererek Hürmüz adındaki casus aracılığıyla Behram'ı öldürttü. Böylece iktidarı için en önemli pürüzü gidermiş oldu.⁴⁹¹

Perviz yardıma gelen Rum askerlerine yirmi milyon vererek ülkelerine gönderdi. O, Hristiyanlara kilise ve manastırları ellerinde tutma hakkı veren bir vesika hazırlamış ve Mecusi olmayanlardan isteyenlerin Hristiyanlığı kabul edebileceklerini ilan etmiştir.⁴⁹²

Perviz'in Mavrikios ile 591'de yaptığı anlaşma gereğince Sâsânî Ermenistan'ın büyük kısmı Bizanslılara terk edilmiş odu.⁴⁹³ Bundan maksat Dovin' e kadar bütün Ermeniya'nın Bizans'a bırakılması anlamını taşımaktaydı.

Hüsrev, Mavrikios'a II. Behram'ın tarafsız kalması durumunda kendisine Nisibis ve Dicle'ye kadar olan bölgeyi teklif etmiş, tahtı ele geçirmesine yardım etmesi

üzere hazırlandılar, fakat yenildiler ve yüz çevirerek kaçtılar, başlarındaki kumandanlar yakalanıp öldürülmüş ve geride kalanlar Kisra'ya dönmüşlerdi. Bunun üzerine Kisra, Bizanslılara birçok hediye verdi ve Mavrikios'a büyük hediyelerden başka kıymetli taşlar gönderdi. Ve Dara ile Ra's Ayn şehirlerini Bizanslılara iade etti. Kisra, Mavrikios'un kızını istemiş, o da kızı Maria'yı ona zevce olarak vermiş, kızını piskoposlar ile birlikte göndermişti. Theodosios'un kızı da muhteşem bir ziyafet vermiş ve patrik düğün tacını kendi eli ile başına geçirmişti. Kisra, Meryem anaya, havarilere, şehit Sergius'a üç büyük mabet inşa etti ve Antakya patriki bunları takdis etti. Hristiyanlık bütün Sâsânî'da yayılıyordu.

⁴⁸⁹ İbni Belhi ,a.g.m.s.102

⁴⁹⁰ Abul'Farac *Tarih*, I,166; Honigman, a.g.e.s. 26vd; Ostrogorsky,a.g.e.s.73; M.Çelik, a.g.e. s.230

⁴⁹¹ İbni Belhi,a.g.e s.91, Taberi III.1181

⁴⁹² Taberi,a.g.e III. s.1182

⁴⁹³ Taberi,a.g.e.c. III. , s.1182

karşılığında ise Martyropolis'i ve Dara'yı vermeyi ve Armenia'dan feragat etmeyi vaat ediyordu.⁴⁹⁴

Mavrikios döneminde Sâsânî'lerdeki iç karışıklıklara rağmen, sınır tamamen bırakılmış gözükmüyordu. Nisibis yakınında kuvvetli birlikler yerlerini koruyor ve Martyropolis'in savunulmasına devam ediliyordu. Ancak yapılan Antlaşma ile Hüsrev'in gizlice mukavemete devam etmeleri emrini verdiği Martyropolis ve Dara'nın anahtarları imparatora gönderildi.

Böylece 20 yıl süren savaş sona ermiş hatta ona gönderdiği bir ricanamesinde Mavrikios için sulhsever, affedici, barışçı, muzaffer gibi ünvanlar kullanarak, daha fazla arazi vermekten feragat etmiş oldu.⁴⁹⁵

Bir kez daha toparlayacak olursak Ermeni tarihçi Sebeos'a göre, Hüsrev Perviz'in Bizansa bıraktığı yerlerin sınırları Mebin (Nisibis) e kadar bütün Arvastan (Bet Arabaye) 'ı ve idaresi altında olan Hurazdan nehrine (zanga) kadar Tanuterakan arazisi, Bznunik (Van gölü) gölü kıyılarına ve Avest Avan'a kadar Kotaik bölgesini, Gogovit eyaletinin Bizans tarafına bırakıldığını, Vaspurakan eyaletinin ise Sâsânî tarafında kaldığına işaret etmektedir.

Tiflis'e kadar İberia'nın Büyük kısmı da Bizans'a terk edilmiş oldu. Özetle El Cezire bölgesindeki stratejik noktalar ile asıl kayıp Ermeniye ve İberia arazisinde olmuştur. Nisibis ile ilgili herhangi bir ifadeden söz etmediği anlaşılmaktadır. Daha çok Ermenia ile ilgili bilgiler mevcuttur.

600 yıl civarında Mavrikios'un Arzenene eyaletini ve burada bulunan altı kaleyi⁴⁹⁶ de ele geçirmiş olması, buraların Bizans arazisi sayılmasından dolayı oldukça kuvvetli bir ihtimal olarak görülmesidir.

Perviz Mavrikios 'un kendisine yaptığı iyilikleri unutmamış, Hüsrev Perviz 'in ondördüncü yılında çocuklarının gözleri önünde öldürülmüş, ardından varisleri de yok edildi. Bu katliamdan ancak bir oğlu kaçarak kurtulmuştu.⁴⁹⁷ Taberi bu olayı anlatırken Kısra Peviz'in tarafsız kalmanın hamiyetsizlik olacağını saydığını ve bir zamanlar Mavrikios'un kendisini koruduğu ve kolladığı gibi şimdi kendisi de onun oğluna aynı ilgiyi gösterecekti. Mavrikios'un oğluna taç giydirip, hükümdar yapmış ve yanına büyük bir ordu ile komutanlarından Remiyzan'ı vererek Suriye'ye oradanher tarafı

⁴⁹⁴ M.S Higgin, *The Sâsânian war of the Empero Maurice*, Washington ,1939, s;G.Ostrogorsky a.g.e s.73

⁴⁹⁵ F.Bölger, *Regestan* s.13 no/104 krş E Honigman, a.g.e, s.27

⁴⁹⁶ E. Honigman a.g.e F.İşiltan s.26 v.d

⁴⁹⁷ Taberi a.g.e ,c,III, s.1183

tahrip ederek Filistin kadar ilerlediğini papazlardan Kudüs'teki kutsal haçı istediklerini onlar bahaneler yaratınca haçın saklandığı yerden çıkarıldığını Hüsrev Perviz'in yirmi dördüncü saltanat yılında meydana geldiği belirtilmiş olan bu olayabaktığımızda Kudüs'ün Sâsânîlerce ele geçirilmesi doğru ancak bu sırada Bizans hâkimi Heraklios olduğu için belirtilen şahıs doğru bilgi değildir.⁴⁹⁸ Mavrikios'un ölmeden önce yazdığı bir vasiyette devletin doğu arazisine oğlu Theodosios'a, batı kısmını küçük oğlu Tiberios'a taksim etmesi, yani iki hükümdar, iki başkent geleneği ile İmperium Romanum canlı tutulmuş oluyordu.⁴⁹⁹

591-602 arası bir barış ve huzur dönemi olarak kabul edilmelidir. Ancak içeride halk gittikçe kaynamakta sosyal ve dini çekişmeler, maviler, yeşiller arasındaki parti kavgaları orduda da disiplinsiz davranışlar, orduya karşı kesenin sıkı tutulması ve birde 602 yılında ordunun Tuna ötesindeki arazilerinin de kışlamak emri karşısında Balkanlarda başlayan isyan, liderleri Fokas önderliğinde başkente yürümeleri sonuncunda Mavrikios'u devirerek yerine Fokas imparator oldu. Onu çocuklarıyla birlikte halkın gözü önünde hunharca katlettiler..⁵⁰⁰

3.6.3. Fokas Devri

3.6.3.1. VII. Yüzyıl Başlarında Sâsânî – Bizans Sınırı

Fokas (602-610) senatonun da onayı ile imparator ilan edilmiş, ancak bu dönem hem halk için baskıcı ve aynı zamanda Bizans devletinin ölüm kalım mücadelesini verdiği son dönem olmuştur. Mavrikios ve oğullarının öldürülmesinden sonra sıra Bizans Aristokratlarına gelmiş idam veya suikastlarla hepsi birer birer ortadan kaldırılmıştı.⁵⁰¹ İnsanların evlerine girdiler kaçamayacak kadar zayıf olanlar yukarı katlardan aşağılara atıldı.

Dini ve siyasi rejimi iç savaş körükleyerek bütün devlet kurumları bundan nasibini aldı. Batıda Balkanlar Slavlara teslim edilirken, asıl felaket doğudan

⁴⁹⁸ Taberi a.g.e , c,III,s.1183-1184

⁴⁹⁹ G. Ostrogorsky a.g.e F.İşiltan s.74

⁵⁰⁰ Taberi,a.g.e, c.111 s.1183; Abul Farac, tarih 166; A.Bailly,a.g.e,s. 112 vd; İbni Belhi,a.g.e, s.91

⁵⁰¹ Abul Farac, a.g.e, s.167-168; Mavrikios bu sırada zihniyetini değiştirecek, Bizans askerlerine hor bakmaya ve ücretlerini vermemeye başladı.

Mavrikios bu yüzden korkarak Halkidonya'ya gitti. Ordu payitahta gelerek kralı bulamayınca Fokas(Phocos) namında avamdan bir ihtiyar adamı krallığa geçirdi. Sonra Mavrikios'u arayarak buldular, şehre getirdiler, gözlerinin önünde oğullarını öldürdüler, sonra kendisini de öldürdüler.

Mavrikios'tan sonra Phacos sekiz yıl hüküm sürdü. Sâsânîlerin şahı Kisra, Mavrikios ile oğullarının öldürülmüş olduklarını haber alınca, kendisi ve asilzadeleri siyah elbiseler giydiler ve bir matem evi yaptılar. Sâsânî şahı, Bizans kralının intikamını alacağını ve kendisine iyilik eden adamın kanını unutmayacağını gösterdiği sırada Bizans saltanatına da el koymak için bir suikast hazırlamakta idi.

Sâsânîlerden geldi. Hüsrev Perviz öldürülen mavriskos'un intikamcısı olarak ortaya atıldı ve Bizans'a karşı büyük bir saldırıya girişti.⁵⁰² Bu arada mavriskos'un katliamdan kurtulan oğlu da ona sığınmış ve bol ikram görmüştü. İbni Belhi Hüsrev Perviz'in şehriberaz'ı çok sayıda askerle Rum'a göndererek Bizans'a üstün geldiğini açıklamaktadır. Taberi de Remiyzan idaresindeki Sâsânî ordusunun Suriye'ye gönderildiğini ve bu ordunun Suriye-Filistin arasını belirterek daha genel ve 614 yılına kadar olan olayları geniş bir çerçevede vermiştir. Abul Farac ise daha ayrıntılı olarak Sâsânî-Bizans mücadelesini yerleri belirterek vermiştir.⁵⁰³ Gerçekten de Doğudaki ortam Hüsrev Perviz'in lehine gözükmekteydi.⁵⁰⁴ Bu genel değerlendirmeden sonra Fokas döneminin olaylarını daha ayrıntılı olarak vermeye çalışacağız.

VII. yüzyıl başlarına geldiğimizde, aşağı-yukarı bugünkü Trabzon-Erzurum-Mardin arasında kuzeyden güneye çekilecek bir sınır çizgisi batısı Doğu Bizans'nın, bunun doğusunda kalan ve Sâsânî- armenia tabir edilen topraklar ise Sâsânî'daki Sâsânî İmparatorluğu'nun elinde bulunuyordu. Mardin, 600'lü yılların hemen başlarında bir Bizans toprağı olmakla beraber yine de sınır bölgesi idi ve her an saldırıya açık bulunuyordu. Doğuya doğru ilk defa 387-591 yılları arasında gerçekleşen Birinci Bizans yayılmacılığı hareketinden sonra Bizans'nın bölgedeki ikinci yayılma teşebbüsünü 591-654 tarihi arasında görüyoruz. Ancak 591 tarihinde Sâsânî tahtına geçen Hüsrev II Abarvez,(591-628) 387 yılında iki devlet arasında akdedilen ve yaklaşık iki asır boyunca geçerli kalan sulh anlaşmasına riayet etmiş, üstelik ona “fazladan” topraklar vermişti, Doğu Bizans İmparatoru Mavrikios ile çok iyi bir dostlukları vardı. Tahta geçerken karşılaştığı iç isyanlar ve önceki şahinşah Behram'a karşı Bizans'nın askeri desteğini bile temin etmiş olan II. Hüsrev, Bizans İmparatoru Mavrikios ile oldukça samimi bir dostluk kurmuş, hatta bu uğurda önemli bazı sınır bölgelerini kendi isteğiyle Bizans'a bırakmıştır.⁵⁰⁵

⁵⁰² Ebu'l Farac, a.g.e,s. 166; Ostrogosky, a.g.e,s.,78 Taberi,a.g.e,s.,111, 1183, ibni Belhi,a.g.e s.91

⁵⁰³ Ebu'l Farac, a.g.e, s.167; Sâsânî şahı bir ordu hazırlayarak Dara'ya gönderdi ve burasını aldı. Sonra Tur Abdin'e giderek buradaki Taş Kaleye karşı harp etti, kaleyi zapt etti ve bu kalenin içindeki Bizanslıları öldürdü. Her yerde aynı hadise tekerrür ediyordu ve bunlar yalnız Bizanslılara dokunuyorlardı. Bizanslılar bunu anlayınca kaleyi bırakarak kaçtılar. Rahipler de toplanarak dışarı çıktılar ve piskopos Basil'e bir name göndererek Sâsânîleri öldürmeye müsaade edip etmeyeceğini sordular. Yunanlıların 818 (m. 607) yılında isyan halinde olan Merda (?) kalesi Sâsânîlere teslim olduğu gibi Amid de teslim edildi.

Kış son derece şiddetli idi ve Fırat donmuştu. İki yıl sonra Sâsânîler Fırat'ı geçtişer, Mabugh, Kinnesrin, Beroea ve Antakya'yı zapt ettiler. Anlatıldığına göre Kisra, Edessa'ya hâkim olduğu zaman Rusafa'lı Joannes'in karısını esir olarak almış idi. Bu kadının kocası, Kisra'yı evinde son derece izaz etmiş olduğunu evvelce anlatmıştı. Kisra bu kadını Sâsânîler götürdü ve işkence içinde öldürdü.

⁵⁰⁴ Edessa, age, s232-232

⁵⁰⁵ M. Tezcan,(VII. Yüzyıl başlarında Doğu Roma-Sâsânî İlişkileri ve Mardin'in Sâsânîlerce Zaptı) I. Uluslar Arası Mardin Sempozyumu, Mardin 2006, s. 157

3.6.3.2. Sâsânî-Bizans Savaşları

Bu yüzyılın başında Sâsânîler Mavrikios'un öldürülmesini bahane ederek yaklaşık yirmi yıl boyunca Bizans topraklarında işgal etmedik hiçbir yer bırakmamış. Oldukça baş döndüren bir hızla ele geçirilen yerler el değiştirmiştir. II. Hüsrev, Süryani kaynaklarına göre.” Mavrikios'un ve çocuklarının katledildiklerini öğrendiğinde büyük bir teessüre kapıldı” ve Sâsânî sarayında resmi yas ilan edildi. Siyahlar giyinen Hüsrev, herkesin de siyah elbise giymesini emretti ve bu iş için bir “matem evi”⁵⁰⁶ yapıldı; bunu genel bir ağlama töreni izledi. Aslında Hüsrev, daha Mavrikios'un saltanatı zamanında Doğu Bizans ile sulh münasebetlerini kesmeye çalışmış, ancak her iki tarafın menfaati icabı bunu gerçekleştirememiştir. Şimdi Mavrikios'un öldürülmesini bir avantaj olarak kullanarak, hem O'nun intikamını almak, hem de rahatsız olan Hristiyan ve Yahudi grupları kendi hesabına kazanmak ve kaybedilen toprakları geri almak istiyordu. Doğudaki Türk ilerlemesi ise Töles isyanı neticesinde onların geri çekilmeleriyle şimdilik durdurulmuştur.

Taberi ve Süryani Mihael'e göre, bütün orduları toplayarak komutanlarına bir konuşma ve öç alma çağrısı yaptı ve onlara ; “ Bizans İmparatoru'nun intikamını alacağını, kendisine iyilik eden adamın kanını unutmayacağını” söyledi. Bu arada, Bar Hebraeus'a göre ,”Bizans saltanatına da el koymak için bir suikast hazırlamakta idi.”⁵⁰⁷. Taberi Sâsânîlerin bu savaşlarda Romizan, Şahin ve Şahbaraz adlı komutanların adlarından bahsederek sonuncusu'nun Suriye bölgesini ve büyük şehirlerini ve Kudüs'ü Fetih ederek İstanbul'un fetihine katıldığını belirtir.

Muhtemelen 603 yılı ilkbaharında Bizans topraklarına giren Sâsânî ordusunun ilk hedefi, sınır bölgesindeki Dara idi; böylece, 602/603 yılından başlayıp 614 tarihlerine kadar devam edecek ve 614 yılında ise Kudüs de dâhil Orta Anadolu'ya kadar olan Doğu Bizans topraklarının, en nihayetinde Mısır'ın işgali ile sonuçlanacak olan meşhur “Sâsânî Savaşları”başlamış oldu.⁵⁰⁸ Fokas, kendisinin yeni İmparator olduğunu bildiren belge ve hediyeleri takdim etmek maksadıyla 603 yılı ilkbaharında Lilius isimli bir elçiyi Sâsânî şahı II. Hüsrev'e gönderdi; ancak ikisi birlikte giderlerken Germenanus'un bir asker tarafından yolda yaralanması ve yola devam edemeyeceğinin anlaşılması üzerine belge ve hediyelerle beraber yolculuğa tek başına çıkan Lilius, Dara şehrine gelerek hediyelerini Hüsrev'e sundu ve durumu ona bildirdi. Ancak Hüsrev,

⁵⁰⁶ Abu'l Farac Tarih, s.167

⁵⁰⁷ Abu-l Farac, Tarih, s.167

⁵⁰⁸ M. Tezcan, a.g.e., s. 158

Fokas'dan gelen armağanları kabul etmediği gibi, elçi Lilius'u da geri göndermeyerek Sâsânî topraklarında alıkoydu. Theophanes'in ifadesiyle⁵⁰⁹ “onursuz belgeleri” de Fokas'a geri yolladı. Hüsrev, İmparator Mavrikios'un kutsal hatırasına hürmeten onun intikamını almaya karar vererek kendisini “Mavrikios'un öcünü alan kişi” ilan etti ki bu, Pigulevskaya'nın tabiriyle,”Bizans karşı savaşa girmek için kendisine verilmiş bir bahane, ustaca bir ifade idi”,Doğu Bizans topraklarına girmeyi bu suretle haklı sebeplere dayandırmaya çalışıyordu. Doğudaki önemli sınır kentlerinde patlak veren isyanlar üzerine Fokas, bunlar üzerine ordular gönderdi, bunlardan biri de, Dara'daki görevinden azledilmesinden sonra Mezopotamya bölgelerinde isyan etmiş ve o sırada Edessa'yı ordusuyla ele geçirmiş olan Nerses üzerine gönderildi. Ayrıca, Sâsânîlere sınır olan bölgede en önemli direnme noktası olan Dara'yı savunmak maksadıyla oraya da büyük bir kuvvet yollanarak, Huzistan Kroniği'ne göre, Dara şehri yakınında Bet-Vaşe denilen yere yerleştirildi.

Bu arada iki devlet arasındaki diplomasi oyunları da kızıışmıştır; Theophanes'e göre, Fokas'ın katliamından kurtulmayı başaran sözde oğul Theodosios, güya kaçarak Doğuya gitmişti, Hüsrev de “gasip” saydığı Fokas'a karşı kendisine destek veriyordu. Fokas'ın gönderdiği bu kuvvetler, Mavrikios'un Fokas'dan kaçarak buraya gelmiş olan oğlu Theodosios'un kuvvetleriyle çarpıştıktan sonra onu mağlup ettiler. Bunun üzerine Theodosios, Sâsânî şahı Hüsrev'den,”Bizanslılara karşı duracak ordum yok “ diyerek yardım istedi. Edessa'da sıkışam Nerses de, Hüsrev'e mektupla haber göndererek kuvvetlerini toplanması ve Bizanslılara saldırması için onu savaşa teşvik ediyordu.

602-603 kışını başkent Ktesifon'da geçiren ve yukarıda anlatılan haberleri almış olan Hüsrev, muhtemelen 603 yılı Aralık ayına doğru, Mehoz'dan çıkıp ileri yürüyüşe geçerek Bizans topraklarına girdi, hedefinde Dara vardı. Dara'da uzun zamandır, Hüsrev'in isyan etmiş olan rakibi, Behram Çupin'e karşı başarılı savaşlarıyla tanınan Nerses “strategos” olarak bulunuyordu. Nerses'den memnun olmaya Hüsrev, Mavrikios zamanında onun oradan alınıp yerine başkasının verilmesini talep etmiş, İmparator da 603 yılı ilkbaharında Dara'ya Germanus'u tayin etmiştir.

Theophylaktos'un haberine göre ise, Doğu Bizans İmparatoru Fokas, Mavrikios'u tahttan indirdikten sonra, muhtemelen hala “Magister Militum per Orientem” olan Nerses yerine Germanus isimli birini tayin etmişti. Bizans topraklarında ileri harekâta geçen Hüsrev'e karşı yeni komutan Germanus sonuna kadar mücadele etti

⁵⁰⁹ Theophanes,*Chronicle* ,s.419 vd

ise de muharebe esnasında yaralandı, bir müddet sonra da öldü. Ordudan kalan bir kısım Tella(Tella de-Mauzelat/Konstantina, Viranşehir)'ya sığındı, çoğunluk ise kaçış esnasında Fırat'ı geçerken boğuldular.⁵¹⁰ Sâsânîlerle Bizanslılar arasındaki asıl mücadelelerin cereyan ettiği Arzamon(Herzam)'da yapılan nihai meydan savaşını fillerin desteğiyle kazanan Hüsrev, Dara'ya yöneldi.

Hüsrev, Nerses'in uzaklaştırılması ile kuvvetli ve akıllı bir başkomutandan mahrum kalan Dara'yı kuşatarak şehre hücum etti. Dara'nın ilk kuşatması ve Edessa'daki Nerses'in durumu ile ilgili olarak kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Ermeni kaynağı Sebeos'a göre, Armenia bölgelesinden askerler toplayıp başlarına Juan-Veh(Javanan-Veh) isimli bir komutan tayin ederek bunları Dara etrafına yerleştirirken, ordunun diğer kısmı ile bizzat Nerses'in kuşatma altında bulunduğu Edessa'ya yaklaştı; bu, Hüsrev'in tamamen bir manevra hareketiydi. Şehirde bulunanlara, şehri kapılarını açılmasını ve şehre girmesini izin verilmesini istedi. Şehir ahalisi, kapıları açtıkları gibi, şehir bulunan komutan Nerses de saltanat elbiseleri giydirdiği bir genci başında da bir tac olduğu halde Hüsrev'e gönderdi. Ona şu mealde bir haber gönderdi:”İşte bu, İmparator Mavrikios'un oğlu Teodosios Onun babasının sana gösterdiği gibi sen de ona merhamet göster ” Sebeos'un verdiği bu bilgiye inanmak gerekirse, Theodosios, Bet-Vaşe önündeki savaşı kaybettikten sonra demek ki Edessa'ya sığınmıştı. Gönderilen Mavrikios'un oğlunu büyük bir memnuniyetle kabul eden Hüsrev, hükümdarlık tacının giydirilmesi töreninden sonra ona bir ordu verdi. Başına da “Bizans usulü”nce bir tac yerleştirildikten sonra onu da yanına alarak kendisine hükümdar muamelesi yapılması konusunda titiz davranan Hüsrev, Dara kentini zaptetmek üzere geri döndü.

Theophanes, Fokas'ın Batıda Avar kağanına yıllık bir ödemeyi arttırarak sulhu 604 yılında “satın alan “ve Trakya'dan topladığı kuvvetlerle asi Nerses'e karşı saldırıya geçen Fokas, Doğuya döndü; Nerses'in “kalesi” Edessa'ya kuvvetler gönderdi. Theophanes'e göre; Edessa'da Germanus komutasında yeni gönderilen Bizans kuvvetler tarafında kuşatılan Nerses, Hüsrev'e haber göndererek, kendisine yardım etmek üzere kuvvetlerini toplamasını ve Bizanslılara karşı yürümesini istedi. Büyük bir kuvvet toplayan Hüsrev, Germanus üzerine yürüdü ve onu mağlup etti; yaralanan komutan, bir müddet sonra öldü. Hüsrev tekrar Dara'ya dönerken Nerses de kendisini emniyette görmemiş olacak ki Edessa'dan ayrılarak Hierapolis'e sığındı, Edessa ise

⁵¹⁰ M. Tezcan, a.g.m. s. 159

Fokas'ın hâkimiyetine geçti. Bu arada Fokas tarafından “magister militum” tayin edilen kardeşi Domentiolus komutasında gönderilen yeni bir ordu Edessa şehrini kuşattı. Nerses, cezalandırılmayacağına dair kendisine Domentiolus tarafından “büyük yeminlerle” söz verilerek ikna edildikten sonra teslim oldu ve Konstantinapolis’e götürüldü. Nerses, Theophanes, Süryani Mihael ve Sebeos’un bildirdiklerine göre, sözünü tutmayan Fokas'ın emri gereği canlı canlı yakıldı; müteakiben, kendisine yardımcı olanlar da topluca öldürüldü.

Doğu Bizans kaynaklarının ve araştırmacılarının bir kısmı tarafından da kabul edildiği gibi, Nerses, İmparatorluğun en önemli ve Sâsânîlerin önünde durabilen, onlara korku salan ender komutanlardan biri idi; Theophanes'in yazdığına göre, Nerses Sâsânîlere öylesine büyük bir korku salmıştı ki “onun adını duyan Sâsânî çocukları, korkularından tir tir titrerlerdi”⁵¹¹ Onun bu şekilde yakalanıp hunharca öldürülmesi Bizanslıları derin bir üzüntüye boğduğu gibi, Sâsânîler karşısındaki Bizans direnişini de önemli ölçüde zayıflatı.⁵¹² Aynı zamanda bu hareket, Fokas idaresinin fahiş hatalardan biri olarak görüldü; böylesine büyük bir komutandan kurtulmuş olan Sâsânî kuvvetleri de Bizans'nın iç bölgelerine doğru kolayca girebilmişler, büyük ve stratejik kentleri ardı ardına fethetmişlerdir.

3.6.3.3. 603/604 Yılı Savaşları

Bu aşağı yukarı 20 yıl devam eden savaşlarının gerek bir kronolojisini kurmak oldukça zordur ve hemen bütün tarihler yaklaşık rakamlardır; sahip olduğumuz en önemli tarih, Mavrikios'a karşı Trakya bölgesinde isyanların çıkması ile ilgilidir ve bu da Sebeos'da “Hüsrev'in ondördüncü .İmparator Mavrikios'un ise yirminci saltanat yılı” olarak zikredilmektedir ki 602 yılına tekabül ediyor. Hadiseler hakkında bilgi temin edebileceğimiz kaynakların en önemlileri Süryani kaynaklarıdır. Bu kaynakların bir kısmı herne kadar Mardin şehri doğrudan zikredilmiyorsa da Dara ve çevresindeki müstahkem yerlerle birlikte Mezopotamya ve kuzeydeki “Armenia” bölgelerinde Sâsânîler tarafından ele geçirilen yerler, yapılan savaşlar, meydana gelen siyasi hadiseler hususunda bilgiler verilmektedir.

⁵¹¹ Theophanes, *Chronicle*, s.419-420

⁵¹² M. Tezcan, a.g.m, s. 160

3.6.3.4. Dara, Tur Abdin ve Hısn Keyfa'nın Zaptı (604-606)

Fırat'ın doğusunda geriye kalan bütün Bizans topraklarının 604 ile 610 yılları arasında zappedildiğini bilmemize rağmen hadiselerin kronolojisinin takip etmek ve hangi şehrin hangi tarihte ferhedildiğini kesin olarak söyleyebilmek mümkün değildir. Yaklaşık dokuz ay ile birbuçuk yıl kadar devam eden Dara kuşatmasının da ne zaman başladığını ve şehrin tam olarak ne zaman düştüğü konusunda kaynaklardan farklı rivayetler vardır. Theophanes, 6098, yani Fokas'ın dört ve Hüsrev'in onsekizinci saltanat yılı (606); Süryani Mihail, Selevki takvimine göre 915, Fokas'ın ikinci, Huzistan Kroniği de Hüsrev'in ondördüncü saltanat yılı nı (604) olarak vermektedirler.⁵¹³

Huzistan Kroniği'ne göre, Dara kuşatıldığı zaman Hüsrev, "topraktan bir tabya inşa ettirdi; şehrin duvarlarının alt kısmında lağımlar kazdırıldı, ateşler yakıldı, muhtelif aletlerle duvarda gedikler açıldı, kanlar su gibi aktı". Savaşın büyük bir bölümünde kuşatma faaliyetlerini "Nisibis (Nusaybin) yakınındaki rahat yerden" yönetti. Hristiyanların gönlünü aldı. Dara'nın duvarını yıktırdıktan sonra şehre giren Hüsrev, içindeki bütün ahaliyi katlettirdikten sonra şehri de yağmalattırdı.

Süryani Mihail'e göre, Dara'nın zaptından sonra Sâsânî orduları Tür-Abdin'e girdiler ve takibeden iki yıl zarfında Dicle üzerindeki Hısn - Keyfa (Bar Hebraeus'da: Taş[Kaya/-] Kale": Hısn-Keyfa (Hasankeyf) çevresini de ele geçirdiler. Hısn-Keyfa kuşatması iki hafta sürmüştü. Bar Hebraeus'un Hısn-Keyfa münasabetiyle verdiği bilgi oldukça enteresandır:" [Kisra(Hüsrev)],sonra Tur Abdin'e giderek buradaki Taş Kale'ye karşı harbetti, kaleyi aldı ve kalenin içindeki Bizanslıları öldürdü. Her yerde aynı hadise oluyordu; hiç kimseye zarar vermeyen Bizanslılar hariç. Bizanslılar bunu duyunca kaleyi terk edi kaçtılar.⁵¹⁴ "Süryani Miheil'de "[Dara'nın fethini takip eden"] iki yıl zarfında", yani 606 yılına tekabül etmektedir. Hüsrev, Dara'yı aldıktan sonra kuşatma savaşında ordusu epeyce yorgun düştüğü için başkenti Ktesifon'a döndü.⁵¹⁵

3.6.3.5. 606/607 Yılı Savaşları

603/604 yılındaki savaşlar sonra Dara'dan memleketine dönen II. Hüsrev, Bizans'nın elindeki diğer toprakları da ele geçirmek üzere yeni ordular teşkil etti. İki büyük kol halinde hareket eden Sâsânî ordularının ana hedefinde öyle anlaşılıyor ki iki

⁵¹³ Theophanes, *Chronicle*, s.421

⁵¹⁴ Abul-Farac, *Tarih*, s.167

⁵¹⁵ M. Tezcan, a.g.m. s. 161

önemli ve müstahkem şehir vardı: kuzeyde Karin (Theodopolis, Erzurum), güneyde ise Edessa (Edessa). Sâsânîlerin güneydeki faaliyetleri hakkında, Mezopotamya ve Suriye bölgesi için Süryani kaynakları, son derece önemli ve teferruatlı bilgiler vermektedirler. Güneyde, başlarında Erazman-Hor(h)eam [Razman-Horyam (Rousmaiazan/Romizan/Şahrvaraz)] isimli generalin büyük ve güçlü bir orduyu Dicle nehrinin kuzeyindeki Asuristan bölgesine gönderen Hüsrev, Sebeos'un belirttiğine göre şu talimatı verdi: "itaat edenlere sevgi ile yaklaşın ve onları barış ve intizam içerisinde tutun; karşı koyanlar, direnenlerle savaşın ve kılıçla yok edin!" İkinci bir ordu ise Aştat Yeztayar komutasında ve yanında Mavrikios'un oğlu Theodosios olduğu ileri sürülen "kaysar" ünvanlı kişi olduğu halde kuzeye, Armenia bölgesine gönderildi. Güneyde Şahrvaraz'ın komutasında ordular Fırat'ın batısına kadar bütün büyük şehirleri zaptederken, 607 yılında Karin (Erzurum)şehrini aldılar, nüfusunu ele geçirdiler. Anadolu'nun bütün doğu ve orta kısmı Sâsânîler eline geçtikten sonra her iki Sâsânî generali Sebeos'un iddiasına göre 617 yıllarında Pisidia (Orat Anadolu'da Galatai'nin bir bölümü)'da birlikte idiler.

3.6.3.6. Marde (Mardin) ve Amida (Diyarbakır)'nın Zaptı (607)

Muhtemelen, 607 yılı sefer mevsiminin başlarında yani ilkbahar ayında yola çıkan Sâsânî ordusunun 606'da Taşkale'nin (Hısn-Keyfa) Sâsânîlere terk edildiği haberi, Theophylaktos Simokatta 'nın bildirdiğine göre, Dara'dan üç parasang (otuz kilometre) mesafede bulunan Mardin kalesinde de duyulmuştur. Bu haberi duyan Bizans kuvvetleri Mardin kalesini terk ederek kaçtılar. Süryani Mihail, kaçan Bizans askerlerinin yerini Mardin kalesinde bulunan din adamlarının aldığı ve Sâsânîlerin ummadıkları bir direnişle karşılaştıklarını bildirmektedir: "Sâsânîlerle savaşmaya karar veren kişiler birabaraya toplandılar ve Mardin'i savunma hazırlıklarına koyuldular. Sâsânîler şehri almak için saldırıya geçtiler. Şehri müdafa edenlerin hepsi de din adamlarıydı ve bu sebeple Kefartut piskoposu Vasilius'a giderek Sâsânîleri öldürmelerini caiz olup olmadığını sordular." Bar Hebraeus ise bu konuyu bu şekilde açıklamaktadır: "Rahipler bir araya gelip ona [kaleye: Taş kale'ye veya muhtemel olarak Mardin kalesine] gittiler ve piskopos Basil'e bir haber yolladılar.

Hısn-Keyfa [Taş kale]'nin düşüşünden altı ay kadar sonra, Şahrvaraz ünvanı ile anıldığını belirttiğimiz Romizan komutasındaki Sâsânî ordusu, Bar Hebraeus'un

belirttiğine göre “isyan halinde olan “ Mardin kalesini kuşattı.⁵¹⁶ Süryani Mihail ve Bar Hebraeus’un verdiği takvime göre 918(607), Anonim Süryani Kroniği’ne göre ise 919 tarihinde, Fokas’ın beşinci, Hüsrev’in onyedinci saltanat yılında “Mardin’in yüksek kalesi”Merda ve hemen ardından Amida, Sâsânîlere teslim oldu. Anonim Süryani Kroniği, Bizans kuvvetleri bu çetin kale civarında iki yıl 6 ay kadar kaldıklarını söylemekte ise de ismi “direnmek” anlamına gelen kalenin Sâsânî kuvvetlerini direndiğine dair açık bir bilgi yoktur. Bizans kuvvetlerinin savaşımaya hazır şehirlere yardım edememesi ve şehir halkının/rahiplerin direnmek istemelerine rağmen belki de Kefartut piskoposunun tavsiye üzerine rahipler direnmekten vazgeçmişlerdi. Mardin’in zaptını aynı yılda daha kuzyedeki Amida takip etti; bölgenin merkezi ve en önemli şehri olan Amida.502 yılındaki Kavad’ın fethinden yüzyıl sonra ikinci defa Sâsânîler eline düşüyordu.606 yazı veya 609 da ise Reş’ayna zappedildi⁵¹⁷.

Sebesos ise, güneydeki hadiseleri şöyle özetler: Hoream (Romizan/şahrvanaz) başkanlığındaki ordu, Asuristan sahasına girerek Mezopotamya(el-Cezire)bölgesindeki Urfa (Edesa, Edessa)’yı kuşattı. Şehirdekiler, Sâsânî kuvvetlerin çokluğu, Sâsânîlerin savaştaki başarıları karşısında, hiçbir yerden kurtuluş ümidi kalmadığını da görerek barış istediler.”şehrin tahrip edilmeyeceğine yeminli söz aldıktan sonra “şehrin kapılarını açıp orduyu içeri aldılar. Amida (Diyarbakır), T’ella (Tela de-Mauzelat/konstantina, Viranşehir), Reş’ayna (Resulayn) ve Suriye Mezopotamya’sının bütün şehirleri kendi istekleriyle teslim oldular. Ondan sonra Antiochia(Antakya)’ya ilerleyen ordu, şehir sakinleri ve Fokas’ın kılıcıdan kaçıp kurtulabilen kişilerin kendi arzularıyla itaat etmesiyle Antakya’yı ve diğer bütün çevre şehirleri ele geçirdi.

Bizans savunmasının tel tel döküldüğü tam bu kargaşalık esnasında Fırat’ın batısına doğru da büyük bir göç dalgası başladı. 607 yılındaki Sâsânî faaliyetleri hakkında en teferruatlı bilgileri veren Huzistan Kroniği’ne göre, 604 yılındaki olaylar ve Dara’nın ele geçirişinden sonra II: Hüsrev, ordusunu toplayarak ve bu defa savaşa bizzat iştirak etmeyerek, iki komutanın orduları başına geçirdi ve yeniden Bizans topraklarına gönderdi. Huzistan Kroniği, bundan sonraki olayları şöyle anlatıyor:” Onlar (Sâsânîler), Mardr, Amida, Martyropolis (Silvan), Edessa’yı tahrip ettiler. Fırat üzerinde köprü inşa ederek Mabbuğ (Hieropolis/Menbic)’da nehri geçtiler. Kuzeyi Sâsânîlerin hâkimiyeti altına alan kuvvetler hızla Kudüs üzerine yürüyerek şehrin kapılarının

⁵¹⁶ M. Tezcan, a.g.e. s. 162

⁵¹⁷ Greatrex- Lieu ,*The Bizans Eastern*, s.185

açılmasını istedi ise de, reddedilmesi üzerine, kuşatma tabyaları yaptırarak şehri kuşattı, surların yıkılması üzerine şehre girdi. Şehrin din adamlarını ve soylularını bir araya topladı ve onları cezalandırdı. Onları Sâsânîler önünde ilahi güç mahvetmişti, çünkü onlar Mavrikios'un ve çocuklarının temiz kanlarını dökmüşlerdi.⁵¹⁸ Sâsânîler yaptıkları işgali başından sonuna kadar ilâhi adalete dayandırarak, halkı da buna inandırmaya çalıştılar.⁵¹⁹ Ancak hepimizin bildiği gibi devletlerarasında dostluk değil, çıkarlar esas alınmaktadır.

3.6.4. İmparator Heraklios ve İran'a Vurulan Son Darbe

Heraklios (610-641) Bizans tarihinin en büyük hükümdarlarından biri, iktidarı ele aldığıda devlet bir harabe halindeydi. Ülke iktisadî ve malî bakımdan mahvolmuştu. Eskimiş idare mekanizması durmuştu. Ücretle asker toplamaya dayanan ordu organizasyonu artık işlememekteydi; çünkü para bulunmadığı gibi, ordunun toplandığı kaynaklar da kurumuştu. Devletin çekirdek arazisi düşmanlar tarafından işgal olunmuştu: Balkan yarımadasında Avarlar ve İslavlar istedikleri gibi hareket ediyorlardı; Anadolu'nun kalbine ise Sâsânîler girmişlerdi. Devleti inkırazdan sadece bir içten yenilenme, canlanma kurtarabilirdi.

Bizans ve Sâsânîler arasındaki düşmanlık islam fetihlerinin arifesine kadar devam etti. Fokas'ın başa geçmesi ile 602'de tekrar Sâsânî - Bizans savaşları başlamış aynı dönemde Mezopatamya'da isyanlar çıkmıştı. Yardım için Sâsânî hâkimi Hüsrev II davet edilmiş onun da daveti kabul etmesi ile sınırı geçen Sâsânî birlikleri eyaletleri birer birer zaptetmeye başlamıştı. Kendisinden önceki seleflerinin dört asır önce kayıp ettiği sınır eyaletini yeniden zaptetmişti. Özellikle Anadolu'nun bu tehdit ile direk karşılaşması üzerine Sâsânîler daha zengin olan ve merkezden daha uzak olan güneydeki Suriye tarafına yönlendirildi. Rotasında Anadolu, Satala ve Nikopolis gibi şehirler bulunmaktaydı.⁵²⁰

3.6.5. 610-614 Savaşları, Sâsânîlerin Fırat'ı Geçmeleri, Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır'ın Zaptı

610 yılına değin Fırat nehrine kadar olan bölgeleri ve büyük şehirleri ele geçiren Sâsânîler, ondan sonra Fırat'ın batısına ve güneye yöneldiler.610 tarihinde Fırat'ın

⁵¹⁸ M. Tezcan, a.g.m. s. 163

⁵¹⁹ M. Tezcan, a.g.m, s. 157

⁵²⁰ M.Bonner, *Arap - Byzantine - Relations - Early Islamic Times* S.722

batisına doğru geçen Sâsânîler, ilk önce Zenobia (Halebiyye), sonra Halkis (Kinnasrin), Beroea (Halep) 611 yılında da Suriye bölgesinin “incisi” Antiochia(Antalya)’yı, bir hafta içinde de Apameia’yı zaptettiler. Bu dönem faaliyetlerini Theophane⁵²¹, Taberi, Süryani Mihail ve Anonim Süryani Kroniği şöyle özetler: Finikia, Armenia, Kappadokia Kaiseria’sı (Kayseri), Kilikia, Damaskus (Dımaşk/şam), Paletsin (Filistin) e Kutsal şehir (Kudüs), bütün Mısır, Aleksandria ve Etyopya’ya kadar Livia (Libya)’yı fethettiler. Sayısız insanı bu kadar esir edip Bizansia(Anadolu)’dan Sâsânîia(Sâsânî)’ya götürdüler. Galatia ve Paflagonia’yı aldılar ve Khalkedon(Kadıköy)’a kadar gittiler. Bu arada her yaştan sayısız insanı da öldürdüler.

Suriye, Filistin ve Mısır bölgesindeki faaliyetlerle Şahrvaraz (Şahrbaraz) uğraşıyordu; Damaskus (Şam)’u zapteden Şahrvaraz, Yordon (Ürdün)’ı aldıktan sonra 614 yılında Kudüs’ü ele geçirdi. Daha sonra İskenderi’ye üzerine yürüyen Sâsânîler, surlarla takviye edilmiş ve Nil nehrinin sularıya çevrilmiş, büyük kapıları olan bu şehri kuşattılsa da alamadılar.

Bütün Mezopotamya topraklarının Sâsânîlerin eline geçtiği bu saldırıdan sonra, Doğu Bizans’da saltanat değişikliği olacak ve Fokas iktidarının sonunu da Mısır belirleyecektir. İsyan bayrağını burada açarak iktidara gelen Heraklios, Hüsrev’e birkaç defa elçi gönderdi ise de onun iktidarının ilk yıllarında da Sâsânî ilerleyişi devam etti. Hükümdarlığının 4. yılında Sâsânîlere barış için gönderilen Heraklios’un elçileri, kendilerine herhangi bir şey söylenmeden elleri boş olarak geri gönderilmişti; çünkü Hüsrev, bütün Bizans İmparatorluğu topraklarını ele geçirmeyi ümid ediyordu.⁵²² Saltanatının 7. yılında, Hüsrev’e barış için son bir elçilik heyeti daha gönderen Heraklios, Theophanes’in dediğine göre ,”Tanrı olarak isimlendirdiğiniz Haçtan vazgeçmediğiniz ve Güneş (Ateş)’e ibadet etmediğiniz sürece benden size merhemet yok !” şeklindeki Hüsrev’in müstehzi teklifi ve heyeti yeniden geri çevirmesiyle karşılaşmıştı. 611’de ünlü General Şahin bir askeri birliğin Anadolu içlerine girmeye üç yüz yıldan fazla bir süreden sonra ilk kez girmelerine izin verdi. O ve onun başarıları; Dioclatian zamanından beri kargaşadan arınmış zengin ve barış dolu bir ülke bulmak içindi. Şahin Kapadoka’daki Kayseriya’ya kadar ilerledi ve en önemli askeri üssünü burada kurdu. Sâsânîler bir yıldan daha fazla bir zaman burayı işgal ettiler. Bu arada

⁵²¹ Theophanes, *Chronicle* s.424

⁵²² M. Tezcan, a.g.m, s. 164

Heraklios hükümeti her ne kadar direnmeye çabalayıp barış anlaşması yapmak istediye de başarısız oldu

Halys (Kızılırmak) üzerinde Bizans ordusunu bozan Sâsânîler, Batıya doğru ilerlerken 612 yılında Sâsânî ordusu komutanı Behram, Kapodokya Cesareia (Kayseri)'sını ele geçirerek çok sayıda insanı esir aldı ve Sâsânîler, ikinci defa Halkedon'a kadar ilerlediler.

612'de bir Bizans birliği Sâsânîler'in ellerindeki Kaisareia(Kayseri)'yi kuşattı. Ancak kuşatma başarısızlıkla sona erdi ve birlik başkente geri döndü. Sâsânîler bu sırada yiyecek ve yem azlığından büyük bir sıkıntıya girdiler. Ancak yazın tarlalar tahıl ile dolduğu için bu sorun giderilmiş oldu.⁵²³

613'de Bizanslılar Sâsânîler'in doğuda üstün gelmelerinden dolayı büyük bir sıkıntı içerisindeydi. Yılın başında Heraklios bir askeri birliğini Antakya'ya gitmek üzere yola çıkarmış, fakat bu askeri birlik Antakya'yı kurtarmaya yetmeyerek Sâsânîler'e yenilmişti. Sâsânîler de Suriye kapılarına dayanmış olarak Tarsus ve Kilikya'yı işgal etmek için harekete geçtiler. Bu arada Şahin Melitene'yi (Malatya) ve sınırdaki büyük kaleleri aldı. . Sâsânî - Bizans savaşı memleketin hertarafında hissedilmiş, özellikle 613 - 623 arasındaki Antitoroslar'ın ordaki topraklar hedeflenmediği halde ele geçirilen şehirler güçlendirilerek sağlamlaştırıldı. Kırsal alanlar tahrip edilmiş, halk yıldırılmıştı. Bu yüzden şehirlerin acı çektiği görülmüştür.

İmparatorluğun her tarafında panik ve kasvet vardı hatta insanlar Dünya'nın sonunun gelmesinden korkuyorlardı. Heraklios bu belayı kontrol altında tuttuktan sonra imparatorluğun geri kalanını kurduğu thema'lar sistemi ile korumaya çalıştı. Bu gerçekten de sonraki yüzyıllara damgasını vuran Bizans tarihinde bir dönüm noktasıydı. Hüsrev II. Perviz adeta bir yıldırım harekâtı başlatmıştı. 613 yılında Bizans ordusu Antakya önünde büyük bir hezimete uğradı. Hüsrev Perviz, arkasından Damaskus'a girdi.⁵²⁴ Kuzeyde Kilikya yolunu aşarak önemli bir merkez olan Tarsos (Tarsus) kalesini aldılar. Bizanslılar aynı zamanda Armenia'dan da sürülüp çıkarıldılar. Özellikle 614 yılında üç haftalık bir kuşatmadan sonra Kudüs'ün de düşmesi sadece Bizans'ı değil tüm Hıristiyan dünyasını moralmen çökertti.⁵²⁵ Şehir günlerce alevler içinde yandı ve korkunç katliamlar yaşandı. Bir tarihçinin tasviriyle "...düşmanlar mütehevvir hayvanların yahut tahrik edilmiş ejderlerin savletine müşabih bir savletle şehri istila

⁵²³ M. Bonner, a.g.e, s. 722

⁵²⁴ M.Çelik, a.g.e, s.232

⁵²⁵ M.Çelik, a.g.e, s.232

ettiler”.⁵²⁶ Tüm şehir yağma edildi ve Hristiyan mabetleri tahrip edildi. Büyük Konstantinus ve annesi Helena tarafından inşa edilen “Mukaddes Mezar Kilisesi” ateşe verildi ve hazineleri talan edildi.

Yıllardan beri Hristiyanlar tarafından katliama uğrayan Yahudiler bu hengâmede Sâsânî tarafına geçip bu katliama fiilen iştirak ettiler. Bazı kaynaklar bu katliamda 60.000 Hristiyan’ın hayatını kaybettiğini kaydetmektedirler. Kudüs’ün tüm hazineleri İsa’nın çarmıha gerildiğine inanılan “Mukaddes Haç”la beraber Ktesifon’a götürüldü. Esirler arasında Kudüs Patriği Zaharya da bulunuyordu.⁵²⁷ Bunun yansıması başkentte çok onur kırıcı oldu.⁵²⁸ Sâsânîler’in Anadolu’yu kısa sürede zaptetmelerini önlemek için onların dikkatini daha aşağılara çekmek gerekiyordu. Zaten birkaç yıl içerisinde Şam Kudüs ve Mısır çoktan Hüsrev’İN eline geçmişti.⁵²⁹ Sâsânîler 615 yılında Anadolu’ya yeni akınlar başladı. Şahin ve birliği bütün Anadolu’yu geçerek Kadıköy’ü kuşattı. Hüsrev’in istilaları dalga dalga yayılıyordu. 615’te Avar-Slav ittifakı ile Sâsânî orduları Batı’da Konstantinopolis kapılarına dayanmıştı. Düşmanlar Bizans devletlerinin başşehri üzerine bu sefer iki taraftan yürümüşlerdi. Doğudan Sâsânîler, kuzeyden Avar ve İslavlar bu ittifakın parçasıydı.. Bizzat imparator, 617 Haziranı’nda Sâsânî Hükümdarı’nın Avar kağanı ile Herakleia (Marmara Ereğlisi)’da yaptığı bir görüşme esnasında az daha haince bir suikasta kurban gidecekti. Bu ittifak başarılı olamayınca Sâsânîler tekrar güneye yönelmiş ve 617’de Kıbrıs’ı ele geçirek,⁵³⁰ 619 ilkbaharında Mısır’ı işgal etmeye başladılar. Pek kısa bir müddet içinde bu en zengin eyalet de devlet için kaybedilmiş ve bununla Bizans başşehrinin hububat ihtiyacının karşılanması büyük bir sorun halinde gelmişti.

Aynı zaman içinde Önasya’ya da Sâsânî istilası yayıldı. Her ne kadar düşman Kayseri’yi bırakmaya zorlanabildiyse de, Armenia bölgesinde ve Suriye’de mukabil bir Bizans taarruzuna girişmek teşebbüsü tamamıyla sonuçsuz kaldı.

Doğu’da Mısır’ı ele geçirmişlerdi. Bizans her haliyle bitmek üzereydi. Devletin bütün kurumları çökmüştü. Siyasi, iktisadi ve askeri sistem çalışamaz hale gelmişti. Asırlardır devletin beslediği kilise ilk defa işe yaradı. Kilise, bir yandan hazineleri iflas etmiş devletin emrine servetini verirken,⁵³¹ bir yandan da din adamları kutsal savaş için

⁵²⁶ A.Vasiliev, a.g.e, s.248; Ostrogorsky, a.g.e, s.88

⁵²⁷ A.Vasiliev, a.g.e, s.248; Ostrogorsky, a.g.e, s.88

⁵²⁸ Ostrogorsky, a.g.e. s. 88

⁵²⁹ M.l Bonner, a.g.e, s. 723

⁵³⁰ G.Ostrogorsky, a.g.e, s.88

⁵³¹ A.Bailly, *Bizans* I, s.122

insanların dini duygularını harekete geçirdiler.⁵³² Doğu'daki bu çöküntü ve yıkıntıyı askeri ve iktisadi yönden de devletin yıllardır takip ettiği politikayla Doğu halkını kendisinden nasıl soğuttuğunu gördü. Monofizitizmin ruhunu anlamaya çalıştı. Dini birliği sağlamak için Monotheism diye bilinen itikadnameyi hazırlatarak yayınladı.⁵³³ Antakya ve İskenderiye patrikleriyle sıkı bir işbirliğine girdi.⁵³⁴

"Hicri I., Heraklios'un 12. saltanat yılı (622)'na gelindiğinde Ankyra (Ankara) ve 622-623'de Rodos Adası'nı alarak denizlerde Bizans'ın hareket kabiliyetini azalttıkları gibi Anadolu'nun güney batısını da kontrolleri altına aldılar.⁵³⁵ Süryani Mihail'in tabiriyle "Pontus kıyısından itibaren Doğuda bulunan bütün Bizans toprakları "Sâsânîlerin eline geçti.

Ücretli asker esasına dayanan ordu artık işlemez olmuş kaynakları kurumuştur. Devletin çekirdek arazisi düşmanlar tarafından işgal olunmuştu. Balkan yarım adasında Avar ve İslavlar istedikleri gibi cirit atıyordu. Anadolu'nun kalbine ise Sâsânîler girmiş olduğundan devleti ancak içten bir uyanış kurtarabilirdi.⁵³⁶

Bizans kendi içinde sosyal, siyasî ve kültürel anlamda derinliğine bir yenilenme gücü bulabildiği için kurtuluş ancak bu faktörleri ele geçirerek olabilirdi. Fakat önceleri devlet, kuvvetten düşmüş, fakirleşmiş hâliyle, düşmanlarının ilerlemesi karşısında eli kolu bağlı kaldı. Heraklios bir süreliğine, payitahtı Kartaca'ya nakletmeyi bile düşündü. Bu düşüncenin İstanbul ahalisinde uyandırdığı derin ümitsizlik ve patrik Sergios'un itirazı, doğudaki fevkalâde güç durumu göstermeye yetmektedir.

Heraklios, Sâsânîler'e karşı 622'de düşmanın kapadokyadaki birliklerine zarar vermesinden bıkararak harekete geçti. Bu Bizans için tam bir başarıydı. Heraklios önce büyük meblağlar ödemek mukabilinde Avar kağanı ile bir barış anlaşması(619) yaparak batı sınırlarını güvenlik altına aldıktan sonra doğuda Sâsânîler ile mücadele etmek için gerekli hazırlıklara başladı. Bundan sonra Avrupa arazisinden Anadolu'ya askeri birlikler geçirilmesi mümkün oldu.⁵³⁷ Böylece, ülkenin batısındaki hâkimiyeti de güçlenmiş ve başkentten Sâsânî-Avar ittifakının başarısız kuşatma girişimi herkes için bir moral olmuştu.

⁵³² M.Çelik, a.g.e, s.233

⁵³³ M.Çelik, a.g.e, s.233

⁵³⁴ M.Çelik, a.g.e, s.233

⁵³⁵ M.Bonner, a.g.e, s. 724

⁵³⁶ J.B Segal, Edessa: *The Blessed City*, London, 1970, s.213

⁵³⁷ G.Ostrogorsky, a.g.e, s.93

İmparator, bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra oğlunu kendi yerine Konstantiniye’de bıraktı.⁵³⁸ Heraklios iç durumu düzelttikten ve Balkanlardaki Avar tehdidini savuşturduktan sonra Bizans’ın Sâsânîlerle olan son savaşına çıkacaktır; din adamlarının ve kilisenin de desteğini alan ve bazı tarihçilerin tabiriyle “İlk Haçlı Seferi” ne çıkan Heraklios ordusunun 622 yılında başlayan ve 6 yıl süren en uzun ve en zor seferine paskalyanın 2. günü, 5 Nisan 622 de başladı. Heraklios, Anadolu’nun büyük bir kısmını İslam fethine kadar yeniden Bizans’a kazandıracaktı.

Heraklios Anadolu’da “thema’lar arazisi”ne yöneldi. Burada ordusunu toplayarak bütün yaz süresince yeni birlikleri ile talim yaptı. Heraklios savaş tecrübesi ile yeni yapacağı savaşların planları yaparak yeni bir taktiker hazırlamıştı. Bizans ordusunda atlı kuvvetlerin önemi gittikçe büyümekte idi; fakat Heraklios, görünüşe göre, hafif teçhizatlı süvari okçularına özellikle önem veriyordu. Asıl sefer sonbaharda başladı.. Bitinya'daki Pyale'ye geldi. İlk önce İmparator Nikomedia(İzmit)in doğusundan geçerek Kayseri önlerinde Sâsânîler ile önemsiz bir çatışma başladı. Anadolu’yu temizledikten sonra İmparator Heraklios mahirane bir manevra ile kendisine Armenia yolunu açtı. Bu, Sâsânîleri, Anadolu daki dağ geçitlerinde tutmuş oldukları mevzileri terke zorladı; Bizans İmparatorluk ordusunu “zincire vurulmuş it” gibi takip ettiler.⁵³⁹ Armenia arazisinde vuku bulan iki ordunun karşılaşması ise Bizanslıların, büyük Sâsânî kumandanı Şahrbarâz üzerinde kazandıkları parlak bir zaferle sonuçlandı.

Şahrbaraz komutasındaki Sâsânî ordusunu Armeniya bölgesinde büyük bir hezimete uğrattı.⁵⁴⁰ Bir yıl boyunca bölge Sâsânî istilasına uğradı, diğer komutan Şahin geri çekilmek zorunda bırakılmıştı. Karadeniz civarında kış görünmüş, bu nedenle askerler Armenia'ya bırakılarak imparator başkente geri dönmüştü. Ancak 15 Mart 623'de başlayan ve beş yıl sürecek olan sevkیات Bizans'a tam bir zafer getirdi. Bizans ordusunun başında olan Heraklios 623 yılında güneye doğru atıldı ve ilk Sâsânî hükümdarı Ardaşir’in merkezi ve Sâsânîler’in önemli kutsal şehri olan Ganzak (Gence)’ı hedef aldı, Hüsrev dayanamayıp geri çekildi. Burası Mecusiliğin çok önemli dini merkezi idi. İmparator burayı bilinçli seçmişti. Kudüs’e misilleme olarak Zerdüş

⁵³⁸ Taberi, a.g.e. c.III, s. 1185

⁵³⁹ G.Ostrogorsky, a.g.e, s.94

⁵⁴⁰ J.B.Bury, *A History of the Later Bizans Empire from the Death of Theodosios I to the Death of Justinian II* (395-565) London 1923, 222vd.

Mabedini yaktırdı ve şehri tahrip etti.⁵⁴¹ Kış aylarını geçirmek üzere imparator Aras Nehri gerisine çekildi. Hristiyan Kafkas kabileleri Lâz, Abaza ve iberialılar (Gürcüler)'la Sâsânîler'e karşı anlaşarak Armenia bölgesinde hâkimiyetini güçlendirerek

625 yılında Heraklios Kilikya üzerinden başkent'e döndü. 626 yılında İstanbul, Heraklios'un her zaman çekindiği, Sâsânî ve Avarlar tarafından iki cepheli bir saldırıya uğrama tehlikesine maruz kaldı. Sâsânî imparatoru, Heraklios'un başarılı bir asker olduğu istihbaratını alarak birliklerini bu konuda uyarmıştı. Sâsânî Generali Şahrbaraz Bizans kuvvetlerini takip etmiş ve Bizanslılar'ın zaptettiği topraklara saldırmıştı. Sarus nehri bitişiğinde kampını kurmuş ve köprü'nün kaşısında Bizanslılar'ın bir savunma kalesi yaptığını görünce mücadelede düşmanla berabere kaldıklarını anlamışlardı. Heraklios Kapadokya'ya çekilmiş ancak peşinde Sâsânîler olduğundan ertesi yıl Lazika'ya Hazarlar'dan destek almak için gitmişti. Sâsânîler Avarlar'la İstanbul'u kuşatmak için anlaşmış. Öyle anlaşılıyor ki Heraklios'un dikkatini merkeze yöneltip doğudaki baskısından kurtulmaya çalışıyorlardı. Sâsânî komutan Şahrbârâz, Khalkedon (Kadıköy)'ü işgal edip Boğaziçi sahillerinde karargâh kurdu.⁵⁴² Ancak kuşatma boğaziçi sahillerini geçemedikleri için başarısız olmuş sadece Avarlar'la sınırlı kalmıştı. Sonuç olarak Sâsânîler kışın da gelmesi ile geri çekilmeyi yeğlemişlerdi.⁵⁴³ Bundan sonra Avar, İslav, Bulgar ve Gepidler İstanbul önünde görünüp şehri karadan ve denizden kuşattı. Nihayet, Bizanslıların denizdeki üstünlüğü sonucu tayin etti. İslav kayıkları, Avar kağanının mağlubiyeti, Sâsânî taarruz planlarının da suya düşmesi ile Şahrbârâz Suriye'ye doğru geri çekildi. 624-625 yıllarında iki taraf arasındaki mücadeleler devam etti. Şahrbaraz Şam ülkesindeki Rumları öldürtüp şehirleri yıkmış zeytin ağaçlarını kesmişti.⁵⁴⁴

İşte zamanla Bizans doğu siyasetinin ana direklerinden birisini teşkil edecek olan Bizans-Hazar ve Kafkas kabileleriyle Sâsânîlere karşı iş birliği bu tarihte başlamış oldu.⁵⁴⁵ Hazarlar, Kafkas ve Armenia bölgelerinde Sâsânîlere karşı mücadele ederek Bizansın bölgede rahat bir nefes almasını sağladı. Heraklios asıl vurucu darbeyi Mezopotamya'da gerçekleştirecekti. 625'de Bizans ordusu Mezopotamya'da görüldü. 625 yılında, Martiropolis ve Amida da dâhil Fırat'ın doğusundaki 70-80 millik bölge,

⁵⁴¹G. Ostrogorsky, a.g.e, s.94

⁵⁴²G.Ostrogorsky,a.g.e, s.95

⁵⁴³M. Bonner , a.g.e, s. 727

⁵⁴⁴Taberi, a.g.e. c.III, s.1189

⁵⁴⁵A. Brill "Byzantines" EQ vol 1, Leiden 2001 s.265

herhengi bir Sâsânî direnişi olmaksızın ele geçirilmiştir. Bir yıl sonra Nisibis'i aldı.⁵⁴⁶ Heraklios, Fırat'ı ve Samosota'yı geçerek Kilikya'ya hakreket etti. Burada ordusunu dinlendirdi.⁵⁴⁷

Heraklios 626 yılındaki Avarlarla-Sâsânîlerin müştereken gerçekleştirdiği Konstantinopolis kuşatmasını atlattıktan sonra 627 yılında Sâsânîler nihai darbeyi vurmak için Doğu'ya hareket etti.

İslam fetihleri öncesinde el-Cezire (Mezopotamya), Bizans ve Sâsânîler arasında bölgede siyasi üstünlüğü ele geçirmek yolunda uzun dönemli ve yıpratıcı mücadelelere sahne olmuş en son Heraklios idaresindeki Bizans kuvvetlerinin 627 yılında Ninova yakınlarında Sâsânîler'i bozguna uğratmaları neticesinde, son defa olarak Bizans'ın idaresine geçmiştir.⁵⁴⁸

Kur'an-ı Kerim' de de bahsi geçen Ninova yakınında yapılan bu savaş Rum Sûresinde anlatılmaktadır. Verilen bilgiye göre "...Rumlar en yakın bir yerde yenildiler. Onlar bu bozgunluktan sonra birkaç yıl içinde düşmanlarını yeneceklerdir. Emir ve irade önceden de sonradan da Tanrı'nındır. O gün inananlar Tanrı'nın bu yardımından dolayı sevineceklerdir. Yüce Tanrı dilediğini üstün kılar, o kudret sahibidir, üstündür, esirger, bu Tanrı'nın bir vaadidir. Tanrı'nın vaadi elbette yerine gelir. Fakat kişilerin çoğu bunu bilmezler. " Rum:1-6.⁵⁴⁹ Burada ayetin içeriği Rum hükümdarı Heraklios ile Fars hükümdarı Hüsrev Perviz olduğunu ileri sürenler vardır. Yakın bir yer ile maksat Şam ülkesindeki Ezraat'tır. Çünkü savaş orada cereyan etmiş olup Tanrı elçisi kitap ehlinden olmayan Mecusilerin kitap ehlinden olan Rumları yenmesini hoş görmüyordu. Rumların yenilmesi Hz. Peygamber'e ve sahabeye kötü tesir etmişti. Bu konuda Hz. Ebubekir ile Ubey b.Halef el- Cumahi arasında Fars- Rum savaşının galibi konusunda bir bahis dahi olmuştu.⁵⁵⁰

Taberi, bunu uzun uzun anlatmaktadır. Neticede Heraklios, Hüsrev'i korkunç bir hezimete uğratmış.⁵⁵¹ Kış Kıkıköy'de geçiren Sâsânîler, Heraklios'un başkentleri Kitesifon'a ilerlediğini duyunca geri çekildiler. Sâsânîler de Fırat'ı geçerek daha önce Mavrikios ve Hüsrev'in yaptığı anlaşmadaki sınırların arkasına çekildi. 20 yıl süren savaş bu şekilde bitti.

⁵⁴⁶ Taberi, a.g.e. c.III, s.1185

⁵⁴⁷ M. Bonner, a.g.e, s. 726

⁵⁴⁸ M.Korkmaz, "İslam Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Edessa'nın Siyasi Ve Sosyal Tarihi", s.26

⁵⁴⁹ Bkz.Rum Ayeti, 1-6

⁵⁵⁰ Taberi, *Tarih*, c.III, s.1188

⁵⁵¹ M.Çelik, a.g.e, s.233

Bu savaş, Hüsrev'in tahtan indirilip katledilmesine sebep oldu. İmparatorun bu büyük zaferi başta başkent olmak üzere tüm Hristiyan âleminde sokaklarda eğlencelerle kutlandı.⁵⁵² Sâsânîlerin bu başarısızlığı Hüsrev'in de sonu olmuştur, 628 ilkbaharında Hüsrev tahtından indirilerek Heraklios'un destekçileri tarafından öldürüldü. Yerine Hüsrev'in oğlu Kavad-Şirüye çıktı. Evvelce Bizans devletine ait olmuş bütün arazinin geriye verilmesi büyük Bizans zaferinin ve Sâsânî büyük devletinin sukutunun bir neticesi oldu. Buna göre Armenia, Bizans Mezopotamya'sı, Suriye, Filistin ve Mısır Bizans imparatoruna iade olunacaktı.⁵⁵³

Bizans eyaletleri Sâsânîler tarafından boşaltılırken Heraklios 630 yılında Kudüs'e gitti, 628 de bir darbe ile öldürülen Hüsrev'in yerine geçen oğlu Şiroye (II: Kavad) zamanında hemen Heraklios ile bir anlaşma yapılarak, Sâsânîlerin zaptettiği Armenia," Bizans Mezopotamya'sı", Suriye, Filistin, Mısır bölgeleri yeniden Bizans imparatorluğu'na verilmiştir⁵⁵⁴. Hatta sadece 9 ay tahta kalabilen hasta yatağındaki Şiroye'nin, kendi oğluna vasi olarak Heraklios'u tayin ettiğini bazı kaynaklar zikrediyor.⁵⁵⁵

Doğudaki başarılar iki yıl içinde Hüsrev'in kendi topraklarında yenilmesini de beraberinde getirmişti. Sâsânîler daha önce fethettikleri toprakları boşlatma eylemine girdiler. Heraklios da Maraş'dan itibaren sınırlarını güçlendirmeye başlamıştı. 629'da son Sâsânî birlikleri toprakları boşaltılırken 630'da bir daha dönmek üzere Fırat'ın karşısına geçtiler. ilk Arap birlikleri 641 de ülkeye girdikleri zaman Bizans'ın elinde Suriye, el-Cezire(Mezopotamya) ve Ermenia'nın kısımları bulunmaktaydı. Ancak yirmi yıl boyunca birbirlerinin gücünü tüketen Sâsânî ve Bizanslılar'ın karşısında iki yüz yıl sürecek bir Arap - İslam fetih harekâtı başlamıştı.⁵⁵⁶

Bizans için Karanlık olarak addedebileceğimiz yıllar VII. yüzyıl başları ile IX. yüzyıl ortalarının olduğu dönemdir. Bu zaman diliminde imparatorluk büyük bir değişime uğramış Bizanslıların ve Grekler'in şehir yaşamı kesinlikle kaybolmuş ve halk daha çok küçük kasaba ve kalelerde yaşamaya başlamıştı. İmparatorluk halkın moralini yükseltmek için süslü dini binalar yapmaya başlamıştı. Nüfustaki azalma ve yer

⁵⁵² A.Vasiliev, a.g.e, s.252-253

⁵⁵³ G.Ostrogorsky, a.g.e, s.96

⁵⁵⁴ Theophanes, *Chronicle* s.457 Bu anlaşmayı 6119 (626/27) olarak vermektedir.

⁵⁵⁵ Theophanes, *C hronicle* ,s.444-445 İmparator Heraklios İstanbul'dan 10 Mart'ta Sâsânîlere karşı yapacağı sefer için büyük bir törenle uğurlandı. 6 yıl sürecek sefer için 2 güzergah bulunmaktaydı, 1.'si Suriye topraklarına giden yiyeceği bol bereketli bir yerdin ancak güvenlik için 2.'si seçilerek bozkır ve karla kaplı olan yollar 7 günde katedilerek Tigris nehrine ulaşıldı. Buradan Martirapolis Amida Nymphios(Batman nehrini) aşarak Euphrates oradanda Samasota ve Germenika yoluyla Adana'ya kadar olan yerler ele geçirilmişti.; M. Tezcan, a.g.m., s. 165

⁵⁵⁶ M. Bonner , a.g.e, s. 746

değiştirme hiç şüphesiz şehir ekonomisi yerine şato ve kasaba ekonomisini baskın hale getirecekti.

Sâsânî savaşları görünüşte sonun başlangıcı sayılabilirdi. Ancak onlardan daha vurucu etki yaratan Araplar'ın saldırısı olmuştu. Sonunda siyah renkten yeni ve oldukça farklı bir devlet ortaya çıkmış oldu.⁵⁵⁷

İmparator 630 yılında zaferini kutlamak için Kudüs'e geldi. Geri alınan Kutsal Haç, törenle, sevinç gözyaşları içinde yerine kondu.⁵⁵⁸ Bizans yeni şah Kovrad-Şiru'ye ile barış imzaladı buna göre Sâsânî Hüsrev döneminde istila ettiği tüm toprakları Bizans'a iade etti.⁵⁵⁹ Heraklios, Sâsânî'dan yüz yılların intikamını aldı. Tüm Sâsânî-Bizans bu zaferin tadını çıkarıyordu. Heraklios ve Bizans'nın muzaffere kumandaları Suriye ve Mezopotamya'da bu kutlamanın son kutlama olacağını akıllarına dahi getiremiyorlardı. Güneyden İslam orduları emin adımlarla Irak ve Suriye topraklarına yönelmeye başlamışlardır. Bizans'ın tüm Suriye de olduğu gibi Edessa'da da son günleri yaklaşıyordu.

Bu suretle hemen hemen bütün Önasya Sâsânî hâkimiyeti altında bulunmaktaydı. Eski Akamanış devleti, bir zamanlar Justinianos devrinde Imperium Romanum'un yeniden vücut bulmuş olması gibi, tekrar tesis etmiş görünüyordu. Fakat yeni Sâsânî devleti için bunun reaksiyonu çok daha çabuk geldi ve sukut da çok daha büyük ölçüde oldu. İslav-Avar istilasının Balkan yarımadası ve Sâsânî saldırısının devletin eyaletleri üzerine döküldüğü o korkulu yıllar içinde Bizans'ın kendine geliş ve içten sağlamlaşma oluşumu başlamıştı. Bu kritik yıllar içinde Bizans ordu ve idare düzeninin temelden değişikliğe uğradığını ve Thema'lar sisteminin oluşturmaya başladığını göstermektedir. Bizans devletinin eyalet idaresine yüzyıllar boyunca damgasına vuracak olan bir sistemin temeli böylece atılmış oldu.⁵⁶⁰

Sâsânîleri artık vasalları de yalnız bırakmış.

VII. yüzyıla gelindiğinde Sâsânî-Lahmi İttifakı sona ermişti, Sâsânîlerin kendilerine bağlı Arap bölgelerinde Arap valiler yerine Fars valiler atamıştı. Bizansa gelince, menfaatlerine en yakın olan Gassanilerle bir süre yola devam etmiş; ancak monofizit oldukları için⁵⁶¹ Bizans tarafından Sâsânîlerin Lahmileri gözden çıkarmasından çok önce Bizans-Gassani ittifakı da bozulmuştu. Bu bilgileri verdikten

⁵⁵⁷ M. Bonner , a.g.e, s. 747

⁵⁵⁸ W.E. Kaegi, *Bizans ve ilk İslam Fetihleri*, çev. M.Özay, İstanbul 2000 s.118vd

⁵⁵⁹ G. Ostrogorsky, a.g.e, s.96; A.Vasiliev, age, s.252

⁵⁶⁰ G.Ostrogorsky,a.g.e, s.89

⁵⁶¹ A.Hourani a.g.m, s.56

sonra iki büyük gücün İslam fetihleri öncesinde çarpıştıklarını ve bunun sonucu olarak Arap ilerleyişinin durdurulamaz hale geldiğini söyleyebiliriz.

Farslar, bölgeyi ihmal etmeyerek buraya milâdi 610-619 yılları arasında baskınlar düzenlediler. Özellikle Kudüs şehrinde Hristiyanlara karşı bir dizi katliamlar gerçekleştirdiler. Farsların Şam ülkelerini ele geçirdikleri dönemle ilgili haberlerde bölgedeki Arap kabilelerinin durumu hakkında açık ve net bir bilgiye rastlamak mümkün olmamakla beraber bu kabilelere mensup bazı kişilerin asker olarak Bizans ordusu safhında yer aldıkları muhakkaktı. Çöle doğru geri çekilen bu kabileler Fars saldırılarından meydana gelen karışıklıktan dolayı şehirlere saldırmışlardır.

Sâsânîler'in Şam topraklarını ele geçirmesi ve Bizans'ı bölgeden kaçmaya zorlamasıyla yirmi yıla yakın bir süre boyunca Bizans'ın Arap kabileleri üzerinde otoritesinin kalkması ve bu devletin karşılaşmış olduğu problemler sonucunda bu kabileler Bizans'la olan ilişkilerinde daha bağımsız oldular. Kabilelerin Bizansla ilişkilerinin önceki dönemlerden daha da zayıflaması, farklı Arap kabileleri arasındaki ilişkilerin kuvvetlenmesine neden olmuştur.

Bu arada şahsi çıkarlar, yine eskisi gibi kabile geleneğini belirlemede ve bu çıkarlara hizmet etmek maksadıyla kabile bağımsızlığını pekiştirmede etkisini göstermeyi sürdürdü. Kabileler arasındaki antlaşmalar da bu kavrama dayanıyordu.⁵⁶²

Bizans Devleti, Sâsânîlerle ilişkilerinde yalnızca ikili ilişkilerinde değil Sâsânîlere bağlı olan Arap kabilelerin kendi iç mücadelelerinde bile kesin tavır alamıyor. Sâsânî'lerin olası müdahalelerinden çekiniyordu. Örneğin 540 yılında Gassanilerle Lahmilerin birbirlerine yönelik olumsuz tutumlarını bahane ederek, kendisine ve müttefiklerine karşı savaş açma ihtimalinden çekinen Bizans, Sâsânîlere karşı düşmanca tavır almaktan geri durmuştu.⁵⁶³

3.6.6. Heraklios'un Reformları

Bizans tarihindeki en büyük idarecilerden biri olan Heraklios idareyi ele aldığı anda, imparatorluk perişan bir vaziyette idi. Memleket iktisadi bakımdan mahvolmuş ve eskimiş idari mekanizma artık çalışamaz hale gelmişti. Çünkü ne para vardı, ne de eskisi gibi insan gücü kaynakları mevcuttu. Slavlar ve Avarlar Balkanlar'ı

⁵⁶² El-Mesudi, *Muruc-uz Zeheb*, c. I, s.363

⁵⁶³ O.c.w.c "el-İmbaratoriyyetü'l Bizantiyye", s.77

ele geçirmiş ve bölgeye yerleşmişti. Sâsânîler de Ön Asya’da kendi düzenlerini inşa ediyorlardı.⁵⁶⁴

İmparatorluk ordusu, 613 ‘te Antakya’da ağır bir mağlubiyete uğradı ve bunun neticesi olarak yakın doğudaki Bizans toprakları Sâsânîlerin eline geçmeye başladı. Sâsânîler Şam’ı ve Tarsus’u zapttekleri gibi, Armenia’ya da hâkim oldular ve üç haftalık bir muhasaradan sonra 614’te Kudüs’ü ele geçirdiler. Ertesi yıl İstanbul, Asya’dan Sâsânîler’in, şimalden de Slavlar’ın ve Avarlar’ın hucumlarına maruz kaldı. Sâsânîler’in 619’da başladıkları Mısır fütühatı, Bizans’ı en zengin vilayetinden ve zahire anbarından mahrum bırakıldı.⁵⁶⁵

Slav ve Avar ordularının Balkanlar’dan aktığı ve Sâsânîlerin Bizans’ın doğu eyaletlerini fettiği bu zor yıllar boyunca Heraklios, Bizans’a taze bir kuvvet getiren ileri gürüşlü ve radikal reformlar yaptı. Vilayetlerin “thema”lar şeklinde yeniden organizasyonu, Heraklios reformlarının esası idi. Anadolu’da hâlâ düşman tarafından işgal edilmemiş olan arazi iki geniş askeri Thema’ya ayrıldı.⁵⁶⁶ Bu sistemin hayati öneme haiz olan yönü, askerlerin Anadolu Themalarına yerleştirilmesi idi. Bu yeni meydana getirilen askeri mıntıkların “Thema”lar diye adlandırılmasının sebebi de buydu. Thema kelimesi bir vilayet dâhilinde konaklayan bir kolordu manasına gelirdi.

Başkasına devredilemeyen topraklar askeri hizmet verme şartıyla askerlere bağışlanırdı. “Bu suretle dört büyük askeri mıntika meydana geldi. Bunlar Anadolu’nun kuzey doğusunda, Armenia hududunda Armeniakoi ve Anatolikoi (Şark manasına gelen Grekçe anatole kelimesinden), Anadolu’nun bütün orta kısmını işgal eden ve hudutları doğuda Kilikya, batıda ise Ege denizi sahillerine kadar uzanan bu iki thema imparatorluğu Araplara karşı müdafa edeceklerdi. Marmara civarındaki, Opsikion theması ise payitahtı dış düşmanlara karşı koruyordu. Anadolu’nun güney sahillerinde ve civar adalarda teessüs eden “Caravisionorum” deniz theması Bizans’ı Arap donanmasının taarruzlarına karşı müdafa etmekle yükümlüydü. Bu Themaya daha sonra, ihtimal VIII.yüzyılda Kibration (Cibyrhaeote) adı verilmişti. Daha doğudaki eyaletler o zaman Sâsânîler’in elinde olduğu ve bir zaman sonra da Araplar’ın eline geçtiği için, aynı sistemi oralarda da uygulamak mümkün değildi.⁵⁶⁷

⁵⁶⁴ Ş.Uçar, *Anadolu’da İslam-Bizans Mücadelesi*, İstanbul 1990, s.54 vd

⁵⁶⁵ Ş.Uçar, *Anadolu’da İslam-Bizans Mücadelesi*, İstanbul 1990, s.54 vd

⁵⁶⁶ Ş.Uçar, a.g.e, s.54 vd

⁵⁶⁷ Ş.Uçar, a.g.e, s.53

Aynı güçlük Balkanlar için de geçerliydi. Bu themalar bir “strategos”ların kontrolü altında idi ki bu daha önceki organizasyonun eyalet valilerine tekabül ediyordu. Eski eyalet valileri sivil idarenin başında kaldılar. Yani bu yeni idari düzenlenme açıkça askeri bir manzara arz ediyordu.

Küçük askeri mülkiyetler tesirli ve milli bir ordu teşkil etmenin esasını oluşturmaktaydı. Bu durum imparatorluğu çok pahalıya mal olan yabancı paralı askerler besleme mecburiyetinden kurtarıyordu. Dikkate değer sayıda Bizans köylüsü asker-çiftçiler haline geldiler. Birçok Slav sonradan devlet idaresi tarafından Anadolu ‘ya taşınmış ve “stratiotai” olarak themalarda yerleştirmişlerdir. Themalarda yerleşen asker-çiftçiler Bizans askeri gücünün asli unsuru haline geldi, bunların geçimini üzerine yerleştikleri toprak temin ediyor ve çağrıldıkları vakit her biri atıyla birlikte silahlı olarak orduya iştirak ediyorlardı. Yukarıda gördüğümüz sistemin esasları aslında Türklerde uygulanan ikta sisteminin hemen hemen aynısıydı. Sistem Heraklios’un Sâsânîlerle yaptığı savaşta gücünü göstermiş, gayretsiz paralı askerlerin onca yıldır başaramadığı zaferlere damgasını vurarak kendini göstermişti. Bunun yanında İmparator devleti düzenleyen başka girişimlerde de bulunmuştur.

Heraklios birtakım idari reformlar da yaparak Bizans’ı yeni bir hayatiyete kavuşturdu. Bu kapsamlı reformların neticeleri kısa zamanda ortaya çıktı. İmparatorluk idaresinin askerileştirilmesi sayesinde, evvelki malubiyetler mucizevî galibiyetler tarafından tanzim edilmiş oldu.

İmparator reformları yaparken yalnız değildi. Güçlü Bizans kilisesi, zenginliği ile imparatorluğun başarısına yardım etti. Sâsânîlerle yapılan savaşlara en büyük maddi ve manevi desteği klise vermişti. Savaş dini bir atmosfer altında başlamıştı ki, bu bakımdan daha sonraki Haçlı seferlerine benzer ve ilk karakteristik ortaçağ savaşıydı denilebilir. Daha önce belirttiğimiz gibi, Heraklios Sâsânî üzerine yürüyebilmek için Avarlar’la ağır bedeller karşılığında bir anlaşma imzalamıştı.⁵⁶⁸

⁵⁶⁸ Ş.Uçar,a.g.e, s.55

3.6.7. Heraklios Dönemindeki Temaların Listesi

1. Anatolicum +	1. Therakesion	1. Aegean
2. Armeniacum	2. Opsikion +	2. Anatolicon
3. Thracesiorum	3. Kibyratium +	3. Armeniakon
4. Obsequium +	4. Anatolikon +	4. Bucellarion
5. Optimatum	5. Kappadokia	5. Cappadocia
6. Bucdellariorum	6. Bukellarion	6. Chaldia
7. Pahplagonum	7. Optimaton	7. Charsianon
8. Chaldia	8. Pahplagonia	8. Cibyrrheote
9. Mesopotamia	9. Armeniakon +	9. Coloneis
10. Colonea	10. Kharsianon	10. Leontocome
11. Sebasteae	11. Lykandos	11. Lycandus
12. Lycandi	12. Seleukeia	12. Macedonia
13. Seleucia	13. Sebasteia	13. Mesopotamia
14. Cibyrroetarum +	14. Koloneis	14. Opsikion
15. Cyrie	15. Khaldia	15. Optimaton
16. Sami	16. Mesopotamia	16. Paphlagonia
17. Aegaeum	17. Leontokomis	17. Samos
	18. Abydos	18. Sebasteai
	19. Kilikia	19. Seleuceia
	20. Telukh	20. Thrace
	21. Melitene	21. Thracesion
	22. Theodosiopolis	
	23. Taron	
	24. Iberia	
	25. Vaspurkan	

3.6.8. Heraklios'un Sonu

Heraklios devri ne yazık ki trajik bir şekilde sona ermiş, kendisinden sonra çocukları arasında başlayan taht kavgası ailesinin de sonunu hazin bir şekle sokmuştur. Devlet ileri gelenleri ve halk büyük oğlundan yana tavır koyarken karısı ve küçük oğlu kendilerine karşı alınan tavırdan dolayı önce cezalandırılmış daha sonra sürgüne gönderilmişti. Devletin durumu ise içler acısı durumdaydı. Hükümdarlığının ilk yarısında Arap ilerleyişinin devamı damgasını vurmuştu. Ülkenin buğday ambarı olan Mısır elden çıkmış, Suriye ve Mezopotamya'nın işgalinden sonra başkente çok daha yakın olan Anadolu ve Armenia Arap – İslam ordularının hedefine girmişti. İleriki dönemlerde Emevi hâkimi Muaviye'nin Anadolu'ya kadar geldiğini ve Bizans'ı tehdit ettiğini göreceğiz. Muaviye özellikle denizden yaptığı saldırılarla da Bizans'ı güç duruma sokuyordu.⁵⁶⁹

⁵⁶⁹ Ostrogorsky, a.g.e, s.107

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. EL-CEZİRE BÖLGESİNİN MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETHİ

4.1. İlk İslam Fetihleri Öncesi Durum

4.1.1. Bölgedeki Etnik Yapı

İslâm fetihleri öncesinde Sâsânî-Bizans ilişkilerini incelerken, vassal arap kabilelerinden Lahmi ve Gassanilerden bahsetmiştik. Fakat bölgedeki etnik yapı çok daha çeşitli ve eski tarihlere uzanmaktadır. Buna göre Irak civarındaki memleketlerde Arapların büyük bir kısmı Ceziretü'l – Arap (Arap Yarımadası) denilen yerde, bir kısmı da Irak'ta oturmaktaydı. İbni Haldûn Arapların önce Hire'ye daha sonra Anbar'a intikal ederek buradan Irak'a yayıldıklarını belirtir.⁵⁷⁰

Hemdâni'ye göre Hire Araplarının burayı (Ceziretü'l – Arap) çok beğenip yerleştiğini ve çok şaşırarak Hira adını verdiklerini Hira, Anbar ve Hit civarına hakim olduklarını belirtir. Buranın havası, suyu hafif, toprağı güzel bir şehirdir. Takvim -ül Büldan'a göre buranın çevresi yedi ay on bir günde ağır bir yürüyüşle tamamlanır. Belkaa'dan Şira'ya kadar üç gün, Şira'dan Eyle'ye üç gün, Eyle'den Car'a yirmi günde tamamlanmaktadır.⁵⁷¹

İslamiyet'ten bir asır önce Adnani kabilelerinden⁵⁷² Rebia ve Mudar'a bağlı aşiret gruplarınca Yemen'den bölgeye yapılan göç ilk dalgada gerçekleşmiştir. Taglibilerin kardeşi olan Bekir b. Vail'i meydana getiren Şeybaniler Hire'ye kadar yayılmıştır. Diğerleri de K üfe ve Basra arasında kalmıştır. Daha sonra Sâsânî yönetimi altına giren kabileler, İslam fetihleri ile birlikte kuzeye el-Cezire bölgesine yerleşmiştir. Bekir b. Vail'e bağlı olan oymaklar Dicle kenarında yoğunlaşınca X. yüzyılda buraya Diyar-ı Bekir adı verilmiş.⁵⁷³

⁵⁷⁰ Alusi, *Buluğu'l-Ereb*, s.212

⁵⁷¹ Alusi, a.g.e, s.213

⁵⁷² Milli Arap geleneği Arapların kuzey koluna Hz. İsmail'e nispetle Adnani, güneyindekileri de Kahtaniler olarak ikiye ayırmıştır.

⁵⁷³ H.D. Yıldız, "Arap", DİA, c. III, s.272-276

Arap Yarımadası'nın kuzey bölgelerine yerleşen Arap kabilelerine gelince, İslam fütuhâtı hicretin beşinci yılından itibaren buralarda görülmeye başladı ve H.Z Muhammed'in vefatına kadar hiç kesilmeden devam etti. Hâlbuki aynı gelişmeler Farslara yakın Arap bölgesinde veya Arap Yarımadası'nın güneyinde meydana gelmemiştir. Bu bölgenin bir özelliği de Hicaz ile Şam arasında yapılan ticaret yolu olmasıdır.⁵⁷⁴

Burada ikamet eden Arap kabileleri, ister istemez ekonomik yönden Şam'la yakın ilişkiler kurmaktaydılar.⁵⁷⁵ Böylece bu kabileler arasında yayılan Hristiyanlık dolaylı bir şekilde Bizans ve çıkarları ile iç içeydi. Ayrıca burada zamanla Araplaşan Yahudi toplulukları da bulunmaktaydı. Bunlar Hicaz'ın kuzeyinde yer alan köylerde yaşıyorlardı ve Filistin'deki Yahudilerle sıkı ilişki içindeydiler.

Kuzey Arap Yarımadası ile Şam mıntıkası arasında yer alan bölgede Kuda'a kabilesi ve ona bağlı Süleym, Beli, Kelb, Uzza ve Behra'nın kolları yayılmıştı. Bunlardan bazıları Bizans devletinden yıllık maddi yardım alıyorlardı.⁵⁷⁶

Plinius, ilk çağlardan başlayarak bölgedeki Arap varlığı konusunda bilgi vermektedir. Charax sınırına yakınında eşkıya Arap kabilesi Attalialar'ın istila hareketleri başlar. Scenitae sınırı boyunca Attalialar'ın buraya hakim oldukları görülür. Suriye çölünün sağ tarafı , Fırat'ın rüzgârlı olan mahali Araplar tarafından iskân için tercih edilmiştir. Palmira bölgesinin Araplarca mesken edilmeyen kısımları vazgeçilmez olmuştur.⁵⁷⁷ ifadesi ile Araplardan hoşnut olmayan bir şekilde bahsedilmesi, göçebe olan toplumların medeni sayılmadığının ve kabul görmediğinin göstergesidir..

İslamiyetin yayıldığı ilk yıllarda Arap Yarımadası'nın doğusundaki Arap kabileleri Medine'deki devlet yanlısı ve karşıtı olarak ikiye bölünmüş, Temimoğullarından olduğu söylenen Secah bint el-Haris ve grubu dışında, hiçbir Hristiyan grup bu hareket içinde yer almamıştı..⁵⁷⁸ Secah Hristiyan inancına aşırı derecede bağlı bir kadındı.⁵⁷⁹ O, Irak'ın kuzeyinde bulunan⁵⁸⁰ el-Cezire Araplarından bir toplulukla Medine'de Hz. Ebu Bekir'e karşı harekete geçmek için

⁵⁷⁴ M. Dayfallah el- Batayine''Arap Kökenli Hristiyanlar Ve İslam Fetihleriyle Olan İlişkileri' çev.A.Halik Bakır,Belleten,c.LXIII,1999sayı 238(ayrı basım) s.869-934,TTK Basımevi,Ankara 2000,s.894

⁵⁷⁵ Dayfallah, a.g.m. çev.A.Halik Bakır s.895

⁵⁷⁶ Dayfallah, a.g.m çev.A.Halik Bakır. s.896

⁵⁷⁷ Plinius, *Natural History*, vol. II, s.433

⁵⁷⁸ Dayfallah,a.g.m, çev. A.Halik Bakır, s.903

⁵⁷⁹ et-Taberi "*Tarih*", c.III, s.272

⁵⁸⁰ Dicle ile Fırat nehirleri arsında yer alan ve bugün Türkiye, Irak ve Suriye topraklarında kalan El-Cezire'nin Irak'taki kısmı kastedilmiştir.

Temimoğulları'nın bulunduğu bölgeye geldi. İlk bakışta düşman Hristiyan Arap hareketi olarak görünen bu olay için Belazürî onu kendisini kabîh olarak kabul ettirdi. Böylece Temimoğulları ile annesi tarafından yakınları olan Tağliboğullarına mensup bazı gruplar ona uydular.⁵⁸¹ Tarihte yalancı Peygamberler arasında da karşımıza çıkan kişi olan Secah örneği, yarmadanın İslam fetihleri sırasında karışık olup henüz durulmadığını göstermektedir.

4.1.2. Sâsânîler (Sâsânîler-Lahmî İttifakı)

Sâsânîlerin sadık bir müttefiki olan Lahmîlerin kuruluşundan önce Basra ve Vasıt şehirlerini kaplayan alanda Mesene Arap prensliğinin olduğunu ve Sâsânîler kuruluncaya kadar Fars Körfezi'nin başını tuttuklarını görürüz. Sâsânîlerin Ardeşir idaresinde M.S. 224 de kurulmasıyla birlikte, Ardeşir Mesene Arap Prensliğini Sâsânîlere bağlı bir il haline getirmiştir.⁵⁸² Sâsânîlerin bölgede asıl güç olmasıyla birlikte Lahmîlerin iki yönlü etkisini görmekteyiz. Bunlardan birincisi; Sâsânîlerin sadık bir müttefiki olması. İkincisi ise; Arap Irak bölgesinde Bedevilerin üzerinde kontrol sağlayan bir mekanizmayı oluşturmalarıdır. Bunun anlamı da Bizans'tan alınan desteğin ve maddi gücün o derece artması anlamını taşıyordu.

Bölgede Kuzey Mezopotamya'daki (el-Cezire) Arap prenslikleri Edessa, Emesa, Hama ve Palmira arasında yoğunlaşmaktaydı. Fakat bunlar içerisinde en uzun olanı putperest Lahmîler olmuştu. Onlar, I.Munzir(418-462) zamanında V.Behram'ın Sâsânî, tahtına çıkarılmasından başlayarak son hükümdarları Numan b. Münzir'in 602 yılında ölümüne kadar Sâsânîlerin sadık bir müttefiki olarak kilit rol oynadılar. Onların güçlerinin doruğa ulaştıkları dönem III.Munzir'in Bizans egemenliğindeki Suriye'ye akınlar düzenlediği ve Bizans yanlısı Gassanilerle çatışmaya girdiği VI. Yüzyıl olmuştur. Sâsânî- Lahmî ittifakının en önemli iki unsuru maddi güç ve iktidara dayanmasıdır. Onların yıkılışını hazırlayan en önemli güç ise Orta ve Kuzey Arabistan'da yükselişe geçen Kinde Krallığı olmuştur..⁵⁸³

⁵⁸¹ el-Belazuri "Fütuh", s.108

⁵⁸² Sâsânî and Byzantium s.594

⁵⁸³ Sâsânî and Byzantium s.594

4.1.2.1. Lahmilerin Sınırları

Umman, Bahreyn ve Yemame arasındaki bölge ile Taif ve Hicaz'ın diğer kısımları bu bölgenin sınırlarını oluşturmaktaydı.⁵⁸⁴

Araplar milattan önce geçim sıkıntısı ve kendi kabileleri arasında meydana gelen olaylar sebebiyle Arap yarımadasının dışına yayılmışlardı.⁵⁸⁵

Arapların bir kısmı Bizans 'a, diğer kısmı da Sâsânî Devleti'ne bağlı olsa da bu iki devletin nüfuz alanının dışında kalmıştı. Bizans, Hristiyanlık dinini, kendine tabi olan halklara ve civar bölgelerin halklarına etki yapmak için kullandığı vasıtalarından biri haline getirmişti.

Irak ve Şam mıntıkalarına yayılan Arap kabileleri Bizans ve Sâsânîler arasında kalan bölgeye yerleşmeleri her iki devletin siyasi nüfuz ve çıkar alanlarıyla kesiştiği için ilgisini çekiyordu.⁵⁸⁶

Bu sebepten dolayı da adı geçen devletler, onların diğer kabileler üzerindeki otoritelerini tanıtmak ve yıllık bazı maddi yardımlar karşılığında bazı kabileleri müttefik ilan edip sınırları ve korunması güç olan bölgeleri korumak ve başka kabilelerin buralara yapmış oldukları saldırıları püskürtmek maksadıyla onlara yetki vermeye başladılar. Bunları yaparlarken hiç şüphesiz siyasi, dini ve ekonomik durumları büyük bir ihtimalle etkilemiştir.

İslama yakın bir dönemde Lahmilerin Irak'ta Sâsânîlerle, Gassanilerin Suriye de Bizansla ittifak oluşturduğu bilinmektedir.⁵⁸⁷ Ancak Bizans'ın Gassanilerle yaptığı ittifak VI. Yüzyılda Sâsânî-Lahmi ittifakından sonra dengeleri sağlamak adına yapıldığı anlaşıyor.

Lahmilere baktığımız zaman putperest bir topluluk olduklarını ve Sâsânîler hesabına çalışmaktaydılar.⁵⁸⁸

Bizans hâkimiyeti altındaki bütün topraklarda kendisini Hristiyanlığın bir numaralı koruyucusu olarak görmekteydi.⁵⁸⁹ Buna karşın Sâsânîler onların kabile teşekkülü çerçevesinde yaşamalarına izin vermiştir.

⁵⁸⁴ Taberi, a.g.e, s.1133

⁵⁸⁵ Et-Taberi, "Tarih" c II. s.43; bkz. Cuma Karan,"Diyarbakır İsmi ve Fethi Üzerine Bazı Mülahazalar", I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyum Bildirileri, (s.825-835) s.829. Alusi'nin rivayetine dayanarak Arim selinden sonra Yemen'deki kabilelerin bölgeyi terk ederek Irak ve el-Cezire denilen Yukarı Mezopotamya bölgesine yerleştiklerini yine Hemedani'ye göre bunların sadece el-Cezire bölgesine yayılmışlardır.

⁵⁸⁶ Muhammed Dayfallah e-Batayine, a.g.m,çev. A.Halik Bakır, s.881

⁵⁸⁷ et-Taberi "Tarih", c.II. s.149

⁵⁸⁸ R.Bell"The Origin of İslam" PP. 26-27; bkz. A.Halik Bakır a.g.m s.881

⁵⁸⁹ Bkz. A.Halik Bakır a.g.m, s.881

Bizans ve Sâsânîlerin tabiyetindeki Arap kabileleri nihayetinde metbu tanıdıklarına bağımlı ve onların izin verdiği ölçüde varlıklarını devam ettirmektedirler.⁵⁹⁰ Bu siyasi ortamda dini düşüncelerde güçlü olandan zayıf olana doğru yönelmekteydi. Bu durum Araplar arasında Hristiyanlık inancını da yaygın hale getirmiştir. Örneğin Tenuh, Süleyh ve Gassani kabileleri Bizans'ın hâkimiyeti altında bulunan Şam'a(Suriye) yerleşerek Hristiyan oldular.⁵⁹¹ Tağlib kabilesi, el-Cezire bölgesine yerleşerek burada Hristiyanlaştı. Hatta Bizans'ın misyonerlik faaliyetleri Sâsânîlerin hâkimiyetindeki Irak'ta bulunan Arap kabilelerine ve Yemen bölgesine kadar etkisini göstermekteydi.⁵⁹²

Kabilelerin bu ittifaklarda yararlanarak elde ettiği en önemli faaliyetleri civarlarındaki diğer Arap kabilelerine otoritelerini kabul ettirmeleri ve aynı bölgede ticaret kervanlarına geçişlerini teminat altına almaları olmuştur.⁵⁹³

VII. yüzyıla gelindiğinde Sâsânî-Lahmi İttifakının sona erdiğini, Sâsânîlerin kendilerine bağlı Arap bölgelerinde Arap valiler yerine Fars valiler atandığını(İyas b.Kabisa et-Taî)¹²⁹ Bizans'ın menfaatlerine en yakın olan Gassanilerle yola devam ettiğini belirttikten sonra iki büyük gücün İslam fetihleri öncesinde çarpıştıklarını ve bunu sonucu olarak Arap ilerleyişinin durdurulamaz hale geldiğini söyleyebiliriz.⁵⁹⁴

Sâsânîler ile Bizans arasında yapılan barış anlaşmasından bir süre sonra her iki ülkenin vassalleri birbirleri ile anlaşmazlığa düşerek hâkimiyet alanlarına nüfuz etmeye başlamışlardır. Bu durum karşısında Bizans'ın müttefiki Halid b. Cebele, Lahmi hâkimi Münzir'e ait pek çok malı ele geçirmiş, bu da Hüsrev'e şikâyetine sebep olmuştu. Hüsrev, durumun düzelmemesi halinde Bizans'ı barışı bozmak ile tehdit etmişti.⁵⁹⁵ Arka arkaya yazılan mektuplardan bir sonuç alınamayınca Hüsrev'in savaşmak için geçerli bir sebebi de oluşmuş olduğundan Rum memleketi üzerine yürünmesinde hiçbir engel kalmamıştı.

Sâsânîler, doksan binden fazla bir kuvvetle harekete geçerek Dara, Menbiç, Kınnesrin, Halep, Humus ile Suriye şehirlerinin en önemlisi olan Antakya ve Famiye ile bunlara bitişik olan yerler kılıç zoruyla ele geçirilmiş buralarda bulunan mal veeşyalar ganimet olarak alınırken, Antakya şehri ahalisi esir edilerek Sevad bölgesinde bulunan

⁵⁹⁰ M.Dayfallah,a.g.m. A.Halik Bakır, s.876 krş; Cevad Ali "el Mutassal" c.II, s.604

⁵⁹¹ M.Dayfallah,a.g.m. A.Halik Bakır, s.877 krş; Mesudi "*Muruc*" c.I. s.365-366

⁵⁹² El-Belazuri, "Fütuh" s.90-91 krş;M.Dayfallah a.g.m, A. Halik Bakır, s.878

⁵⁹³ R.N. Fiyeliyhe, Cambridge History of Iran, vol. 4 XPP.2 Cambridge Univarsity Press

⁵⁹⁴ Mesudi *Muruc'uz-Zeheb*, Ç.A.Batur, İstanbul 2004, c.I, s.363

⁵⁹⁵ Taberi, a.g.e,c. III. s.1132

Taysebun (Başkent Ktesifon) yakınlarına getirilmiş ve onları Antakya'nın benzeri olarak yapılan Rumiye şehrine yerleştirmişlerdi.⁵⁹⁶ Justinianos, her yıl kurtuluş parası(fidyeye) ödemeyi kabul ederek savaşa son noktayı koymuş ve anlaşmayı imzalamıştı.

4.1.2.2. Zu'kar Savaşı ve Sâsânî-Arap Mücadelesinin İlk Aşaması

Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev Perviz, iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra devlet üzerinde büyük bir baskı politikası uygulamaya başladı. Önce Sâsânî soylularını daha sonra Lahmileri yok ederek Sâsânîler ve Araplar arasındaki köprüyü kaldırdı. Bu engelin aşılmasıyla birlikte iç karışıklık içinde olan Sâsânîlerin zayıflıkları Araplar tarafından keşfedildi. İkinci olarak Heraklios'un 628 yılında Sâsânîleri mağlup etmesi onların Araplara karşı olan direncini kırmış oldu. Nihayet 640 yılında Arapların son bir hücumla saldırısı karşısında yıkılmaktan kurtulamadılar. Özellikle Arapların kuzeye doğru yayılan istila hareketleri önce Irak ve buranın yapılacak diğer savaşlar için merkez üssü olarak belirlenmesinden sonra Sâsânîler bundan nasibini alacaktı.

Tarihte bu savaş Arapların Acemlerden intikam aldığı ilk savaş olarak adlandırılır. Savaşa Kurakir, Hinvi Zu'kar, Hinvi Kurakir, Cübabat, Zul-Uc-rum, El-Gazavan, Bahta adları da verilmekte olup hepsi Zu'kar yakınındadır.⁵⁹⁷ Savaşın sebebi Nu'man b. Münzir el- Lahmi'nin, Adi b. Zeyd el- İbadi'yi öldürmesi ile başlamıştır. Gassanilerin Beni Bukayle kolundan olan Adi'nin düşmanları Nu'man'ı onu öldürmesi konusunda kışkırtıcı ifadeler kullanmıştır. Ancak Adi öldürülmekten kurtulamamış ve Fars hükümdarının bu olaydan sonra Nu'man'dan şahsi isteklerde bulunması üzerine Nu'man'ın canı sıkılmış ve böylece iki taraf arasında düşmanlık başlamıştır.

Önce Tayy kabilesine sığınmak isteyen Nu'man, onların korkup kendisini kabul etmemesi üzerine kendisine başka bir çıkar yol düşünmek zorunda kaldı. Küçük bir kabile olan Beni Abs'lerin yardım teklifini de küçük bir kabile olduklarından zarar görmemeleri için geri çevirmişti.⁵⁹⁸ Daha sonra Zu'kar da bulunan Beni Şeybanilerin yanına gitmiş, ailesini ve ağırlıklarını kendi kabilesinin büyüğü olan Hani'ye emanet etmişti. Çok geçmeden kolera hastalığına yakalanan Nu'man Sâsânîlerce ele geçirilip, hapse atılarak ölüme terk edilmişti. İşte onun öldürülmesi ile Zu'kar savaşı başlamış

⁵⁹⁶ Taberi, a.g.e ,c.III, s.1133

⁵⁹⁷ Taberi, a.g.e, c.III, s.1200

⁵⁹⁸ Taberi, a.g.e, c.III, s.1215

oldu. Ölümü üzerine yerine İyas b. Kabisa geçmiş ve Nu'man'ın emanetlerinin Bekr b. Vail'de olduğunu öğrenerek geri vermesini istemiştir.⁵⁹⁹

Bu istek haliyle yerine getirilmemiş ve işin ucu Sâsânî hükümdarına kadar uzamıştı. Bekir b.Vâil kabilesi tehdit edilerek oldukça zor bir duruma düşmüştü. Tağlib kabilesi de hükümdarı bu konuda körüklüyor, Bekr b.Vail kabilesinin ortadan kaldırılmasını istiyordu. Bunun için hileli bir yol tercih edilerek kabilenin köşeye sıkıştırılmasına karar verildi. Sıcaklar bastırınca Zu'kar suyuna iner inmez ele geçirilmeleri konusunda hem fikir oldular. Bekr b.Vail kabilesine Nu'man b.Zuraa'yı göndererek önlerine üç seçenek koydular. Bunlar teslim olmaları, savaşmaları veya bölgeyi terk etmeleri idi.

Hepsi birbirinden kötü olan bu teklifin kabile büyükleri tarafından tek kurtuluş çaresi olarak savaşılması konusunda ortak karara vardılar. Sonuç olarak savaşmaya karar verdiler. Farslar donanımlı olmalarına , kendilerine güvenmelerine ve her türlü hileye başvurmalarına rağmen yenildiler. Bekr b.Vâil kabilesine İcl'ler de yardım etmişti. Sâsânîler bu savaşta susuz kaldıkları için Bekr'lerle anlaşmak yoluna gittiler.⁶⁰⁰ Aynı gün Hz. Muhammed bilmediği halde "Araplar Farslardan intikamlarını aldılar." demiştir. Zu'kar'da el-Cübb denilen yerde cesaretle savaşan Bekrlerin savaş düzenine gelince başlarında Hanzala olup sol kanadı Acemlerin sağına, Bekrlerin sağ kanadı Acemlerin soluna saldırdı. Bu çapraz saldırıyı pusudakiler de asıl orduya saldırarak tamamladı.⁶⁰¹ Farsların komutanı Celabzin savaş esnasında öldürüldü.⁶⁰²

4.1.3. Bizans (Bizans-Gassâni İttifakı)

İslamiyet'ten önce Arapların Bizans'la ilişkilerini, milattan önce başlayan Arap-Roma ilişkilerinin devamı olarak görmek mümkündür. Büyük İskender'in (ö.323) Doğu seferinden itibaren Yunanlıların elinde bulunan toprakların, m. ö. I.yüzyılda Romalılar tarafından alınması ile bazı Arap kabilelerinin yaşadıkları Suriye ve Filistin gibi bölgelerin Romalıların eline geçmesi, Arap-Bizans ilişkilerinin başlamasına zemin teşkil eder. Bazı Arap kabilelerinin, Bizans imparatorluğunun doğu sınır bölgelerini (limes orientalis, Oriens) düşman Arap kabilelerine veya Sâsânîlere karşı imparatorluk adına korumaları, ilişkilerin genel karakterini belirlemiştir.

⁵⁹⁹ Taberi, a.g.e, c.III, s.1218

⁶⁰⁰ Taberi, a.g.e, c.III, s.1221

⁶⁰¹ Taberi, a.g.e, c.III, s.1225

⁶⁰² Taberi, a.g.e, c.III, s.1225; A.H. Bakır, "Ortaçağ Tarih ve Medeniyet'ne Dair Çeviriler "c.I, Ankara,2008, s.93

Roma imparatorluğunun Araplarla olan sınır bölgeleri imparator Diokletianus (284-305) dönemindeki emniyetli haliyle, Bizans imparatorluğunun kurucusu kabul edilen I. Konstantinos'a intikal etmişti. Bizans imparatorluğu, doğuda Araplar ve Sâsânîler tarafından sınır bölgelerine gelebilecek saldırılara karşı koyabilmek için, Roma döneminden gelen foederatif sistemini geliştirdi. Buna göre sınır bölgesindeki güçlü Arap kabile veya emirlikleriyle ittifak anlaşması yapılmakta ve böylece hem bunlardan gelecek tehlikelerin önüne geçilmekte, hem de diğer düşmanlara karşı tampon bir devlet oluşturulmaktaydı.

Feoderatif statüsüne giren kabile ve devletçikler de kendilerine yönelik tehlikelerden kurtulmanın yanı sıra bazı ekonomik menfaatler de sağlamaktaydı. Bizans müttefiki olan kabile ve devletçiklerin reisleri, imparatorluğun askeri ve idari kadrosu içerisinde değerlendirilmekte ve kendilerine Philarkhos, Patrikios ve Gloriosissimus gibi resmi unvanlar verilmekteydi. Bununla birlikte bu Arap hanedanlıklarıyla imparatorluk arasında bazen ilişkilerin çeşitli sebeplerle gerginleştiği ve karşılıklı savaşa dönüştüğü de görülmekteydi.

IV. yüzyılda Tenûhîler, V. yüzyılda Selîhîler ve özellikle VII. yüzyılın başlarına kadar Gassânîler, Bizansla imparatorluk- feodalite ilişkisi içinde olan Arap kabilelerine başlıca örnek teşkil ederler. Bunlardan başka Kinde, Lahm, Cüzam, Beli, Amile, Kelb, Tağlib, İyad, Tayy vs. kabileler de çeşitli dönemlerde Bizans müttefiki olan Hristiyan Arap kabileleri arasında zikredilebilir.⁶⁰³

Kuzey Suriye 'de bulunan Kınnesrin (Khalkis) çevresinde oturan Tenûhîler, İmparator Konstantios (337-361) ve Julianos (361-363)

Suriye bölgesinde yaşayan Selihiler, imparator Arkadios(395-408) döneminden Anastasios'a (489-518) kadar Bizans'ın en güçlü Arap müttefiki idiler.

II. Theodosius adına savaşan Selihiler, onun Sâsânîlerle 420-422 ve 440-442 yıllarında yaptığı kısa süreli iki savaşa da iştirak ettiler, daha sonra Gassanilerin ön plana çıkmasıyla ikinci plana atılmış olmakla beraber İslam fetihlerine kadar Bizans müttefiki olmaya devam etmişlerdir.

Ancak yukarıdaki müttefiklerden hiçbiri Bizansın Arap foederatinin en güçlü ve en uzun süreli işbirliği yaptığı Gassanîlerin yerini alamamıştı. Ma'rib su seddinin yıkılmasından sonra birçok Arap kabilesi gibi Gassanîler de geçim sıkıntısı ve kabileler

⁶⁰³ A. Hourani, "Ancient History of The Near East" The Cambridge Encyclopedia of The Middle East and North Africa, New York trhsz s.55. Bizans ve Sâsânîlerin Arap kabilelerini güney sınırını korumak için kullandıklarını çölün bekçileri olan bu kabilelerin bu işi yıllık bedel karşılığında yaptığı belirtilmiştir.

arasında meydana gelen olaylar sebebiyle Arap Yarımadasının dışına çıkmışlardı. Tenuh ve Süleyh kabilesinden sonra Suriye 'ye (Yermuk, Culan, Gotatu, Dimaşk , Belka' ve Ürdün=bugünkü Suriye, Ürdün ve İsrail'in bir kısmı) yerleşen Hristiyan Gassanilerin VI. Yüzyıldan itibaren yıllık bazı maddi yardımlar karşılığında ,sınırların korunması için Bizans 'ın en güçlü Arap vassal devleti ve müttefiki (symmakhos) haline geldiği görülmektedir. İmparator Anastasios'un 502 yılında Gassani reisi Haris b. Sa'lebe ve Kinde reisi Haris b. Amr ile imzaladığı anlaşma, İslam fetihlerine kadar müttefiki olarak kalacak olan başlangıç noktasını teşkil eder.⁶⁰⁴ İmparatorluğun batıdaki Germen ve Slav kavimleri ile birlikte, özellikle doğuda Sâsânîlerle VII. yüzyılın başlarına kadar devam eden mücadelesi Gassanilerin, önemini arttırmaktaydı. Bizans'ın vassalı olarak Gassaniler, yarımadadaki diğer Araplar, Hireli Lahmiler ve Sâsânîlere karşı savaşmışlardır. Bundan dolayı Gassani kralları da imparatorluğun askeri ve idari kadrosu içerisinde değerlendirilmiş ve kendilerine çeşitli resmi unvanlar verilmiştir.

Gassaniler 502-506 yıllarında Sâsânîlere karşı yapılan savaşta Bizans ordusuna önemli başarılar kazandırdılar. İmparator I. Justinos'un (518-527) bütün ordu mensuplarının Kadıköy Konsili kararlarına uymasını isteyen 519/20 tarihli genelgesi üzerine, imparatorluktan desteğini çeken Gassaniler, imparator I. Justinianos (527-525) döneminde tekrar eski konumlarına döndüler ve 527-532 yıllarında Sâsânîlere karşı yapılan savaşlara katıldılar. Arap birliklerine komuta etmekte olan Cebele b. Haris, 528 yılında Mezopotamya bölgesinde yapılan bir savaşta öldürüldü. Ertesi yıl, imparator I. Justinianos, Gassanilerin en ihtişamlı dönemine damgasını vuracak olan II. Haris b. Cebele'ye (529-569) philarkos ve "Arapların basileosu" unvanlarını verdi⁶⁰⁵. Böylece bütün Arap kabileleri üzerine kabul ettireceği otoritesini tanımış oldu. Amaç İranlıların müttefiki Lahmilerle eşitlemek, ayrıca savaş tekniğini iyi bilen düşmana karşı sınırları savunmak için Arapların askerî ve ekonomik getirisi düşünülmüş olmalıydı .et Taberî de Bizansın müttefikine karşı bu cömert tavrı karşısında ,İranlıların Şam topraklarını ve kendilerine yakınlık kurmayan Arapların yurtlarını ele geçirmek için Lahmî emirinin

⁶⁰⁴ .A. Halik Bakır ,a.g.e,s.276 İbni Habib'in *el-Muhabber* adlı eserinde Gassanilerin Süleyh kabilesini yendikten sonra Bizans Hükümdarının onların Farslarla yaklaşmasını önlemek amacıyla bir mektup yazarak, Süleyh kabilesinin durumuna getirdiğini ve bir anlaşma teklif ettiğini belirtir buna göre Bizans ile Sâsânîler arasındaki meselelere karışmamak şartıyla Arapların Bizansa saldırısına karşı onlardan 20.000, kendilerinin ise onları Araplara karşı 40.000 kişilik bir kuvvetle koruyacaklarına dairdi.; C. Avcı, *İslam-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s.23-30

⁶⁰⁵ C. Avcı, a.g.e, s.23-30

emrine iki bölük asker verdiklerini ve bu bölüklerin’’ed-Duser’’ve ‘’eş-Şehba’’ olarak adlandırıldıkları belirtilmektedir.⁶⁰⁶ Bizans veSâsânîlerarasındaki barış döneminde bu devletlerin birinci derece Arap müttefikleri olan Gassanî ve Lahmîler arasında zaman zaman savaşlar da meydana gelmekteydi.Bu konuda Gassanî emiri el Münzir b. Haris’in Lahmîlerle savaş yapmak için Bizans’tan kredi talebinde bulunduğu fakat Bizans’ın bu talebi reddederek, özellikle M.540 yılında yaptıkları gibi Gassanîlerle Lahmîlerin birbirlerine yönelik olumsuz tutumlarını bahane ederek yeni bir savaş ihtimalini ortadan kaldırmış oldu.⁶⁰⁷ II. Haris ile Lahmi kralı III. Münzir (504-554) arasında 539 yılında sınır anlaşmazlığı yüzünden çıkan çatışma, Bizans – Sâsânî savaşına dönüştü ve 540-545 yılları boyunca sürdü.

Gassani-Lahmi savaşları bundan sonra da uzun yıllar devam etti. 554 yılındaki Kınnesrîn savaşında III. Münzir öldürüldü. Haris b. Cebele, 563 yılında İstanbul’a gitti ve imparator Justianos’la dini ve siyasi konularda olumlu görüşmeler yaptı. Monofizit inancı destekleyen,Süryani kilisesinin gelişimine destek olan ve Bizans’ın baskısına maruz kalanları koruyan Haris, imparatorluk nezdinde yaptığı girişimlerde Theodoros ve Ya’kub Bardaeos’un 542/43 yıllarında Bursa ve Edessa’ya piskopos tayin edilmelerini sağladı.

İmparator Justinianos’dan sonra Monofizit inançlarından dolayı II. Justinos(565-578), I. Tiberios (578-582) ve Mavrikios (582-602) dönemlerinde imparatorlukla Gassaniler arasında bazen gerginliklerin yaşandığı görülür. II. Justinos’un yakalanıp öldürülmesini istediği Gassani kralı Münzir b. Haris’in (569-582), daha sonra imparatorlukla ilişkileri düzelir ve 580 yılında Lahmilere karşı savaşarak başkent Hire’yi ele geçirir. İmparator I. Tiberios Konstantinos tarafından İstanbul’da törenle karşılanır ve taç giydirilir. Ancak araları açık olan Mavrikios’un girişimi üzerine hapse atılır ve Sicilya’ya sürülür. Bizans – Sâsânî savaşlarını noktalayan 628 yılındaki Ninova savaşı dâhil Sâsânîlere karşı yapılan savaşlara Bizans safında katılırlar.⁶⁰⁸

Bizans’ın diğer bir müttefikî Kindelilerdi. Kindeliler İslam fetihlerine kadar Bizans’ın müttefikî olmaya devam ettiler.

İslam öncesi Arap-Bizans ilişkilerinde Lahmilerin oldukça farklı bir yeri bulunmaktadır. Bu devlet, Amr b. Adiyy (268-288) tarafından Hire’de kurulmuştur. Genel olarak bakıldığında Lahmilerin, VII. yüzyılın başından yıkılıncaya kadar,

⁶⁰⁶ Et-Taberî, *Tarih*, c.II, s.67:krşA.Halik Bakır, a.g.e, s.276-277

⁶⁰⁷ A.Halik Bakır, a.g.e, s.287

⁶⁰⁸ C.Avcı, a.g.e, s.23-30

Bizans'ın en büyük rakibi olan Sâsânîlerin vassalı olarak kalmış ve iki ülke ilişkilerinde önemli rol oynamışlardır. I. Münzir b. Nu'man (418-462), 421-422 yıllarındaki Sâsânî-Bizans savaşında Bizans'a karşı savaştı. II. Nu'man b. Esved'in (499-503) Bizans sınırlarını zorlaması II. Anastasios'un 502-505 yıllarında Sâsânîlere savaş açmasına sebep oldu. II. Nu'man, Harran'a kadar ilerledi fakat Bizans askerlerine yenildi. Çağdaş Bizans, Sâsânî ve Gassani kralları gibi kendisi de uzun süre tahta kalan III. Münzir(504-554), Bizanslılara karşı önemli askeri başarılar elde etti. III. Münzir'in esir aldığı Timostratos ve Joannes adlı komutanların serbest bırakılması için imparator elçisini Hire'ye gönderdi. III. Münzir, 532 yılında Edessa'nın güneyinde Fırat yakınlarında yapılan Kallinikum savaşında Bizans ordularını mağlup ederek büyük bir zafer kazandı.

539 yılında Gassani kralı Harisle girdiği çatışma 545 yılına kadar beş yıl süren Sâsânî-Bizans savaşına dönüştü. III. Münzir, Gassanilerle savaşırken 554 yılında Kinnesrin'de öldürüldü. 561 yılında Bizans ve Sâsânî devletleri arasında yapılan anlaşma, her iki ülkenin Arap müttefikleri olan Gassaniler ve Lahmiler için de bağlayıcı olup karşılıklı çatışmalara girmemeyi öngörmekteydi. Ayrıca Arap tacirlerin, belirlenen güzergâhı izlemek ve ilgili devlet makamlarından resmi izin almak şartıyla ticari seyahatler yapabileceklerini, bu kurallara uymayanlarında cezalandıracağını karara bağlamaktaydı. Daha sonra Lahmi kralları tarafından imparator II. Justinos (565-578) ve I. Tiberios'a (578-582) elçiler gönderilmiş ve İstanbul'da ikili görüşmeler yapılmıştır.

Arap yarımadasının coğrafi konumundan kaynaklanan stratejik önemi ,güneyden gelen Baharat Yolu'nu korumaları yanınd bedevîlere ve Farslara karşı tampon bir güç oluşturmaları sebebiyle siyasi olarak Gassanîlerle ittifak yapma konusunda Bizans'ın iştahını kabartıyordu.⁶⁰⁹ Ancak Bizans'ın aksine monofizit inanca sahip olmaları bu ittifakın bozulmasının sebeplerinden birini oluşturmuştur.Şüphesiz Bizans ve Sâsânî devletlerinin tutum ve davranışları Arap müttefiklerin siyasî,dinî ve ekonomik durumlarını da etkilemiştir.Ancak onların gücü nihayet metbularının izin verdiği ölçüdeydi.üstelik her iki devletin kendilerini düşman saldırılarına karşı korumak için karakol ve şehirleri bulunmaktaydı.İbni Havkal ve İstahrî Arapların bölgedeki durumunu tabî olmaları ve dinlerindeki metbularına bağlı değişikliklerin olmasından dolayı(örneğin Gassanîlerin önce Putperest sonra Hristiyan olması) bağımlılıktan

⁶⁰⁹ C. Avcı, a.g.e, İstanbul 2003, s.23-30; İrfan Shadid, "Ghassan and Byzantium: A New Terminus a Quo " *Der Islam* 33/3 1958, s.232-255

ibaret olduğunu bildirmektedirler.⁶¹⁰İbnü'l Esir de Gassanîlerin,Hire emirleri ve Arapların şahsi ve millî bakımdan bir karış topraklarının bile bağımsız olmadığını belirtir.

Kısacası Bizanslılarla Gassaniler arasındaki ilişkiler iktidar ,maddi güç ve din ekseninde gelişmiştir.Ancak hiçbir zaman Arap kabileleri Bizans ve Sâsânî toplumu içerisinde erimemiştir.

Güneyde Araplarla yapmış olduğu ittifakın yanında (paralı Türk askerlerini saymazsak,)Doğuda genel olarak baskıyoluyla Ermenileri Sâsânîlere karşı kendi taraflarına çekmeye çalışan Bizans, bunda istikrarlı bir başarı elde edememiştir. Ermeniler zaman zaman Sâsânî ve Arapların tarafında da yer almıştır. Bizans'ın Ermenileri ilk olarak egemenlik altına alması kanlı bir süreçten sonra olmuştur. Gürcistan seferinde binlerce Ermeni'yi katleden Bazil, fethettiği bu yöreye “İberia” adını vermiştir. Böylece “Ani Ermeni Krallığı (Ani Derebeyleri)” de Bizans'ın eline geçmiştir.⁶¹¹

Edessalı Mateos'un kayıtlarında, Ermeni kralı Gagik'in, para karşılığında krallığını satması üzerine hain, ikiyüzlü gibi vasıfları sayılırken, Rum milleti içinde yaşamaya mahkûm olma ifadesinin kullanılması, aynı dini paylaşan Ermenilerin, Bizans hakimiyeti altında olmaktan memnun olmadıklarını göstermektedir.

4.2. El-Cezire Bölgesini Almakla Görevlendirilen Müslüman Komutanlar

4.2.1. İyaz b.Ganm ve El-Cezire'nın Fethi

İslam fetihlerinden önce Mezopotamya adını verdiğimiz bölge Bizans ve Sâsânîler arasında çatışma alanıydı. Sâsânîler ve Ermenilerden oluşan birleşik kuvvetler Bizans'a karşı hareket etmekte ayrıca ikinci derecede Arap Kabileleri gibi unsurlar da bölgede yer almaktaydı. Bu Arap Kabileler daha çok Bizans ve Sâsânîlere bağlı olarak yaşayan veya bu ikinci derecedeki Vassallere bağlı olarak yaşayan, bağımsız olmayan guruplardı. İslam fetihleri çerçevesinde Arapların El-Cezire adını verdikleri bölgenin Müslümanlarca fethi ve buranın ele geçirilmesinden önce, bölgenin genel yapısına gelince bölge, Sâsânî ve Bizans devletlerinin ve onlara bağlı Arap kabilelerinin ticari, siyasi ve askeri rekabet halinde oldukları için sık sık savaşların yapıldığı alan haline gelmiştir. el-Cezire bölgesinin fethedilmesi, Suriye ve Irak'ın

⁶¹⁰ A.Halik Bakır,a.g.e,s.278

⁶¹¹ M. Aktok Kaşgarlı; “Anadolu’da Ermenilerin Yerleşim Noktaları” c.III (X.TTK Kongresi 22-26 Eylül 1986) Ankara 1991, s.1087-1095

Müslümanlarca kesin olarak zaptedilebilmesi ve kalıcı olması için zorunluydu. Şam'(Suriye) ın fethi, Araplarla Bizans arasındaki çatışmanın hem ayırım noktası hem temeli ve hem de gelecek fetihlerin üzerine ekleneceği bir dayanaktı. Çünkü sadece Şam'ın fethine razı olmak onu bir müddet sonra kaybetmek demektir.⁶¹²

Bu sebeple, Suriye'nin fethinden sonra Hz. Ömer, ordunun bir kolunu El-Cezire'ye, diğer kolunu da Mısır'a yönlendirmiştir.

Hz. Ömer el -Cezire bölgesinin fethinden önce Arapları yanında toplamaya özen göstererek ve aynı zamanda Bizansa sığınan Gassân, Lahm, Cüzam gibi kabileleri geri isteyerek, yapılacak sefer öncesinde Araplardan fire vermemeye özen göstermiştir. Özellikle Yermuk savaşından sonra, Arap kabilelerinin bölgedeki siyasi dengenin sağlanmasındaki rolü Müslümanların lehine olmuştur. Daha önce Bizansın yanında yer alan yarımada'nın sakinleri, Müslüman fetihlerinin güç kazanması ile birlikte kendi soyundan olan Arapların yanında yer almayı yeğlemişlerdir. Özellikle Suriye beldelerinin kuzeyindeki savaşlarda Ömer b. Hattab, Ebu Ubeyde'ye emir vererek, Bizansa karşı Suriye Araplarından destek almasını istemiştir. Çünkü Bizans'ın Müslümanlar'ı kışkırtması ve iki gruba ayırması sonuç vermiş, Hıms ve Kınnesrin'in kuzeyinde yeniden başlayan savaşlarda, Kınnesrin'de bulunan Tenuh kabilesi ve diğerlerinin göndermiş olduğu kuvvetler dışında el-Cezire halkından da 30.000 kişinin katıldığı büyük bir ordu meydana getirilmiştir.⁶¹³ Bu ordu Hıms bölgesindeki Müslümanları kuşatarak büyük zarar verdi. Ancak Suriye ve Irak'tan büyük ölçüde yardım gelince el-Cezire halkı Irak'tan gelen ve Suriye'den gelenler arasında sıkışıp kaldı. Durumu fark eden el-Cezire halkı şehirlerine çekildi vergi vermeye (cizye) razı oldular.⁶¹⁴

İslam fetihleriyle birlikte Arapça "Ada" anlamına gelen el-Cezire bölgesine yapılan İslam akınları birkaç yıl içinde tamamlanarak, fethi en kolay olan bölge olarak tarihe geçmiştir.

636'da Yermûk'te Bizanslılar, telafisi mümkün olmayan bir hezimete uğrayınca, Edessa 'da bulunan Bizans'ın Osrhoene Valisi John Cateas, muhtemelen bu yenilgi haberiyle paniğe kapılan halkın da baskısıyla Ebu Ubeyde ile temasa geçerek Arap

⁶¹² Theophanes, *Cronicle*, s.473 İyad Bin Ganm'ın 637-638'de Fırat'ın karşısına geçerek Constantia(Viranşehir) ele geçirerek buradaki 300 Bizanslıyı öldürdüğünü daha sonra Dara'yı ele geçirdiğini ve bütün Mezopotamya'ya hâkim olduğunu kayıdetmiştir. Necdetü'l Hammas, *Le Strange, The Lands of the Eastern, Caliphate*, Cambridge, I 1939, s.86

⁶¹³ el-Bika'i "Ahbar" s.78 b,80 b., M.Dayfallah ,agm, çev.A.H. Bakır, s.912

⁶¹⁴ M.Dayfallah," Arap Kökenli Hristiyanlar ve İslam Fetihleri İle Olan İlişkiler", c. CLXIII, çev. A.H.Bakır,*Belleken*, TTK, Ankara 1999,s 911-.913

ordularının Fırat'ı aşmamaları şartıyla kendilerine yıllık vergi vermeyi taahhüt etti.. Ebu Ubeyde'nin harekâtını bir müddet ertelemesi, bu verginin birkaç yıl ödendiğini göstermektedir. Cateas'ın bu girişimi İmparator Heraklios tarafından kabul görmeyerek, 637'de azledilmesiyle sonuçlandı. Yerine bu bölgedeki Bizanslı kurtarmak için selefi kadar atak olmayan Ptolemy'nin atanmasıyla, taahhüt edilen yıllık haraç ödenmemiş ve böylece Müslümanlara bölgede serbest hareket etme imkânı doğmuştur.⁶¹⁵

İslam ordularının el-Cezire bölgesine girmeden önce Suriye'yi fethettiğini göz önüne alındığında bu bölgede geçen mücadeleyi ele almamız gerekir. Bu bakımdan buranın fethinin hangi komutanlar tarafından yapıldığı ve ele geçirili biçimini incelememiz gerekir. İslam ordusu komutanlarından Ebu Ubeyde kendine bağlı kumandanlardan Halid b. Velid, Yezid b. Ebi Süfyân'ın ordularıyla Şam'ı muhasara etti. Bu sırada Bizans İmparatoru Heraklios Şam'ın imdadına bir ordu göndererek yetişmek vemuhasarayı kaldırmak istedi. Ancak İslam Ordusu karşısında bozguna uğradı. Ebu Ubeyde 635'te Dımaşk'ın fethinden sonra Hıms (Humus)'ı kuşatarak aldı. Heraklios en azından Hıms'ı kurtarmak için el-Cezire bölgesinden bir ordu oluşturmak üzere harekete geçmiş, Edessa'yı hareket üssü olarak kullanmıştı..

VII. yüzyıldan itibaren Arapların akınlarına sahne olan ve zaman zaman zapt edilen el-Cezire bölgesinin bir diğer şehri İslam kaynaklarında Sümeysat⁶¹⁶ olarak geçen bugünkü Samsat idi. Malazgirt zaferinden sonra şehir, Artuklular, Atabeyler, Franklar, Bizanslılar ve Selçuklular arasında sık sık el değiştirmiştir.⁶¹⁷ Ortaçağ buluntularına göre XII. yüzyılda Selçuklu sultanlarının sık sık himayesine girmiştir.⁶¹⁸

Bütün Bizans dönemi boyunca Sâsânîler Mezopotamya'da bir arada yaşadılar.Yeni imparatorluğun merkezi Arami toprağında yer alan Seleucie-Stesiphone'de (Selukiye-Ktesifon) olup, alfabe, kelime, teknik ve fikir alışverişi her iki bölge arasında yoğun bir düzeye ulaşmış bulunuyordu. Arap fetih dalgası son Sâsânî Hükümdarının⁶¹⁹ kaçabildiği Orta asya içlerine kadar kadar kolaylıkla yayılmıştı.. Büyük fetihler yolu Mezopotamya-Sâsânî ve Orta Asya'ya doğru uzanıyordu. Zagros boğazı ve geçitlerinin ele geçirilişinden sonra sıra Diyale vadisinden geçen kervan yolunun üzerindeki bir dizi vaha şerhlere gelmişti. 642 Nihavend savaşı ve son Sâsânî

⁶¹⁵ Theophanes, *Cronicle* s.473 Bu verginin 100.000 Solidi olduğunu kayıteder. M.Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya* ,c.1, Ankara, 2007, s.27

⁶¹⁶ I.Demirkent, " Sümeysat Maddesi," *İA*, s.235

⁶¹⁷ I. Demirkent, a.g.m, s.235

⁶¹⁸ N. Özgüç, "Sümeysat Definesi" *Belleten*, c. XLIX, s. 195, TTK Ankara, 1985, s.441-450

⁶¹⁹ Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, terc.N.Uzel, İstanbul ,1983, s.37

hükümdarı III. Yazdigird'in 652'de Merv'de katledilmesi ile Sâsânîler sona ermiş oldu.⁶²⁰

İslam fetihleri içerisinde el- Cezire kadar kolay fethedilen bir yer olmayıp, Buranın fethi Şam ve İran'ın ki kadar büyük savaşlara neden olmamıştır. Bu sonucun alınmasında özellikle Arapların izlediği taktikler etkili olmuştur. Bizans'ın sınırındaki Arap kabilelerine destek vermemesi için, fetihlere el- Cezire'yi Anadolu'dan ayıran kuzey taraftan girilerek başlanmıştır.. Arap orduları h. 18. yılın ortalarında el- Cezire'yi, aynı yılın son baharında ise Mısır'ı ele geçirmiştir.⁶²¹

4.2.1.1. Urfa'nın İslam Orduları Tarafından Fethi

El Cezire bölgesi şehirlerinden olan Urfa'nın fethi diğer şehirlere örnek olması bakımında ayrı bir önem taşır. Urfa'nın belirli şartlarla teslim edilmesi bu şartların diğer şehirler tarafından benimsenmesini sağlamıştır., Şam fatihi Ebu Ubeyde'nin ani ölümü üzerine Hz. Ömer, İyad b. Ganm'ı Onun yerine el-Cezire Bölgesini fethi ile görevlendirdi. 639 yılı Eylül başlarında 5.000 kişilik bir orduyla hareket eden İyâd, önce altı günlük bir muhasaradan sonra Rakka'yı aldı, daha sonra Harran üzerine yürüdü⁶²² Harran kuşatıldığında şehir halkından Harraniler, şehirde kendilerinden önce Urfa'ya gitmesini isteyen bir zümrenin bulunduğunu ve bu şehir ile yapacağı antlaşmayı kendilerinin de kabul edeceklerini ve kendisiyle Hristiyanların arasını bulacaklarını, gönderdikleri bir elçi vasıtasıyla İyad'a bildirdiler. Kendilerine Harraniler denilen Sabiilerin tekliflerini şehir hristiyanları da kabul etiler. Bunun üzerine bir bölük askeri Harran'ın kuşatılmasında bırakan İyad, diğer askerlerle beraber Urfa üzerine yürüdü.⁶²³

Urfa kuşatıldığında şehir halkı İyad'ın kumandasındaki Müslüman askerlerinin üzerine bir müddet ok ve taş attılar. Daha sonra aralarında oluşturdukları bir kuvvetle Müslümanların üzerine saldırdılar. Ancak yenilgiye uğradılar ve şehre sığınmak zorunda kaldılar. Sonunda şehrin piskoposu İyad'a barış antlaşması dileklerini ileten bir elçi gönderdi. Bunun üzerine İyad, Edessa piskoposuna hitaben bir mektup yazdı. Mektupta dikte ettiği şartlara göre Zimmî statüsünde oldukları tabir edilen Hristiyan

⁶²⁰ Maurice Lombard, a.g.e, s.38

⁶²¹ A. İbrahim Şerif, *H.1. ve 2. Yüzyıllarda Cezire*, yer ve zaman yok

⁶²² Theopanes, *Chronicle* s.468-469 Halife b. Hayyit Ebu Bekir'in ölümünden sonra yerine geçen Hz.Ömer Busra, Yermük savaşının yapıldığı Gabita ve El-Cabiye'yi ele geçirerek İslam Ordusu'nun Edessa'ya geldiğini Bizans Ordusunun Heraklios önderliğinde Kudüs'ten Kutsal Haç'ı alarak Suriyeyi terk ettiğini yalnızca kardeşi'nin öncülüde bir birliği Emessa Damascus arasında bıraktığını kaydeder. A.Halik Bakır "*Tarihu Halife b. Hayyat Tarihi*" Ankara 2001, s.171,194; Ebu İshak'ın rivayetine dayanarak Nusaybin ile Amid arasındaki bölgelerin kılıç zoruyla fethedildiği, Ruha ve Sümeysat'ın barış yoluyla ele geçirildiği bildirilmektedir.

⁶²³ Mar Yeşua, a.g.e, s.28

halka, can ve mal güvenliklerinin sağlanması karşılığında her erkek yetişkin için bir dinar ile iki müd ⁶²⁴buğday ödenmesi, yolların ve köprülerin tamiri ve bakımından sorumlu olunması, bölgeye yeni gelen Müslümanlara iyi niyet beslenmesi kabul edildi. İyad b. Ganm'ın el-Cezire'nin diğer kesimlerini fethederken Edessa'yı hareket üssü olarak kullanması, bu şehrin Bizans döneminde olduğu gibi ilk zamanlarda da Diyar-Mudar'a merkezlik yaptığını ortaya koymaktadır. Böylece fazla mukavemet göstermeden yapılan barış anlaşmasından sonra Edessalı Hristiyanlar cizye haraç mükellefi olmaya rıza göstermişlerdi. Bu barış antlaşmasının şartlarının daha sonra sırasıyla fethedilen Harran, Sümeysat, Seruc(Suric) , Res'keyfa, Ardu'l-Beyda, Resü'l-Ayn, Tell-Mevzen gibi şehirler içinde "Ruha antlaşmasına göre " ibaresiyle uygulandığı rivayet edilmektedir.

el-Cezire şehirlerinden Hit ve Karkisiya'nın, Saad b. Ebi Vakkas tarafından kuşatıldığı haberi geldi.

İslam fetih sürecinde el-Cezire Bölgesinin Şam ordusu ve ya Irak ordusu tarafından fethedildiği hususuyla ilgili olarak İslam tarihçileri arasında ihtilaf olmakla beraber, ister Şam ordusu, isterse Irak ordusu olsun tarihçiler bölgenin fethiyle İyad b. Ganm'ın görevlendirildiği hususunda mutabık kalmışlardır. Müsenna b. Harise'nin vefatından sonra Hz. Ömer tarafından Sa'ad b. Ebi Vakkas Irak'ın fethine memur edilirken, Ebu Ubeyd b.Cerrah da Suriye'nin fethine memur edilmişti.⁶²⁵

E l- Cezire bölgesinin toprakları İslam fetihlerinden önce, Bizans ve Sâsânîler arasında paylaşılmıştı.. Her iki devletin de ellerinde bulundurdıkları kısımlarda askerleri ve idarecileri vardı. Re'sülayn'den Fırat'a kadar olan kısmı Rumların, Nasibinden(Nusaybin) Dicle'nin ötesine kadar olan kısımda Sâsânîlerin elindeydi. Mardin ve Dara ovaları, Sencar ve Beriye'ye kadar olan yerler Sâsânîlerde bulunuyordu. Mardin ve Dara dağları ve Tur -abdin Rumların elinde idi. Sâsânîlerle Rumlar arasında bulunan Mesleha bir kale idi ki serçe kalesi denilirdi. Dara ve Nasibin(Nusaybin) arasında bulunuyordu.⁶²⁶

Sonra İyad b.Ganm,Ruha'ya en yakın memleket ve Nabatîlerin merkezi olan Harran'a yürümüş. Onlar da Ruhalılar gibi şehrin kapılarını önce kapatmış. Ancak

⁶²⁴ Ebû Yusuf, *Kitab'ul Haraç*, çev. Ali Özek, İstanbul, 1973.s.81,Müd ağırlık ölçülerinden biri olup, her yerde miktarı bir değildir. Ayrıca 2 kıs zeytinyağı, 2 kışt sisam yağı veya sirkenin vergi olarak kabul edildiği belirtilir; F.İşiltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.94, Mudd: 812,5 gramlık buğday ölçөгüdür. Litre olarak 1.053 litredir. Orta yapıda bir erkeğin iki avucunun alacağı miktardır.

⁶²⁵ M.Korkmaz, "İslam Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Edessa'nın Siyasi ve Sosyal Tarihi" M.Çelik,Edessa'dan Urfa'ya, Ankara ,2007(25-32), s. 26

⁶²⁶ İmam Ebu Yusuf, a.g.e, s.78

Urfa'nın düşmesi üzerine ümitsizliğe kapılarak aynı şartlar altında yapılacak bir anlaşmaya razı oldular.

Köyler, hiçbir direnmede bulunmadılar, ancak şehirlerde olduğu gibi muamele görmek istemişlerdir. Ancak fetihten sonra o beldelere gelen Müslüman valiler, orduya ait erzak hariç diğer hususlarda köylüleri de şehir halkı gibi eşit muameleye tabi tuttular. Ordunun erzakının köy halkından alınması , vergilerin kırsalda ağırlıklı olduğunu göstermektedir.⁶²⁷Buna gerekçe olarak ta köy halkı nın toprak ve ekin sahibi olması , Şehirlerde oturanların ziraatla meşgul olmaması belirtilmiştir.

Fakat her hükmü, şer'i bir delile dayandırmak isteyen âlimler ise kendilerinden önceki ahid ve delillere göre hareket etmek istemişler kitapta belirtilen kaidelere göre uygulamaların yapılacağını, herhangi bir delile dayanmayan hükümlerin konması, yani köylere konulan yeni vergi sistemini benimsemeyerek karşı çıkmışlardır. Böylece uygulamanın yeni ,esaslı bozan ve tam onay almayan bir içeriği olduğu anlaşılmaktadır.⁶²⁸

Daha sonraları Sâsânîler yıkılması, Bizans'ın zayıflaması ve müslümanların onların yerlerini almasıyla islama davet edilenler, Müslüman olup şehirlerinde kalmışlardır. Şehirlerin bazıları fetih,bazıları Urfa anlaşmasına göre alındığından haklanan alınacak vergi oranları belirlenmiştir. Bu konuda İyad b.Ganm, şahıs başına olmak üzere el- Cezire halkına vergi koymuştu. Her kişi başına bir dinar, iki müd buğday, iki kıst zeytinyağı⁶²⁹, iki kıst susamyağı veya sirke vergi koydu ve hepsini bir seviyede kabul etmiş(yani her mükellefe aynı miktar vergi koyarak , gerek vergi yükü ve gerekse mükellefin vergi ödeme gücü bakımından eşitlik prensibine riayet etmiştir.)

Sonra Abdulmelik b.Mervan, halife olunca Dahhak b. Abdurrahman'ı göndermiş, Dahhak, onlardan alınan vergileri az bulduğundan. Sayım yapmış. İnsanları elleriyle çalışan birer işçi kabul etmişti. Buna göre bir işçinin bir senede çalıştığı iş günlerini hesaplandı, çalışılmayan bayram günlerini çıkarılmış. Sonra bir senede kazanılan miktardan şahsın yeme, içmeve giyim için harcadığı nafakası ve diğer masrafları çıkarıldı.. Bu işlemten sonrasınra, her şahsın bir sene de tasarruf edebileceği miktarı 4 dinar olarak hesaplandı.. Bütün mükellefler bu miktar vergiyi ödemeye mecbur edildi. Daha sonra alınacak vergilerde mesafe faktörü de eklendi . Sonra

⁶²⁷ Ebu Yusuf, a.g.e, s.80

⁶²⁸ Ebu Yusuf, a.g.e, s.80

⁶²⁹ F.İşiltan, a.g.e. s.94, Kıst = 1.2 veya 2.4 litrelik bir ölçü birimi

yakın olan yüz Cerib arazisine bir dinar, uzakta bulunan iki yüz Ceribe bir dinar yakın olan bin kök üzüme bir dinar, uzakta olan iki bin kök üzüme bir dinar, yakın olan yüz zeytin ağacına bir dinar, uzakta olan iki yüz zeytin ağacına da bir dinar olmak üzere vergi koydu.⁶³⁰Bu ince ayrıntıların hesaplanması alınacak vergilerde haksızlığı önlemek ve adaleti sağlamak içindi.

Yermuk savaşıdan sonra Suriye bölgesini ele geçiren Müslüman orduları el-Cezire olarak bilinen Fırat-Dicle havzasının kuzeyine yönelmişti.⁶³¹

Hz. Ömer (R.A) Sad b. Ebi Vakkas'a orduları Nusaybin, Harran, Ruha ve Cezire'ye, Suheyl bin Adi Rakka'ya gönderildi. Abdullah b. İtban Nusaybin'e gönderildi. Zimmet üzerine barış yaptılar. Velid b. Ukbe, Tenuh ve Rebia'dan Cezireye geldi bunun üzerine İyad, Rakka ve Nusaybin alındığından Suheyl Abdullah'la beraber Harran'a yürüdüler. Oranın halkı Cizye karşılığında anlaştı o da onlardan Cizye'yi kabul etti. Sonra İyad Suheyl ve Abdullah'ı Ruha'ya gönderdi cizye karşılığında anlaştılar. Suheyl ve Abdullah'ı Kufe'ye döndü.

Dört bin kişi çıktı ve Şam ile Cezire'ye ayrıldılar. İbnu İshak Cezire'nin fethi h.19 yılıdır. Hz. Ömer (r.a) Sad bin Ebi Vakkas'a Allah Şam'ın ve Irak'ın fethini nasip ettikten sonra el- Cezireye ordu gönder dedi. İyad bin Ganm, içerisinde Ebu Muaz Eşari' nin de olduğu bir ordu göndermiş ve İyad Ruha'ya , Osman b. Ebul As, Ermenia'ya gönderildi.Bu görüşlere göre; Cezire'nin ve Ermenia'nın fethi Irak fetihlerindendi. Şam fetihleri için; Ebu Ubeyde, İyad bin Ganm'i el-Cezire'nin fethiyle görevlendirilmiş ve burası onun tarafından fethedilmiştir.⁶³²

Ubeyde vefat edince İyad onun yerine geçmişve kendisine Hz. Ömer'in Hıms Kınnesrin ve el- Cezire vilayetlerinin fetih yazısı ulaştığından, h.18. yılın Şaban ayının ortasında el- Cezire'ye yürüp orayı altı gün kuşattıktan sonra halkının anlaşma istemesi üzerine kendilerinin, mallarının ve şehirlerinin güvende olması şartıyla anlaşma yaptılar.

Onlardan haraç almak şartıyla yerlerinde kalmalarına izin vererek , cizye'yi de kaldırdı. Sonra Harran üzerine hareket edilerek, Saffan ve Habib b. Mesleme'yi burayı almakla görevlendirdi.Onlar orayı kuşattılar. Ruha'ya yürüdü, oranın halkı savaştı ve yenilgiye uğradı. Onları şehirlerinde kuşattı ve barış istediler; barış meydana geldi sonra

⁶³⁰ İmam Ebu Yusuf, a.g.e, s.81

⁶³¹ Nuveyri ,*Nihayet'ül Arap Fi Fununu'l Edep*, 17.cilt Tahk. Muhammed Ebu Fadl İbrahim, s.175-178

⁶³² Bu konuda Vakıdı, *Tarihu Futuhü's-Şam Dimaşk* 1996, s.176, İyad'ın Şam fetihleri doğrultusunda bölgeye geldiğini savunur.

Harran'a döndü ve Saffan ve Habibin kalelere galip geldiğini gördü. Harran halkı da anlaşma yaptı ve Sümeysat'ı fethettikten sonra Ras- Keyfa ve Erdalbeyda'ya geldi. Ruha halkı gibi barış yapmış sonra Sümeysat'a yönelerek burayı fethetmişti. Sonra Habib bin Meseime'yi Malatya'ya gönderdi orayı zorla fethetti. Orada Müslüman askerlerden oluşan bir ordu kurdu.

İyad, fethi zor olan Ra'sul 'Ayne yürümüş ancak imkânsızlığını anlayarak, burayı almaktan vazgeçmiştir. Zaman kaybetmeden Amid'e yürümüş.⁶³³ Malik el-Eşter'i Diyarbakır'ın fethiyle görevlendirdikten daha sonra şehrin ordu tarafından kuşatılmasını sağlamış ve Bab-ı tell olarak bilinen Mardin kapı tarafından kuşatmaya devam etmiştir.⁶³⁴ Buranın fethinde bulunan sahabelerden bazıları Halid b. Velid, Said b. Zeyd, Muâz b. Cebel ki bu konuda gelip gelmediği konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Ayrıca mezarı bulunanlar içinde en kesin olanı Diyarbakır şehrinin fetih sırasında şehit düşen ve müstakil türbesi olduğu bilinen Hz. Sa'sa b. Amr'dır.⁶³⁵

Yapılan savaştan sonra anlaşma sağlanmış, daha sonra Meyyafarikin fetih, Nusaybin ise halkıyla aynı şekilde yapılan barış anlaşmasıyla ele geçirilmiştir.. ardından Tur Abdin ve Mardin kalesini fethedilmiş. Bunu Erzen'in, Rakka'nın fethi izlemiştir. oradan da Hıms'a giderek 20. yılda vefat etti. Bu görüşe göre; fetihler Şam ehlinin fetihlerindendir. Her iki görüşün ortak özelliği fetihlerin, İyad bin Ganm tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır. İyad öldükten sonra⁶³⁶ Ömer b. Hattab, Said b. İbni Huzeym'i görevlendirmiş, onun kısa bir süre sonra vefat etmesiyle yerine Umeyr bin Sadık Ensariyi görevlendirmişti. Şiddetli bir savaştan sonra Resul Ayn 'i fethetti.⁶³⁷ İslam fethini izleyen yıllarda Osrhoene olarak adlandırılan bölgede daha planlı bir etnik yapı değişikliği göze çarpmaktadır. Nitekim sınırlarında değişiklik olmaksızın sonraları bu bölge "Diyar'ı Mudar " olarak isimlendirilmiştir. Oluşturulan ordu Hıms'a hareket etti. Hıms ve Kınnesrin şehirlerinin, fetih sürecinde el-Cezire bölgesinin eyalet haline gelmesinde organize merkezler olarak rol üstlendiklerini göstermektedir. Hz. Ömer zamanında bu şehirlere biçilen söz konusu rolün, Hz. Osman'ın halifeliği döneminde

⁶³³ Diyarbakır ilk İslam fetihlerinin hızlandığı Hz. Ömer'in halifeliği döneminde el-Cezire 'nin (R.Şeşen, "El-Cezire", *DİA*, İstanbul 2003, 509-511) fethiyle görevlendirilen İyaz b. Ganm'ın ordusunda sol kanat kuvvet komutanı olan Halid b. Velid tarafından ele geçirilmiştir. (C. Karan, Diyar-ı Bekir ve Müslümanlarca Fethi (yayınlanmamış yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2003, 50-85))

⁶³⁴ Vakıdî, 166; M. Azimli, "İlk İslam Fetihleri Bağlamında Diyarbakır'ın Fethine Katılan Sahabelerle İlgili Bazı Mulahazalar," s.819 [819-824], I.UA Diyarbakır Sempozyumu

⁶³⁵ M. Azimli a.g.m, s.821

⁶³⁶ 640 yılında Humus'da öldüğünü Belazürî, *Fütühü'l-Buldan*, Beyrut 1991, s.178 vermektedir.

⁶³⁷ Nuveyri, a.g.e, s.175-178

daha bariz hale geldiği, hatta 709 yılında Emevi halifesi Velid zamanında eyalet merkezinin Kınnesrin'den Harran'a taşınmasına kadar sürdüğü söylenebilir.⁶³⁸

Hiz. Osman'ın 647'de Şam valiliğine getirdiğı Muaviye'nin Hıms, Kınnesrin ve el-Cezire bölgelerine Habib b. Meslemeyi amil olarak tayin etmesi halife tarafından bu bölgelere Şam'ın da ilave edildiğini ve aynı zaman da merkezin Şam'a kaydırıldığını gösterdiği gibi, daha önce sözü edilen bu bölgelere amil tayini yetkisini şahsında tutan halifenin, bu yetkiyi ilk defa olarak bir valisine terk ettiğinin de göstermektedir. Hiz. Osman zamanında kazanılan bu yetki Diyar'ı- Mudar'a çok yakın bir yerde Sıffın'de cereyan eden savaş sırasında Hiz. Ali'nin sahneden çekilmesiyle, Muaviye'nin nezdinde Emeviler'e hilafeti kazandıran yolu açmış olmaktadır.

4.2.2. El-Cezire Şehirlerinin Savaş Yoluyla ve Barış Yoluyla Alınanlara Göre Ayrılması

4.2.2.1. Doğulu Kaynaklara Göre el-Cezire'nin Fethi

İslam fetihlerine kadar el-Cezire bölgesi, Sâsânî – Bizans mücadelelerin en yoğun ve en şiddetli geçtiğı bir yer olmuştur. el- Cezire bölgesi İslamiyet'ten önce birkaç kısma ayrılmış Re'sul-ayn'dan Fırat'a kadar olan kısım Bizans'ın, Mardin ve Dara ovaları, Sencer ve Beriyye'ye kadar, Sâsânîlerin elinde bulunmaktaydı. Mardin ve Dara dağları ile Turabdin Rumlar'ın elindeydi.⁶³⁹ Aslında çok girift birbirinin içine girmiş bir yapılanma söz konusuydu. Burada daima savaş ya da barış hangisi olursa olsun daima iç içe yaşayan iki halk ve bunların yan unsurları bulunmaktaydı. Esaslı olarak İslam fetihlerine kadar VI. Ve VII. yüzyılda tarafların aralarında şiddetlenen mücadeleden Güncey'den yıldırım hızıyla gelen Arap – İslam ordularını yeterince ciddiye almadıklarını, aldıkları zaman da çoktan iş işten geçtiğini şaşkınlıkla izlemiştir. İşte onların en zirvede oldukları düşündükleri anda her iki devlet de birbiri peşi sıra yıkılma aşamasına gelmiş, Bizans en azından topraklarının doğusunda kalan yerleri kayıp etmiştir. Ancak Sansaniler çok daha ağır bir bedel ödeyerek ortadan kalkmıştır. Bizans imparatoru Heraklios köklü saltanata köklü bir orduya sahip olmasına rağmen Suriye'ye elveda diyecek kadar ümitsiz kalmıştı. Bölgede Araplar'ın muhatabı kimdi sorusuna gelince 627 yılında, Ninova savaşı ile Sâsânîler'i bozguna uğratarak El-Cezire

⁶³⁸ Mar Yeşua, a.g.e, s.30

⁶³⁹ İmam Ebu Yusuf, a.g.e., s.78

topraklarını ele geçiren, Bizans – Bizans devleti bulunmaktaydı.⁶⁴⁰ Ancak şunu da belirtmeden geçmeyelim, el-Cezire'nin fethi bir çırpıda değil, bütün şehirler birkaç defa el değiştirerek ele geçirilmiştir.

İmam Ebû Yûsuf, Belâzûri, Taberî, Vakıdî gibi doğu yazarları Theopanes, Süryani Dionysios gibi batılı yazarların ortak noktası el-Cezire'nin İyad b. Ganm tarafından fethedildiğidir.⁶⁴¹ Belazûri Ebu Ubeyde b. Cerrah'ın ölümünü müteakip Ömer b. Hattab'ın onu el-Cezire'nin idaresine atadığı Ubeyde ise, kendisine halef tayin etmişti. Ömer, el-Cezire'nin fethi ile İyad'ın gönderilmesini emretti. Urfa'nın'nın fethi konusunda ise buranın barış yolu ile alındığı halkının kilise yapmaması ve Cizye ödeyerek anlaşma şartlarına uyması gibi maddeler vardı. Buranın şartları bütün el-Cezire bölgesinde uygulanmıştır. Vakidi ise Ebu Ubeyde'nin 639 yılında ölümü üzerine yerini Yâd'a bıraktığını kayıt eder. Daha sonra Hz. Ömer'den onu Hıms, Kınnessrin ve el-Cezire'ye tayin ettiğine dair bir mektup almıştır. Hicretin on sekizinci yılı Şaban ayının ortasında yanındaki beş bin kişilik bir kuvvetle el-Cezire'ye hareket ettiği tespit edilmiştir. Halid b. Velid'ın Hıms'da ölümler servetini Halife Ömer'e vasiyet ettiğini kayıt eder.

İmam Ebu Yusuf da Ebu Ubeyde'nin ordusu Suriye'ye(Şam) hareket edince Hz Ebubekir'in Şurahbil b. Hasene'yi onun yanına göndererek Ürdün'e tayin ettiği Halidi Hımsa Ebü Süfyan'ı Dımaşk'a gönderdiği, Şam fethedilince bu komutanların hepsi yerlerine gitmiş Şurahbil de Kınressin'e gönderilmişti. İyad b. Ganm önce el-Fihriyi'yi el-Cezire'ye göndererek kendisi Ruha'ya yönelmiş köy ve kasabaları ürünlere zarar vermemek için yağmalamamış, ruh'a halkı önce kendisini istemeyerek kapıları kapatmış, bunun üzerine muhasara edilen şehir daha fazla direnemeyeceğini anlayarak belirli bir vergi karşılığında barış yapmak istediklerini İyad'a bildirmişti. O da durumu Ubeyde'ye iletmış ve sonuçta teklif kabul edilmiştir.

Daha sonra İyad, Harran'a yürüyerek burada da Edessa'da olduğu gibi anlaşma yapılmış ve ordunun gerekli erzakı buradaki köylüler tarafından temin edilmesi için anlaşılmıştı.

Yine Belazûri'nin senetsiz bir rivayetine göre İyad, Rakka'ya gelerek civardaki çiftçilere baskın yaparak ganimetlerini aldığı, hasat zamanı olduğundan patrik, halk adına aman istemiş haraç vermeleri karşılığında anlaşmışlardı. Her erkek senede bir

⁶⁴⁰ İmam Ebu Yusuf, .a.g.e, s.79 vd

⁶⁴¹ İmam Ebu Yusuf, a.g.e, s.79 vd

dinar ile birkaç kafız huhubat, bir miktar yağ sirke ve bal vermekle yükümlü tutuldular. Muaviye döneminde ise bu vergiler nakdi olarak cizyeye çevrilmiştir. Belazuri'nin diğer bir senetsiz rivayetine göre İyad'ın ruha piskoposuna yazdığı mektupta farklı olarak ahalinin köprü ve yolların ıslahını gerçekleştirmesi hükmü yer almıştır.

İmam Ebu Yusuf, Davud b. Abdül Hamid rivayetleri de buna yakındır. İyad'ın Harran'a geldiği sırada Habib b. Mesleme'yi Sümeysata gönderdiği daha sonra kendisinin de buraya geldiği birçok köyü ve kaleleri zapt ettiği notu düşülmüştür. Vakidi genel bir ifade ile Muhammed b. Sad'a dayanarak İyad'ın el-Cezire'nin her tarafını ele geçirdiğini Harran, Ruha, Rakka, Karkisia, Nusaybin ve Sincar'ı fethettiğini bildirir.

Habib b. Mesleme el-Cezire'nin Arap olmayan kısmına Amil ve harp yapmak üzere tayin edilmiş Velid b. Ukbe ise El-Cezire'nin arap kesimi üzerine emir tayin edilmişti. Bu sırada Bizans ile bir kabile sorunu yaşanmış ve Müslümanlar lehine çözümlenmişti. Halife Ömer Arap kabilelerin Bizans Ülkesine kabul edilmesini kesinlikle istemiyordu. Taglip kabilesi için yeni doğan çocuklarının Hıristiyan yapılmaması, şartı da Bizans'a sürülen şartı desteklemekteydi. O, Arap kabilelerini haraç ile ürkütmek istememiş, onların mallarından, zekâtları iki kat almayı bir ceza olarak görmüştü. Muhammed b. İshak'ın rivayetine göre ise İyad el-Cezire'yi fethederken Ruha Harran istikametini izlemiş ve onlarla anlaşma yoluyla barışı sağlamıştı. Musa el Eşari'yi Musahibin'e Ömer b. Sad'ı süvari birliği komutanı olarak Reş'ayna'ya ve kalan kuvvetler ile birlikte kendisi de Dara'ya giderek burayı fethettiğini bildirmiştir. Musa da Musahibin'i almıştır.

Halife Osman zamanında ise Muaviye halife tarafından Şam(Suriye) ve el-Cezire'ye vali tayin edilmiş Temim kabilesine mensup olanlar Rabia Kays, Esed ve bir kısmı da Mazihin ve el- Mudaybire'y iskân etti. Diyar-ı Mudar için de aynı esaslar uygulandı. Rabia'da düzenlenerek vergiye bağlandı. Tabire'ye göre el-Cezire 638'de feth olundu. Bu sırada el-Cezire halkı hızla Arap ordularının gelmekte olduğunu öğrenerek Rumları yalnız bıraktılar.

4.2.2.2. Batılı Kaynaklara Göre el-Cezire (Mezopotamya)'nin Fethi

Tell Mahreli Dionysios' a göre Arap'lar 636 – 7 yılında el-Cezire'yi işgal ederek, reisleri İyad Edessa'ya geldi.

Süryani Mihail'e göre ise 640 yılında Araplar Rumlar vergiyi vermedikleri için Fırat'ı geçerek Edessa'da müzakere ettiler. Rum ordusu acı içinde bütün şehirlerden geri çekilirken, Tella ve Dara Araplara direndi, İyad, bütün el-Cezire'yi fethettikten sonra Suriye'ye döndü. Hz Ömer vergi toplamak için insan hayvan ve hububat sayımı yaptırdı. Hristiyanlar vergi vermekle yükümlü tutuldu Halife Ömer önce Kudüs'e sonra Suriye'ye gitti, Heraklios'un generallerinden Edessa'da bulunan Hovannes(şehrin valisi) Kınnesrin'e giderek Suriye'nin doğusuna girmemeleri karşılığında yüz bin Dahekan vermeyi teklif etti. Heraklios ise buna çok kızarak onu görevinden aldı.

Theophanes'e göre ise; 637 yılında Ömer Suriye'yi, 638 yılında da Osrohoene'yi itaat altına almıştı. Edessa hâkimi Ömer'in yanına giderek Fırat'ı geçmemesi şartı ile yüz bin Nomismata⁶⁴² haraç teklif etmişti. Fakat Heraklios Katais(Bizans'ın Urfa valisi)'e kızarak onu görevinden azletti. Edessa teslim olurken Dara ve Konstantina harb edilerek Araplarca alınmıştır.⁶⁴³

Tüm bu rivayetlere baktığımızda, ortak olan noktaları şöyle sıralayabiliriz:

1. Kaynakların, el-Cezire'nin fethini gerçekleştiren kişinin İyad b. Ganm olduğu,
2. İlk fethedilen el-Cezire şehirlerinin Ruha ve Harran olup, Ruha halkı ile yapılan anlaşmanın, el-Cezire bölgesinin diğer şehirlerine esas teşkil ettiği,
3. Birden çok komutanın fetihlerde görev aldığı,
4. Ruha, Amid, Harran gibi yerler, barış; Tela, Res'ayna ve Dara'nın ise, çoğunluk görüşüne göre harp yoluyla alınmış olduğu,
5. Arap kabilelere İslâm'ı benimsetme yolu izlendiği, eski dinlerini hatırlatacak uygulamalardan uzak tutuldukları
6. Cizye ve haracın dışında, hububat, sirke, yağ ve bal gibi temel gıdaların da vergiye sayıldığı,
7. el-Cezire'nin fethinin mukavemetsiz ve kolay olduğu,
8. el-Cezire'nin fethinin 638- 640 yılları arasında gerçekleştirildiği,
9. Araplar taarruz ederken, Bizans'ın savunmada kalmadığı,
10. Bölgedeki dengeler silah ve teçhizat bakımından hemen, hemen denk olup, Arap-İslâm Ordularının başarısının, yeni dinin inkişafından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

⁶⁴² G.Ostrogorsky. a.g. e ,s.38

⁶⁴³ F.İşiltan,a.g.e,s.31

4.2.3. Bölge Halkının Durumu

İslâm'ın ilk devrinde el-Cezire'ye bağlı Diyar-ı Mudar bölgesinde ikâmet eden kabileler; Kilap, Hilâl, Ukayl, Süleym'dır. Bu kabilelerin hepsi Mudar'ın en büyük kolu olan Kays'a mensuptur. el-Cezire'nin asıl ağırlığını teşkil eden bu dört kabileden üçü Hevazin'in kollarıdır. Süleym ise, Havazinin kardeşidir.⁶⁴⁴

İslam fetihleri öncesinde çoğunluğu putperest veya Hıristiyan olan halkın yeni dine geçiş süreci; bulundukları yere, ekonomik koşullarına, Hz. Peygambere olan yakınlıklarına, kendilerine yapılan muamelelere göre değişmiş Fakat İslamiyetin getirdiği adalet, hoşgörü o,zamana kadar bu kavramlara ve uygulamalara alışık olmayan halk arasında çabuk kabul görmüştür. Bu amaçla el-Cezire'nin doğusundaki bazı Arap kabileleri de iyi niyet heyetlerini Medine'ye gönderdiler. Abdulkays kabilesine bağlı heyette Carud b. Bişr b.Mu'alla bulunmaktaydı. Carud Hıristiyan olduğundan yeni dinin, kendi dininden daha zayıf bir din olduğundan korkuyordu. Fakat Allah'ın elçisi, onu bu konuda ikna etti ve İslam'ın, inanmakta olduğu dininden daha hayırlı olduğunu söyledi. Böylece el-Carud ve beraberindekiler Müslüman oldular.⁶⁴⁵ Bu durum üzerine Allah'ın elçisi onlar hakkında "Hiçbir maddi menfaat dilemeden bana geldiler ve onlar doğru insanların en hayırlılarındanıdır."ifadesini kullanmıştır.⁶⁴⁶

4.2.4. İslam Fetihlerini Kolaylaştıran Nedenler

Nihavend Savaşından sonra Araplar, Sâsânîlere karşı daha güçlü bir hale gelerek,kendilerini güven i altına aldılar. Daha VII. yüzyılın başında, Bizas'ın Arap Yarmadasındaki topraklarını ele geçiren Sâsânîler ,Heraklios'un darbesini yedikten sonra bir daha toparlanamayarak ikinci dalga olan Arap istilasıyla yıkılmıştır. Bir yandan zengin mirası Müslümanlara kalırken diğer yandan da onların önünde engel olmaktan çıkarak Arapların Orta Asya'ya girişini kolaylaştırmış oldu. İlk ele geçirilen yerler Irak ve Şam ,ardından el-Cezire ile Mısır olmuştur. .

Arapların fethinden önce önce Şam üç yönden tehdit altındaydı.

Deniz yönünden; Cezire şehirlerinin bulunduğu Kuzey yönünden ve Mısır yönünden.

⁶⁴⁴ F.İşiltan, a.g.e ,s.31

⁶⁴⁵ et-Taberi ,*Tarih*, c.III. s.136 ” krş; Dayfallah, a.g.m. çev. A.H.,Bakır s.893

⁶⁴⁶ en-Nüveyri, “*Nihaye*” c.XVIII, s.65

Arapların bu yönden gelecek saldırıları bertaraf etmesi gerekiyordu. Bu yüzden Ömer b. Hattab ve komutanlar hicretin on sekizinci yılbaşlarında Cabiye’de toplandıklarında Arap ordularının aynı anda bu bölgelere yürümesine karar verdiler. Onların bir kısmı on sekizinci yıl ortalarında Cezire şehirlerine, bir kısımda on sekizinci yıl sonlarında Mısır’a yöneldiler. Bu bölgede bulunan birçok kaleye rağmen Cezire’nin fethi kolay oldu. Bu kaleler Sâsânî saldırılarına karşı Bizans devleti tarafından yapılmıştı.

Arapların planı kalelere bağlı koruyucu kuvvetlerle Rumların arasını ayırabilmek için el- Cezire’yi, küçük Asya’dan ayıran Kuzey bölgesinden, şehirlere girmektir. Araplar bu tazyik karşısında surların arkasını korumaya çalışmaktan başka bir şey yapamamıştı..el Cezire’nin fethi Şam ve İran’ın fethi kadar zor olmamıştır. Bilakis durum şartlara göre değişerek, genellikle barış yapılarak ele geçirilmiş, kılıç zoruyla alınan yerlerin sayısı sınırlı kalmıştır.⁶⁴⁷

İslam başarısının ölçütlerinden biri de Bizans’ın doğu sınırında yaşayan geniş monofizit halk kitleleri tarafından Arap yayılmacılığının bir istila olarak hissedilmemesi, onların Fatih değil özgürlük getirenler olarak algılanmasıydı.⁶⁴⁸

Arapların ilk İslam fetihlerindeki başarıları her zaman tartışılmış ve ortaya teknik bakımdan dönemin iki süper gücü olan Sâsânî ve Bizans askerlerinin taşıdıkları silahtan başkasını taşımadıkları ya da onlardan daha ilkel oldukları görülmüştür. Genellikle süvarilerden oluşan Arap ordusunda muharip ok, mızrak, kılıç ve kalkan kullanılırdı. Nakil aracı olarak kullanılan deve, her iki ordu tarafından da tanındı, en azından filler kadar ürkütücü değildi. Arap ordularında düşmanın sinirlerini bozmak için kullanılan davul ve zil ise çok öteden beridir bilinen bir teknik idi. Arapların kullandığı çöl taktiği öncü kuvvet olarak Sâsânî ve Bizans ordusunda hizmet vermiş, Arap askerleri sayesinde tanındı bir yöntemdi. Bu bakımdan Araplar’ın Sâsânîler’in ölüm çanını çalmaları, Bizans’ı da doğrudan söküp atmaları başka bir şeyle açıklanmalıdır. Özellikle burada yaşayanlar yaklaşık iki yüz yıldır dini ve siyasi sebeplerle kendilerini Bizans’a hiç ait hissetmemişler, zoraki ve zayıf bir halka ile bağlı oldukları efendilerinden ayrılmak ve özgürlük getiren Arapları kabul etmek onlar için zor olmamıştır. Vasiliev⁶⁴⁹ bölge her iki devletin birbiri peşi sıra sallanması ile maddi ve

⁶⁴⁷ Ahmet İbrahim Eş-Şerif, *I. Ve II. Yüzyıllarda Cezire*, tarihsiz ve yersiz,

⁶⁴⁸ D.J. Geanakoplas *Bizantium And Sâsânîans, Arabs And Armenians* Chicago 1984, s.335 vd

⁶⁴⁹ A.A.Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi I*, A.M.Mansel, s.264

manevi çöküşe hazırdı .”aynı şekilde İtalyan müsteşrik Caetani’nin⁶⁵⁰ Arap istilasının ana başarısını sadece coğrafi uyanışa bağlaması tek başına açıklayıcı olmamaktadır. İnanan insanların yenidinde adalet , eşitlik gibi evrensel değerleri taşıması ile açıklanabilir.

4.2.4.1. Müslümanların İran’ı Fethetmeleri

İslam’ın ilk yıllarında Sâsânîler, kuzeye yayılan Arap İslam orduları tarafından oldukça zorlu bir şekilde ele geçirilmiştir. Sâsânîlere bağlı Lar adasının⁶⁵¹ ele geçirilmesi üzerine Hz. Ömer “Bu Fars fethinin başlangıcıdır.” demiştir. Âlâ Hadramî’ye bir mektup yazarak Herseme b. Cafer’e yardım etmesi için es-Selmi’yi göndermesini istedi. Daha sonra es-Sakafî’nin kardeşi Hakem b. Ebi’l As. Fars vilayetine açılan adaları kays, Ezd, Temim, ve, Naciye ve bunların dışında kalan kabilelerle birlikte ele geçirdi.⁶⁵² Bu olay gözlerin Fars ülkesine çevrilmesine neden olmuş, deniz kıyısı ele geçirilerek Rey şehri İslam topraklarına katılmış oldu. Ömer b. Hattab fetih mektubuna çok sevinerek fethedilen yerlerin iskân edilmesini istedi. İslam ordusu daha da ileri giderek civar belde be kasabalarını da ele geçirmişti. Ayrıca Kazerun, Nevbendecan gibi şehirler çetin savaşlar sonucunda ele geçirilmişti. Buradaki insanlar cizye vermekle yükümlü oldular. Osman b. As. Ve Ebû Musa el-Eş’ar’ı 640 da Errecan’ı ele geçirerek⁶⁵³ çok miktarda mal ve cizye aldılar. Burası da barış yoluyla ele geçirildi. Daha sonra Darabcerd ve ona bağlı olan yerler ele geçirilerek buradaki emval Beytülmal’e gönderilmek üzere hazırlandı ve kararlaştırılan miktar iki milyon dirhem ve yıllık cizye olarak belirlendi. Sâsânî şehirleri içerisinde ele geçirildikten sonra en çok isyan eden şehir Şabur vilayeti olmuştur. Bundan sonra Istahr, Cur gibi yerler alındı. Ancak kırk bin kişinin öldürüldüğü çok kanlı ve çetin savaşlardan sonra ele geçirildi. Bölge daha sonra her geçen gün islamı kabul edenlerin çoğaldığı bir yer olarak Zerdüştlük dinine bir daha geçit vermedi.⁶⁵⁴ VII. yüzyılın ortasında Ceyhun nehrinden Fırat’a kadar olan yerler artık Arap Müslümanların eline geçmişti. İslam ordusu Irak ve İran’ın fethinde Kufe ve Basra şehirlerini merkez seçerek ,⁶⁵⁵ daha sonraki saldırıları buradan planlamışlardır. Bu şekilde Kufe ordusu Kuhistan, Isfahan, Rey, Damegan ve

⁶⁵⁰ F.İşiltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960, s.34

⁶⁵¹ A.H. Bakır, ”. *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dâir Çeviriler*” c.1 Ankara, 2008, s.99

⁶⁵² A.H. Bakır, a.g.e. s.99

⁶⁵³ A.H. Bakır, a.g.e, s.100

⁶⁵⁴ A.H. Bakır, a.g.e, s.101

⁶⁵⁵ A.H. Bakır, a.g.e, s.103

Taberistan vilayetlerini alarak buralara “Mâh-ı Kufe” adını vermiş diğer yandan Bahreyn, Umman, Tebriz, Mekran, Kirman, Fars, Huzistan ve ötesini kapsayan yerler için “Mah-ı Basra” adı verilmiştir.⁶⁵⁶

4.2.4.2. Sâsânîlerin Sonu

İran , VII. Yüzyılda zirveye çıktığı gibi aldığı yenilgilerle parçalanmış , ikinci güç olan Arap akınlarını karşılayacak enerjisi kalmamıştı. Siyasi kargaşa doğal olarak iç çalkantıları da beraberinde getirmiş ve bu gelişmeler sık sık saltanat değişiklikleriyle sonuçlanmıştır. Hüsrev Anuşirvan’ın torunu olan II. Hüsrev Perviz(591-628) katı bir yönetici olarak nam salmış ve herkesi kendisine düşman etmiş, hapishanede bulunan otuz bin kişiyi öldürmüştü, nihayet Heraklios’a yenilen askerlerinin öldürülmesini emredince⁶⁵⁷ ordu içinde karışıklık çıkmış Fars büyükleri Erdeşir b. Şireveyhi(628-630 Şahrbaraz) babasına karşı kışkırtarak onu öldürmesi konusunda yönlendirmişlerdi. Yalnızca sekiz ay saltanat süren Şireveyh babasıyla birlikte on yedi kardeşini de öldürmüştür.⁶⁵⁸ Ancak ordu komutanlarından Şahrbaraz ile girdiği saltanat mücadelesini kaybederek saltanattan çekilmiştir. Ondan sonra yerine Hüsrev b. Anuşirvan’ın kızı Durandoht’a geçerek, ülkeyi adalet ve iyilikle yönetmiş, Kudüs’ün fethiyle getirilen kutsal Haç İşu Ahep adlı bir papaz vasıtasıyla Bizans hükümdarına iade etmiş, farklı tarihler verilmekle birlikte bir ay ile altı ay arasında hüküm sürmüştür.⁶⁵⁹ Bundan sonra Azermidoht(631) başa geçmiş ancak özel hayatında yaşadığı bir olayın kurbanı olmuştur. Son olarak Sâsânî hükümdarlarının sonunda Yezdücerd b. Şehriyar Şireveyh’in katliamından kurtulan tek kardeş olarak başa geçirilmiş, ancak memleketi zayıf duruma düştüğünden ülkesi İslam ordularınca saldırıya uğramış, aralıklarla sekiz yıl saltanat sürmüştür. İslam orduları Sa’d b. Ebi Vakkas idaresinde Azib’e kadar gelmiş Kisra Anuşirvan’ın çok değerli tacı Müslümanların eline geçmesin diye Çin’e gönderilmişti. Yezdücerd’in kendisi de çok miktarda hazine ve malını alarak Nihavend’e yerleşmişti. Bu sırada Sâsânî ve Arap orduları arasında çok şiddetli olan Kadisiye savaşı devam etmekteydi. İranlı komutan Rüstem savaş meydanında öldürülmüş, bunun üzerine Yezdücerd önce İsfahan sonra Kirman’a giderek Horasan’a

⁶⁵⁶ A.H. Bakır, a.g.e, s.103

⁶⁵⁷ Theophanes, *Chronicle* s.456-457’Heraklios kardeşi Theodor’u Sâsânî Hükümdarı Şirevey’e göndererek görünüşte Edessa, Kudüs ve Filistinde anlaşma yapmayı reddetmiş gözüküyordu’, şwklinde bir kayıt bulunmaktadır.Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, c.III, türk.terc Z.K.Ugan-A.Ateş, İstanbul 1991, s.1233; A.H. Bakır, a.g.m s.94

⁶⁵⁸ Taberi a.g.e, c.III. s.1237; A.H. Bakır a.g.m. s.94

⁶⁵⁹ Taberi a.g.e, c.III. s.1256; A.Halik Bakır a.g.e. s.96

geçmiştir. Bundan sonra Eftalitlerle anlaşmış ancak kendisine ihanet edilmesi üzerine aralarında çıkan tartışma sonunda öldürülmüştü.⁶⁶⁰

⁶⁶⁰ Taberi a.g.e, c.III, s.1260; A.Halik Bakır, "İbnii Belhi", Orta Çağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler, c.I, s.97

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. EL-CEZİRE BÖLGESİNİN DİNİ SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI

5.1. Bölgenin Dini Karakteri

5.1.1. Putperestler

İslâmiyetten önce Mezopotamya, İslâmiyetten sonra el-Cezire adını alan bölgenin etnik yapısından başka, dini yapısı da çeşitlilik göstermekteydi. Bölgede başlıca gruplar: Şam'da Yakubiler, Irak ve el-Cezire'de Nasturiler, Hayaliyyun adı verilen Hz.İsa'nın çarmıha gerilmediğine inanan grup, Hristiyan olan Kıptiler ve Rumlar'dır.⁶⁶¹

Dini merkezlerin başında Edessa, Nisibis ve Harran gelmekteydi. Bunlardan Putperestliğin en eski merkezi olan Harran kutsal bir yer özelliği taşımaktaydı. Roma İmparatorlarının uğramadan gitmediği, meşhur Sin Mabedi de buradaydı. Harran ismi ve Harran'daki ay tanrısı Sin anısına yapılmış mabetler, özellikle MÖ X.yüzyıldan itibaren Asur ve Babil kaynaklarında sıkça zikredilir. Yıldızları kutsama gibi mahalli dinden; Babil'den miras kalan ilimlerden ve komşuluk sebebiyle Sâsânî düşüncesinden intikal eden kavramlar elbette ki Harran'ı etkileyecekti.

Harran, Asur-Babil dönemlerinden, Bizans dönemine kadar sürekli ilgi merkezi olmuş, yöredeki krallıklar arasında imzalanan barış anlaşmaları törenleri için Harran'daki Sin Mabedi kutsal mekân olarak seçilmiş ve Tanrı Sin anlaşmalara şahit kılınmıştır. Harran, yöredeki dinsel merkez olma özelliğini uzunca bir süre sürdürmüştür.

Harran Putperestliğinin tarihi, Harran'ın bilinen en eski dönemlerinden M.S. XIII. Yüzyılda şehrin Moğollarca yıkılmasına ve halkın doğudaki civar illere sürülmesine kadar uzanır. Dört bin yılı aşkın bir süre Harranlılar, yörede Putperest özellikleriyle ön plana çıkmışlardır. Hatta Hristiyanlık döneminde Harran şehri, bu özelliği nedeniyle Kilise Babalarınca Hellenopolis, yani “putperest şehir ” olarak adlandırılmıştır. Harranlılar Putperestlik ve yıldız gezgen kültüründen vazgeçmemişlerdir. Harran'ı Hristiyanlaştırma konusunda ki girişimlerin başarısızlığını MS 361'de Harran'a gelen Egeria isimli bir Hristiyan kadın (Frank bir Hacı), yöredeki izlenimlerine ilişkin şöyle yazar: “Şehrin kendisinde şehir surlarının dışında ikamet

⁶⁶¹ C.Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev.N.Gök,c.I,İstanbul 2004,s.75-76

eden birkaç keşiş ve rahipten başka bir tek Hristiyan bulamadım; hepside putperesttiler”. Nitekim ünlü Harranlı bilim adamı Sabit b. Kurra (öl.900), farklı din mensuplarına karşı Harran’ı ve Harran Putperestliğini öven bir konuşmasında "bu şehir asla Hristiyanlıkla kirlenmemiştir” demiştir.

İslam öncesi dönemde yöreye Kuzey Arabistan bölgesinden göç ederek gelip yerleşen ve önemli bir kısmı Hristiyan olan çeşitli kabileleri, Harran’ın demografik yapısını Putperestlerin aleyhine döndürmüş olsalar da bu durum, Harran’ın yerli halkının kendi geleneksel kült ve ritüellerine bağlılıklarını değiştirmemiştir. İkinci halife Hz. Ömer döneminde Harran, İyad bin Ganm tarafından İslam egemenliğine sokulduğunda, Harranlılarda tıpkı Kadı Ebu Yusuf’un eserinde belirttiği şekilde o dönemde bağlı oldukları Edessalılar gibi savaş olmaksızın bir anlaşmayla (zımmilik aktiyle) İslam imparatorluğuna bağlandılar.⁶⁶²

Halife Me’mun’un tehdidi karşısında Putperest Harranlıların bir kısmı Hristiyan ya Müslüman oldu; diğerleri Sabii ismini adapte ettiler.

Bu Harranlı Putperestlerin önemli bir kısmı ilerleyen dönemde din değiştirerek Müslüman oldular. Geleneksel Putperest kült ve ritüellerine bağlı olan Harranlılar, Orta çağ kaynaklarında genellikle Harraniler (Bazı kaynaklarda Harnaniler ya da Harbaniler) adıyla alınırlar. Yukarıda değindiğimiz, Sabii adını adapte etmeleri sonrası dönemde ise onlardan, kimi Ortaçağ yazarları "Harran Sabiileri” adıyla bahsetmişlerdir. Öte yandan Harranilere, “Keldaniler” ve “Nıbtiller” adları da verilmiştir.⁶⁶³

5.1.1.1. Harranilerin Tanrı İnancı

Harranlı Putperestlerin tanrı inancı her zaman politesit bir karakter taşımıştır. Ay Tanrısı Sin, her zaman Putperest Harranlıların en yüce tanrıları olma konumunu sürdürmüştür. Asur-Babil döneminde Sin’le birlikte, Sin’in oğlu Güneş Tanrısı Şamaş ve kızı Venüs gezegeni tanrıçası İştâr ilahi bir üçlü (teslis) oluşturmaktaydılar. Bizans Döneminde, Harran ve Harran’ın Sin kültü, putperest Bizans imparatorlarının birçoğunu cezp etmiştir. Örneğin İmparator Caracalla Harran’daki Ay Tanrısıyla irtibatlı bir tapınaktan dönerken öldürülmüştür; aynı şekilde Julianos da 363 tarihinde Harran’daki Ay Tanrısı’na tazimde bulunmuştur. Harranlıların inancında politeizmin yanı sıra bir üstün varlık düşüncesinin bulunmasıdır.

⁶⁶² Ebu Yusuf, *Kitabül Harac*, çev. Ali Özek, İstanbul ,1973, s.43; krş M.Çelik a.g.e 335

⁶⁶³ Mesudi, *Kitabül Tenbih ve'l İşraf*;(M.J. de Goeje) Leiden 1967, s.31

5.1.1.2. Yıldız – Gezegen Kültü

Tarih boyu Harranlı Putperestler, Eski Mezopotamya yıldız-gezegen kültürüne bağlı kalmışlardır. Gezegenlerden başka onlar, on iki burcun da ilahi birer mahiyet taşıdıklarına inanmışlardır. Harranlı Putperestlerin inancına göre yıldız-gezegenler, tanrısal varlıklar olarak insanlar ve yeryüzü üzerinde iyi veya kötü etkide bulunabilirler. Ucüz, Hicaz bölgesinin Araplarının panteonunda yer alan Uzza'dır. Uzza, Venüs gezegenine Aparlarca verilen yerel bir isimdir. Mars, savaş ve felaketlere neden olan bir tanrısal varlık olarak kabul edilir. Bir başka kötü tabiatlı gezegensel tanrı ise Zühal adı verilen Satürn'dür. Harranlılar haftanın günlerini bu gezegensel tanrılar arasında paylaştırmışlar; Pazar gününü Güneşe, Pazartisini Aya, Salıyı Mars'a, Çarşambayı Merkür'e, Perşembeyi Jüpiter'e, Cumayı Venüs'e ve Cumartesi'yi ise Satürn'e hasretmişlerdir. Onlar ayrıca madenleri, renkleri ve iklimleri de bu gezegenler arasında taksim etmişlerdir. Örneğin, siyah renk ve kalay Satürn'e, yeşil ve bakır Jüpiter'e.⁶⁶⁴

Yöredeki Putperestliğin bir kült merkezi konumundaki Soğmatar'daki bu tapınakları tanımlamış olabilirler.

- a. Satürn Tapınağı: Bu tapınak altıgendi ve siyah taşlardan inşa edilmişti.
- b. Jüpiter Tapınağı: Harranlıların Jüpiter Tapınağı üçgen şeklinde yeşil bir taşı.
- c. Mars Tapınağı
- d. Güneş Tapınağı
- e. Venüs Tapınağı
- f. Merkür Tapınağı
- g. Ay Tapınağı⁶⁶⁵

5.1.1.3. Hermes Kültü ve Harran Putperestliğinde Peygamberlik Anlayışı

Hermes, Harranilerin hem tanrılar panteonunda hem de peygamber inançlarında yer alan bir şahsiyettir. Hermes, İslami gelenekte ise Peygamber İdris ile özdeşleştirilmiştir. Harranlılar, İbrahim, Yakup, İsmail ve Hz. Muhammed gibi şahsiyetlerin peygamberliğini ise kabul etmezler.

⁶⁶⁴ Makdisi, *Kitabül Bed'u ve't Tarih* IV, 23(Harranlıların her gezegenle bir renk ilişkisi olduğu geleneği Babillilerden kalmadır. Krş. M. Çelik a.g.e. s.354)

⁶⁶⁵ Mesudi, *Murucu-z Zeheb* IV,62, krş. M.Çelik a.g.e 361-63

5.1.1.4. Harranilerin Ritüelleri

Beyt-Sirrihim (Sırların Tapınağı) gibi mabetlerinin yer altı odalarında, koridorlarında bu törenleri icra ederlerdi. Kâhinler gözetiminde yapılan dine giriş törenleri, erkek çocukları için düzenlenirdi ve yedi gün sürerdi. Bu zaman zarfında kâhinler, adaylara ilahiler ve hikâyeler/mitoslar okurlar ve dualar ederlerdi. Çocuklar bu süre içerisinde kesinlikle tapınaktan dışarı çıkmazlardı; kadınların onları görmesi de yasaktı. Ayrıca onlar yedi kaptan, “Yusur” denilen içecek içerler, gözlerini bu içkiyle mesh ederlerdi. Kâhinler, onlara, bu kaplardan tuz ve ekmekle tavuk yedirirlerdi. Yedinci günde son yemekler de yenilir ve bir kutsal şarap töreni yapılırdı. Giriş töreninde kâhinler, beş aşama halinde adaylara sırlar öğretilirdi. Harranilerin ritüelleri arasında üç vakit (güneş doğmadan hemen önce, öğle vakti ve güneş batarken) zorunlu dua vardı. Ayrıca gecenin üç vaktinde isteğe bağlı duaları da vardı. Bu dualar esnasında secdeye de kapanırlardı. Dua öncesi bir temizlenme töreni yapılır ve dua esnasında güneşe dönülürdü. Harranlıların Ab (Ağustos) ayında düzenledikleri yılda birkaç korkunç insan kurbanı töreni yaparlardı.⁶⁶⁶

Harranlı Putperestlerin, bazı hayvanların kurban edilmesine ve etlerinin yenilmesine ise karşı çıkarlardı. Bunlar arasında deve, köpek, eşek ve domuz (Rufusiyyun mezhebi hariç) başta gelirdi. Ayrıca Harraniler, sarımsak bezelye, bakla, yeşil fasulye, karnabahar, kabak ,soğan ve mercimekte yemezlerdi.⁶⁶⁷

Harranlı Putperestlerce kadınlar, genelde manen kirli sayılırlardı. Harranlılar, tırnak, kıl/saç ve kan gibi vücuttan ayrılan şeyleri kirli/pis sayarlar; vücudun doğal yapısını bozmaya ve sünnet olayına şiddetle karşı çıkarlardı.⁶⁶⁸

Sonuç: Karşımıza Eflatun’un ruhçuluğunu, Babil’in astronomisi ve Sâsânî’nin irfanını (Gnostizm) toplayan bir dini felsefe çıkıyor. Bugün, “Şark Ruhu” diye bilinen etkileri bünyesinde toplayan işte bu felsefedir ve bize göre yakın doğuda da dini düşüncenin temel değişmezi (esasa sabiti) olan “Tevhid İnancı” da bundan başka bir şey değildir. Evet, Harran Sabîleri semâvi cisimleri, Allah ile âlem içinde yer alan bir akımı temsil ediyordu. Bu geniş alanlı bünyeden muradımız, batıda Suriye’den başlayıp doğuda Horasan’a kadar bütün sahaları etkileyen “Yeni Eflatunculuk” tur. Miladî ikinci asırdan itibaren etkisini hissettiren bu düşünce kendi bünyesinde aşamalı olarak Musevi tevhid inancıyla Eflâtunculuğu, Sâsânî düşüncesiyle de Sâbiî dinini sentez

⁶⁶⁶ Mesudi, *Murucu-z Zeheb* IV, s.63, krş. M.Çelik a.g.e, s. 371

⁶⁶⁷ Makdisi *Kitabül Bed’u ve’t Tarih*, IV, 23,s.374

⁶⁶⁸ M. Çelik , a.g.e, s.375

etmiştir.⁶⁶⁹ Çok kültürlü bir yapıya sahip olan el-Cezire bölgesi, içinde barındırdığı toplumların aynı zamanda ,değişik veya birbirine zıt hatta uğrunda nice savaşların yapıldığı mozaik bir din anlayışına da sahipti. Ancak yalnızca tezatlıklar değil, aynı zamanda bu doğal olarak etkileşimi, benzerlikleride beraberinde getirmekteydi.

5.1.2. Hristiyanlar

Hellenist kültür ve Hristiyan dininin, Bizans devlet şekli ile bir sentez haline gelmesi bizim Bizans imparatorluğu olarak adlandırmaya alıştığımız tarihi teşekkülü meydana getirmiştir. Bu sentez, Bizans devletini ağırlık noktasının, krizler devri olan, üçüncü yüzyılın gerektirdiği gibi doğuya kayması ile mümkün kılındı. Ağırlık noktasının bu yer değiştirmesi Imperium Bizantium'un Hristiyanlaştırılması ve yeni baş şehrin Boğaziçi kenarında kurulmasıyla ifadesini buluyordu. Bu iki olay, Hristiyanlığın zaferi ve devlet merkezinin kesin olarak hellenize dilmiş doğuya nakli Bizans devresinin başlangıcını sembolize eder.

Konstantinos'un Hristiyan inancı büyük bir gayretle münakaşa edildi. Bazılarına göre Konstantinos din ile ilgisiz olup Hristiyanlığı sadece siyasi nedenlerle himaye ederken, diğer bazı bilginler onun Hristiyanlığı kabul ettiğine inanarak devletin dini siyasetinde vuku olan büyük değişikliği müşahade etmişlerdir.⁶⁷⁰

Kesin olarak Konstantinos için siyasi hedefler önemliydi. Diokletianos'un Hristiyanları takibata uğratmak siyasetinin başarısız olduğu herkesçe görülmüştü.

Hristiyan inancının Bizans devletinde tek başına hâkimiyete ulaşması, Konstantinos tarafından izlenen dini siyasetin zaruri bir sonucuydu.⁶⁷¹

Konstantinos devrinde Bizans devletinin hristiyanlaştırılmasının en kuvvetli ve tarih bakımından en önemli yansıması, dogma ve esaslar bakımından Hristiyan kilisesinin temelini atan ekumenik konsüllerden ilkinin İznik'te toplanması⁶⁷² olmuştur. Konsili toplantıya çağıran ve müzakereleri idare eden imparator, burada alınan kararlar üzerinde de en geniş ölçüde etkili oldu. Kiliseye resmen mensup olmamakla beraber bilindiği gibi ancak ölüm yatağında vaftiz edilmiştir. Çocukları, kilisenin fiili başkanı idi: o, bu hususta da Bizans tahtındaki haleflerine örnek olmuştur. Müzakerelerin konusu, tek tanrıcı (monotheist) olmak dolayısıyla baba ile oğlun aynılığını kabul

⁶⁶⁹ Cabiri, a.g.e, s.157

⁶⁷⁰ Ostrogorsky, a.g.e, s. 42

⁶⁷¹ Ostrogorsky, a.g.e, s. 43

⁶⁷² M. Cevad Meşkur: "Tarih-i Sâsânî Zemin", Tahran, 1336, s.104

edemeyeceğini düşünerek Khristos'un tanrılığını reddeden İskenderiyeli keşiş Arius'un doktrini mahkûm edilerek, oğlun baba ile mahiyet bakımından aynı olduğu akidesi tesis edildi ve böylece, İstanbul'da toplanan ikinci ekumenik konsil⁶⁷³'in tamamlamaları ile Hristiyan kilisesinin amentüsü olan inanç formülü ortaya çıktı.

Konstantinos'un temeline ilk taşı koyduğu devlet ile kilisenin ittifakı her iki tarafa da büyük kazanç sağladı. Kilise ise devletten zengin maddi araçlar elde etti; misyonerlik faaliyetinde kilise aleyhindeki akımlarla mücadele devlet tarafından desteklendi, fakat bu sebeple de onun vesayeti altına girmiş oldu.

İznik konsili Aryanizm dünya yüzünden kaldırılmıştır değildi; Konstantinos, Arius'un tekrar kilise cemaatine kabul edildi.⁶⁷⁴

İnanç sorunu yüzünden Konstantinos'un oğulları arasındaki anlaşmazlık sertleşti. Devletin doğu yarısında hüküm süren Konstantinos, aryanizmi kabul etti. Batı tarafında hüküm sürmekte olup çok erken öldürülen Konstantinos ile genç Konstans ise İznik inancını desteklediler. 343 yılı son baharında toplanan konsil bir barış sağlayamadı. Küçük kardeşin Konstantios'u uzlaşmaya ve kovulmuş olan Ortadoks piskoposları makamlarına iadeye zorladı. Bunun üzerine siyasi bakımdan mağlup olmuş bulunan aryanilik iki fırkaya ayrıldı. Semi-Aryanist kesmeler denilen grup baba ile oğul arasında mahiyet aynılığını ve benzerliğini kabul ederken, cezri grubu eskisi gibi baba ve oğlun ayrı olduğu inancını temsil ediyordu. Konstans putperest zorba Magnus Magnentius ile yaptığı mücadelede maktul düşüp⁶⁷⁵, Konstantios aynı zorbayı mağlup edince⁶⁷⁶ durum tersine döndü.

Doğu imparatorunun zaferi devletin doğu yarısının önemini yeniden Konstantios'un zaferi aynı zamanda Aryanistliğin de zaferi olmak anlamını taşıyordu. İmparatorun iradesi devlete olduğu gibi kiliseye de kayıtsız şartsız hâkim olacaktı ve aryaniliği devlet inancı olarak ilan ettirdi.⁶⁷⁷ Bu durum, klasik Ortaçağ devlet yapısının temel bir özelliği olup, iktidar sahibi olanlar aynı zamanda din ve ona bağlı kurumları da tek elden yönetmek istemiş, yani din ve devlet işlerini kendilerinde toplamak istemişlerdir.

⁶⁷³ Ostrogorsky, a.g.e çev.F.İşiltan s. 44

⁶⁷⁴ Ostrogorsky, a.g.e, çev. F.İşiltan,s. 44

⁶⁷⁵ Ostrogorsky, a.g.e, çev. F.İşiltan,s. 45

⁶⁷⁶ Ostrogorsky, a.g.e ,çev.F.İşiltan,s. 45

⁶⁷⁷ Ostrogorsky, a.g.e ,çev.F.İşiltan,s. 45

Konstantinos dönemindeki dini kaynaşmanın yerini, IV. yüzyılda Julianos (361-363) idaresinde putperestlik reaksiyonu almıştı. Bu suretle, Bizans kültür gelişmesinin sorunlarından birisi olan, eski kültürün yeni inanç ile bir arada yaşaması problemi en şiddetli bir kriz devresine girmiş oluyordu. Putperestler sayı bakımından özellikle devletin batı yarısında kuvvetli oldukları gibi geniş ölçüde ordunun büyük kısmı da putperest idi. Ancak, Julianos'un Hristiyan düşmanlığı güçlü bir hareket doğurmaya muvaffak olamadı. Devletin doğu yarısında ve özellikle kendisine merkez seçtiği Antakya da putperest kült ayinlerini tekrar canlandırmak için sadece Hristiyanlar arasında alay konusu olmakla kalmıyor, aynı zamanda siyasi bakımdan Sâsânîlere karşı giriştiği cesurca bir sefer esnasında aldığı bir mızrak darbesiyle eseri de kendisiyle beraber mezara gömülmüş oldu.⁶⁷⁸

Konstantinos devrinde, Mezopotamya bölgesinde Sâsânîlere karşı savaştan Bizans hükümdarı Julianos'un Hristiyan halef Jovianos, 363 yılında Mezopotamya da hissedilir bir arazi kaybını beraberinde getiren bir barış anlaşması yapmıştı. Devletin doğu yarısının, kuzey sınırı da sürüp giden mücadelelerin sahnesi haline gelmişti. Bizans devletinin yaşadığı bütün sürece sükûnet bulmayacak olan tüketici, çifte bir mücadele içinde Aryani mezhebine mensup Valens oldu. Valentinianos I. ve Valens kardeşler dini bakımdan birbirlerine zıt yönleri temsil etmekteydiler. Batıyı idare eden Valentinianos I, İznik iman formülünün taraftarı idi; doğuya hükmeden Valens ise ariani idi.⁶⁷⁹

Hristiyan inanç formülüne kesin ve en son şeklini veren ökümenik konsili 381 yılında İznik'te olmuştur. İznik iman formülünün ateşli bir taraftarı olan Theodosios I. Ortodoks inancı bütün gücüyle takviye ederek gerek putperestliğe gerekse ayrı itikatta olan Hristiyan mezheplerini acımasız takibata uğrattı. Ancak onun hükümeti devresindedir ki, devletin Hristiyanlaştırılması oluşumu tamamlanmıştır. Ortodoks Hristiyanlık, devletin resmi dini olarak tek başına kaldı, bütün diğer dinlerin ve inançların ellerinden alındı.

Theodosios bütün imparatorluğu bir defa daha hâkimiyeti altında birleştirmiştir. Hristiyanlık ancak Teodosios'un zamanında tam bir başarı sağladı ve imparatorluğun resmi dini durumuna geldi.⁶⁸⁰ Hristiyanlık dinine Bizans devletinin kurucusu Konstantinos, gerçek anlamda ilk açılımı yaparken ve inananlarına ayrıcalık

⁶⁷⁸ Ostrogorsky, a.g.e ,s. 46

⁶⁷⁹ Ostrogorsky, a.g.e, s. 47

⁶⁸⁰ Procopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, çev. Orhan Duru, İşbankası, Kültür yay. s. 37

tanırken,Büyük Theodosios ile en büyük adım atılmış ve devletin resmi dini olarak kabul edilmiştir. Bundan sonra doğu Hristiyanlığının merkezi başkent İstanbul ve mezhebi Ortodoksluk olacaktı. Bu gelişmelerden sonra Theodosios'un 395 yılında yerine geçen büyük oğlu Arkadios, devletin doğu, küçük oğlu Honorius ise, batı yarısına hükümdar tayin edildi.⁶⁸¹

Theodosios, Bizans'ın Sâsânî egemenliğinde bulunan ve inançlarından dolayı takibata uğrayan Hristiyanlar için, mücadelede bulunduğu gibi, Ermeniler arasında din bilincinin güçlenmesine de destek oluyordu.⁶⁸²

Aryani mücadeleleri devrinde olduğundan daha büyük ölçüde beşinci yüzyıldaki dini ihtilaflar, Bizans devletinin gelişmesinde etkili oldu. Hristiyanlık içindeki Tanrısal ve beşeri prensiplerin birbirleriyle ilişkisi sorunu ortaya çıktı.⁶⁸³

Antakya Teoloji Mektebi'nin doktrinine göre; Hz.İsa'nın bünyesinde iki ayrı tabiyet bulunuyordu: Uluhiyyet, Meryem'in doğurduğu insan, Hz. İsa'da vücut bulmuştu. Meryem'in tanrı doğuran değil, sadece Hz. İsa'yı doğuran olarak adlandırılması gerektiği iddiası bundan çıkmıştır. İskenderiye'nin, içinde tanrısal ve insani tabiyetin birleştiği tanrı-insan kabul ettiği mistik doktrini ise, bu rasyonalist görüşe taban tabana zıt idi. 428 yılında, Antakya mektebi temsilcilerinden Nestorios, İstanbul piskoposluk tahtına çıkarak bu yüksek makamdan Antakya Hristiyanlığının propogandasını yapmaya başladı. Ancak İskenderiye Patriği Kyrillos, gerek teolog ve gerekse siyasetçi olarak Nestorios'a üstün bir muhalif olarak çıktı. Kyrillos'un arkasında, güçlü ve kendisine sadakatle bağlı Mısır keşişlik kurumu bulunduğu gibi, Bizans tabanı da kendisinin yanında yer almaktaydı.Buna karşın, Nestorios imparatorluk hükümeti tarafından desteklenmesine rağmen 431 Ökumenik Efes Konsilinde mağlup ve Rafizî (Monofizit sapıklık)olarak mahkûm oldu.

Nasturiliğe karşı mücadeleden monofizit sapıklık meydana gelmişti. İskenderiye'ye karşı üstünlük mücadelesinde Roma, İstanbul ile birleşmiş oluyordu.⁶⁸⁴

Theodosios II.'nin ölümünden sonra imparator Markianos 451 yılında Kadıköy'de yeni bir konsil topladı ve Hristiyan kilisesini dördüncü ökümenik toplantısı

⁶⁸¹ Ostrogorsky, a.g.e , , s. 51

⁶⁸² Ostrogorsky,a.g.e, , s. 52

⁶⁸³ Ostrogorsky,a.g.e, , s. 53

⁶⁸⁴ Ostrogorsky, a.g.e, s. 54

olan bu konsil, Monofizitlik ve Nasturiliğin Kadıköy dogmatik formülü bir bakıma bu iki zıt doktrin arasında ortalama bir yer alıyordu.⁶⁸⁵

381 yılındaki ikinci ökümenik konsil ile Hristiyan kilisesinin en yüksek derecesi Roma'daki papa yanında İstanbul piskoposunun da olacağının kabul edilmesi idi. Kadıköy konsilinin meşhur yirmi sekizinci maddesi her ne kadar papaya birinci şeref derecesini sağlamakta ise de, aynı zamanda yeni ve eski Roma piskoposlarının tamamıyla birbirine eşit olduğunu tespit ediyordu. Bu da, İki kilise merkezi arasında başlamak üzere olan rekabetin sinyalini veriyordu. Ancak 451 Kadıköy konsilinin aldığı kararlar Bizans merkezi ile devletin doğu eyaletleri arasındaki uçurumun derinleşmesine neden oldu. Sadece Mısır değil, Nasturi rafiziliğinin bir zamanki yuvası olan Suriye de monofizitliğe katılarak, Kadıköy dogmasını reddetti. Diyofizit Bizans kilisesi ile Hristiyan doğunun monofizit kiliseleri arasındaki karşıtlık bu andan itibaren erken Bizans devletinin kilise ve devlet siyaseti sorunlarından birisi oldu.

Beşinci yüzyıl, imparatorluk ve doğu sınırları için de dini münakaşalar yanında siyasi olarak, kavimler göçü yüzünden vukua gelen kargaşalıkların hakim olduğu bir dönemdir..⁶⁸⁶

Leon I. (457-74) bilindiği kadarıyla hükümdarlık tacını İstanbul patriğinin elinden giyen ilk imparatorudur. İstanbul 'da yapılan dördüncü ökümenik konsilde Patrik, elde etmiş olduğu kudretle bu tarihten itibaren bütün Bizans imparatorları devlet başşehirinin patrikleri tarafından taçlandırılmış olup, taç giyme merasimi böylece dini bir takdis anlamı taşımaktadır.⁶⁸⁷

Dini sorun da çözümsüz kaldı. Kadıköy konsilinde mahkûm edilmiş olan monofizitlik doğu bölgelerinde gittikçe artan bir nüfuza sahip oldu.⁶⁸⁸

Zenon, doğunun monofizitleri ile diyofizit Bizans halkı arasındaki dengeyi taviz yoluyla sağlamayı denedi. Bir birlik fermanı, maruf tabiri ile Henetikon'u neşretti. Henetikon ne Kadıköy konsili taraftarlarını, ne de monofizitleri tatmin edebilmişti.

Zenon, 491 yılında ölüp de yeni imparatorun seçimine gidildiğinde halk ölen imparatorun dul kalmış olan Ariadne'ye korolar halinde şöyle bağıryorlardı : “Devlete Bizanslı bir imparator ver! Devlete Ortodoks bir imparator ver!” herkesin gözü hala etnik ve dinsel sorunlardaydı.

⁶⁸⁵ Ostrogorsky, a.g.e, s.55

⁶⁸⁶ Ostrogorsky, a.g.e, s. 55

⁶⁸⁷ Ostrogorsky, a.g.e, s. 56

⁶⁸⁸ Ostrogorsky, a.g.e, s. 58

Bizans'ın resmi dini olan ve aynı zamanda Şam'da güç kaynağını teşkil eden Hristiyanlık, sınırlı bir şekilde bu putperest kabilelerinin bazı fertleri arasında yayılmıştı. Bu yüzden bu kabilelerin ve bu kabileler bünyesinde yer alan Hristiyan Arapların gözünde, Hristiyanlığı bırakıp İslam'a yanaşmak, dolaylı ve dolaysız şekilde Bizans açısından çıkarlarına zarar verir anlamını taşımaktaydı. Hatta bunu güçlerinin üstünde bir olay olarak görüyorlar ve bu gibi tebliği kabul etmek için daha kendilerini hazırlıklı görmüyorlardı. Onlar, diğer taraftan (Müslümanlar) böyle bir boşluğu dolduracağına da inanmıyorlardı. Allah'ın elçisi Adiyy b.Hatem et-Taiye: “Ey Adiyy! Belki de onlar (Müslümanlar)'ın maddi sıkıntılar içinde seni bu dine (İslam'a) girmekten alıkoymaktadır. Allah'a yemin ederim ki, çok yakında malları öyle çoğalacak ki, hatta o malları alacak bir kimse bulunmayacaktır.” şeklinde hitap ederken sanki bu noktaya temas etmektedir.

Aynı zamanda Bizans Hristiyanlığı seçmeye Arapların kendilerine karşı cesaretlenmelerinin dışında Arap kökenli Hristiyanların din değiştirerek İslam'a girmeleriyle ilgilenmeyen farsların tersine bu dönüşüm iyimser bakmıyordu.

Başlangıçta İslam fetih hareketlerine karşı düşmanca bir tutum sergileyen Arap kabileler Mute savaşında Müslümanlara karşı Rumların yanında yer aldı.⁶⁸⁹

Sâsânîlerdeki iç karışıklıktan dolayı Bizans'ın hâkimiyetine geçen yerlerde Rafizilere, Yahudilere ve Mecusilere karşı tazyikler başlamış bu sebeple de İslam fetihleriyle hepsi Arapların tabî müttefiki olmuştur.⁶⁹⁰

5.1.2.1. Monofizit'lerin Tanrı İnancı

Bu inanca göre Hz. İsa'nın tek bir uluhuyeti kendisinde birleştirildiğine inanılır yani İsa, hem tanrı hem beşerdir. Ariusçuluk adı verilen doğu inancının temel prensibidir ve sürekli olarak İznik konsilinden başlayarak Bizans devleti ile aralarında husumet konusu olmuş 451 Kadıköy konsili ile de doğu halkı tamamen sırtını imparatorluğa dönmüştür. Doğu halkı ile Bizans merkezi idaresi arasındaki uyumsuzluk ve memnuniyetsizliğin temelinde yatan husus dini ayrılık, yani kilise kavgalarından kaynaklanıyordu. Nitekim V. yüzyılın sonundan itibaren halkın çoğunluğu Monofizit, Nasturi akideyi benimsediği halde valilerin çoğu Melkit idi. 451' de Chalcedon (Kadıköy)' da toplanan konsil Monofizitleri aforoz ettikten sonra iki mezhep arasındaki

⁶⁸⁹ İbn Hişam, “*es-sire*”, c. IV, İbnu'l-Esir, “*el-Kamil*”, c. I, s. 195, krş. Dayfallah, a.g.m., s. 896

⁶⁹⁰ W.Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev.F. Köprülü, , İstanbul, tarihsiz, s.13

düşmanlık bölge halkının şiddetli dini baskı ve işkencelere maruz kalmalarına kadar varılınca halkın bilincinde şehre gelen Müslümanlar kurtarıcı gibi gördüler.⁶⁹¹

Şüphesiz Bizans imparatorları içinde bu inancı destekleyenler de vardı. Bunlardan biri olan imparator Anastasios, devletin başına geçerken patriğin talebi üzerine Ortodoks inançta olduğunu beyan etmiş olmasına rağmen ateşli bir monofizitlik taraftarıydı. Kilise siyasetine monofizit yön verdi. Ortodoks Bizanslıların hiddeti de büyük oldu. Anastasios'un hükümdarlığı devresi, baskılı idare metotlarının da kuvvetle beslediği bir ihtilaller ve iç savaşlar zinciri oldu. Bu yüzdendir ki yeşillerin monofizitliğe ve diğer sapık mezheplere taraftar olmalarına mukabil, maviler Grek Ortodoksluğunu temsil ediyorlardı.⁶⁹²

Anastasios I. yeşillerin dostu idi. Bunun neticesi mavilerin ona karşı isyanları oldu. Anastasios'un idaresi monofizit ve kilise siyasetinin çıkmaz sokağa götürdüğünü ispat etmişti.⁶⁹³

Justinianus (527-565) çağı içeride Hristiyanlar arasında çeşitli mezhep ve inançların çatışmasının olduğu dönemdir.⁶⁹⁴

Hristiyanlığın Bizans'nın resmi dini olmasıyla Sâsânî Bizans'a cevap olarak vergileri artırmış ve ülkesinin içinde bulunan yabancı dindarlara karşı baskı ve zulüm rejimine başlamıştı. Beşinci yüzyılda Sâsânîler, Firuz'un hükümdarlığı döneminde Bizans'ın doğudaki etkisini azaltmak amacıyla ve 451 Kadıköy konsilinin halk üzerindeki etkisini bildikleri için Nestorian kilisesini resmen tanıdıklarını açıkladılar.⁶⁹⁵

VI. Yüzyılda İmparator Jüstinaous döneminde monofizitler yine büyük bir takibata uğramış. Din adamları manastırları terk ederek dağlara çekilmeye başladılar. Halkı bunaltan bu korkutucu girişimler sonunda reaksiyona sebep olarak gösterilerin çıkması ile sonuçlandı. İstanbul'daki Nika isyanı da bunun bir ürünü olarak can ve mal kaybına yol açmış imparator dahi canını zor kurtarmıştı. Kilise birliği uğruna onca kan ve gözyaşları akıtılmış ama yine de istenilen sonuç alınamamıştı.⁶⁹⁶

Fokas, Ökümenik Patrik unvanını kullanan İstanbul Patriği'nin, Papalık tarafından protesto edilmesini olumlu karşılayarak, devletin kilise siyasetini değiştirmiş,

⁶⁹¹ M.Korkmaz, a.g.m, s. 25

⁶⁹² Ostrogorsky, a.g.e, s. 61

⁶⁹³ Ostrogorsky, a.g.e, s. 62

⁶⁹⁴ Procopius, a.g.e, s. 37

⁶⁹⁵ K. Shipman, "Firuz" *El Iranica* vol 9, New York 1999, s.631

⁶⁹⁶ G.Ostrogorsky, s.67,68

böylece Papalığın sempatisini kazanmış oldu.⁶⁹⁷ Doğu sınırına baktığımızda ise, durum hiç de parlak değildi. Monofizit ve Yahudiler kanlı takibata uğrattıkları için, yöneticilerden nefret ediyordu.⁶⁹⁸

Nasturiliğin nefes aldığı dönem II. Theodosios 'un (408-450) iktidarda olduğu dönemdir. 431 Efes Konsilinde mahkûm edilen mezhebin merkezi, önce Urfa olmuş, İmparator Zenon'un 489 da Sâsânî okulunu kapatmasıyla Nusaybin'e geçmiştir.⁶⁹⁹ Sâsânî hükümdarı Kavad I' in onları ülkesine davet etmesiyle Sâsânî, Hristiyan klisesinin resmi doktrini olmuşlardır. Aynı gelişmeyi Monofizitler de yaşamış, bu akım Doğu'da, özellikle el-Cezire (Mezopotamya) büyük bir önem kazanmıştır. Kadıköy Konsilinin yapıldığı 451 yılında, merkezle ipleri tamamen kopararak, Bizans'ın sadık tebası olmaktan çıkmışlar, idareye karşı soğuk ve mesafeli kalmışlardır.

İstanbul patriği Nostoryosun İsa'nın Tabiatı ve Meryem hususunda ortaya attığı düşünceler tüm Hristiyan âlemini karıştırdı.⁷⁰⁰ Hristiyan âlemi iki büyük kutba bölündü. İsa da tek tabiyatın olduğuna inanan ve Meryem'e Theotokos⁷⁰¹ diyen grupların başına İskenderiye patriği Kurilos⁷⁰², İsa'da çift Tabiat olduğuna inanan ve Meryem'e Christotokos⁷⁰³ diyenlerin başını da Nastoryüs çekiyordu. Hristiyan âlemi bu Kristolojik münakaşalarla çalkalanınca imparator Theodosios 431 yılında Efes'te bir Ökümenik Konsil topladı.⁷⁰⁴ Konsüldeki hararetli celselerden sonra Nastoryüs ve taraftarları aforoz edildi ve kiliseden uzaklaştırıldılar.⁷⁰⁵ Huzursuzluk sürerken Theodosius öldü, yerine Marcianus imparator oldu.⁷⁰⁶ Bu kargaşaya bir son vermek için yeni imparator 451 yılında Kadıköy de yeni bir ökümenik Konsil topladı. Bu konsilde Monofizitizm⁷⁰⁷ mahkûm edildi ve Edessa'da dâhil doğu kiliselerinin tüm Monofizit ruhbanları aforoz edilerek sürgüne gönderildiler. Yerlerine de karşıt görüşlü rubanlar atandı.

Devletin bölge Hristiyanları üzerinde takip ettiği baskıcı politikaların neticesinde, Kristolojik bir münakaşa, dini cereyana dönüştü ve Nasturyanizm adını alarak, milli duygularla da perçinlenerek ayrılıcı bir akım haline geldi. Doğu

⁶⁹⁷ G.Ostrogorsky, s.77

⁶⁹⁸ G.Ostrogorsky, s.77

⁶⁹⁹ F.İşıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960, s.27

⁷⁰⁰ M. Çelik, a.g.e, s.199

⁷⁰¹ Tanrı anası Tanrı doğuran; M. Çelik, a.g.e 200

⁷⁰² M. Çelik, a.g.e, 200

⁷⁰³ İnsan anası insan doğuran; M. Çelik, a.g.e,200

⁷⁰⁴ M. Çelik, a.g.e, 200

⁷⁰⁵ M. Çelik, a.g.e, 200

⁷⁰⁶ Vasilev, a.g.e,129; M. Çelik, a.g.e,202

⁷⁰⁷ İsa'da tek Tabiyetin olduğuna inanlar M. Çelik, a.g.e, 202

kiliselerinde özellikle Edessa’da hızla taban bulan bu akım, devletin bu baskısından kurtulmak için Sâsânî topraklarına kaymaya başladı. Sâsânîler, Mecusi olmalarına rağmen⁷⁰⁸, en büyük rakipleri Bizans’a karşı bu tabanı kullanma düşüncesinde Nesturilere kucak açtılar. Bu hoşgörü ve kucak açma doğudaki Hristiyanların Sâsânî nüfus sahasına girmelerine sebep oldu.⁷⁰⁹ Bu politika Zenon’la nihai şeklini aldı. İmparator bu dini kargaşayı son vermek için, yıllardan beri doğuda akan kan ve gözyaşlarını dindirmek amacıyla 482 yılında bir “Birlik Fermanı” yayınladı.⁷¹⁰ Bu ferman genel bir kabul görmesine rağmen Edessa bölgesindeki Nesturiler tarafından onaylanmadı.. Zenon, Nesturileri gözden çıkardı. Melkit gurubuna mensup Edessa episkoposu Cyrus (Kyrrhos) Zenon’u Edessa’daki “Sâsânî Okulu” adıyla bilinen imparatorun emriyle okul yıkıldı ve yerine bir kilise inşa edildi böylece takriben bir asırdan bu yana doğu Hristiyan âleminde Edessa’nın şöhretine şöhret katan bu ilahiyat akademisi tarihe karışmış oldu.⁷¹¹ Bu akademi Helenistlik ve Grek felsefe düşüncesine Hristiyan ilahiyatıyla mezcetmiştir. İki dünyanın (doğu-batı) kültürlerinin kaynaştığı kapıydı siyasi hedefler dini çekişmeler, Edessa’da bir ışığı daha söndürmüştür. Hocalarda önce Nusaybin’e, daha sonrada Sâsânî içlerine çekildiler.⁷¹² Zenon’un bu politikası dini açıdan Edessa ve yöresine sükûnet getirdi.

Arap-İslâm fetihlerinin bölgede benimsenmesinde başlıca etkenlerden biri de, Doğu halkının yıllardır ağır dini takibata uğramasıdır.⁷¹³

5.1.3. İslam Fetihleri İle Değişen Yapı (Müslümanlar)

İslam fethini izleyen yıllarda Urfa bölgesinde daha planlı bir etnik yapı değişikliği göze çarpmaktadır. Nitekim sınırlarında değişiklik olmaksızın sonraları bu bölge Mudar Araplarına izafeten “Diyar’ı Mudar “ olarak isimlendirilmiştir. Arap orduları önce Hıms’a hareket etmiştir. Üs durumundaki Hıms ve Kınnesrin şehirlerinin, fetih sürecinde El-Cezire bölgesinin eyalet haline gelmesinde organize merkezler olarak rol üslendiklerini göstermektedir. Hz. Ömer zamanında bu şehirlere biçilen söz konusu rolün, Hz. Osman’ın halifeliği döneminde daha bariz hale geldiği, hatta 709 yılında Emevi halifesi Velid zamanında eyalet merkezinin Kınnesrin’den

⁷⁰⁸ M. Çelik, a.g.e, 202

⁷⁰⁹ M. Çelik, a.g.e, 203

⁷¹⁰ M. Çelik, a.g.e, 203

⁷¹¹ M. Çelik, a.g.e, 148

⁷¹² M. Çelik, a.g.e, 203

⁷¹³ F.İşiltan, a.g.e. s. 27

Harran'a taşınmasına kadar sürdüğü söylenebilir.⁷¹⁴ Hz. Osman'ın 647'de Şam valiliğine getirdiği Muaviye'nin Hıms, Kınnesrin ve el-Cezire bölgelerine Habib b. Mesleme'yi amil olarak tayin etmesi halifece bu bölgelere Şam'ın da ilave edildiğini ve aynı zaman da merkezin Şam'a kaydırıldığını gösterdiği gibi, daha önce sözü edilen bu bölgelere amil tayini yetkisini şahsında tutan halifenin, bu yetkiyi ilk defa olarak bir valisine terk ettiğini de göstermektedir. Hz. Osman zamanında kazanılan bu yetki Diyar'ı Mudar'a çok yakın bir yerde Sıffin'de cereyan eden savaş sırasında Hz. Ali'nin sahnedan çekilmesiyle, Muaviye'nin nezdinde Emeviler'e hilafeti kazandıran yolu açmış olmaktadır.⁷¹⁵

Mekke'nin fethiyle bölgedeki Arap kabileleri arasında İslam fetih hareketine karşı yavaş yavaş bir yumuşama görülmeye başladı. Müslümanların güçlerinin artmasını hissetmeleri İslam'ın amaçları ve bu dine girenlerin durumlarını öğrenmelerinden sonra gerçekleşti. Ayrıca Bizans'ın bölgede de güç kaybına uğraması ve bu kabilelerin özellikle Farısların Şam'a karşı düzenlemiş oldukları saldırıdan sonra Bizans ile ilişkilerinin zayıflaması da bunun gerçekleşmesinde etkili amil olmuştur. Tebük seferini müteakiben kabileler Medine'ye elçilik heyetleri göndermeye başladılar. Bunlardan biri olan Gassan kabilesinden üç kişi Medine'ye gelerek Müslüman oldular ve sonra Şam'da oturan kavimlerinin yanına döndüler. Sonra Me'an Bölgesinde Bizans'lıların oradaki Arapları idare etmek için tayin ettikleri ferce b. Amr b. en-Natire el-Cüzami bir mektup gönderdi. Bizanslılar onun Müslüman olduğunu duyunca kendisini yakalayarak götürdüler ve hapse attılar. Sonra ondan İslam'ı bırakmasını ve eski dinine dönmesini istediler. Fakat o bunu kabul etmedi. Böylece onu öldürdüler.⁷¹⁶

5.1.4. İran'daki Dinler

5.1.4.1. Zerdüştlük

Sâsânîlerin milli dinleri Zerdüştlüktür. Zerdüş M.Ö. 628 ile 551 yılları arasında yaşamış ve eski Sâsânî dinlerini reforme etmek suretiyle yeni bir din getirmiş olan bir şahıstır.⁷¹⁷ Sâsânî imparatorluğu kurulduğu andan itibaren Ardeşir bu dini milli bir din haline getirmiştir.⁷¹⁸ Bu dinin temel akidesine göre bütün evreni yöneten ve sürekli savaşıyan iki Tanrının olmasıdır. Bunlardan birincisi iyilik Tanrısı olan

⁷¹⁴ Ostrogorsky, a.g.e, s.30

⁷¹⁵ M.Korkmaz, a.g.m, s. 26

⁷¹⁶ Dayfallah, a.g.m, s.897

⁷¹⁷ Ü. Günay-H. Güngör: "Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi" , İstanbul 2003, s.183

⁷¹⁸ H.Hasan: "Sergüzeşt-i Keştiran-i İraniyan" (Farsça Tercüme, Ümit İktidari),(TDV-DBno-16280) s.116

Ahuramazda'dır.⁷¹⁹ Diğer i ise kötölük tanrısı olan Ehrimen'dir. Ehrimen şeytana karşılık olarak da kullanılan bir kavramdır. Onlar kâinattaki varlıkların bazılarını Ahuramazda'nın bazılarını ise Ehrimen'in yarattığına inanmaktaydılar.

Avesta din adamları taifesi hakkında "asravan" sözcüğünü kullanmasına rağmen Eşganiler ve Sâsânîler döneminde din adamları için "mag" sözcüğü yaygın olarak kullanılmıştır. Magan, Med dönemine ait bir kabilenin adı olmakla beraber zamanla din adamları için kullanılan bir terim halini almış ve Sâsânîler dönemine kadar gelmiştir.⁷²⁰ Bu din adamların hepsi kendilerini bir kabileden saymaktaydılar. İnsanlar da bunları tek bir hanedanı üyesi olarak bilirdi. Zaten Sâsânî kastları arasında geçiş mümkün olmadığı için din adamlığı sınıfı aynı insanların tekelinde kalmıştır. Bozorgan denen Sâsânî ileri gelenlerinden bir kimse din adamı olabildiği halde din adamları reisliği olan "mubezan-ı mubez" makamına ulaşamazlardı. Reislik için her zaman magan tabakasından birisi seçilirdi. Toplum içerisinde geniş nüfuzları vardı ve doğum, düğün, kutsama kurban ve bunun dışındaki diğer törenleri magan adı verilen din adamları tertip ederlerdi.

Ardeşir, Sâsânî imparatorluğunu kurduktan sonra Zerdüşlüğü devlet dini olarak ilan etmiştir. Darius ve torunu Xerxes, Zerdüştlük dinini halka açık olmayan bir versiyonunu teşvik ettiler. Xerxes kitabesinde Kral: "bazı ülkeler... isyan ettiler; fakat ben onları Ahuramazda'nın yardımıyla altettim... Ahuramazda'nın gölgesi altında kötü Tanrı'nın mabetlerini kökünden söktüm, attım ve ilan ettim ki: bundan sonra kötü Tanrı'ya ibadet etmeyeceksiniz." demişti.

Sâsânî din adamlarına Arami diliyle, yazılış olan Avesta'nın eldeki yirmi bir bölümünü Pehlevi diline çevirterek ismini; açıklama (tefsir) anlamına gelen "zened" koymuşlardır.⁷²¹ Zerdüş tapınaklarının en büyük üç tanesinin Atropaten adı verilen Azerbaycan topraklarında olması ve burada magan nüfusunun yaygın olması bakımından buraya maganların ülkesi adı dahi verilmiştir. Ülkenin en büyük ateşkedesi Azerbaycan topraklarındaki "Şiz" tapınağıydı ve diğer tapınaklar içerisinde burası merkez durumundaydı.⁷²² Tapınaklarda görevli magan adı verilen din adamları taifesi içerisinde hiyerarşik bir yapı mevcuttu. Bu maganların başlarına magan-ı magu adı verilirdi. Bu kişi mubezlerden daha üstün sayılırdı. Sâsânîlerde her eyaletin bir mubezi

⁷¹⁹ İ. Oymak: "Türkistan'da Zerdeüştlüğün Yayılması ve Etkileri" *Türkler*, c.III, s.375

⁷²⁰ A. Kırstensen: "İran der Zaman-i Sâsânîyan" (trc.Raşid Yasmi), Tahran 1368hş, s.174

⁷²¹ M.Cevad Meşkür: "Tarih-i İran Zemin", Tahran-1366,s.107

⁷²² R.Girişmen: "İran Ez Agaz Ta İslam" (Farsçaya Çeviren,Muhammed Muayyen), Tahran-1336,s.183

bulunurdu. Bu mubezlerin başında bulunan kişi ise Zerdüştlere papası sayılmaktadır ki ona da mubezan-ı mubez adı verilirdi.

Mubez başları istedikleri din adamını azledebiliyorlardı ve bu yetkiye sahiplerdi. Dini teşrifatlar mabetlerde hirbez adı verilen din adamları tarafından yapılırdı.⁷²³

Bu sınıf insanlardan Avesta, athrapat diye bahsetmektedir. Harezmî Hirbez'in anlamını "mefatih'u-l ulum" kitabında ateşin kölesi olarak belirtmiştir.⁷²⁴ Bu Hirbezlerin başında da hirbezan adında bir din adamı bulunmaktaydı. Bunların en meşhuru Ardeşir Babek döneminde Zerdüştlüğün resmi din olmasında büyük rol oynayan "Tenser" adındaki hirbez başıdır.⁷²⁵ Diğer bir din adamı sınıfı da verdebez adı verilen taifedir. Bunlar yargı ile ilgili görevlerde bilgi ve görgülerine başvurulmuş danıman din adamları sınıfını oluşturmaktaydılar.

Sâsânî imparatorluğunun kurucusu olan Ardeşir 226 yılında Zerdüştlüğü resmi din olarak ilan etmiştir. Bu din Partların bağımsızlıkları kazandıkları dönemde devlet dini haline getirilmişti ve bu dinin ahkâmları Avesta adı verilen bir kitapta ortaya konmuştu. Sâsânîler ilk iş olarak Avesta 'yı Pehevi yazısı ile yazarak bu kitabı kanunlaştırmak oldu. İlahi dinlerdeki "vahdaniyet" fikrinin ilk görüldüğü kitap Avesta'dır. Zerdüştlere ruhun ebediyetine inanmaktaydılar. Zerdüştlere mahşer gününde iyilik tanrısı olan Ahura Mazda'nın ruhları hakkına olumlu bir hükmü varsa onları mükâfatlandıracağına inanmaktaydılar.

5.1.4.2. Maniheizm

Maniheizm, Sâsânîlerin Bizans 'a karşı siyasi bir koz olarak kullanmak amacıyla ülkelerinin kapılarını açtığı Hristiyanların Sâsânî toprakları içerisindeki faaliyetleri sonucunda Hristiyanlık ve Zerdüştlük karışımı bir din olarak ortaya çıkan Maniheizm ayrı bir dini bölüngüyü oluşturmaktadır. Fakat bu din de Sâsânî hükümdarları tarafından şiddetli bir baskı altında tutulmuştur.⁷²⁶ Mani, Sâsânî soylularından birisi olmakla beraber kendisini Buda Ve Zerdüş gibi Allah tarafından gönderildiklerinde inanan kimseler gibi kendisini peygamber olarak ilan etmiştir. Buda ve Hz. İsa'yı örnek aldığı

⁷²³ R.Girişmen: a.g.e, s.317 (Hirbez sözcüğü Avesta'dan alınmış bir sözcük olmakla beraber anlam olarak muallim sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmaktaydı.)

⁷²⁴ A. Kırstensen: a.g.e,s.179

⁷²⁵ İnyetullah Rıza: "İran ve Turkan der Zaman-ı Sâsânîyan" Tahran, 1376hş, s.8

⁷²⁶ İ. Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Ankara 1996, s. 9

söylenen Mani'nin kendisinden önce gelen dinlerin terkiibini yaparak yeni bir din ortaya koyduğu söylenmektedir.⁷²⁷

Mani, dünyanın aydınlık (hayır) ve karanlık (şer) eksenli bir savaş içerisine olduğunu iddia etmiş bütün insanların eşit olması gerektiğini söyleyerek kendisine inanan müminleri ise “vizidegan” ve “niyeşegan” şeklinde iki sınıfa ayırmıştır. “Vizidegan” bu dinin ruhban sınıfını teşkil etmekle beraber, etyemezler, dünyayla ilgilenmezler, evlenmezler, yalan ve dünya hırsından uzak durmaya çalışırlardı. Niyoşegan adı verilen ikinci sınıf ise evlenebilir, ticaret yapabilir ve dünya işleri ile ilgilenip mal biriktirebilirlerdi.⁷²⁸ Bu dinin Yahudiliğe düşman olduğu kaynaklarda belirtilmekle beraber, teslis inancını Hıristiyanlardan aldığını, Budistlerden ise “tenasüh” inancını aldıkları söylenmektedir. Ayrıca Mani dininde namaz ve oruç gibi ibadetlerin olduğu bunun yanında kurban kesme ve puta tapıcılığın ise olmadığı söylenmektedir.⁷²⁹

I. Şapur'un Mani dinine sıcak baktığı ve onun ülkesinde proPutperestda yapmasına izin verdiği bilinmektedir. Mani 240 yılında Şapur'un taç giyme merasimi gününde peygamberliğini ilan etmiştir.⁷³⁰ Şapur'un ölümünden sonra Zerdüşť din adamlarının büyük maganı Kartir Mani'ye karşı sert bir tutum içine girdi. Mani'nin getirdiğı dinin Sâsânî toplumunda yayılması ve diğeryandan Kuşan hükümdarı Kanişkan'nın Budizm'i resmi din ilan edip⁷³¹ bu dinin doğuda Sâsânî topraklarını zorlaması batıda Mezopotomya'da Hıristiyanlığın gelişmesi ve Sâsânî içlerine kayması Zerdüşť din adamlarını telaşlandırmış ve Mani II. Behram döneminde mahkeme edilerek idama mahkum edilmiştir. Mani dinine mensup olanların bir kısmı Aşağı Türkistan'a kaçarken diğerybir kısmı da Suriye ve Mısır topraklarına kaçtılar.⁴⁰⁵ Diokletiaus döneminde Sâsânî hükümdarı Nesri Bizans'a karşı Suriye ve Mısır topraklarına kaçarak yerleşen Maniheizm mensuplarının Sâsânî ülkesindeki bu dinin temsilcileri vasıtasıyla kullanmak istemiştir. Bizanslılar buralarda yerleşen Maniheizm taraftarlarını Sâsânîlerin bir tebaası olarak görüyor ve onları baskı altında tutuyorlardı.

⁷²⁷ R.Girişmen, “İran Ez Agaz Ta İslam” (Farsçaya Çeviren,Muhammed Muayyen) ,Tahran,1336,s.919

⁷²⁸ R.Girişmen, a.g.e, s.319

⁷²⁹ R.Girişmen, a.g.e, s.320

⁷³⁰ Said Nefisi, “Tarih-i Temeddün-i İranî Sâsân”, Tahran-1331hş, s.60

⁷³¹ Ü. Günay-H.Güngör, a.g.m, s.159

5.1.4.3. Mazdekizm

Zerdüştlüğün karşısındaki amansız düşmanlardan bir tanesi de Mazdekilerdir. Mazdeki isyanlarını Sâsânîler çok kanlı bir şekilde bastırmışlardır. Köylü sınıfın içerisinde çıkan ve özgürlükçülüğü esas alan bu hareket toplumsal eşitliği isteyen bir din haline gelmiştir.

Bu dinin zayıf bir kesimden ortaya çıkması ve asilleri hedef alması, bu dinin mensuplarının sert bir şekilde takibine ve bastırılmasına neden olmuştur. Mazdek Mani'nin fikirlerinden birçoğuna sarılarak onun yolunu devam ettirmeye çalışmıştır.⁷³² Bunun yanında özgürlükçü fikirlerle ortaya çıkan Mazdek herkesin eşit olduğu mal, mülk, servet, kadın ve çocukların bütün insanların ortak malı olduğunu savunarak bir nevi komünal bir din ortaya koymaya çalışmıştı.⁴⁰⁷

Sâsânî hükümdarlarından Piruz'un Akhunlar karşısında imha oluşundan sonra Kavad'ın saltanatı döneminde ortaya çıkan Mazdek, Kavad'ın desteğini alabilmiştir. Nöldeke Kavad'ın Sâsânî ileri gelenlerinin nüfuzunu kırmak için Mazdek'e inandığını söyler ama Kristensen Kavad'ın Sâsânî ülkesinde ortaya çıkan kuraklıktan dolayı toprak düzenini değiştirmek amacıyla Mazdek'in özgürlükçü fikrine yapıştığını söylemektedir.⁷³³ Fakat Kavad, Mazdek'i yerine veliaht olarak tayin etmediğinden dolayı isyanlar çıkmış ve bu isyanlar sırasında Kavad birçok Mazdek taraftarını öldürerek, kitaplarını yaktırmıştır.

Bu baskıdan Nesturiler de nasiplerini almışlardır. I Yazdicürd zamanında sürekli takip altında tutulan Hristiyanlar 399 yılından itibaren artık daha serbest hareket etmeye başlamışlardır. Bununla beraber Nesturiler Sâsânî toprakları üzerinde Kaşgar, Cundişapur, Nizib ve Kerkük gibi yerlerde otuz kadar kilise kurabilmişlerdir.⁷³⁴ Nesturilerin merkezi ise Cundişapur'du. Cundişapur Nesturiler açısından bir ilim merkezi haline gelmişti. Bunun yanında Yahudiler de Sâsânî toprakları bünyesinde Babil merkezli olmak üzere bu imparatorluk bünyesinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yahudilerin buradaki varlıkları MÖ 538 yılında Ahamaniş Kralı Kuroş'un Yahudilerin Babil esaretine son vermesinden sonra Yahudilerin Sâsânî topraklarına göç etmesi ile başlar. Yahudilerin başında Reş Galuta denen bir hahambaşı bulunurdu. Reş Galuta'nın anlamı sürgün başı olmaktaydı ve Yahudilerin anavatanları olan Filistin topraklarından sürgünde olmalarının anısına ve bunun hatırasının canlı kalmasına bağlı olarak bu

⁷³² Said Nefisi, "Tarih-i Temeddün-i İran-i Sâsânî", Tahran-1331, hş, s.67

⁷³³ A Behnam, "Temeddün-i İranî" Fransız İranoloji Dergisi, Tahran-1337.s.232

⁷³⁴ A. Kristensen, "İran der Zaman-i Sâsânîyan" (trc.Raşid Yasmi), Tahran 1368hş, s.271

şekilde isimlendirilmesine sebep olmuştur. Yahudiliğin önemli kaynak kitaplarından olan Talmut'un ortaya çıkması sürgün dönemindeki Yahudilerin bu serüvenleri ile beraber olmuştur. Yahudiler Sâsânî topraklarındaki dini serbestinin yanında bazı katliamlara da maruz kalmışlardır.

459 yılında Piruz döneminde iki Zerdüşî din adamının öldürülmesinden sonra sorumlu tutulan Yahudiler büyük bir katliama maruz kalmışlardır. Bunun yanında Yahudilerin en rahat ettikleri dönem I. Şapur dönemidir. I. Şapur'un toleranslı idari yapısı onların bu dönemde rahatlamasına sebep olmuştur. Sâsânîler Zerdüştlüğünü tamamen benimseyen bir devlet politikası sergiliyor ve devlet ileri gelenleri arasında din değiştirmelere hoş gözle bakılmıyordu. Zaten Sâsânî toplumunda genel olarak dinler arası diyalog mevcut değildi. II. Şapur'un Hristiyan olan yeğeni Guşnab'ı idam ettirmesi bunun en belirgin özelliğidir.⁷³⁵

Sâsânî bünyesinde varlığını devam ettiren dini unsurlardan bir diğeri ise Edessa merkezli Arami dilini kullanan Süryaniler idi. Sâsânî imparatorluğunun bu bölgesinde Arami, Sâsânî ve Arap unsurlar da bulunmaktaydılar. Sâsânî başkenti Medain'de bile Aramice konuşan dini unsurlar bulunmaktaydı. Arami unsuru genel olarak Mezopotamya bölgesinin kırsal kesimlerinde yoğun olarak bulunuyordu. Bunun yanında Aramice Sâsânî yazı dilinin bir kısmını da oluşturmaktaydı.

Zerdüşîlerin kutsal saydıkları kutsal ateş muhafızı da yine üst rütbeli bir Zerdüşî rahibi tarafından seçilirdi ve bu kişiye herbed adı verilirdi. Bunun yanında yine kâtiplerin başında bulunan üst rütbeli rahibe de "debirbez" adı verilirdi. Zirai ve vergi ile alakalı işlerde satrayonaşa adı verilen memurlar ilgilenirlerdi.

5.2. Bölgenin Sosyal ve Kültürel Hayatı

5.2.1. Dini Kurumlar

Bölgenin Bizanslılardan kalan başlıca en eski yapıları Meryem Kilisesi, Şehitler Kilisesi V. Yüzyılın ikinci yarısında Piskopos Ioannes tarafından yaptırılmıştır.

Belazuni'nin rivayetine göre Humus'u sulh yoluyla fetheden Ebu Ubeyde'nin yerli halkla yaptığı anlaşma maddeleri arasında kiliselere dokunulmayacağı, ancak Yuhanna kilisesinin dörtte bir oranında cami olarak kullanılacağı zikredilmektedir. Halep halkıyla yapılan anlaşmada ise kiliselerin yarısının camiye çevrileceği konusunda rivayet vardır. Yine Hama'daki Büyük kilise (el-Kenisetü'l Uzma) 636-637 yılında

⁷³⁵ A. Kırstensen, a.g.e, s.291 , 313

camiiye çevrilmiştir. Yine Remle’de inşa edilen caminin minber ve minaresinde kilise sütun ve mermerleri kullanılmıştır.

Yine Hz. Ömer zamanında yapılan Kûfe Cami’nin gölgeğinde Sâsânî şahlarına ait mermer sütunlarda yapılmış ve tavanı Bizans kiliselerindekiler gibi söylenmiştir.

Dört Halife devrinde Edessa’da Müslümanlar tarafından vücuda getirilen dini sosyal ve kültürel müesseselerle ilgili olarak kaynaklar susukun kalmakla beraber, Belazuri’nin naklettiği bir rivayete göre, İyad ‘ın ölümünden sonra El-Cezire valisi olarak tayin edilen Sa’id b. Amir b. Hızıyem, çok kısa süren valiliği sırasında (640-641) biri Rakka ve biri de Edessa ‘da olmak üzere iki cami, kendisinden sonra Edessa valisi olan Umeyr b. Sa’dda Diyar-ı Mudar Diyar-ı Rebia mescidlerini inşa ettirmiştir. J.B Segal ‘ın tespitine göre, Sa’id b. Amir b. Hızıyem tarafından şehrin ortasındaki alanda 644’ın inşa ettirilen ilk cami olan bu dini yapı, bu yıllarda Edessa’da sayıca az da olsa bir Müslüman cemaatin sakin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

5.2.2. Kültürel ve Sanatsal Faaliyetler

İslamiyet’in ilk yıllarında gösterişsiz ve basit malzemeler kullanılmıştır.⁷³⁶Doğu uygarlıklarından İran’ı bir tarafa koyarsak ,yeni yeni kurumlarını oluşturan İslam medeniyeti Bizasın oldukça ileri giden sanatı ile boy ölçüşmesine imkan yoktu,

Bizansın Bizans’dan aldığı mirası devletin her kademesinde etkin olan Hristiyan inanç sistemi sahip olduğu topraklarda sentez bir kültürün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Geriye dönüp baktığımızda Bizans Devleti’nin de Anadolu’da en büyük faaliyetlerinden birinin imar faaliyetleri olduğunu hatırlarız.⁷³⁷

Oymacılık, marangozluk, resim, çizim, matematik gibi alanlarda başarılı oldukları için mimari alanında da çevre milletlerin itibarını kazanmışlardı. Hz. Muhammed döneminde Sâsânîlerin Habeşistan’dan yaktıkları bir kiliseyi tamir için Mısır’dan gönderilen bir gemi fırtınaya yakalanarak Cidde’nin Şuaybe limanına sığınmak zorunda kalır. Geminin içi kilise tamiri için gerekli, kereste, demir, mermer vs. ile doludur. Kureyşliler hem gemiyi hem de içindeki ustaları alarak Kabe’nin Suriye yapı mimarisiyle yeniden yapılmasını isterler.⁷³⁸

⁷³⁶ Z. Tez, *Bilim ve Teknikte Ortaçağ Müslümanları*, İstanbul-2001

⁷³⁷ C. Avcı, a.g.e, s.202

⁷³⁸ C. Avcı, a.g.e, s.206,

İslam fetihleri sırasında Halid b.Velid'in yıkandığı belirtilen bir hamam vardır.⁷³⁹

V. yüzyılda Amid'de hamamlar, stadyum, saray, köprü gibi halkın yararına olan sosyal kurumlar yaptırılmıştır.⁷⁴⁰ Justinianus, 525 sel baskını sonucu Edessa'da Justinian kanalını yaptırmış belediye sarayını ve merkezi bir kiliseyi restore ettirmiştir. Daha çok halkın yararına yapılan kurumlar, imar faaliyetleri dikkat çekmektedir.

5.2.3. Eğitim ve Bilim

İslami dönemde bilim ve felsefenin Müslümanlara geçişinde Süryaniler önemli rol oynamışlardır. Yunan kültürünü İskenderiye ve Antakya'dan alarak doğudaki Edessa, Nusaybin, Harran ve Cundişa Pur'a taşıyanların başında Süryaniler gelmektedir. IV. yüzyıldan itibaren klasik tercüme ve şerhlerle uğraştıklarından bir gelenek olarak bu faaliyetler onlar arasında devam etmiştir. Bu geçişle önemli isimlerden biri de Re'sü'l-Ayn'lı piskopos Sergios'tur (öl.536). Onun bilim tarihine en büyük katkısı Galenos'un tıpla ilgili eserlerini Süryaniceye kazandırmasıdır. V. yüzyıl Hristiyan filozofu Apameialı Ioannes, Amidalı Aetios olup Aetios klasik eserlerden yararlanarak 16 kitaptan oluşun Tetrabiblon adını verdiği bir tıp ansiklopedisi yazmıştır.⁷⁴¹

Aziz Ephrem'in M.S. 370 senesinde Edessa (bugünkü Edessa)'da kurdukları hastane Byzans devrinin en eski hastanelerindendir.⁷⁴²

İslam fetihlerinden önce, el-Cezire bölgesinin başlıca ilim merkezleri Nusaybin, Edessa ve Harran Hz. Ömer zamanında fethedilmiştir. Yine uzun zaman Bizans için stratejik merkez olma özelliğini taşıyan Amida'da buralara yakınlığı, tercüme faaliyet bakımından⁷⁴³ veya örneğin 363 antlaşmasıyla Nusaybin'den buraya göç ettirilenlerin etkisiyle bilim tarihi bakımından önemli bir merkez olarak addedilebilir.⁷⁴⁴

İslam uygarlığı döneminde Eğitim ve Öğretim merkezlerinin içinde Harran'ı da görmekteyiz.⁷⁴⁵

⁷³⁹ A.T Yüksel, a.g.m, s.461

⁷⁴⁰ A.Bilban Yalçın, a.g.m, s. 226 vd

⁷⁴¹ C. Avcı, *İslam-Bizans İlişkileri*, İstanbul, 2003, s. 259

⁷⁴² A.Terzioğlu, "Ortaçağ İslam Türk Hastaneleri ve Avrupa'ya Tesirleri", *Belleten*, XXXIV Ocak, TTK yay., Ankara 1970, s. 121-128

⁷⁴³ A.T Yüksel, "İslam'da Bilim Tarihi ", Konya 2002, s. 42-44

⁷⁴⁴ A.T Yüksel, a.g.m, s. 460

⁷⁴⁵ C. Avcı, a.g.e, s.259,

Bizans hâkimiyeti döneminde bilim ve felsefe çalışmalarının yapıldığı merkezler arasında el-Cezire'nin sınırları içinde olan Hims, Edessa, Harran da sayılmaktadır. Ancak çalışmalar kendilerinden öncekilerin devamı gibidir. Yunan dünyasındaki felsefe ve bilim adamları kadar parlak simalar ne yazık ki yoktur. Bunun sebeplerine gelince bölgenin siyasi ve dini bakımdan çok daha çalkantılı ve uzun süreli problemlere maruz kalması bitmek bilmeyen Sâsânî-Bizans çatışmaları her yüzyılda bir şekilde bölgeyi vuran doğal afetler olabilir.⁷⁴⁶

Harranlı meşhur Sâbi, âlim ve mütercim Sabit b. Kura da X. yüzyılın çok dikkat çekici ismi olacaktır.

Her biri belirli dönemlerde şöhret olan şehirlerden konumuz ile ilgili olan Ruha, Harran gibi ilim ve kültür merkezleri, İslam fetihleriyle beraber bu yönleriyle de değerlendirilerek mabet ve kütüphanelerde bulunan eserler değerlendirilmeye çalışılmıştır. Süzölmüş birikim İslam dünyasına aktarılmıştır.

5.3. Bölgenin Ekonomik Yapısı ve Gelir Kaynakları

5.3.1. Tarım ve iklim

İlkçağ coğrafyacılarından Plinius, Tigris'e komşu ülkelerin parapotamia olarak adlandırıldığını ve Mesene bölgesini kapsadığını, bu kasabalardan bir tanesi olan Dabitha ve onun bitişiğindeki Chalonitis ile Ktesifon kasabaları ağaçlık bir alan olup yalnızca Palmiye'nin yetiştirilmediği aynı zamanda zeytin ve meyve bahçelerini de kapsayan bir bölge olarak söz eder.⁷⁴⁷

el-Cezire bölgesi, milattan binlerce yıl önce gelişen ilk büyük uygarlıkların ve özellikle verimli alanlar ile ilk etkili tarımcılığın gelişme alanı olarak ün yapmıştır. Hilal biçimli bu doğal bölgenin tarihçiler ve arkeologlar tarafından "Verimli Hilal " olarak adlandırılmasının nedeni budur.⁷⁴⁸

Hilal, doğu ucundaki yeşilliğini ise çatal iki nehir olan Dicle ve Fırat'a borçludur. Nehirler sularını yarımadadan doğu kıyısını meydana getiren Arap (Fars) Körfezi ne birlikte dökülür.⁷⁴⁹

Suriye ve Mezopotamya, Asya ve Afrika'nın tüm ırklarının buluştuğu ve kaynaştığı bir bölgedir çünkü bölge her türlü tesire açık olup büyük şehirleri ve geçiş

⁷⁴⁶ C. Avcı, a.g.e, s.189

⁷⁴⁷ Plinius, *Natural History*, vol II., edit. G.P.Goold, Warmington, LCL, s.437

⁷⁴⁸ Edessa, a.g.e, s.51

⁷⁴⁹ L. Lamia- İ.R. el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, çev. M.-Z.Kibaroglu, İstanbul 1999, s. 21

merkezleri ile güçlü bir çekim alanı haline gelmişti. Irkların birleşimi özellikle İslami devirler boyunca devam etmiştir.⁷⁵⁰

Strabo, Mezopotamya'nın zengin bir tarım ülkesi olduğunu, verimli meraların zengin bitki örtüsünün, çayırların, amomum olarak bilinen baharatlar yetişmektedir. Mezopotamya'da Bizans imparatorluğu, üretim yöntemleri bakımından, bazı noktalarda orta çağın ilk yüzyıllarından daha ilkelidi. Tarımda kullanılan yöntemler de buna paralel olarak yavaş bir dönüşüm göstermekteydi. Örneğin; toprakların dönüşümlü olarak bir ekilip nadasa bırakıldığı “iki tarla sistemi” gibi savurgan bir yöntem izlendi. Pamuk ipliği [sarkıtılan] bir iğ ile elde büküldü ve dokumalar, hantal el tezgâhları ile büyük çaba harcanarak dokundu. Buğday bile [taş] değirmenleri ile en iyi durumda, öksüzlerin çevirdiği değirmenlerle öğütüldü; yel değirmenleri daha bulunmuş değildi ve su değirmenleri hâlâ enderdi. Bu koşullarda bir insanın beslenmesi ve giyinmesi, çok fazla insan emeğinin harcanmasını gerektiriyordu ve ekonomik bakımdan üretici olmayan az sayılamayacak sayıda insanın geçinmesi, öteki [üretici] insanlara ağır bir yük getiriyordu.⁷⁵¹

el-Cezire (Mezopotamya) vahaları yeknesak olmayıp, çeşitli farklılıklar gösteren birkaç bölgeye ayrılmıştı. İslami dönemde örneğin; Sevad bölgesi el-Bataih bataklığı ile Takrit-Hit arasında uzanan bir çizginin yanında yer alıyor ve buğday tarlaları arpa, mısır ve hurmalarla örtülü bulunuyordu. Sonunda yukarı el-Cezire (Mezopotamya) ile “verimli Hilâl” tamamlanmış oluyordu. Bölge Dicle boyunca uzanan bir sıra vahadan (Musul, Amid-Diyarbakir) ve Fırat dirseğine kadar uzanan Habur vadisinden oluşmaktaydı.

Arap coğrafyacılarına göre el-Cezire'nin önde gelen zenginliği Musul'a (Müslin pamuğu) Bağdat'a (pamuk üzerine ipekle çalışılan Bağdadi adı verilen kumaş) veya Ahlat'a ve diğer yerlere taşınan Habur pamuğu idi. Tarımda yöntemler gelişerek su kanalları önem kazanmıştır ve “kanât “ adı verilen yer altı kanalları ile sulanıyordu. Pamuk kuzeye ve Suriye'nin güneyine yayılarak orta çağda bütün Akdeniz dünyası için başlıca pamuk üreticisi konumundaydı. Fırat'ın dirseğinden el- Cezire bölümlerine geçişte arazi step ve otlaklarla kaplı ve eğimli olduğundan, zor olmayan bir yapısı vardı. Tarıma paralel ve iklimle orantılı olarak yetiştirilen başlıca hayvanlar deve ve at üreticiliği yapılmaktaydı.

⁷⁵⁰ M. Lombard, a.g.e, s.35

⁷⁵¹ K. Maisels, *Uygarlığın doğuşu*, c.I, çev.Aladdin Şenel, Ankara, 1999, s.309

el-Cezire gibi Suriye yamaçlarını kemiren sel sularının taşıdığı alüvyonlar zengin ve verimli bir sahanın oluşmasına neden olmuştu. Ayrıca ceviz, zeytin, incir, diğer meyve amaçlı ve bağlar etrafı kaplıyordu.⁷⁵²

el-Cezire bölgesi kaleler yatağı ve askeri seferlerin merkezi olup, İslam ve Bizans imparatorluğu ile Bizans'ın doğu uyduları arasında bir sınır bölgesi olmasının yanında diğer bir önemli özelliği de elverişli bir tarım ve yerleşim bölgesi olmasıdır.⁷⁵³

Suretül Arz'da el- Cezire bölgesi yücelik ve güzellik bakımından övülmüş, meyvelerinin güzelliği, suları, gezinti yerleri, yeşillikleri bol olan, nadir manzaralı bir yer olarak tanımlanmıştır. Gelir kaynakları geniş yani buğday, arpa gibi hububat ürünleri ve güzel üzüm bağlarından söz edilmiştir. Üzüm bağları burada geniş yer tutmaktadır. Nusaybin, bostanları ve ekinleri ve bereketi çok olan bir yerdir.⁷⁵⁴ Amid'de üzüm ve buna bağlı olarak şarap üretilmektedir.⁷⁵⁵

Bölgenin önemli şehirlerinden Musul da, meyveleri hoş ve bahçelerin şehre uzak olmadığı şeklinde tanımlanır.⁷⁵⁶

Bölge, bahçeler ve bostanlar bakımında oldukça zengin olup Meelesaya, Bqaynese, Tell-fafan, Re'sulayn, Habur bunların başlıcalarıdır. Ayrıca çok çeşitli ürün yelpazesine sahip olan bölgede Rakka'da zeytin, Rafika'da dut ağacı ve asma, Harran'da pamuk, Irak'ta hurma yetiştirilmektedir. Bunun yanı sıra sanayi ürünlerinden meşe palamudu Nusaybin'de, ceviz, badem Cezire'de, kendir, kenevir ve üzüm Ma'lasaya'da, Rahbe'de ayva yetiştirilmektedir.⁷⁵⁷

Bölgenin iklimine gelecek olursak; bölge orman yönünden oldukça fakirdir. Tarihi Edessa'nın su ihtiyacı, Cullap ile birleşen ve günümüzde Karakoyun Deresi olarak anılan bir nehirden temin ediliyordu. Bu nehrin ismi "sıçrayan nehir" anlamına gelen Süryancada Daisan, Yunanca da Scirtos'dur. Nehir, Güney istikametinde Harran'dan geçen Belih akarsuyuna dökülüyordu. Arazi olarak şehir sadece nehir yatağı ve dağ etekleri arasındaki dar alana sahipti.⁷⁵⁸

Bir Bütün olarak Güneydoğu Anadolu'da hâkim olan iklim türünü, şiddetli karasal Akdeniz iklimi olarak nitelemek gereklidir. Akdenizli karakter, iklim koşullarını oluşturan genel düzenin bir sonucudur; bu durum özellikle çok belirgin yaz kuraklığı ve

⁷⁵² M. Lombard, a.g.e, s.34

⁷⁵³ Makdisi, *Ahsen'üt-Tekasim*, s. 121, 126-127

⁷⁵⁴ İbn-i Havkal, a.g.e, s.211

⁷⁵⁵ A.T Yüksel, a.g.m, s.461

⁷⁵⁶ Makdisi, a.g.e, s.138

⁷⁵⁷ Makdisi, a.g.e, s.137 vd

⁷⁵⁸ M.Çelik, a.g.e, s. 54

yağış azamisinin kış mevsimine rastlaması ile kendini belli eder. Şiddetli karasal karakter ise Denizden uzaklığın bir sonucudur ve özellikle ısı rejiminde, yıllık sıcaklık amplitüdünün fazla olması ve ayrıca pek fala olmayan yağış tutarı ile göze çarpar.

Yaz döneminde bölgede sıcak iklim hâkimdir. Bunun sebebi bölgenin gerek Basra alçak basınç merkezine, gerekse geniş bir şekilde güney çöllerinin sıcak tropikal hava kütlelerine açık olmasından kaynaklanmaktadır. İklimin yazları çok sıcak geçmesi ve bunun çok yüksek düzeyde su kaybına yol açması ile sıcak dönem boyunca hemen hemen hiç yağış düşmemesidir. Bölgede sıcaklığın yazın çok yüksek olması, havanın kuru olması ve bağıl nem çok düşük olması, buharlaşmayı artırarak havanın daha da sıcak hissedilmesine neden olduğunu görmekteyiz.

Bizans döneminde katı bir tarım politikası izlenerek köleliğin sonlandırılması kolaylaştırılmasına karşın yarı hür toprağa bağlı kolonlara daha sert kanun tanımaz kurallar uygulanmıştır. Böylece kırsal bölgenin ziraat ile meşgul ahalisinden büyük bir çoğunluk için yarı kölelik kanunlarla garanti altına alınmış oluyordu.⁷⁵⁹

5.3.2. Ticaret

Mezopotamya dünyasında “ağır endüstri” denebilecek üretimini, metallerin [işlenmesinin] değil, dokumaların [dokunmasının] oluşturması, yalnızca sert iklim koşullarının gereklerini göstermekle kalamaz; aynı zamanda, hiç değilse inceldiğimiz dönemde, krallığın, uzak bölgeler arası alışverişin gereksinimlerinin karşılayacak olan krallığın yüreğini oluşturan bir bölgede kullanabilecek tek yükte hafif pahada ağır pazarlanabilir. Ticaret malı olarak dokumalara gereksinimin bulunduğu da gösterir.

Antik dünyada dokumalar, el zanaatçılığı ya da malın [işlemden geçirilmeden] doğrudan [doğadan] çıkarılması ürünü olamayıp doğru olarak “mal yapımı” ‘imalat’ olarak adlandırılabilir tek mal [türü] idi.⁷⁶⁰

Bizans döneminde çömlekçilik çok iyi yapıldı ve Bizans döneminin en iyi ürünlerini içerir. Özellikle bronzdaki cila, mücevherde, eşyalarda ve ev eşyalarında oldukça yaygındı.

Yedinci yüzyıllarda Sâsânîler’de de gelişmiş bir sanat vardı. Artık Göktürk yapımı olan çaydanlık, vazo, silahlık, kadeh gibi gümüş ve altın gibi kapların taklidini

⁷⁵⁹ G.Ostrogorsky, a.g.e, s. 70

⁷⁶⁰ K. Maisels, a.g.e, s.308

yapmaya başladılar. Göktürklerin şahane altın işçiliğine ait olan bu çalışmaları artık Sâsânîler kendileri de taklit ederek üretmeye başlamışlardır.⁷⁶¹

Hint okyanusu ticaretinin diğer bir ayağı da Sâsânî sahillerinden Umman denizi yoluyla Basra Körfezine ve oradan Mezopotamya yoluyla Antakya, Suriye ve Filistin aracılığıyla Akdeniz sahillerine uzanan yoldu. Hint okyanusundan Akdeniz'e ulaşan diğer bir yol ise Kızıl deniz üzerinden Arabistan, Mısır ve Afrika sahillerine ulaşmaktaydı ki I. Hüsrev'in Yemen istilasına kadar bu yol Bizansların elinde bulunmaktaydı.⁷⁶²

Bizans, Grek ve Sâsânî hakları arasında ticari münasebetlerde altın ve gümüşten kesimi yapılan "satir" adı verilen ve Bizansların satir adını verdikleri para kullanılmaktaydı. Bu para ülkeler arasında yapılan lüks malların ticareti sırasında kullanılmaktaydı. Bu malların fiyatı satir cinsinden belirleniyordu. Kuşanlar döneminde Satir Bizanslıların "aurcus" adını verdikleri paralara göre ayarlanarak buna göre altın ve gümüşlerden kesimi yapılmaktaydı. Satir adı verilen para birimi uzun süre ülkeler arasındaki ticari işlemlerde mübadele aracı olarak kullanılmıştır.⁷⁶³

Bunun yanında Sâsânîler gümüş sikkelerin yanında Ostrogorsky Büyük Konstantinos döneminde yaratılmış olan madeni para sistemini, raici büyük dalgalanmalar gösteren bakır follisi altın sikke ile sağlam bir orantı esasına sokmaya çalışarak mükemmelleştirdiğini kaydetmiştir.⁷⁶⁴ Bunun yanı sıra Bizans devletinin Sâsânîlere yıllık vergi öderken altın solidusun da kullanıldığını görmekteyiz. 1 solidus, 1,74 gram altına denk gelmektedir.

Bizans parasının kıymeti üçüncü yüzyılda tamamıyla düşmüştü. Sadece olağan üstü bir fiyat yükselmesi olmakla kalmamış ölçüde takas ve aynı mübadele ekonomisine geçiş olmuştu. Büyük Konstantinos yeni ve çok sağlam bir para sistemi yaratmaya muvaffak oldu. Bu para sisteminin temelini, normalaltın olan altın solidus teşkil etmekteydi.⁷⁶⁵

Döktürmüş oldukları gümüş kap ve kâseleri de alışverişte mübadele aracı olarak kullanmaktaydılar.⁷⁶⁶

⁷⁶¹ H.W.Haussig , "İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi", çev. Müjdat Kayayerli, Kayseri 1997, s. 162; Tez, s. 163

⁷⁶² Rahim Reisneya: "Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran", *TDV, İSAM*, DBno:42038-I) s. 519

⁷⁶³ H.W.Haussig, a.g.e, s. 211

⁷⁶⁴ Ostrogorsky, a.g.e, s. 59

⁷⁶⁵ Ostrogorsky, a.g.e, s. 38

⁷⁶⁶ Said Nefîsî , a.g.e,Tahran-1331hş, s.179

Avrupa'dan başlayarak, Çin'e giden bu güzergâh Ön Asya'da kuzey, güney ve orta yol olmak üzere üç kısma ayrılmakla beraber en önemli olan doğu-batı yolu Bizanslıların elinde bulunan Antakya ile Suriye'nin kıyı şehirlerinden başlayarak Dicle'ye Fırat üzerinden geçip Hazar Denizi'nin güneyinden Belh'e, oradan Pamir'i geçerek Kaşgar'ın güneyindeki Hoten'e, oradan da Çin'e ulaşmaktaydı. İşte bu en önemli yolun adına İpek Yolu denilmekteydi.⁷⁶⁷

Bu ticaret yolları üzerinde önemli sınır Pazaryerleri ve gümrük noktaları bulunmaktaydı. Bu ticaret yolları üzerindeki en önemli kavşak noktasını Kaşgar oluşturmaktaydı. Diğer önemli ticaret noktaları doğuda Merv, Buhara, Fergana, Belh, Pamir, Kuça olmakla beraber batıda; Antakya, Sur, Nusaybin, Rakka ve bunların bir çoğunu içine alan el-Cezire'dir..⁷⁶⁸

Uzak Doğudan başlayarak Akdeniz ve Karadeniz üzerinden Avrupa'ya ulaşan bu yol üzerinde ticaret yapılan en kıymetli mallar; ipek, kâğıt, mühür, makyaj malzemesi, cila ve ahşap korumada kullanılan mumlar, ilaç, baharat, kıymetli taşlarla, billur, papirüs, kumaş ve bronzdu.⁷⁶⁹

Nesturiler aracılığı ile ipeğin Bizans'a götürülmesi ile birlikte Justinyanus döneminde Bizans'ta ipek böcekçiliği faaliyetleri başlamıştır.⁷⁷⁰

Bizans imparatorluğunun ipek ticaretine de önem vermesi, doğu sınırlarındaki komşusu, Sâsânîlere karşı Göktürkler ile de irtibata geçerek bölgedeki devletler tarafından ipek yolu ticaretini daha önemli hale getirmiştir. Bizans ve Sâsânî'da çok gelişen ipek endüstrisinin ham maddesi ise Çin'den gelmekteydi. Özellikle ipek ticaretinde birkaç yol olmakla birlikte konumuz olan el-Cezire (Mezopotamya) bölgesinden geçen ve orta ipek yolu⁷⁷¹ Kaşgar'dan başlayarak Horasan'a oradan Rev ve Hemedan'ı takip ederek Bizans ve Sâsânî sınırı olan Nusaybin'e kadar uzanmaktaydı.

Bu anlamda Amid şehrinde süslü elbiseler, havlular, ince çarşaf, yünlülük atkılar, şallar⁷⁷², başörtüleri, yün elbiseler, Sicilya üretim; Rum keten bezi⁷⁷³ imal edilerek çevre illere gönderilmektedir.

Orta çağda el-Cezire bölgesinin diğer bir özelliği de doğu-batı ticaret yolları üzerinde kavşak konumunda olmasıydı. Bu sebeple siyasi ve askeri öneminin yanı sıra

⁷⁶⁷ L.Ligeti:"*Bilinmeyen İç Asya*",çev.Sadrettin Karatay,c.1,Ankara,1998 ,s.53

⁷⁶⁸ W.Heyd:"*Yakın Doğu Ticaret Tarihi*",çev-E. Z. Karal,TTK Ankara,2006,s.7

⁷⁶⁹ R. Reisneya;, a.g.e, s. 538

⁷⁷⁰ H.W.Haussig. a.g.e, s.81

⁷⁷¹ L. Ligeti, a.g.e, c. I, Ankara 1998, s. 53

⁷⁷² A.T Yüksel, a.g.m, s.461

⁷⁷³ A.T Yüksel, a.g.m, s.461

ekonomik olarak da büyük bir önem arz etmekteydi. Bugün ikinci plana atılmış Nusaybin gibi şehirler orta çağda büyük ve zengin pazaryeri ve gümrük merkeziydi. Bu bakımdan bölgeye değişik yollardan bağlanan ticaret güzergâhları vardı. Bu yolların başlıcaları Lloyd ve Brice'in "Harran " makalesinde olduğu gibi şu şekilde açıklanmıştır: Akdeniz ile Dicle havzası arasında kalan Edessa bölgesinden geçen yolları şu şekilde tespit etmişlerdir. İskenderun ve Antakya'nın kenarından başlayıp Halep'in içinden geçerek Birecik veya Karkamış civarından Fırat'ın dirseğine doğru bir hat çizerler. Burada Fırat Nehri civarındaki dağ geçitlerini terk ederek Birecik'ten doğuya doğru ilerleyen ticaret yolu, Kuzey Suriye'nin alçak bölgelerinde Edessa, Viranşehir, Mardin, Dara, Cizre üzerinden Erbil'e ulaşıyordu.

Güneyden Edessa Krallığını kat ederek gelen ticari ve askeri yollar, Musul yanından Dicle'yi geçerek Nusaybin'e; oradan Mardin-Edessa üzerinden Birecik İlçesine ulaşmaktaydı. Burada yollar birkaç kola ayrılarak, Adana, İskenderun-Antakya ve Halep'e varıyordu. Birecik'ten Fırat Nehrinin doğu kıyısı boyunca kuzeye doğru uzanan doğal yol, önemli bir kara yoluydu.

Diğer Yandan Kuzeyden gelerek Diyarbakır'dan Edessa bölgesine gelen başka bir yol, Harran'a ve daha sonra Fırat'ı geçerek güneyde Suriye'nin büyük şehirlerine, öte yandan sözü edilen bu Kuzey-Güney yolu, ayrıca Nusaybin üzerinden Sâsânî, Hint ve Çin'e ulaşıyordu.⁷⁷⁴

Hindistan bölgesinden batıya gelen bir başka Ticari yol da; Aşağı İndus'a bağlı bulunan Ktesiphon-Medayin'den çıkarak Hatra, Sincar, Resu'l-Ayn yolu ile Harran'a varırdı. Buradan da kuzeye giden önemli bir ticaret yolu, Edessa'dan Samsat yanında Fırat Nehrini geçtikten sonra, İznik yolu ile Marmara'ya, diğer bir kolise Kayseri – Konya üzerinden Sardes'e ulaşmaktaydı. Yine Harran'dan çıkan bir yol, batı yönü ile Suruç üzerinden Birecik'e ulaşır, buradan Birecik-Membic üzerinden Halep'e varırdı.

Bu uzun karayollarının yanı sıra Irak ile Suriye'yi birleştiren ve Hint Denizi memleketleri ile batı arasında bağlantıyı sağlayan Fırat Nehrinin teşkil ettiği su yolu oldukça önem taşımaktaydı. Selevkoslar ve belki de Selevkos öncesi dönemde kervanlar, bu yolları kullanarak Anadolu'nun kalabalık şehirlerine ve Akdeniz limanlarına, Hindistan'dan baharatlar, kıymetli taşlar ve Çin'den ipek taşımışlardır. Fırat Nehri, hem nehir taşımacılığına, hem de açtığı dar vadi ile kara ulaşımına imkân

⁷⁷⁴ M.Çelik, a.g.e, s. 56

sağlamış ve özellikle Birecik ile Basra Körfezi arasındaki kesiminde nehir taşımacılığı yapılmıştır.

Hieropolis olarak bilinen kutsal şehir Mabbog (Yunanca'da Bamby-ce)' da, önemli bir yol ile Edessa'ya bağlıydı. Her iki şehri birbirine bağlayan yol, Zeugma'da Fırat'ı geçiyordu. Bu iki kent Antakya'dan doğuda Nusaybin'e ve Güneydoğu'da Singara'ya uzanan yolların üzerinde önemli noktalardır.⁷⁷⁵

5.3.3. Sanayi

el-Cezire işlikleri (atölyeleri) hakkında, başlangıç niteliğinde bir iş bölümüne gidilmiş olabileceği düşünülebilirse de, uygulanan üretim süreci, aile dokumacılığının çapı genişletilmiş biçiminden başka bir şey değildi. Örneğin; dokumacılıkta iğleri ve dikey ya da yatay dokuma tezgâhlarından birini veya her iki tezgâh tipini yan yana kullanan üç kadının, 3,5×4 metrelik bir dokuma için sekiz gün gibi uzun bir süre çalışmalarının gerektiğinden söz eder.

Bu dokumanın daha sonra, kullanılmaya başlanmasından önce, çırpılması, yıkanması ve başka işlemlerden de geçirilmesi gerekiyordu. Öteki liflerden çok daha önemli bir yeri olan yünün, kırılarak değil, yolunarak elde edilmesi de, metalin üretimde marjinal bir kullanım alanına sahip olduğunu göstermektedir; ayrıca, kalkolitik çağ, tunç çağı vb. terimler, üretim biçimlerinin baş göstergeleri olmadıkları gibi üretimin baş malzemelerini de oluşturmadıklarını, bunların sınıflandırma amaçlı terimler olduklarını görmemizi sağladıklarını söylenebilir. Dahası, daha önce tartışıldığı gibi, kullanılan malzemelerin ve teknolojilerin, üretim ilişkilerini belirlenmelerinden bile söz edemeyiz; çünkü üretim ilişkileri temelde (daha önceki üretim biçimleri üzerinde dönen) “tarihsel” ve o sırada ki güçler dengesi ile ilişkili “siyasal” bir kategoridir.⁷⁷⁶

Orta çağ İslam dünyasında Şam meyveleri ve Suriye şekeri ile hazırlanan Şam reçelleri dünya çapında ün kazanmıştı. Ayrıca ufak çaplı da olsa Amid'de atölyelerde krem ve kozmetik üretilmekteydi.⁷⁷⁷

Hatta İslam fetihleri sırasında Halid b.Velid'nin Amid'de azledilmesine sebep olarak onun hamamda yıkandıktan sonra vücuduna, içerisinde şarap bulunan bir kremi

⁷⁷⁵ M.Çelik, a.g.e, s. 58

⁷⁷⁶ K.. Maisels, a.g.e, s. 310

⁷⁷⁷ A.T Yüksel, a.g.m, s.461

sürmesi ve bunun da halifenin kulağına gitmesi sonucu Halid kınanarak görevinden azledilmiştir.⁷⁷⁸

İskelelerde ise tersaneler kuzey Suriye ve Lübnan kerestesi kullanmaktaydı.⁷⁷⁹ Bölgede tekstil ürünleri Savad'ın yünü ve Hint'in batı kıyılarından getirilerek yukarı Mezopotamya'da büyük Habur havzasında yetiştirilen pamuktan ibaretti. Pamuk şeker kamışı ile birlikte geniş çapta el emeği gerektiriyordu. Bu sebeple Afrika'nın doğu sahillerinden getirilen zenülere, siyah kölelere ihtiyaç duyuldu.⁷⁸⁰ Bunun yanı sıra yerleşim yerlerinde insanların ihtiyaç duyduğu başlıca inşaat malzemesi güneşte kurutulmuş ve fırında pişirilmiş alüvyonlu toprakların kil'i idi. Kereste ithaline ihtiyaç vardı. Dolayısı ile Ermenistan ve Suriye bir araya bağlanmış kütükleri nehirlerin yukarı bölgelerinden suya bırakır ve aşağı gönderirlerdi.⁷⁸¹

İbn Cübeyr ve İbn Battuda gibi seyyahların vermiş oldukları bilgilerden, Sâsânî devrindeki Hire şehrinin kuruluşundan beri özellikle İbn Hümeire sarayı yıkıldıktan sonra, Orta Fırat havzasında var olan her türlü dokuma sanayi ve sanatlarını, bu dönemde Hille'nin devraldığı anlaşılmaktadır. Zaten adı geçen bölge, Hille kurulmadan önce birer ticaret ve sanayi merkezi konumundaydılar.⁷⁸²

Farslar, İslam'dan önce nakış evlerinde üretilen elbiseleri, hükümdarlarının resimleriyle veyahut belli şekil ve resimlerle süslerlerdi. Bu gelenek Bizans'ta ve Bizans'ın egemenliği altında bulunan ülkelerde de yaygındı. Sâsânîlerde boyacılık sektörü de çok gelişmiş olup, dört çeşit cochineal adı verilen ve böceklerden elde edilen boya kullanılmıştır. Yaklaşık üç yüz kilo böcekten bir kilo elde edilen boya daha çok kırmızı renkte olup kermes, ararat, felemenk ve Meksika olarak türlere ayrılırdı. Daha çok Ağrı dağının eteklerinde bulunan böceklerden kaliteli boya elde edilirdi.⁷⁸³

Suriye'de dokuma endüstrisinin gelişmesini sağlayan etkenlerden biri pamuk ekiminin VI. Yüzyıl dolaylarında bu ülkeye sokulması olayıdır. Müslüman dünyasının gün ışığına çıktığı bir sonraki yüzyılda ise, pamuk tarımı Akdeniz'e girdi. Bikri başlangıçta Kuzen Suriye'de görülmüştü. Bu alan Fırat dirseğinden Haleb' e doğru inen büyük Habur bölgesinin doğal uzantısı idi. Daha sonra pamuk, bir yandan nemli ve sıcak alçak topraklar bulduğu tetonik Ölüdeniz çukuru Gavr ve oradan Şam vahasına

⁷⁷⁸ A.T Yüksel, a.g.m, s.461

⁷⁷⁹ M.Lombard, .ag.e, s.35

⁷⁸⁰ M. Lombard, a.g.e, s.120

⁷⁸¹ M. Lombard, a.g.e, s.120

⁷⁸² A. H.Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi ve Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005, s. 132

⁷⁸³ Ü. Koç "Ortaçağlardan XVI. Yüzyıl Sonlarına Tekstil Boyacılığı," *OAD* c.VI sayı 1 Elazığ 2009

doğru yoluna devam ederken, diğer yandan Toroslar ve Suriye röliyepleri arasındaki alüvyonlu delta topraklarına yayılıyordu.⁷⁸⁴

Suriye şehirlerinden Dımaşk'ta, ipekli dokumalar, aynı şehir adıyla anılan çok nefis, pahalı ve hiçbir yerde eşine rastlanmayan Dibaclar (bütün ham maddesi ipekten olan elbiseler) üretilmekteydi. Hatta buranın Dibacları Bizans'ın en iyi Dibaclarını aratmayacak kadar kaliteli ve Tüster'de imal edilen elbiselerle rekabet edecek kadar iyi yapılıyordu. Suriye'nin başkenti Dımaşk'ta imal edilen ve buranın adını taşıyan kumaşın ismi o şekliyle batı dillerine de girmiştir. İsmail Hami Danişmend, “çiçekli Şam kumaşı” anlamına gelen “Damas” kelimesiyle ondan alınan “Damasquiner” ve “Damarquinage” kavramlarının (Damas=Dimeşk) yani Şam şehrinin isminden türediği belirtilmektedir.⁷⁸⁵

Bunlar arasında süslemeleri, İslam dönemi stilinde olup, Sâsânî konuklarını içeren ve daha ziyade hurma ağaçlarından meydana gelen ipekten yapılmış bir kumaş parçası bulunmaktadır. Kumaşta yer alan taneleri şeklinde bölgelere sığdırılan hurma yelpazeleri biçimindeki süslemeler ise, ilk Hristiyan çağında Suriye'de imal edilen bazı Kıbrıs süs eşyalarını andırmaktadırlar. Aslında resmedilen şekillerde ardı sıra yapılan sırlandırmalar ve büyük kâse etrafına çizilen motifler, Hicri Birinci Yüzyıl İslam süsleme özelliklerindendir. Emevi ve ilk Abbasi dönemindeki Sâsânî motiflerini kullanma geleneği ise, Sâsânî dışında sadece Suriye ve Irak'ta uygulanmıştır.

Ortaçağda Hama şehri, ipekli kumaşlar ve özellikle de beyaz renkli dokumalar üretmekle şöhret kazanmıştı.⁷⁸⁶ Humus'ta çeşitli kumaşlar imal edilirken, Haleb'in el-Bab kasabasında büyük çapta “Kirbas” olarak tanınan pamuklu elbiseler üretiliyor ve buradan Dımaşk'a ve Mısır'a ihraç ediliyordu. Yakut el-Hamevi, kumaşların satıldığı “Kayseri”nin, Haleb'in görülüp şaşılacak yerlerinden biri olduğunu, yirmi dükkândan meydana gelen bu yerde tezgâhlar her gün 20.000 dinar değerinde mal sattıklarını ve bu satış kapasitesinin yirmi seneden beri devam ettiğini bildirmektedir.

el-Cezire bölgesi, Asurlular döneminden beri dokumalarıyla tanınıyordu. Asurlular pamuk tohumunu Irak'a getirterek bu bitkinin tarımı ile uğraştılar ve ondan kumaş üretimini gerçekleştirdiler. Onlar aynı zamanda dokuma endüstrisinin diğer önemli ham maddesi olan keteni de yetiştirdiler ve kumaş üretiminde onun liflerinden yararlandılar. Böylece onların döneminde Mezopotamya'da üretilen kumaşlar pamuk,

⁷⁸⁴ M. Lombard, a.g.e, s. 248

⁷⁸⁵ İ. H. Danişmend, *Batı kaynaklarına göre İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1989, s. 74

⁷⁸⁶ A. H. Bakır, a.g.e, s.136

yün ve ipekten imal edilmekteydi. Bu endüstri dalı kuşaktan kuşağa geçerek yüzyıllar boyunca devam etti.

Ortaçağa gelindiğinde, el-Cezire bölgesi Irak ve Suriye büyük pamuk üreticisi oldular.⁷⁸⁷

Ortaçağda el-Cezire bölgesinde üretilen pamuklar, bir yandan Musul'daki dokuma atölyelerini beslerken, diğer yandan Bağdat'a ihraç edilerek, orada renkli ipekle birlikte bir çeşit dokumaya düşünüyordu. Bazen de Ahlat şehri ve Ermenistan'daki dokuma merkezlerine gönderiliyordu.⁷⁸⁸ Bu bölge, İslam öncesi dönemde de dokuma ile tanınıyordu ve bu endüstri buradan Sâsânîler geçmişti. el-Mesudi'nin naklettiği bir habere göre, Sâsânî hükümdarı Şapur, el-Cezire bölgesi ve diğer Bizans şehirlerini ele geçirdikten sonra, buradaki bazı dokumacıları alarak Sâsânî'nin Tüster ve Ahvaz bölgelerine yerleştirmişti. Bu olaydan sonra da Tüster'de ipekten yapılmış Tüster dibacı ve Sus şehrinde "hazz" denilen dokumalar imal edilmeye başlanmıştı.

İslam hâkimiyeti döneminde ise, el-Cezire bölgesindeki dokumacılık endüstrisi artarak devam etti. Bu dönemde burada "el-Katife" (kadife) olarak adlandırılan kumaşlar imal ediliyordu. Ayrıca buradaki önemli şehirlerden biri olan Amid'den Bağdat'a yünden yapılmış atlaslar, yünlü elbiseler, yatak örtüleri, ince makramalar (etrafı işlenmiş örtüler), cibinlik ve ketenden yapılmış kumaşlar gönderilmekteydi.

Ortaçağda Meyyafarikin'in ipek tülleri ve mendilleri Mardin'in yünlülerinden "el-Mer'iz'i, ve Amid'in Sicilya işi ketenli elbiseleri, çok ünlüydü ve İslam Dünyasında büyük rağbet görmekteydi.

Musul'un nemli iklimi, çevresindeki verimlilik ve şehirdeki başarılar ve tecrübeli dokumacıların varlığı, bu şehri dokumacılık ve özellikle de pamuk dokumacılığının merkezi durumuna getirmişti. Hicri birinci yüzyıldan beri burada keçi kılından yapılan çadırlar, at ve deve koşum aletlerinin imalinde kullanılan dokumaların satıldığı "Suku'ş-Şa'arin" (Keçi kılı çarşısı) denilen bir çarşı bulunmaktaydı.

Ortaçağda Musul'da imal edilen dokumalar, kullanılan hammaddelerin çeşitlerine göre üç bölüme ayrılır.

Bununla birlikte Musul şehrinin o dönemde İtalya'ya ihraç ettiği dokuma ürünleri, bu ülkede "mussolina" adıyla tanındığı gibi, birçok Avrupa dilinde de "Muslin"

⁷⁸⁷ Said ed-Deveci, *Tarihu'l Mavsil*, c.I, Musul 1982, s. 222, krş.; A. H. Bakır, a.g.e, s. 142

⁷⁸⁸ M. Lombard, a.g.e, s. 42,43

⁷⁸⁹ olarak geçmekteydi. Moğolların Musul şehrini ele geçirmesiyle birlikte, ölümden kurtulan birçok dokuma ustası, buradan kaçarak diğer ülkelere yerleştiler ve orada sanatlarını icra etmeye başladılar.

Bu dokuma türü de önceki türler kadar mükemmeldi ve Musullu dokumacılar bu çeşit kumaşların imalinde üstün yetenek ve beceri gösteriyorlardı. Musul'da "el-Mesuh" adı verilen bir çeşit dokuma imal ediliyordu. el-Mesuh evlerde yatakta örtünmek ve aynı zamanda yatak üzerine örtmek için kullanılan çizgili bir dokuma çeşididir. Bu çeşit dokumalar, sağlamlığı, dayanıklılığı ve renklerinin canlılığı ile tanınmaktadır. Bu kumaş türüne el-Cahiz'de temas etmekte ve çeşit kumaşların tüccarlar tarafından Musul'dan getirildiğini bildirmektedir.

Ortaçağda Musul büyük miktarda pamuklu dokuma üretti ve bunların birçok çeşidi vardı. Dış ülkelerde Şaş (shash) olarak bilinen ve "Musul şaşı" adıyla da meşhur olan ince pamuklu kumaşların üretimi ileri bir seviyeye ulaşmıştı. İnce dokuması, parlak beyazlığı, yumuşaklığı yönünden ipek kumaşları aratmayan bu kumaştan zengin tabakanın erkekleri için çok güzel sarıklar yapılırdı ve bunlar binbir gece masallarını anlatan kitaba bile girmişti. Hatta o çağda birinin sarığının güzelliği açığa vurmak istendiğinde, "Kafasında Musul şaşı vardır." Veya "Bu vezirlere mahsus bir sarıktır, fakat o Musul'da imal edilmiştir" denilirdi.⁷⁹⁰

Ortaçağda Musul şaşıdan elbise altında kullanılan güzel entariler ve gömlekler imal ediliyordu. Hatta o çağda gençler, zengin ailelerinin çocukları ve servet sahibi kişiler, öğlen vakti ve uyku esnasında bu gibi elbiseleri giymekle övünürlerdi. Ayrıca kadınlar bu kumaşlardan süs giysileri ve eteklikler yaparlar, etraflarını da renkli ipeklerle süslerlerdi. Onlardan bir kısmı da bu kumaşlardan ipekten mamul kemerlerin güzelliğini aratmayan kemerler yaparlardı.

Musul ayrıca ipek ve kumaş karışımından imal edilen el-"Muharrasat" ismiyle tanınan bir kumaşıyla da ün salmıştı. Bununla birlikte burası sağlamlığı ve inceliği ile tanınan ve iç çamaşır olarak kullanılan beyaz bir kumaşla erkekler ve kadınların kendilerine çeşitli elbiseler yaptırdığı renkli bir dokuma da üretmekteydi. Büyük miktarda üretilen bu kumaşların çoğum doğu ve batı ülkelerine ihraç ediliyordu.

Bizans devleti Justinianos döneminde ekonomik uygulamada ticaret ve zanaatı ön plana çıkaran bir politika izlenmişti. Bu bakımdan fakir batı ülkeleri yeniden doğdu.

⁷⁸⁹ P. K. Hitti, Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, c. II, çev. Salih Tuğ İstanbul, 1989 s. 942; M. Lombard, a.g.e, s. 173, krş.; A. H. Bakır, a.g.e, s. 146

⁷⁹⁰ Said ed-Deveci, Tarihu'l Mavsil, s. 404, krş. ; A.H. Bakır, a.g.e, s. 148

Çin ve Hindistan ile yapılan ticaret başrol oynamaktaydı. Örneğin; Suriye tezgâhlarından doğuya kıymetli kumaşlar ve sofra takımları ihraç edilmekteydi.⁷⁹¹

Ortaçağa gelindiğinde, halılar, duvar halıları, perdeler, güzel çadırlar, namaz seccadeleri yalnız İslam'ın doğu ülkelerinde bir evin vazgeçilmez eşyasından sayılmaktaydı. Zira Akdeniz ülkeleri henüz bunları kullanmıyorlardı. Adem Metz, ortaçağ insanları tarafından yaygın olarak kullanılan halıları şu şekilde sınıflandırır:

1. Duvar için “Sitr” dedikleri perdeler
2. “Busut” denilen döşemelik halılar ile “Enhah” denilen yol keçeleri
3. Üstüne basılmaması gereken “Enmat” denilen halılar

Batı Asya’da halı, kilim, ipek, sofa ve yastık, minder yüzleri vs. ev döşeme3si ile ilgili emtia ve mutfak eşyalarının yapım işleri toplanmıştı. Sâsânî ve Irak’ın birçok dokuma tezgâhları, pek ayırıcı vasıfları sayesinde yüksek bir standarda ulaşmış halılar imal etmeye başladılar.

Halıların motifleri çok çeşitliydi; bunlar da ya doğal konulardan esinlenirler, çiçek, ağaç, hayvan, gibi çok stilize harfler veya av, gergedan, fil dövüşü vb. sahneler bulunurdu. Ancak ortaçağın sonuna doğru hayvan motifleri yok olurken arabesk gittikçe geliştirdi.

İbnu’l-Fakih, Irak’ta yer alan Dicle, Sevad (Güney Irak), Misan, Dest-i Misan bölgelerinde çok kaliteli perdeler, ipek ve yün halılar imal edildiğini bildirmektedir.

H.z. Ömer zamanında Sâsânî’nin fethi sırasında Müslümanlar tarafından ölçüsü 60x60 metre olan çeşitli resimlerle işlenmiş, üzerinde ırmaklara benzeyen değerli taşlar bulunan, yeri altın.

Azerbaycan halıları genellikle Kalıkala halıları, Meysan yollukları, Bağdat hasırları ve Nusaybin perdeleri ile anılmaktaydı.⁷⁹²

Mezopotamya’da eğirme, boyama ve dokuma işlemlerin İ.Ö. 4. binin sonundan önce iyice gelişmiş olduğu bilinmektedir. Yün, pamuk ve keten bilinmekle beraber, Susa kentinde ticarete yönelik üretim yapan büyük çapta dokuma evleri kurulmuştur. İplik ve kumaşların yıkanmasında sabun, potas ve şap kullanılmıştır. Boyamada ise mavi renk için indigo (*Indigofeda tinctoria* L.) ile çivitotu (*ısatis tinctoria* L.)

⁷⁹¹ G.Ostrogorsky, a.g.e.s. 65-68

⁷⁹² A. H. Bakır, a.g.e, s. 279

bitkilerinden, sarı renk için safran (*Crocus sativus* L.) bitkisinin çiçeği ile zerdeçal (*Curcuma Longa* L.) bitkisinin kökünden yararlanılmıştır.⁷⁹³

Ortaçağ kimyacılarının çalışmaları sonucunda ipek, yün, pamuk, kâğıt, porselen, cam ve diğer birçok şeyleri sabit bir biçimde boyayacak boyalar elde ettiler. Onların kullandıkları boyalar öyle mükemmel nitelikteydi ki, bugün kazılarda elde edilen kumaş, mozaik, çömlek parçalarının tanıklık ettikleri gibi, on yüzyıl sonraya kadar bunlar bütün tazeliklerini koruyabilmişlerdir. Öyle ki kimi zaman bizim kimyacılarımız, kendi kendilerine, hayretle, bu kadar tam bir sonuca varabilmek için onların hangi formülleri kullanmış olduklarını sormaktadırlar.⁷⁹⁴

Dokuma endüstrisinde kullanılan diğer boya da çivit boya idi. Vatanı Hindistan olan çivitotu, daha sonra Mezopotamya, Suriye, Libya, Tunus ve Fas'ın güneyine geçerek, Ged (Guede) ve Pastel'in durumunu olumsuz yönde etkilenmiştir. Aslında çivitotu ile boyama eski Mısır'da yaşamış olan Yunanlı Bolos Demokritos'un boyacılık konusundaki eserini nakleden Gracchus Holmensis papirüsünde çivitotu ile boyama ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Ortaçağda çivitotu, şeker gibi kıymetli bir madde olduğundan, ekimi için elverişli olan her yerde yetiştiriliyordu ve en çokta Mısır'ın Sa'id, Filistin'in Zu'ar ve Bisan bölgelerinde ve Kirman'da ekiliyordu. Bugünkü Afganistan'ın başkenti Kabil ve çevresinde her yıl çivit boya ticaretinden iki milyon dinar gelir sağlanıyordu. Ölü Deniz civarında ekilen çivit boya kalite yönünden Kabil çivit boyasını aratmıyordu ve burada bu maddenin geniş bir ticareti vardı.

Çivitotu soğuk bölgelerde iyi yetişirdi. Bu bitki mart başında kumlu toprağa serilir, sonra hafifçe karıştırılırdı. Bu bitkinin mavi renk veren bir madde taşıyan yaprakları olgunlaşınca delikler meydana gelirdi. Deliklerin görülmesi toplanma zamanının geldiğine işaretti.

Yaprakları toplanınca, bunlar geniş ve düzgün bir taş üzerinde kuvvetlice dövülürdü. Onları zembillere koyduktan sonra birçok kez ıslatılır ve bu halde dört gün bekletilirdi, bundan sonra demir ıspatullarla onları parçalar ve iyice çürüyünceye kadar ıslatırlardı ve sonra ayakla macun haline gelinceye kadar çiğnerlerdi. Bu macundan,

⁷⁹³ E.Dölen, *Tekstil Tarihi*, İstanbul 1992, s. 460

⁷⁹⁴ A. Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, İstanbul 1972, s. 487

bunun üzerine küçücük kürecikler yapılır, güneşte kurutulurdu. Bu madde boyacılıkta kullanılırdı.⁷⁹⁵

5.3.4. Madenler ve Diğer Gelirler

Tarihin çok eski zamanlarından beri Fırat nehrinin altında asfalt olarak bilinen petrolün olduğu bilinmekteydi. Likit şeklinde olan bu sıvının yararsız olduğu durumlar da vardır. Ancak bu sıvıyla sazlarla yapılan botların kaplandığını ve suyu geçirmez hale getirdiği belirtilmektedir. Nafta olarak bilinen sıvı çeşitleri doğada tektir. Eğer nafta ateşe yaklaştırılırsa tutuşur vücuduna sürersen vücut yanar ve patlar. Suyla söndürülmesi imkânsızdır. Sirke ve ökse otu kullanılarak daha yumuşak hale getirilir. Böyle bir tecrübenin banyoda yanan lamba ile ölçülebileceği bilinmelidir. Poseideon naftanın buharının beyaz olduğunu söylemektedir. Siyah naftalar likit asfalt olmaz ancak yağ olarak lambalarda kullanılır.⁷⁹⁶ Mezopotamya’da, binlerce yıldır kullanılan, yerden kendiliğinden yeryüzüne çıkan zift (petrol) in yerini Bizans yönetimi zamanında, katran ve zift ile gene odun kullanımı almıştır.⁷⁹⁷

Strabo, insanları sürüngenlerden koruyan gangitis taşının Mezopotamya’dan çıkarıldığını söylemektedir.⁷⁹⁸

Ortaçağ’da Bizans Devleti başkenti Konstantinapolis dışında, Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki kentlerde geleneksel olarak bakır ve bronz eşya üretimi yapan birçok madenci atölyesi bulunmaktadır. Çok gelişmiş teknikler üzerinde başarı ile çalışan ve aynı zamanda büyük bir sanat merkezi niteliğinde olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki bu atölyelerin başında, Siirt, Diyarbakır, Antakya, Edessa, Harran, Hasankeyf, Cizre ve Mardin gelmektedir. Bu yerleşim merkezlerindeki atölyelerde bakırdan dövme tekniği ile günlük yaşamda kullanılan çeşitli eşya ile mutfak kapıları üretilmekteydi. Ayrıca bronzdan genellikle kum, ya da balmumu kalıplarda döküm tekniği ile kandil, çan, çingirak, havan, mangal ve ibrik tutamağı, kapı tokmağı, kâse, silah ve dinsel yapılarda kullanılan çeşitli kült eşyası çok başarılı bir şekilde yapılmaktaydı.

Yazılı kaynakların vermiş olduğu çok değerli bilgilerden öğrendiğimize göre, üretilen bronz eşyaların bir kısmı da doğuda Sâsânî ve güneyde de el-Cezire kadar ihraç

⁷⁹⁵ A. Mazaheri, a.g.e, s. 395; A. H. Bakır, a.g.e, s. 341

⁷⁹⁶ Strabo, a.g.e, s.217

⁷⁹⁷ K. Maisels, a.g.e, s.501-502

⁷⁹⁸ Strabo, a.g.e, s.233

edilmekteydi. Böylece Güneydoğu Anadolu Bölgesi, yalnızca doğuda Sâsânî ve güneyde de el- Cezire'ye metal kap-kacak ihraç etmekle kalmamış, bu bölgelerin ekonomik yönden gelişmesinde de çok önemli bir rol oynamıştır.

Bronzdan döküm tekniği ile çeşitli eşyaların yaygın olarak üretilmesinde, Kuzey Suriye Bölgesi'ne denizaşırı ülkelerden getirilen kalayın bu atölyelerde sıkıntısı çekilmeyen, bol bulunan ve kolayca alınıp satılan bir metal olma özelliği kazanmasının çok büyük etkisi olmuştur. Öyle anlaşılmaktadır ki, IX. yüzyılın ortalarından itibaren doğuda Malezya'dan, XII.yüzyılın ortalarından itibaren de batıda İngiltere'den getirilen ve tüm Orta Doğu Ülkeleri'nin kalay gereksinimlerini sağlayan kalay, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan dünyaca ünlü bronz atölyelerinin de kalay gereksinmesini karşılamış olmalıydı.

Ananim Süryani Kroniği'nden öğrendiğimize göre, Kuzey Suriye'de yöneticilerin kiliseler için büyük çanlar döktürüp armağan etmeleri, Franklar döneminden beri yaygın bir gelenek haline gelmiştir. Bu çanların hangi bronz atölyelerinde döküldükleri ne yazık ki belirtilmemiştir. Ancak bu çanların Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin çok gelişmiş madencilik atölyelerine sahip olan Antakya, Siirt, Diyarbakır, Edessa, Harran ve Mardin'de bulunan dünyaca ünlü bronz atölyelerinde çok büyük olasılıkla kum, ya da balmumu kalıplarda döküldükleri anlaşılmaktadır. Çok büyük bir beceri ve ustalık isteyen bronz çan dökme işlemini yerine getiren bu atölyelerin teknik yönden ne kadar gelişmiş oldukları kolayca anlaşılmaktadır.⁷⁹⁹

Figürlerin gümüş işçiliği ile benzemesi devamlı gelişme göstermesi VII. Yüzyılda rastlar. Daha sonraki yüzyılda ise Damaşkus'taki bu caminin mozaikleri dikkate değerdir. Arap yayılmasının olduğu ve Heraklios zamanına tarihlenen dönemde eski stiller en çok inananlar arasında önemliydi. VI. yüzyılda Hristiyanlık ile konular dindarların gözlemleri için aslında oldukça mütevazıydı. Kutsal topraklarda gümüş lamba hacıların kullanması için yapılmış ve bu lamba için kullanılan yağ da Kudüs'ten getirilmiştir. Desenli dokumalar geç Bizans döneminde moda olmuş ancak Ruhbanların tepkisine yol açmıştı. Buna rağmen IV. yüzyılda bir bildirge yayılarak bu dokumaların perde, giysi ve diğer ihtiyaçlar için kullanılmasının serbest olduğu bildirildi. Bu moda en az VI. yüzyıla kadar devam etmiştir. Arap istilasası Bizansın sanatsal yaşamını birçok

⁷⁹⁹ O. Belli, "Mardin'de Geleneksel Üretim Yapan Bakır ve Bronz Atölyeleri", I.UA Mardin Tarihi Semp., Mardin 2006(185-192), s.185

yönden etkilemiş Bizans ın doğu eyaletlerinin merkezden ayrılması sonucunda Bizans ın Mısır ve Suriye ile arasında duvar örülmüş oldu.

Bizans'ın Sâsânîlerle olan savaşlarında topraklarında topyekûn bir kayıp olmamış ancak Arap istilası Sâsânîleri yakıp yıkıp Bizans'ında doğu eyaletlerinde büyük bir kayba neden olunca bunun siyasi, askeri ve hatta bu örnekte olduğu gibi kültürel kayıplara da sebep olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁰⁰

5.4. Doğal Afetler

5.4.1. V. Yüzyıldaki Doğal Afetler

5.4.1.1. Skirtos Nehrinin 413'te Taşması

Doğal afetler meydana geldikleri yerde farklı zararlara yol açmış sel, deprem ve çekirge istilaları bunların başlıcalarını oluşturmuştur. Urfa'da meydana gelen V. Yüzyıldaki doğal afetlere geçmeden önce, 201 yılında Edessa'da büyük bir sel baskını olduğunu.⁸⁰¹ 303 yılında yine Edessa'nın büyük bir sel baskını uğradığını .⁸⁰² görüyoruz. Bu durumun oluşmasında şehri besleyen nehirlerin ve ovada kurulmasının etkisi olmalıdır. Elimizde Mar Yeşua'nın kayıtlarına göre V. yüzyılın doğal afetler bakımından oldukça hareketli bir dönem olduğu ve çeşitli alanlarda meydana gelen olaylar ayrıntılı bir biçimde anlatılmaktadır.

Bu yüzyılın ilk büyük tabii afetini Edessa 413 yılının nisan ayında yaşamıştır. Aşırı yağın yağmurlar neticesinde 201, 303 yıllarındaki gibi 413 yılında Edessa büyük bir sel baskınına uğramıştır. Daysan olarak bilinen Skirtos nehri taşarak şehri basmış, özellikle basit tuğla ve kerpiçten olan ev ve barakalar çökmüş, bu ani baskında birçok insan çöken bu evlerde hayatlarını kaybetmişlerdir. Sağlam ve taştan yapılmış 2 ve 3 katlı evlerin ise alt katlarına su dolmuş buralarda da birçok insan boğularak yaşamlarını yitirmişleredir. Bu öylesine büyük bir felaket doğurmuştur ki, şehir surlarının çeşitli bölgeleri, evler, ağaçlar, cesetler her çeşit eşya vs. bu sel sularının önünde önce ovaya sonra Cullap deresi ile belih ırmağına, oradan da Fırat'a sürüklenmiştir.⁸⁰³

⁸⁰⁰ J.M Hussey, Byzantine Science, *The Cambridge Medieval History*, Cambridge 1967, s.265

⁸⁰¹ M.Çelik, a.g.e, s.17

⁸⁰² M.Çelik,, a.g.e, s.17

⁸⁰³ Segal, , a.g.e, s. 156

5.4.1.2 .Edessa’da 494-495 Yılı Çıban Afeti

Bu dönemde şehir halkının vücutlarında şişkinlikler ve çıbanlar vardı. Bu belirtilerle kaplı yüzler korkunç görünüşler arz ediyordu. Hatta insanlardan bazılarının bütün vücutları, avuç içleri hatta tabanlarına varınca bu çıban ve kabarcıklarla kaplanmıştı. Öte yandan bazılarında birçok uzuvları büyük oyuklarla delik deşik olmuştu. Tedaviden sonra ızdırapları azalarak, çıban izleri kalsa bile uzuvlar, işlevlerini yapabilecek şekilde bulunmaktaydı. Sırcak, Edessa’da buğdayın 30 ölçeği (Bodyös) birer dinara (altına) yükselmişti.⁸⁰⁴

5.4.1.3.Edessa’da 496 -497 Yılında Eğlence Hayatına Tepki

Bu dönemde Edessa halkı açlıktan kırılmaktaydı. Bunun sebebi olarak insanların zevk ve eğlenceye günah işlemesi, vecibelerini ihmal etmeleri ve Tanrıya şükretmemelerinden ileri geldiği belirtilmekteydi. Bunun en güçlü kanıtları da Cumayı Cumartesi bağlayan geceler rakkase Timerius’un oynadığı bir yerde toplanıyorlardı. Daha önce adet olmadığı şekilde eğlencenin şerefine sayısız ışık yakmaktaydılar. Tüm bu eğlencenin mekân ise ırmak boyuca uzanan tiyatro kapısı ile Kemer’ler Kapısı’na varınca uzayan kesimde tertiplenirdi. Yanan kandillerin (Grekçe: Kandilay) kıyı boyunca dizilir, direkler üzerine, belediyeye yukarı mahallelere ve daha birçok yerlere asarlardı.

Eğlence hayatının ileri bir düzeyde olduğu ancak hoşnut olmayan kesiminde var olduğu ve meydana gelen felaketlerin günümüzde olduğu gibi Tanrı’nın bir cezası olarak görüldüğü aşikârdır. İmparator Konstantin’in Heykel’inde bulunan haç sembolü, heykelin elinden fırladığı, eğlencenin yapıldığı iki gün süresince öyle kaldığı, eğlence bittiğinde bu haç sembolünün tekrar heykelin eline döndüğü şeklinde afaki bir tasvir yapılmakta ise de, esasen inançları gereği böyle açıklanan durum, doğal nedenlerle olabilecek bir durum iken, Tanrı’nın ikazı olarak algılanmıştır.

Bu yılda diğerlerine göre daha kötü gelişmeler olmuştur. Eğlence ve aile kutsiyetine ihanet hat safhaya ulaşmış, çıban âfeti de halk arasında salgına dönüşmüştü. Şehir ve çevresindeki bir çok köy halkının gözleri kör olmuştu. Muhtemelen günümüzde artık kontrol altına alınan ve halk arasında “şark çıbanı” olarak bilinen hastalıktan söz edilmektedir. İnsanlara verdiği manevi çöküntüyü düşünürsek en iyi ilaç, önce ruhun yaralarını sarmalıydı. Piskopos Mar(Marice efendi) Kürus, ortaya şu

⁸⁰⁴ Mar Yeşua, *Vakaayi 'name*, XXVI s.15, çev. Mualla Yanmaz, İstanbul 1958

fikri atmıştır: “Badarak yortusu şerefine, şaraplar gümüşten bir teskere(Yunanca, lektikion) içinde taşınarak şehitlerin ruhu kutsanacaktır.” Fikir karşılığını bularak Aurelia (irene) nin kocası Eutychianus yaptığı yüz dinar (altın) ile iyi niyetini gösteren ilk insan ,olmuştur. ⁸⁰⁵Bu verilen örnek, İyilik ve yardım yapan kişilerin felaketlerden korunacağı inancını göstermektedir.

5.4.1.4. Edessa’da 497 Yılı Şehircilik Anlayışı

Vali Anastasios, 497 yılında azledilerek yerine Aleksander geçti. Şehri temizlemiş, işçilerin sokakta kurduğu barakaları yıkmıştı. O aynı zamanda halkın açıkça dillendirmediği şikâyetler için saray kapısının önüne bir kutu koydurarak bir kâğıda yazıp atmalarını istedi. Bunlardan da pek çok şeyi öğrenmiş oldu. Sorunların çözümü için yargıç olarak Aziz Yuhannes Baptist ve Havari Aziz Adday’ı görevlendirilmişti. Şehir bayındırlığı için boş durmayarak Kemerler Kapısı önünde örtülü geçidi yaptırdı. Ayrıca dirlik Ambarı yanında umumi hamamı yaptırdı. Esnafın hafta sonu dükkânlarını kapayıp üzerlerine birer haç ve beşer fener asmalarını buyurdu. Bu durum bize şehrin sosyal, hukuki ve belediyeçilik anlayışı üzerine yapılandırıldığını göstermektedir.

5.4.1.5. Edessa’da 497-498 Yılında Şehir Hamamının Çöküşü

Halkın Sosyal yaşantısında tiyatronun önemli bir yeri vardı. Haftanın her akşamı erkenden halk belden aşağı bol elbiseler giyerek üzerine sarıklar(tülbentler) sarılarak tiyatroya gitmekteydi. Önlerinde kandiller ve buhurlar yanardı. Bütün gece rakkasese eşlik ederlerdi. Bu uğurda Tanrı’ya ibadet etmeyi unutarak atalarıyla alay ederlerdi.

Ayrıca bu yılda yazlık hamamın soğukluk dairesi ile iki direği(yunanca: basilikay) çökmüş. Gürültüden kaçanların çoğu kurtulmak yalnızca soğuk kurna kapısında iki kişi ezilerek ölmüştü. ⁸⁰⁶

⁸⁰⁵ Mar Yeşua ,a.g.e, böl XXVII, s.15-16

⁸⁰⁶ Mar Yeşua ,a.g.e,böl XXX, s.17

5.4.1.6. Anastasios Devri ve Vergilerin Bağışlanması

İmparator Anastasios, halkın dört yılda bir ödediği paradan ve yıllık vergiden muaf tutulacaklarına dair bir emir yayınlamıştı. Bu ferman bütün Bizans İmparatorluğunda geçerliydi.

Halk, sevinçten coşarak beyaz elbiseler giymiş meşaleler, yanan tütüsülerle dolu buhurdanlarla, Tanrıya şükretmek ve İmparatoru takdir etmek için Badarak ayini yaptıkları, Aziz Sergius ve Aziz Simeon Kiliselerine gittikleri belirtilmiştir. Daha sonra bu eğlencelere her yıl kutlama kararı aldılar. Bütün esnaf Ulu Kilisenin avlusunda direkli geçitler içerisinde eğlence ve ziyafetler yapmışlardır.⁸⁰⁷

498 yılının Haziran ayının beşinci günü Piskopos Mâr Kûrus ölmüş ve yerine Petros geçmişti. Yeni Piskopos, yılın yortularına Paskalya öncesi Pazar yortusunu da kattı. Öteki yortuları yürütmekle birlikte Haç'ı suya Atma yortusunu hemen takip eden gece suyu kutlama âdetini de ortaya koymuştu. Kudüs'ten getirilen ve ölülerin el ve ayaklarına sürülen Mağfiret yağının üzerine halkın önünde dua okunmuştu.

Bu sırada vali Aleksander azledilerek yerine Demosthenes getirilmiştir. Onun buyruğuyla şehrin bütün kemerli direklerine badana yapılmıştı. Bu şehrin ileri gelenleri, bu hareketin yeni bir felaketin habercisi olarak algılayarak tasaya düşmüşlerdi.

Fırat ırmağı ile Aberne kaplıcası kaynaklarından kurumuştur. Günümüzde de deprem sonrasında suların tadında, miktarında değişiklikler olmakta, suların kaynakları kuruduğu gibi, akış yönleri de değişebilmektedir.

5.4.1.7. Edessa'da 498-499 Yılı Çekirge Afeti Ve Zelzeleler

499 yılının Mayıs ayında Edessa şehri güneyden çekirge hücumuna maruz kalmıştı. Çok fazla zarara sebep olmayan bu felaketin arkasından meydana gelen depremin bu çekirgelerin toprağa bıraktığı yumurtalara bağlansa da bunun, bilimsel hiçbir yanı olamaz. Böyle bir felaket sarmalı yaratılmasıyla halkın günahkârlığına dikkat çekilmek istenmekteydi.⁸⁰⁸

⁸⁰⁷ Mar Yeşua ,a.g.e,böl XXXI, s.18

⁸⁰⁸ Mar Yeşua a.g.e, bölüm XXXIII, s.19

5.4.1.8. Edessa’da 499 Yılı Eylül Ayı Zelzelesi

İmparator Anastasios, 499 yılı Ağustos’unda devletin bütün vilayetlerinde Anfitiyatrolarda yapılan vahşi güreşleri yasakladığına dair bir ferman yayınladı. Eylül ayında önce korkunç bir ses ardından şiddetli bir deprem ile her taraf sallandı. Bütün köy ve kasabalar bu sesi duymuş ve depremi hissetmişti. Her taraftan felâketin kötü haberleri gelmekteydi.⁸⁰⁹ Bunlardan bir tanesi de halkın klisede öğrendiği, ansızın çöküp yerle bir olan Nikopolis(Yafa ile Kudüs arası)’in sakinlerinin de mahvolduğu haberleriydi. Halk arasında korku ve panik gün be gün yayılmakta ve Devlet bunun için önlemler almak zorunda idi. Bu nedenle, V.yüzyılda savaşların azalmasına karşın, doğal afetlerin ve salgın hastalıkların baş göstermesi ile alınan önlemlerin devlete maliyeti büyük olmuştur

5.4.1.9 . Edessa’da Arsamosata Kilisesinin Çöküşü

kilise de orada gömülü olan şehitlerin ruhu dört bir yandan yelenlerle taziz edilirdi. Burada dua edildikten sonra bol miktarda yiyecek dağıtılırdı. Gelenlerden bazılarının bu yiyeceklerden yararlanma amacı taşıdığı malumdur. Yine bir gün toplanmış olan bu kalabalığın üzerine şimşekler çakmaya, yıldırımlar düşmeye ve müthiş gürültüler işitmeye başlanmış bütün halk kilisenin içinde gömülü olan azizlerin kemiklerinden medet uymaya koşmuştu. Onlar büyük bir korku içinde dua ederken kilise yıkılmış ve içindeki halkın birçoğu ezilmiş. Nikopolis depremi ile yeni 499 yılı eylül ayına gelmesi bu depremin oldukça geniş bir alanda etkili olduğunu göstermektedir.⁸¹⁰

5.4.2. VI. Yüzyıldaki Doğal Afetler

5.4.2.1. Edessa’da 499-500 Yılı Güneş Tutulması

V.Yüzyılın sonunda Ekim’de Cumartesi günü güneşin parlaklığı kaybolmuş ve “ışık yuvarlağı gümüş gibi görünmekte” ifadesinden yola çıkarak bunun güneş tutulması olduğunu anlamaktayız. Ona kolaylıkla, yani çıplak gözle bakıldığını, gözü bakmaktan alıkoyan ışığı ve parlaklığı kalmadığından kolayca bakılabildiği belirtilmektedir. Yuvarlak ışık gümüş gibi görünmekteydi. Aya nasıl bakılıyorsa öyle bakılmaktaydı. Bu hal yaklaşık sekiz saat sürmüştü. Mevcut olan pek az bir ışığın

⁸⁰⁹ Mar Yeşua,a.g.e, böl XXXIV, s.19

⁸¹⁰ Mar Yeşua ,a.g.e,böl XXV, s.20

üzerinde parladığı yer sanki üzerine tüller ve kükürt serpilmiş gibi görüldüğü tasvir edilmektedir.

Olayın olduğu gün ikinci bir hadise de şehir surunun güneyden Büyük kapı'ya varıncaya kadar uzayan kesiminde kocaman bir çatlak oluştuğundan, bazı taşların buradan dışarıya, oldukça uzak mesafeye fırladığından bahsedilmektedir. .

Aynı günde üst üste gelen bu iki olay ister istemez insanları telaşa düşürmüş olmalıdır. Piskopos Petros hemen halkı klisede birlikte dua etmek ve Tanrıdan merhamet dilemek için emirler vermiştir. Mâr Petros dua papazlarını, dindarları, herkesinden halkı ellerinde haçlar ve ilahiler okuyarak kara elbiselerle şehri dolaştırdı. ⁸¹¹Bundan da doğal afetlerin, din adamlarının önderliğinde halkı birlik ve beraberliğe yönlendirirken, dualarla doğal afetlerin verdiği acıların hafifletilmeye çalışıldığını görmekteyiz.

5.4.2.2 .Edessa'da 499 Yılında Gökyüzünde Yalancı Güneşler ve Kargı Işığı

499 yılı Kasım'ında, gökyüzünün tam ortasında güneye doğru bulutların arasında bir yay hissini veren içyüzü yukarıya, sırt yüzü aşağıya ve uç yüzü yukarıya bakan bir işaret görülmüştü. Muhtemelen bu bir yıldız takımı olmalıdır. Bu görüntünün bir eşi doğuda, bir eşi batıda bulunmaktaydı. 500 yılının Ocak ayında ise, göğün tam kuzeybatı kesiminde kargıyı andıran bir işaret görülmüş, bazıları bunu zeval- süpürgesi, bazıları savaş kargısı olarak yorumlamıştır. ⁸¹²Astrolojinin günlük hayat üzerindeki etkilerinin çok eskilere dayandığını ve bununla geleceğe dair yorumlar yapıldığını görmekteyiz.

5.4.2.3. Edessa'da 500 Yılı Çekirge Afeti, Kıtık ve Göçler

500 yılının Mart ayında çekirgeler hücum etmişti. Bütün el-Cezire bölgesinin Re'sul'ayn ve Edessa'nın bütün mahsulünü talan etmişlerdi. Uçmaya başladıkları sırada, yayıldıkları sahaya, el-Cezire'nin kuzeyinden, Akdeniz'e kadar uzanan bir yarıçap çizmekteydi. Kuzeye doğru da Ortaye(Ermenistan'ın güneyindeki Anzeta bölgesi)'ne kadar varmaktaydı. . Bu demek oluyor ki el-Cezire bölgesinin kuzeyinden,

⁸¹¹ Mar Yeşua, a.g.e, böl XXXVI, s.21

⁸¹² Mar Yeşua,a.g.e, böl XXXVIII, s.21

Anadolu'nun doğusunu da içine alan ve Ermeniya sınırına kadar geniş bir bölge talan olmuştur.

Bu çekirge sürüleri değil mahsulü, neredeyse insanları ve sürüleri bile kemirecek çoklukta idi. Bir köyde tarlada çalışırken küçük çocuklarını da açık alanda bırakmışlar, henüz tarlanın öteki ucuna geçmeden çekirgeler hücum ederek yavruyu öldürmüşlerdi. Bu olayların arkasından Nisan'da pahalılık baş gösterdi. Buğdayın dört modii bir dinara satılıyordu. Haziran ve Temmuz aylarında halk tükenmiş ve kendisi için darı ekmeye başlamıştı. Mahsul gelişemediğinden değişen bir şey olmadı. Yılın sonuna gelindiğinde halk dilenecek duruma düştü. Ellerindeki öküz, koyun ve domuzları yok pahasına satmaya başladılar. İnsanlara yiyecek, hayvanlara otlak kalmayınca halk batı ve kuzeye göç etmeye başladı. Köylerdeki hastalar, yaşlılar, sakatlar, kadınlar, çoluk çocuk kısacası açlıktan bunalan herkes daha uzaklara gitmeye gücü yetmediğinden dilenmek için şehirlere göç etmekteydiler. Nüfustaki bu dalgalanma köylerin ıssızlaşmasına yol açtı.⁸¹³

Önce çekirge istilası, ardından gelen kıtlık ve pahalılık fiyatları inanılmaz derecede yukarıya çekmişti. Bu sırada dört modii buğday, altı modii arpa bir dinara gidiyordu. Nohudun bir kabı beş yüz numia, fasulye ve baklanın bir kabı dört yüz ve mercimeğin bir kabı üç yüz altmış numia idi. Zamanla pahalılık artmış ve açlık, halkı gittikçe kasıp kavurmuştu. Yiyecek nesnelerin dışındaki her şey ucuzdu. Mesela giyecek ve ev eşyaları mobilya çok ucuza gidiyordu. Sahiplerinin geçimine yetmiyordu. Geçim derdine düşen halkın bir de ödemesi gereken vergileri bulunmaktaydı. Piskopos Mâr Petros vergilerin kaldırılması için İstanbul'a imparatoru ziyarete gitmişti. Hal böyleyken Vali halkın gayrimenkul malına el koyduğu gibi, zor kullanarak vergilerini de toplamış ve hemen başşehre yollamıştı. İmparator paranın geldiğini görünce vergiyi kaldırmaktan vazgeçmiş, Piskopos'u eli boş çevirmemek için köylülerin ödemekte oldukları paranın iki follesini(Kuruşun küçüğü) kaldırırken, şehirliler için de kendi askerlerine su taşıma mecburiyetini kaldırarak kolaylık sağlamış oldu. Ancak asıl önemlisi, vergilerin valinin işgüzarlığından kaldırılamamış olmasıydı.⁸¹⁴

Edessa valisi, imparatora durumu anlatmak için başkente giderken, yeni şehri idare etmesi için yerine Eusebius'u bırakmıştı.

⁸¹³ Mar Yeşua, a.g.e, böl. XXXVIII, s.22

⁸¹⁴ Mar Yeşua, a.g.e, böl. XXXIX, s.23

Yeni vali, köyden gelen göçler ve ellerinde ekmekleri bulunmayan yoksul halk yüzünden fırıncıların yetişemediğini görünce, gücü yeten herkesi çarşıda satılmak üzere ekmek yapmalarını buyurmuştu. Ayrıca Yahudi kadınlarına umumi dirlik ambarından buğday vererek ekmek yaptırtmıştı. Yoksulların ekmek alacak paraları olmadığı için yine darlık içindeydiler. Bunlar sağda solda bir lokma ekmek için dilenmekteydiler. Buradan gelen birkaç kuruş, ekmek almaya değil, ancak lahana, şalgam ve ebegümece olarak bunu çiğ çiğ yemektedirler. Bu yüzden ekmeğin yanına sebze kıtlığı da eklenmişti. Halk önüne gelen her şeyi yemektedir. Bununla kutsal yerlerdeki ekmekler ve yenmesi caiz olmayan hayvanların etlerini kastetmiş bulunmaktayız.⁸¹⁵ Anlatılardan, had safhada bir kıtlık ve açlık ile, şehre gelen göç dalgasının, durumun daha da zorlaştırdığı, bu nedenle imece usulünün o dönemde de uygulandığını görmekteyiz.

5.4.2.4 .Edessa’da 502 Yılı Skirtos Nehri’nin Taşması

Theophanes, 502 yılında Skirtos nehrinin taşması hakkında bilgi vermektedir. Osrohene eyaletinin metropolisi geniş ve ünlü şehri Edessa şiddetli nehir suları yüzünden ikiye ayrılıp yutulmuştur. Skirtos nehri onun ortasından geçmekteydi. Büyük bir sevinç ve bereket sağlıyordu. Deniz gibi dolu olduğunda yerleşme yerleri boyunca evleri sulamakta ve örtmekteydi. Nehir her şehirde farklı tahribat yapmaktaydı. Sulama (taşkın) sona erdiğinde tek bir tablet bulunmuş o da Hyeroglif yazısıyla yazılmıştı. İmparator Justin her iki şehrin restorasyonunu sağladı.⁸¹⁶

Altıncı yüzyılın sonlarına doğru Procopius tarafından Bizans kıyılarından başlayan hastalığın bütün ülkeye yayılarak Sâsânîlere kadar sıçradığını belirtmiş ve hastalığın seyrini şöyle belirtmiştir.⁸¹⁷ Hastalık otururken, uyurken veya uykuoleyken ani bir ateşle başlıyordu. Fakat ateşle nöbetleri başladığında vücut rengi ve sıcaklığı önceki zamanlarda farklı oluyordu. Hastalık başladığında hasta baygın hale geliyor dokunduğu her şey tehlikeli hale geliyordu. Çok geçmeden şişlik oluşuyordu. (Frengi şişliğinden bahsetmektedir.) Bu şekilde karın, kulağın bazı yerleri ve uyluktaki çeşitli noktalarda, koltuk altı bölgesi gibi yerlerde oluşup kişiye göre farklılık gösteriyordu. Hastalıktan şüphelendikleri kişinin yaşamına son verdikleri de oluyordu. Çünkü hastalık salgın boyutunda olduğundan artık hastaları tedavi edecek, barındıracak yer dahi kalmamıştı. Hastalık birçok kişiye belirti vermeden gelir ve frengi yumruları çok acı

⁸¹⁵ Mar Yeşua a.g.e, böl.XL, s.24

⁸¹⁶ Theophanes, a.g.e, s. 262,263

⁸¹⁷ Procopius, *History of The Wars*, çev. H.B. Dewing, vol. XII-I, Cambridge, MCMLXXI, s. 457 vd.

verir. Bazı kişiler hastalılık vücutta mercimek büyüklüğünde büyüklükte siyah kabarcıklar oluşturup, hastanın bir gün içinde ölümüne sebep olmaktaydı. Yönetici kadrosu ve resmi çalışanlar salgın dönemde resmi elbiselerini giyiyor. Özellikle imparator, hastalığında resmi elbiseler içinde günlük aktivitelere katılıyordu.⁸¹⁸

5.4.2.5. Edessa’da 525 Yılı Sel Baskını

10 Nisan 525’te Edessa’da meydana gelen sel baskını her yüzyılda olduğu gibi şehrin büyük zarar görmesine sebep olmuştur.⁸¹⁹ Kayıtlarda, bu selde 30.000 insanın hayatını kaybettiği belirtilmektedir. Ayrıca, binaların yıkılması ile büyük maddi hasarlar oluşmuş, özellikle şehir valisinin ve piskoposun, monofizit inancı karşı olması ve bu nedenle halkla ters düşmesinden dolayı son derece katı ve işkenceye varan şiddet ve baskı uyguladığı ve bunun sonucu olarak halkın nefretini kazandığı bildirilmektedir. Bu olayın halkı galeyana getirmesinin en önemli sebebi, sel felaketinin olduğu gün ile, patriğin on monofizit din adamına yaptığı işkencenin aynı güne denk gelmesi, halkın ayaklanarak, vali ve piskoposu linç etme girişiminde bulunmaları, onların durumun farkına vararak, Antakya’ya kaçmaları ile sonuçlanmıştır.⁸²⁰ Günümüzden farklı olarak, yaşam koşullarının zorluğundan ve imkânların yetersiz oluşundan, doğa olaylarının verdiği zararlar, o dönemde insan kayıplarının artmasına neden olmuştur.

⁸¹⁸ Procopius, a.g.e, s. 473

⁸¹⁹ Procopius, a.g.e, s. 473 vd.

⁸²⁰ Vasliev, *Justin the First*, Cambridge, 1950, s.345-350

SONUÇ

Tezimizin I. Bölümünde, el-Cezire Bölgesinin fiziki durumunu açıklayarak, Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan el-Cezire Bölgesinin adının geçmişten VII. yüzyıla kadar aldığı anlamları ile, Dicle-Fırat nehirlerinin belirlediği sınırlar çizilmiştir. Bölgede bulunan şehirlerin tespiti ve coğrafi özelliklerinin incelenmesi sonucunda , şehirlerin özellikleri, coğrafi konumları ,ekonomik askerî veya dinî merkez olmaları gibi özellikleri ortaya çıkmıştır.

II. Bölümde, bölgede III. Yüzyıldan önce hangi uygarlıkların yaşadığını ,bunlar arasındaki çatışmaları, Sâsânî-Bizans ilişkilerinden önce Pers-Roma mücadelesinin var olduğunu ve bu iki ülke arasında VII:yüzyıl ortalarına kadar sürecek olan savaşların ana sebebinin stratejik sınır şehirlerinin ele geçirilmesi olduğunu tesbit ettik.

III. Bölümde Sâsânî-Bizans savaşlarının şiddetle devam ettiğini, sınırları aşan istilâların özellikle el-Cezire (Mezopotamya) adını verdiğimiz bölgede yoğunlaştığını bu sebeple Nusaybin(Nisibin), Diyarbakır (Amid),Hasankeyf (Hısnıkeyfa),Urfa (Edessa),Dara ,Ceylanpınar (Re'su -layn)gibi yerlerin sık sık el değiştirdiğini, sosyal hayatın yağmalar, esir edilmeler ve zaman zaman hastalıklar ve doğal afetlerle altüst olduğunu gördük. Bu konuda 363 anlaşması olarak bilinen anlaşma, Bizans devleti için bir dönüm noktası olmuştur., Bu anlaşma ile Bizans Devleti'nin o güne kadar vasat seyreden talihi değişmiş, doğu sınırındaki topraklarını kaybetmesiyle büyük güç kaybına uğramıştır. Bu anlaşmadan sonra İran'a yıllık haraç öder duruma gelmiştir. Bölgedeki çalkantılar yalnızca askerî değil,sosyal ve dinî olarak ta beraberinde sorunları getirmiştir. İran ise VII: yüzyılın ilk çeyreğine kadar Bizans'ın topraklarını ele geçirerek yayılmaya devam etmiştir. Sınırlarını, Batıda Dara ve Nusaybin'e, yağma ve istilalarını Antakya'ya Erzurum hattına kadar ilerletmiş bu sebeple Bizansın, Doğu sınırlarının güvenliğinin olmadığı kanaatini edindik. Sâsânî-Bizans mücadelesi nin yaşandığı bölgede, mücadelelerin ikinci ayağını, bu devletlere bağlı olarak yaşayan ve onların izin verdiği ölçüde etkin olan Gassanîler ile Lahmîler olduğunu tesbit ettik. Bu ittifakların birinci devletler için güç ve prestij, ikinciler için ise diğer Arap kabileleri üzerinde otorite kurmalarıydı. Savaşlar sonucunda çizilen sınırların İran için taşıdığı önemin, buranın Batıya açılan, Bizans için ise, Doğuya açılan sınır kapısı olduğunu gördük. Tabii ki bunlar her iki ülkenin izlediği politikaların bir sonucuydu.

IV. bölümde Müslümanların el-Cezire bölgesine gelmeleri, buradaki yerleşim yerlerinin hangilerinin ,kılıç zoruyla veya barış yoluyla ele geçirildiği ,bunların Ruha Barışı şartları ile ele geçirilen Harran örneği gibi veya Re'sul-ayn örneğinde olduğu gibi, kılıç zoruyla alınan yerleri ve halktan alınan haracın esaslarının neye göre belirlendiğini tesbit ettik .Vergi oranlarının belirlenmesinde köylülerin daha ağır bir bedel ödedikleri açıktır . el-Cezire'nin Müslümanlar tarafında fethi ile, başta Suriye olmak üzere, İran sınırındaki topraklarını kaybederek büyük bir kan kaybına uğrayan Bizans Devleti'ne karşılık ,daimi düşman olan Sâsânîler,zirvede oldukları bir sırada çok daha ağır bir fatura ödeyerek, VII.yüzyılın ikinci yarısında varlıklarını yitirmişlerdir. Artık bölgede Sâsânî- Bizans varlığı yerine, etkisi azalan Bizans ile her geçen gün kuvvetlenen Müslüman Araplar yer almıştır.

V. ve son bölümde, özellikle V.yüzyıl sonu ve VI. Yüzyıl başında bölgede meydana gelen sel,deprem,çekirge istilâsı gibifekatlerin bölgenin sosyal ve ekonomik yapısını derinden etkilediğini, özellikle Süryani kaynak Mar Yeşua'ya dayanarak tesbit etmiş bulunmaktayız. Bu yüzyıldaki toplumun dini inançlarının felaketlerle bağlantısının olduğunu ve halkın, bunu gündelik yaşamına yansıtarak, toplum kimliğini belirlediğini gördük. Bunun yanı sıra bölgenin ekonomik kaynaklarının, tarım,ticaret ve dinî merkez olma gibi özellikleriyle ön plana çıkan Nusaybin, Urfa,Harran gibi şehirlerin öneminin çok boyutluluğunu anlamak zor değildir.Siyasette her şeyin bir fırsat olarak görülmesi, dinî çekişmelerde de kendini göstermiş, özellikle Bizans'ın mezhep ayrımını baskıya ve zulme dönüştürmesi İran tarafından çıkarlarına yarayacak bir fırsata çevrilmiştir.

el-Cezire Bölgesinin önemini dört ana başlıkta toplayacak olursak ; bir yandan verimli tarım arazileri ile “Bereketli Hilal” olarak adlandırılmakta, diğer taraftan, değerli madenleri ve ticaret yollarının kavşak noktasında olması ile de ekonomik açıdan dikkat çekmektedir. Ayrıca, Sâsânî- Bizans savaşlarına sebep olan sınırlarından dolayı, askeri bakımdan stratejik öneme sahiptir. Son olarak; farklı dinlerin merkezi oluşuyla da geniş bir yelpazeye sahip konumdadır.

Bölge tarihinin yaklaşık 400 yıllık kısmını incelemeye çalıştığımız tezimizde; Sâsânî ve Bizans devletleri arasındaki el-Cezire bölgesindeki savaş sebepleri, anlaşmazlıkları, siyasi hedefleri ve antlaşmaları, bunların bozulma sebepleri ile, iki ülke açısından sonuçları ve bu sonuçların bölge üzerindeki etkileri değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Perslerden sonra Sâsânîler ile İranlıların, Anadolu ve Güneyine verdikleri önemin özellikle 363 yılında yaptıkları en kârlı antlaşma ile, en geniş sınırlarına ulaştıklarını, ayrıca Bizans'ın Doğu sınırında özellikle Amid, Edessa ve Nusaybin konusunda oldukça cansiperane bir şekilde mücadele ettiklerini gözlemledik. Bizans'ın bir diğer özelliğinin de, dini propagandaya önem vermediği, bölgede yalnızca siyasi olarak değil, dini olarak da etkin rol oynadığını tesbit ettik.

Bugün, eski ihtişamını gösteremeyen bu bölge şehirlerinin, aslında ne kadar köklü bir tarihi ve parlak geçmişi olduğu kanaatine vardık. Bölgenin yukarıda saydığımız özelliklerinden öncelikle tarım ve din alanında günümüzde de giderek artan bir önem kazanmakta olduğunu belirtmek isteriz.

KAYNAKLAR

- Abdulgani *Bulduk,el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, (yay.haz.)M.Öztürk-İ.Yılmazçelik,Elazığ 2004.
- Ahmet İbrahim Şerif, I ve II. Hicri Yüzyıllarda el-Cezire, trhz. Ve yersiz. Ammianus Marcellenius, *Chronographia*, (ing terc j. C Rolfe) Cambridge 1950.
- Bekrî, *Mu'cemu ma İsta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzî*, c.I (thk. Mustafa es-Sakka) Beyrut 1983.
- Belazurî, *Fütühü'l-Büldân*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987.
- Ebu'l Fidâ, *Takvimu'l Büldân*,nşr.M. Reinaud-M.Le B Mac Guckin De Slâne,Paris 1840.
- Gregory Bar Hebraeus, *Abu'l -Farac Tarihi* , c.I çev. (süryaniceden, ingilizceye E. A. W. Budge), Türk terc. Ö. Rıza Doğrul, TTK Ankara 1999.
- Hamdullah Müstevfî Kazvini, *Nüzhetü'l- Kulûb*, 1913
- Hamza b. Hasan el- İsfahanî, *Tarih Sinî mülûk el-Arz ve'l-Enbiyâ*, Beyrut trhz.
- Hemdânî, *Kitabü Sıfati Ceziret'ül-Arab*, Beyrut 1998.
- Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'tar*, nşr. İhsan Abbas,Beyrut 1984.
- Hudûd'ul-A'lam*, V. Minorsky, V.V. Barthold'un gözden geçirmesiyle(The Regions of The World) London 1937.
- Istahri, *el-Memalik ve'l-Mesalik*, Leiden 1927.
- İbnü'l- Belhî, *Farsnâme*, Edit. G.LE Strange- R. A. Nicholson, London 1921.
- İbnü'l Esir, *el- Kamil fi't -Tarih*, Beyrut 1979.
- İbnü'l Esir, *El-Kâmil fi 't-Târîh Tercümesi*, A. Kerim Özaydın-Z. Tüccar, İstanbul 1985.
- İmam Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l -Haraç*, çev Ali Özek, İstanbul 1973.
- İbnü'l Fâkih el- Hemezânî, *Muhtasar Kitabu'l- Büldân*, Leiden 1302.
- İbni Havkal, *Kitâbü Sureti'l -Arz*, Leiden 1967.
- İbni Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l -Memâlik*, Bağdat (trhz.)
- İbni Rüsteh, *el-A 'lâku'n-Nefise*,(nşr.M.de Goeje) , Leiden 1892.
- İbni Şeddâd, *el -Alâk'ul – Hatira fi Zikri Ümerâi's-Şam ve'l -Cezire*, c.III, Dimaşk 1978.
- Joshua, Chronicle of judhva the stylite composed in syriac A. D. 507. S. Wright, Cambridge 1882.
- Mahmud Şükrü, el- Alusi, *Büluğu'l - Ereb fi Marifeti Ahvâli'l Arab*, Beyrut (trhz)

- Makdisi, *Ahsenu't - Tekasim fi Ma'rifetil Ekalim*, Beyrut 1987.
- Malalas, *The Chronicle of Malalas*, trans. E. M. Jeffreys, Melbourne 1986.
- Mar Yeşua, *Vakayi'name*, çev. Mualla Yanmaz, İstanbul 1958.
- Menander, *Menander the Guardsman*, VRC. Blokley, Ottawa 1985.
- Mesûdî, *et-Tenbih ve'l İşraf*, D.Goeje, Leiden 1894.
- Mesudi, *Murûc ez-Zeheb* (çev. Ahsen Batur), İstanbul 2004.
- Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdulvehap Tarzî, İstanbul 1950.
- Nuveyri, *Nihayet'ül Erebb fi Funûnil- Edeb*, c.XVII, (tahk) Muhammed Ebu Fadl İbrahim), trhz.
- Ömerî, *Mesâlik 'ul Ebsâr*, nşr. D. Krawulsky, Beyrut 1986.
- Pliny, *Natural History*, Edit. J. Loeb vol. II - LCL 352
- Procopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, çev. O. Duru, İş Bankası yay.
- Prokopius, *History of the War*, çev. H.B Dewing vol. VII-I, Cambridge
- Strabo, *The Geography of Strabo*, trans H. L. Jones, vol. VII, London MCMLXVI
- Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, c. III, çev. Z.K. Ugan-A. Temir, İstanbul 1991.
- Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, çev. H. Turtledove, Philadelphia 1982.
- Theophyl Simocatta, *Historiae*, tr. M. And M. Whitby, Oxford 1986.
- Yâkût el- Hamevî, *Mucemü'l - Buldan*, c.I, Beyrut 1979.
- Yakûbî, *Târîhu'l Yakûbî*, Leiden 1892.
- Zacharias, *Syriac Chronicle Zacharias of Mytilene*, yay. F. J. Hamilton - E. W. Brooks London 1899

ARAŞTIRMA ESERLERİ

- Açanal, H, *Urfa Tarihi*, Ankara 1997.
- Akşit, O. *Roma İmparatorluğu Tarihi*, c.I İstanbul, 1985.
- Avcı, Casim, *İslam - Bizans ilişkileri*, İstanbul 2003.
- Bailly, A, *Bizans Tarihi*, c.I, çev. H. Şaman, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul trhz.
- Bakır, A. Halik "İbn-i Belhi" *Farsname*, Orta Çağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler, c.I, Ankara 2008.
- Bakır, A. Halik, *Ortaçağ İslam Dünyası'nda Tekstil Sanayi, Giyim Kuşam ve Moda*, Ankara 2005.
- Bakır, A. Halik, *Târîhu Halîfe b. Hayyât, Halîfe b. Hayyât Tarihi*, Ankara 2001.
- Barthold, W, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Terc M. Fuad Köprülü, TTK, Ankara 1963.

- Batur, A, *Mêsudî Murûc'-uz-Zeheb*,(Altın Bozkırlar arapçadan çeviri ve notlar) İstanbul 2004.
- Behnam,A, Temeddün-i İranî, *Fransız İranoloji Dergisi*,Tahran 1337.
- Blockley,R.C,*The History of Menander The Guardsman*,Ottowa1985.
- Buckingham, J.S., *Travel to Mesopotamia*, London 1827.
- Burry,J.B, *A History of The Later Bizans Empire Fom The Death of Theodosios I to The Death of Justinian(395-565)*, London 1923.
- Czegledy, K, *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*, (çev. Erdal Çoban) İstanbul 1998.
- Çelik, M, *Edessa'dan Urfa'ya c.I*, Ankara 2007.
- Çevik A. , *XI - XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi MÜTAE, İstanbul 2002
- Demircioğlu, H, *Bizans Tarihi*, c.I, TTK Basımevi, Ankara 1998.
- Demirkent, I, *Bizans Tarihi Yazıları* ,İstanbul 2004.
- Duval,R, *Histoire d'Edesse*,Amsterdam 1975.
- El-Cabiri, M. A. *Felsefe Mirasımız ve Biz*, İstanbul 2000.
- Faruki, İ. R - L. L, *İslam Kültür Atlası*, çev. M. O. - Z. Kibaroglu, İstanbul 1991.
- Fayda, M, *Hız. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, İstanbul 1989.
- Garthwaite,G.R.,*İran Tarihi*,çev.F.Aytuna,İstanbul 2011.
- Geanakoplas ,D.J., *Byzantium* , Chicago 1984.
- Gibon, E, *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, c.V Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul (trhz)
- Girişmen,R,*İran Ez Agaz Ta İslâm*,(Farsçaya çev.Muhammed Muayyen),Tahran 1336.
- Greatre x, G and Lieu SNC, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, A- D 363 - 630*, London: Routletge 2002.
- Günaltay, Ş, *İran Tarihi*, c.I TTK, Ankara 1948.
- Günaltay, Ş, *Yakın Şark*, c.IV, TTK, Ankara 1951.
- Günkut, B, *Diyarbakir Tarihi*, Halk Evi nşr. Diyarbakir (trhz)
- Hasan,H, *Sergüzeşt-i Keştiranî İranâniyan*,(terc.Ü.İktidariTDV-Dbno:16280)
- Heyd, W,*Yakındoğu Ticaret Tarihi*,çev.ZiyaKart,TTK,Ankara 2006.
- Hitti, P, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*,c.I-II,çev.Salih Tuğ,İstanbul1989.
- Higgins, M. J. , *The Persian War of the Emperor Maurice*, Washington D. C 1939.
- Honigman, E, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, terc. F. Işıltan, İstanbul 1970.

- Işıltan, F, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960.
- Kafesoğlu, İ, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1982.
- Kaegi,W.E ,*Bizans ve ilk İslam Fetihleri*,çev.M.Özay,İstanbul 2000.
- Kırstensen,A,*İran der Zaman-i Sâsânîyan*,terc.R.Yasmi Tahran 1368hş.
- Lombard, M, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, terc. N. Uzel, İstanbul 1983.
- Magic, D, *Bizans Rule in Asia Minor*, c.I, Princeton 1950.
- Maisels,K, *Uygarlığın Doğuşu*, c.I, çev. Alâeddin Şenel, Ankara 1999.
- Meşkür,M.C, *Tarih-i İran Zemin*,Tahran 1366.
- Mcevedy, C, *Orta Çağ Tarih Atlası*, çev. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi (trhz)
- Nefisî,S, *Tarih-i Temeddün-i İranî Sâsân*,Tahran 1331.
- Newel, E.T, *The Coinage of the Western Seleucid, Mints* 1941.
- Ortaylı,İ ,*Türkiye İdarî Taksimatına Giriş*,Ankara 1996.
- Reisneya,R, *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran* (DİA,İSAM Dbno:42038-1)
- Rıza,İ, *İran ve Turkan der Zaman-ı Sâsânîyan*, Tahran 1376hş.
- Roux, P.L, *Romaİmparatorluğu*,çev.İ.Yerguz,Ankara 2011.
- Said ed-Deveci,*Tarihu 'l Mavsil*,c.I, Musul 1982.
- Segal,J.B.,*Edessa:Blessed City*,Oxford London 1970.
- Sever, E, *Asur Tarihi*, İstanbul 1996.
- Tez, Z, *Bilim ve Teknikte Orta Çağ Müslümanları*, Ankara 2001.
- Uçar, Ş, *Anadolu'da İslâm- Bizans Mücadelesi*, İstanbul 1990.
- Umar, B, *Türkiye'deki Tarihsel Yer Adları*, İstanbul 1993.
- Vasiliev, A,*Bizans İmparatorluğu Tarihi*,c.I çev.A.M.Mansel,Ankara 1943.
- Vasilie ,A , *Justin the First*, Harvard University press,Cambridge 1950.
- Welles, C.B, *Royal Correspondence in The Hellenistic Period*, Chicago 1974.
- Zeydan,C, *İslam Uygarlıkları Tarihi* çev.N.Gök,c.I İstanbul 2004

MAKALELER

- Attar, Aygün, "Orta Çağ Türk Diplomasi Tarihi Açısından Diyarbakır " *I.Uluslararası Oğuzlar'dan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Diyarbakır 2004, s. 427-435.
- Azimli, M, " İlk İslam Fetihleri Bağlamında Diyarbakır'ın Fethine Katılan Sahabeler İle İlgili Bazı Mülahazalar " *I.Uluslararası Oğuzlar'dan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Diyarbakır 2004, s. 819-824.
- Bakır, A. Halik. " Geç Orta Çağlarda El-Cezire Bölgesinin Dokuma ve Madencilik Endüstrisindeki Kapasitesini Yükselten Faktörler " *I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Mardin 2006, s. 99-115.
- Bakır, A. Halik. " Klasik İslam Kaynaklarında Amid İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi." *I.Uluslararası Oğuzlar'dan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Diyarbakır 2004, s.849-861.
- Baştav, Ş. " Sabir Türkler'i " *Belleten*, c.V Ankara trhz s. 53-96.
- Belli, O," Mardin'de Geleneksel Üretim Yapan Bakır ve Bronz Atölyeleri " *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*,Mardin 2006 s.185-191
- Benton, W. " Mesopotamia " *Encyclopedia Britannica*, vol. 15 London 1768, s.288-294.
- Brill,A,"Byzantines"*EQ*,c.I,Leiden 2001,s.265.
- Cahen, C. " XII. Asır Ortalarında Cezire " terc. N. Çağatay, *TTK Basımevi*, Ankara 1953.
- Cöhce, S. "Selçuklu Hâkimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri " *I.Uluslararası Oğuzlar'dan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Diyarbakır 2004, s.125-135.
- Demirkent, I,"Sumeysat"*DİA*,c. S.235.
- Erdman, K. " Sâsânîler Devrinde İran Sanatı ", çev. S. Eyice, *Belleten* XXXIV. İstanbul 1970, s. 305-321.
- Fiyeliyhe,R.N"Cambridge History of İran"c.IV Xpp.2,Cambridge pres.
- Geonakoplas, D. J. , *Byzantium and Persians and Arabs And Armanians*, Chicago 1984, s. 335-345.
- Göyünç, N. " Diyarbakır " *DİA*, c.IX, İstanbul 1994, s. 464-469.
- Günay,Ü-Güngör,H,"Başlangıçtan Günümüze Türklerin Din, Tarihi" İstanbul 2003,s.159-183.

- Haussig, H. W. " İran Hudud Bölgelerinde İndocerman ve Altaylı Göçebe Kavimler " terc. E. B. Özbilen, *TDA (Türk Dünyası Araştırmaları)* İstanbul 1996, s. 107-117.
- Hitti, P. " Sassanids " *EA*, vol. III, Chicago 1829, s. 313b vd
- Honigman, E. " Menbic " *DİA c.VII İstanbul*, s. 704-708.
- Houranî , A.,"Ancient History of The Near East"*The Cambridge Encyclopedia of The Middle East and North Africa*, New york trhz.s.55
- Kaçar, T. "Anadolu'da Sâsânîler ve Romalılar Emperyal İdeoloji ve Kriz" *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, İstanbul 2009, s. 1-25.
- Kaçar, T. "Mezopotamya'da Roma Sâsânî Çatışmaları: Nusaybin'in Düşüşü" , *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu*, Mardin 2006 s.131-137.
- Kaegi, W. E. "The Frontier" , Byzantine Congress , *DOP (Dumbarton Oaks Paper)* Washington 1986.
- Karan, C. "Diyarbakır'ın İsmi ve Fethi Üzerine Bazı Mühalazalar" *I.Uluslararası Oğuzlar'dan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Diyarbakır 2004 s.825-835.
- Kaşgarlı, M. A. "Anadolu'da Ermeniler'in Yerleşim Noktaları" c.III (X. TTK Kongresi, 22 - 26 Eylül 1986) *TTK*, Ankara 1991, s.1087-1095.
- Koç, Ü. "Orta Çağlardan XVI. Yüzyıl Sonlarına Tekstil Boyacılığı" *OAD (Orta Doğu Araştırmaları Dergisi)* c.VI, Sayı 1 Elazığ 2009.
- Komisyon, "Diyar-ı Mudar – Diyar-ı Rebia", *DİA c.III*, İstanbul 1988, s. 601-626
- Komisyon,"Diokletianos"*Büyük Larousse, Sözlük ve Ansiklopedisi*, c.VI, İstanbul 1986,s.3195v.d.
- Meryers, E. "Roman Empire" *The Oxford Encyclopedia of Archeology in The Near East*, vol. IV, Newyork 1997, s. 435-493.
- Megamiz,Z, "el-Cezire", *İslâm Medeniyeti Tarihi*, c.II, İstanbul 1976, s.73.
- Minorsky, V, "Mardin" *DİA*, c.VII, s.317.
- Oğuzoğlu, Y. " Hasankeyf ", *DİA c.XVI*, İstanbul 1997, s. 364-368.
- Oymak,İ,"Türkistan'da Zerdüştlüğün Yayılmasıve Etkileri,Türkler,c.III. s.375.
- Özfırat, H, "Harran" *DİA*, c.III, s.63.

- Parla, C. " Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hâkim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler " *I.Uluslararası Oğuzlar'dan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*”, Diyarbakır 2004, s.247-276.
- Rowton, M. "Mesopotamia", *EA*, vol.30 Washington 1829, s. 687-690.
- Sami'es-sakkar, "Musul" , *DİA* c. XXIX, Ankara 2004, s. 361-368.
- Savran, A. "Meyyafarikin", *DİA*, c. XXIX, Ankara 2004, s. 511-512.
- Shadid, İ,"Gassan and Byzantium : A New Terminus a Quo” *Der İslâm* 33/3,1958,s.232-255
- Shahbazi, A. "Army Pre İslamic İran", *EI*, vol. II, London (trhz) s. 490-499.
- Shipmann, K. "Firuz", *Encyclopedia Iranica*, vol. IX, Newyork 1999 s. 631-632.
- Streck, M. "Karkisya", *EI* , vol. IV, Leiden 1978, s. 654-655.
- Streck, M, "Erzen” *DİA*, c.III, s.337
- Şeşen, R. "Cezire", *DİA*, c.VII , İstanbul 1993, s. 509-511.
- Şeşen, R. "Harran", *DİA*, c.XVI, İstanbul 1997, s. 237-240.
- Taşdemir, M. "Mardin", *DİA* c.XXVIII İstanbul, s. 43-47.
- Terzioğlu, A. "Ortaçağ İslam - Türk Hastahaneleri ve Avrupa'ya Tesirleri" *Belleten* XXXIV, Ankara 1971.
- Tuncel, M. "Nusaybin", *DİA*, c.XXXIII, İstanbul 2007, s. 269-270.
- Yüksel, A. T. "İlk Dönem İslam Tarihinde Bilim Tarihi Açısından Diyarbakır ile İlgili Bazı Tespitler”, *I.Uluslararası Oğuzlar'dan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri* , Diyarbakır 2004 s.459-463.
- Yalçın,A.B ”VI.yüzyılda Bizans İmparatorluğunun Doğu Sınırları ve Amida” *I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*,s .225 235.
- Yıldız,H.D, "Arap” *DİA* ,c.III,s.272-276.
- Yinanç, M.H, "Diyarbakır” *DİA*, c.III, s.66.
- Zorlu, C,"İlk İslâm Coğrafyacılarına göre Diyarbakır” *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlı'ya Smpozyumu Bildirileri*, Diyarbakır 2003, s.849-861,

EKLER

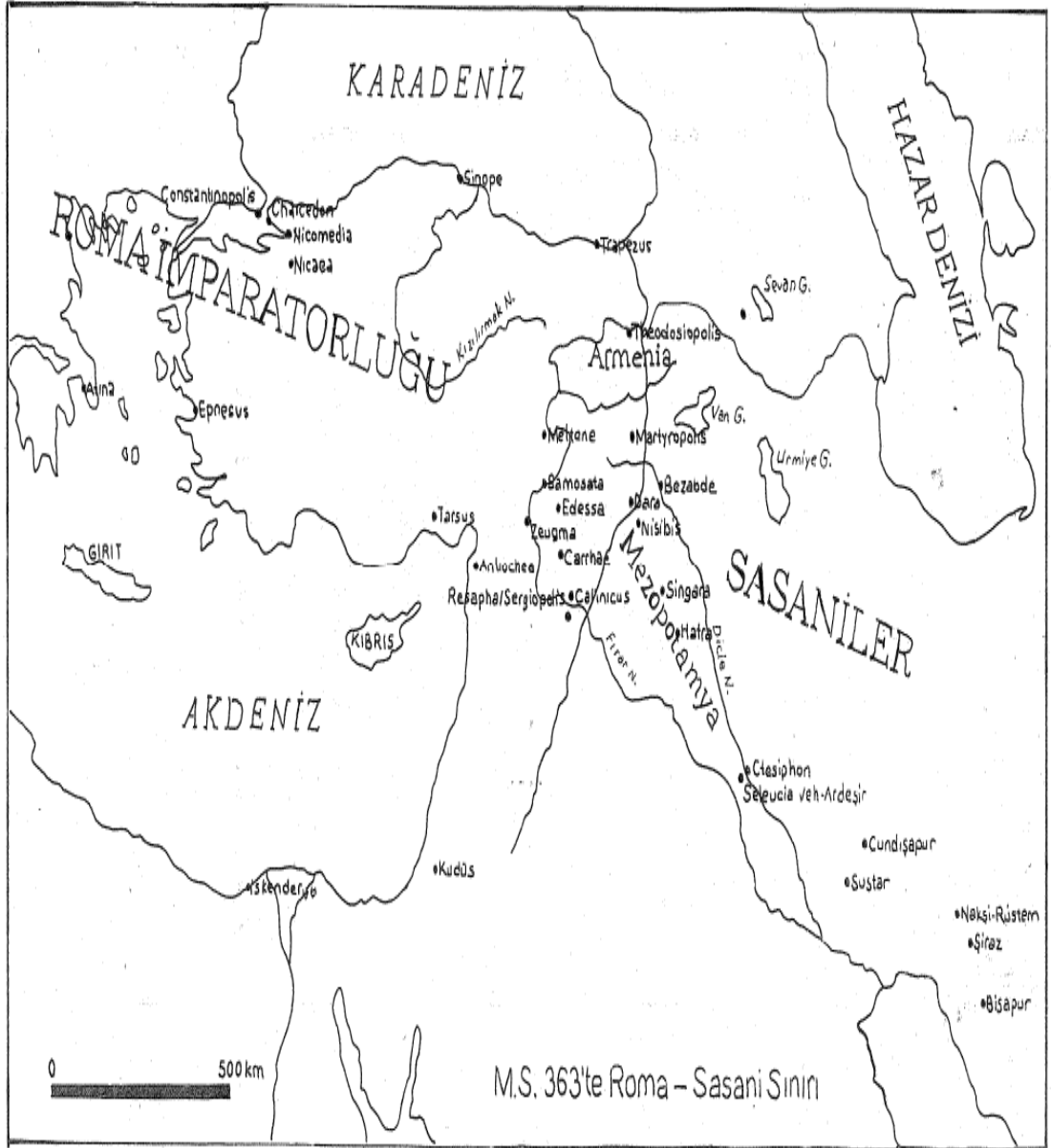
A. SÂSÂNÎ VE BİZANS (DOĞU ROMA) HÜKÜMDARLARI LİSTESİ

HÜKÜMDAR	YIL
I.ERDEŞİR	224-241
I.ŞAPUR	241-272
I.HÜRMÜZ	272-273
I.BEHRAM	273-276
II.BEHRAM	276-293
III.BEHRAM	293-293
NERSEH	293-302
II.HÜRMÜZ	302-310
II.ŞAPUR	310-379
II.ARDEŞİR	379-383
III.ŞAPUR	383-388
IV.BEHRAM	388-399
I.YEZDİĞİRT	399-420
V.BEHRAM	420-438
II.YEZDİĞİRT	438-457
III.HÜRMÜZ	457-459
I.FİRUZ	457-484
BALAŞ	484-488
I.KAVAD	488-531
JAMASP	496-498
I.HÜSREV	531-579
IV.HÜRMÜZ	579-590
BEHRAM ÇUBİN	590-591
II.HÜSREV	591-628
II.KAVAD	628
III.ARDEŞİR	628-630
ŞAHRBARAZ	630
DURANDOHT	630-631
AZARMİDOHT	631
VI.HÜRMÜZ	631-632
III.YAZDİĞİRT	632-651

BİZANS İMPARATORLARI	YIL
I.KONSTANTİNOS	324-337
KONSTANTİOS	337-361
JULİANUS	361-363
JOVİANUS	363-364
VALENS	364-378
I.THEODOSİOS	379-395
ARKADİOS	395-408
II. .THEODOSİOS	408-450
MARKİANUS	450-457
I.LEON	457-474
II.LEON	474
ZENON	474-475
BASİLİSKOS	475-476
ZENON	476-491
I.ANASTASİOS	491-518
I.JUSTİNOS	518-527
I.JUSTİNİANOS	527-565
II.JUSTİNOS	565-578
I.TİBERİOS KONSTANTİNOS	578-582
MAVRİKİOS	582-602
FOKAS	602-610
HERAKLİOS	610-641
III. KONSTANTİNOS VE HERAKLONAS	641
HERAKLONAS	641
II KONSTANS	641-668
IV KONSTANTİNOS	668-685

B. HARİTALAR

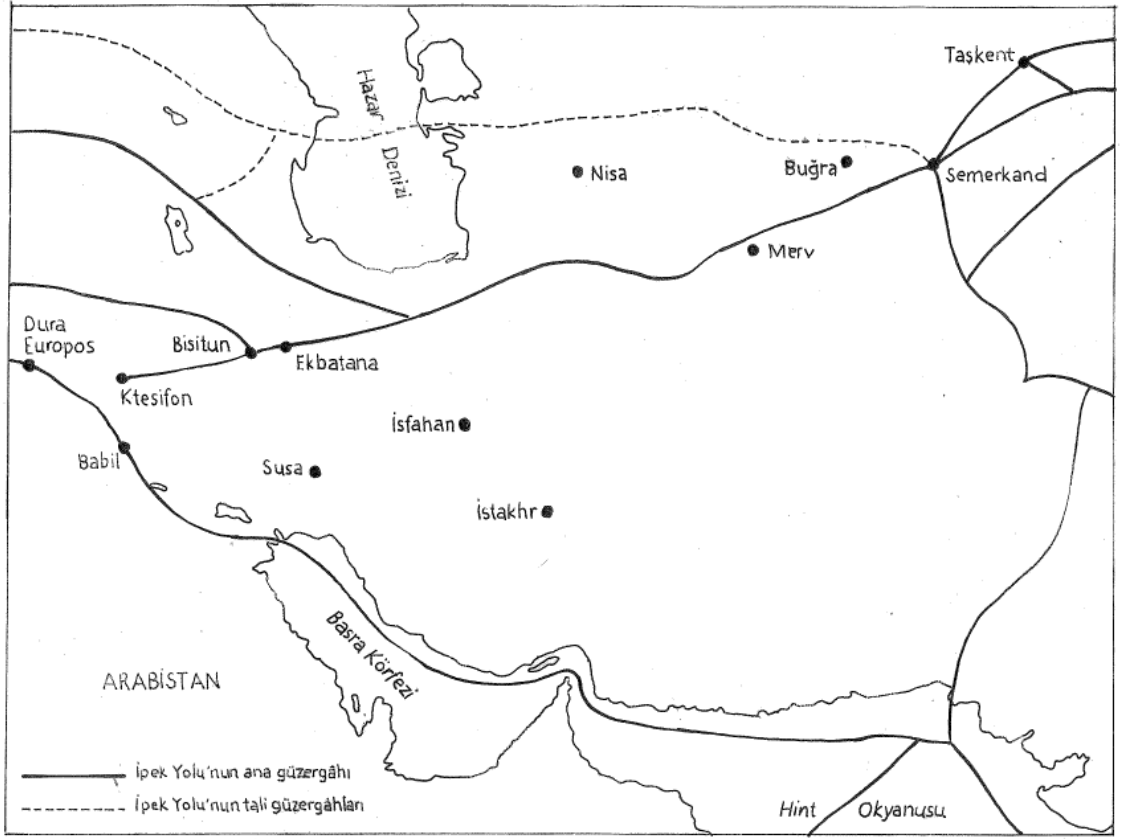
1. **EK 1.** IV. YÜZYILDA SÂSÂNÎLER VE ROMALILAR (363 SINIRI)
2. **EK 2.** VI. YÜZYIL BAŞINDA DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU SINIRLARI
3. **EK 3.** SÂSÂNÎLER DÖNEMİNDE İRAN
4. **EK 4.** TARİHİ DÖNEMLER İÇİNDE EL-CEZİRE BÖLGESİ

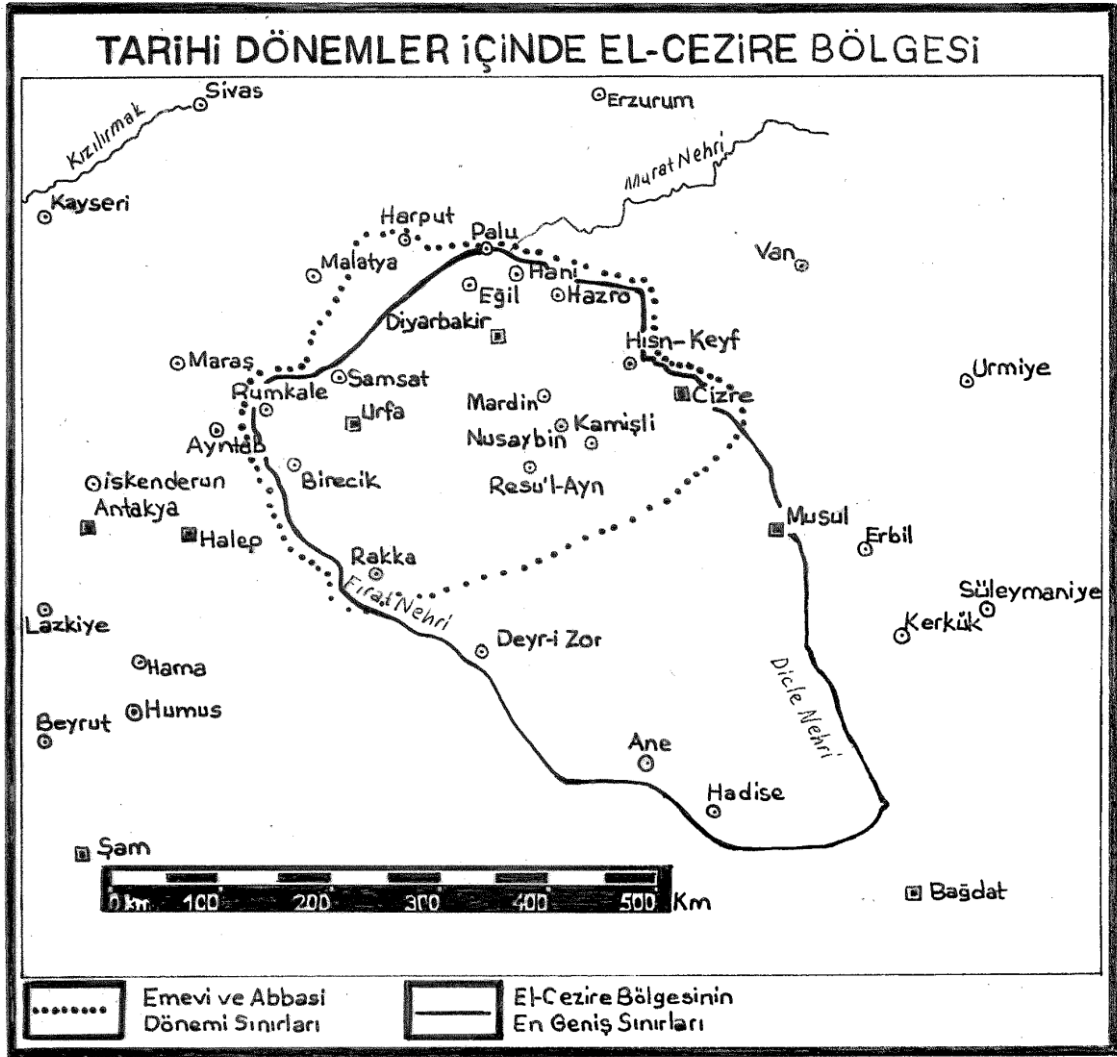
EK 1. IV. YÜZYILDA SÂSÂNÎLER VE ROMALILAR (363 SINIRI)

EK 2. VI. YÜZYIL BAŞINDA DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU SINIRLARI

EK 3. SÂSÂNÎLER DÖNEMİNDE İRAN

EK 4. TARİHİ DÖNEMLER İÇİNDE EL-CEZİRE BÖLGESİ

ÖZGEÇMİŞ

1968 yılında Akhisar Manisa’da doğdum. Lise Öğrenimimi Bursa Uludağ Üniversitesi Sağlık Meslek Lisesi’inde devam ettim. Daha sonra İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümüne girdim (1986-1990). Lisans eğitimimi tamamladıktan sonra aynı yıl Yüksek Lisans sınavını kazanarak Ortaçağ Kürsüsünde Bizans Selçuklu İlişkilerini (III. İoannes Vatatzes’in Selçuklularla Olan İlişkisi) içeren Tezimi Prof.Dr. Işın DEMİRKENT ile çalıştım. Farsça ve İngilizce orta derecede bilmekteyim. 2008 yılında “V.Yüzyılda İstanbul Depremleri”, 2010 yılında “Erken Ortaçağda Staretejik Bir Sınır Şehri Nusaybin” olmak üzere iki makalem bulunmaktadır.